

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

АСАРЛАР

БЕШ ЖИЛДЛИК

БИРИНЧИ ЖИЛД

САРОБ

Роман

Ҳикоялар

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1987

Редколлегия:

УЛМАС УМАРБЕКОВ (раҳбар), САИД АҲМАД, ЭРКИН АЪЗАМОВ, НИЗОМ КОМИЛОВ, ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ,
КИБРИЁ ҚАҲХОРОВА, МАТЕҚУБ ҚУШЖОНОВ

Нашрга тайёрловчи
КИБРИЁ ҚАҲХОРОВА

Сўзбоши муаллифи
ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

Қаҳҳор Абдулла.

Асарлар: 5 жилдлик. Редкол.: Ү. Умарбеков, Сайд Аҳмад, Э. Аъзамов за бошқ.; Нашрга тайёрловчи К. Қаҳҳорова. 1-ж. Сароб: Роман. Ҳикоялар. /Сўзбоши муаллифи О. Шарафиддинов/.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.— 336 б.

І. Ү. Умарбеков ва бошқ.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 80 йиллиги муносавабати билан адабининг беш жилдлик «Асарлар»и нашр этилмоқда.

Муаллиф «Сароб» романнда 20-йиллар ҳаётига мурожаат килиб, буржуа ғиллатчидаги идеологиясининг реакцион мөҳиятини очиб, унинг ҳалолати, инкизоти конунийлигини, янги ҳаёт тантанаси мукаррарлигини реалистик образларда эске этипради.

Шунингдек, унбу биринчи жилдга адабининг 30-йилларда ёзилган ҳикоялари хам жамланди.

Каххар Абдулла. Собрание сочинений: В 5-ти томах.
Т. I. Мираж: Роман. Рассказы.

К 4702570200—26
М352(04)—87 5—87

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987 йил.
(Сўзбоши)

ХАЛҚ ЕЗУВЧИСИ

Таниқли совет ёзувчиси Виктор Астафьев «Ҳар нарсанинг ўз вақти бор» деб аталган мақолалар китобини қўйидаги мулоҳаза билан бошлайди: «Адабиёт билан шуғулланиш ғоят мураккаб иш — бунда ҳеч қандай ўйинқароқлик, ўзбошимчалик кетмайди. Ёзувчини ҳеч ким силаб-сийпаб эркалатиб қўймайди — йўлдан адашса фақат ўзидан кўриши керак. Ўзингни аяб ярим овозда куйласанг, ярим куч билан ишласанг, албатта, умринг ўтаверади, бироқ энди фақат ўзинг учун яшайсан ва ўзинг учун куйлайсан. Бироқ, адабиётдаги ўзи учун яшамоқ ўлиш билан барабардир». Адабий ижоднинг мақсади ва моҳиятни яхши ифодалаган бу мулоҳазалар, назаримда, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳорнинг фаолиятига жуда-жуда мос келади — у адабиётни ўз ҳаётининг асосий масаласи деб билган, бутун умри давомида адабиёт воситасида халқига, юртига хизмат қилган, социалистик маданиятимиз равнақига катта ҳисса қўшган эди. У адабиётни атомдан кучли деб биларди ва унинг кучини ўтиш ёришга эмас, салмоқли, жиддий мақсадларга қаратиш керак, деб ҳисобларди. Адабиёт унинг учун муқаддас иш эди ва у адабиётга ажиг бир ҳалоллик, поклик билан хизмат қилиб ўтди.

Абдулла Қаҳҳор ўзини аяб яшаши, ярим куч билан ижод қилишини билмасди — у нима ёзган бўлса, ҳаммасида адабнинг ёниҳ юраги манаман деб кўриниб туради. Унинг таъбири билан айтсак, у адабиётга ёниб кирди ва адабиётда атрофига нур таратиб, муҳлисларининг қалбига ёруғлик бахш этиб ёниб яшади. Абдулла Қаҳҳор адабиётимиз осмонидаги энг ёрқин юлдузлардан эди ва унинг шуъласи бугун ҳам теварак-атрофга таралиб турибди. Ҳамза ва Абдулла Қодирий, Ойбек ваFaфур Гулом, Ҳамид Олимжон ва Яшин, Зулфия ва Ўйғун каби Абдулла Қаҳҳор ҳам ўзбек халқининг ифтихори. У ўз асарлари учун СССР Давлат мукофоти ва Ўзбекистон ССР Давлат мукофотлари билан тақдирланган эди. Коммунистик партия ва совет давлати унинг хизматларини юксак баҳолаб, бир неча марта орден ва медаллар билан мукофотлади. Унинг қиссалари, романлари, драмалари неча марта лаб турли конкурсларда мукофотлар олди. Адабнинг бизга мерос қолдирган асарлари унчалик кўп эмас, бироқ уларнинг энг яхшилари ғсявий-бадий жиҳатдан шу қадар юксак савиядаки, айни шу фазилатлари учун фақат ўзбек халқининг эмас, Ваганимиздаги ўнлаб халқларнинг мулкинга айланди ва бир қанча ажнабий тилларга таржима қилинди. Абдулла Қаҳҳор яратган бадний олам ғоят ранг-бараанг ва серфайзdir.

* * *

Абдулла Қаҳҳор 1907 йилнинг 17 сентябрида ҳозирги Ленин обод областининг Ашт районидаги қишлоқлардан бирида туғилди. Унинг отаси Абдуқаҳҳор темирчи эди, аммо бу касбдан оладиган

даромад тирикчилик учун кифоя қилмагани сабабли у доим иш излаб қишлоқма-қишлоқ кўчид ўардад. Шу туфайли Абдуллаининг болалиги Яйпан, Нурсух, Кудаш, Бувайда, Толлиқ, Олқор, Юлғунзор, Оққўргон каби Қўқон атрофидаги қишлоқларда кечади. Бу қишлоқлар бир-биридан деярли фарқ қилмас, ҳаммасида ҳам учтўрттадан казо-казоларни айтмаса, оддий халқ, фуқаро эртаю кеч оғир меҳнат билан банд — пахта экиб, буғдой етишириб, баг парвариш қилиб умр ўтказар, лекин топгани ўзига юқ бўлмай, ночорлик, қашшоқлик исканжасида дард чекарди. Асрй уйқудан энди-гина уйғониб, ҳали ўзига келолмай кўзларини уқалаб, уйқусираб турган шу одамларнинг ҳаёти, мураккаб турмуши зеҳни ўтқир, зийрак Абдуллага катта таъсир ўтказади. Зулматли ҳаётнинг беҳисоб хотиралари кейинчалик жонли лавҳаларда, ёрқин образларда қайтадан гавдаланиш учун унинг болалик зеҳнига ўрнашиб қолади. Абдулла ўн ёшга тўлғанда Бувайдадаги эски мактабга ўқишига киради, бироқ кўп ўтмай, онла Оққўргонга қўчади. Оққўргон мактабида Абдулла қўқонли Муҳаммаджон қорининг қўлига тушади. Муҳаммаджон қори илғор фикрли, прогрессив кайфиятдаги маърифатпарвар одам эди. Унинг мактабида болалар партада ўтириб дарс эшишишган. У география, табиити, математика каби илмларни ҳам ўқитган. Айниқса, шогирдларида шарқ адабиётига қизиқиш уйғотнишга урининг. Эҳтимол шу боис бўлса керак, Абдулла Қаҳҳор умрининг охиригача Саъдий ва Хайём, Ҳофиз ва Бедил, Лутфий ва Навоий, Бобур ва Нодира асарларини қўлдан қўймай мутолаа қилас, уларнинг анча-мунҷасини ёд билар ва ўрни келганда улардан парчалар келтириб, фикрини далиллар эди.

1917 йилда Туркистонда ҳам Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалаба қозонади. Ёш совет ҳокимияти меҳнаткаш халқ болаларини ўқитиб саводли қилиш учун кўплаб янги мактаблар очади. Абдулла Қаҳҳор Қўқонда янги очилган «Истиқбол» мактабида ўқиди. Кўп ўтмай мактаб интернатга айлантирилади. Интернат Абдулланинг зеҳнини ўтқирилаштириди, янги ҳаётнинг маъносини тушуниб олишига ёрдам берди, унинг қалбида революцияга, Ленин ғояларига хизмат қилиш иштиёқини туғдирди. 1920 йилда комсомолга кирган Абдулла шаҳарининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида актив қатнаша бошлайди. Абдулла Қаҳҳор бу воқеалариниг кўпчилигини кейинчалик ҳикояларида ва «Ўтмишдан эртаклар» қиссада тасвирлаб берган.

1922—1924 йилларда Абдуллада адабиётга қизиқиш авж ола боради. Бу йилларда у Қўқон педтехникумida ўқиди, умрида биринчи марта Пушкин, Гоголь, Тургенев, Толстой асарларидан хабардор бўлди. Техникумда чиқадиган «Билим юрти» деворий газетасига шеърлари ва мақолалари билан тез-тез қатнашиб турди.

1923 йилнинг декабрь ойида «Муштум» журналида Абдулла Қаҳҳорнинг биринчи фельветони босилди. Шундан кейин у республика матбуотида «Гулёр», «Ялангёёқ», «Норин шилпиҳ», «Мавлон кўфур», «Ниш» каби тахаллуслар билан тез-тез фельветонлар, сатирик шеърлар, ҳикоялар эълон қила бошлади. 1925 йилда «Қизил Ўзбекистон» газетаси уни Тошкенгга газета редакциясида ишлашга таклиф этади. Бу таклифи қувонч билан қабул қилган ўн саккиз яшар ёш ёзувчи республика газетасида бўлим бошлиги бўлиб ишлай бошлайди. Газета Абдулла Қаҳҳорнинг ёзувчи сифатида улға-йишида катта роль ўйнади. Кейинчалик Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи ўз тўғрида миннатдорлик билан ёзади: «Ўзбек Қизил Матбуоти», биринчи навбатда, газеталар қаерда йилт этган «умидли ёш қатнани кўриб қолса, дарров редакция ёки редакция атрофига тор-

тиб, амалий ишда тарбиялаш, журналист қилиб етишириш пайдада бўлар эди. Ҳозирги кекса ёзувчиларимиз, журналистларимизнинг деярли ҳаммаси газета ва журналлар қаноти остида ўша «умидли ёш қаламлар»дан етишиб чиқсан дейиш мумкин. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг кўзи тушган кўп «умидли ёш қаламлар»дан бирни мен бўлдим. «Муштум» журнали, хотин-қизлар газетаси «Янги йўл»да бирин-кетин кўринишам биланоқ редакция мени ишга тақлиф қилди». Газетачилик меҳнати Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаёт ҳақидаги тасаввурларини бойитди, уни ҳамиша ҳаёт нафасини аниқ сезиб туришга, унинг томир уришини ҳис қилишга ўргатди, қаламини қайраб берди. Аммо чинакам ёзувчи бўлиш учун буларнинг ўзи кифоя эмас эди. Ёзувчи ҳаёт фактларини беш қўлдай билишдан ташқари, улар орасидаги алоқаларни ҳам кўра олиши, уларнинг мөҳиятига кириб борниши, уларни умумлаштириш қувватига эга бўлиши керак. Бунинг учун эса кенг билим, файласуфона теран мушоҳада бўлиши керак. Абдулла Қаҳҳор 1926 йилда Ўрта Осиё Давлат университетининг ишчилар факультетига ўқишга киради ва уни тугатиб япа журналистик фаолият билан шуғулланади.

Бу йилларда унинг ўнлаб сатирик шеъри ва элликдан ортиқ фельетонни босилди. Уларнинг кўпчилиги ҳали бадий жиҳатдан унчалик мукаммал бўлмай, фақат бир куннинг талабига мўлжаллаб ёзилган асарлар. Шундай бўлса-да, ёѓрада келгусида пишадиган ўрикнинг таъми бўлганидек, бу асарларда Абдулла Қаҳҳор ижодининг кейинчалик вояга етадиган айрим жиҳатлари мавжуд.

20-йилларнинг иккичи ярмида Абдулла Қаҳҳор фельетоннинг ўзи билан иш битмаслигини, ранг-баранг ва бой ҳаёт материалини битта жанрга сифдириб бўлмаслигини чуқур ҳис қиласиди ва ҳикояда ҳам кучини синай бошлайди. Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикоя жанрига ўтишида улуг рус адабиётидан, айниқса, Н. В. Гоголь, М. Горький каби ёзувчилар ижодини ўрганиш катта роль ўйнади. Масалан, у «Иван Иванович билан Иван Никифорович» қиссасини ўқир экан, бу қисса ёш адабни янги бир оламга, китобий эмас, ҳаётни одамлар товуши эштилиб, қиёфаси яққол кўриниб турган, уларнинг ичқи думёси ойнадай акс этган адабиёт оламига етаклади. Гоголь асарлари Абдулла Қаҳҳорга адабиёт «сирлари»дан яхшироқ воқиф бўлишга ёрдам беради. У ўз ижодига Гоголь асарлари даражасидан туриб танқидий назар ташлайди: «Гоголь асарлари билан танишганимдан кейин бундан бурун ёзган «ҳажвий» асарларим кўзимга шундай гариб кўринидики, минбаъд бундай нарсалар ёзмаслиникка ўзимга ўзим сўз бергандай, бурунги яширин имзом «Норин шиллиқ»дан воз кечиб, сўнгги фельетонларимга бошقا имзо («Мавлону куфур») қўядиган бўлдим».

Абдулла Қаҳҳор ҳикоя жанрига кўчиб, «биринчи марта одамнинг характеристига қўл уришга ҳаракат қиласиди». Бу соҳада М. Горькийнинг тажрибаси янада кўпроқ ёрдам беради. У Горький асарлари билан биринчи марта 1926 йилда танишади, бу асарлар унда ҳикоя ёзиш истагини кучайтиради. «Мен,— деб ёзади адаб,— рус тилини Горький асарлари бўйича ўргандим деб фуур билан айта оламан. «Челкаш» ҳикоясини ўқиб чиққач, менда ҳикоя ёзишга ҳавас уйгонди. «Челкаш» менинг учун ижод намунаси, ўқиш, ўрганиш ишимида қўлимдан тушмайдиган китобим бўлиб қолди».

Абдулла Қаҳҳорнинг дунё юзини кўрган биринчи китоби 1932 йилда босилиб чиқсан «Қишлоқ ҳукм остида» деган кичик қиссасидир. Шундан сўнг унинг «Оlam яшаради» ва «Тангрининг кулгиси» деган тўпламлари босилди. Қисса ва тўпламлардаги ҳикояларнинг мавзун муҳим, гоялари ҳаётий, кўпчилигига ёш ёзувчининг ҳаётни

пухта билиши сезилиб туради. Масалан, адабнинг ўзи кейинчалик биринчи ҳикояси сифатида тан олган «Бошсиз одам» хотин-қизлар озодлиги учун кураш авжи қизиб турган пайтда ёзилган. Унда адаб инсоний қадр-қиммати учун бош кўтарган аёл образини яратади.

«Қишлоқ ҳукм остида» қиссаси ўзбек адабиётида колхозлаштириш мавзуида ёзилган илк асарлардан биридир. Унда ёш адабнинг ўз замондошлари характеристига синчков назар ташлашга интилагани, айниқса, улардаги қаҳрамонлик ва фидокорликнинг моҳиятини бадиий тадқиқ қилишга мойиллиги сезилиб туради. Қиссанинг бош қаҳрамони Утбосар Қизил Армия сафиди хизмат қилган, босмачиларга қарши курашда чиниқан, коммунизм ишига садоқати зўр. У армиядан қайтиб келиб, колхозни тиклади, қишлоқ ҳаётини янги изга сола бошлайди, мактаблар очади, маданий-оқартув ишларини йўлга қўяди. Унинг раҳбарлигига камбағал дехқонлар фаоллашади, лўст билан душманни фарқлай бошлашади, сиёсий онглари ўсади. Ёзувчи Утбосарнинг халқ иши учун фидокорлигини ёрқин тасвирлайди: «Утбосар чақмоқдай — ҳали у ерда, ҳали бу ерда, ҳали томда тунукалар орасида, ҳали аланга уриб турган уй ичиди команда бериб юрар эди. Бу дамда Утбосар колхознинг раиси эмас, қизиган фронтда қўмондон, бу ўзини ўтга урганлар колхозчилар эмас, садоқатли, итоатли аскарлар эдилар». «Қишлоқ ҳукм остида» қиссаси айрим камчиликларига қарамай, ёзувчининг ҳаётдаги муҳим ижтимоий жараёнларни чуқур ўрганиб, уларни бадиий ифодалашга интилганидан, бу жараёнда етакчи роль ўйнаган ижобий кучлар тасвиринга кўпроқ мойиллигидан далолат беради.

30-йилларнинг бошида Абдулла Қаҳҳор САГУнинг педагогика факультетида ўқиёди, сўнгра тил ва адабиёт институтининг аспирантурасига ўқишга киради. Кейин эса «Совет адабиёти» журналида хизмат қила бошлайди. Худди шу даврда унинг таржимонлик феолияти авж олади. Қисқа муддатда Горькийнинг «Менинг университетларим», Ф. Гладковнинг «Оловли от», М. Шагиняннинг «Гидроцентраль», И. Ленинг «Тоғлар орасида», А. Серафимовичнинг «Темир оқим» каби йирик асарларни таржима қилгани унинг бу соҳадаги меҳнати foят самарадор бўлганидан далолат беради. Шубҳасиз, таржимонлик фаолияти унинг санъаткорлик имкониятларини кенгайтириб, янги жанрларни ўзлаштиришига ёрдам берди. Шу билим ва тажриба асосида Абдулла Қаҳҳор 1930 йилда, яъни 23 ёшида «Сароб» романини ёзишга киришиб, уни 1934 йилда тутатди. «Сароб» Узбекистон ССРнинг ўн йиллиги муносабати билан ўtkазилган конкурсада иккинчи мукофотни олишга сазовор бўлди ва ўзбек прозасининг ривожига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

* * *

«Сароб» романни янги социалистик воқеалик материаллари асосида яратилган биринчи ўзбек романидир. Унда адаб 20-йиллар ҳаётига мурожаат қилиб, foят масъулнама ва мураккаб темани — совет воқеалиги билан тўқнашувда буржува идеологиясининг мағлубияти ва ҳалокати муқаррарларигини акс эттирган. Маълумки, совет ҳоқимиятининг дастлабки йилларида ер-сувдан, мол-мулқдан ажраган синфларнинг қолдиқлари, реакцион дин арбоблари, буржува зиёлилари тиши-тирноқлари билан янги тузумга қарши кураш олиб бор-

дилар. Аммо, 20-йилларда ёки улар революцион воқелик билан ўсиб келаётган социализм билан юзма-юз тўқнашувда узил-кесил мағлубиятга учрадилар. Шунинг учун ҳам буржуа миллатчилиги идеологиясининг реакцион моҳиятини очиш, унинг ҳалокат йўлини бадний таҳлил қилиш, инқирози қонунийлигини, янги ҳаёт тантанаси муқаррарлигини реалистик образларда гавдалантириш мұхим сиёсий-тарбиявий аҳамиятга эга эди. «Сароб» шу масалага бағишиланган. Адиб бу ҳаёттаги муммони асарда атрофлича қўяди, унинг турли қирраларини чуқур фалсафий планда умумлаштиради, уни шахс ва ҳалқ тақдирни билан боғлади, буржуа худбинлигининг чиркин томонларини, гайринсоний моҳиятини фош қилади ва буларнинг барини психологик жиҳатдан далиллаб беради.

Романинг бош қаҳрамони — Раҳимжон Сайдий. Унинг тақдирда ёзувчи — ҳалққа қарши борган, ҳаёт оқимига қарши курашган, даврнинг бош йўлидан четга бурилиб, боши берк кўчаларда тентираб, ўтмиши қайтаришга беҳуда уринган одамлар тақдирини умумлаштирган.

Сайдий ўзига тўқ, бадавлатгина оиласдан чиқкан. Унинг отаси «кatta бир корхона очмоқчи бўлиб анчагина темирчиларни тўплади, бу ишга талай сармоя ҳам харжлади-да, иш бошланмасдан синиб ер билан яксон бўлди ва ўзини осди». Аммо, ёш совет ҳокимияти Сайдийнинг ўтмишига қарамайди, аксинча, унинг ҳам юз минглаб меҳнаткаш болалари каби ўсиши, улграйниши, билим олиши, меҳнат қилиши учун ҳамма йўлларни кенг очиб қўяди. Комсомол уни ўз сафиға қабул қилади, олий ўқув юрти унга ўз бағридан жой беради, давлат уни ётоқ, стипендия билан таъминлайди. Сайдийнинг таланти бор. Энди унинг тақдирни ўз қўлида, ўз қўлидагина эмас, келажаги порлоқ, ундан кўп нарсаларни умид қилиш мумкин. Аммо бу умидлар ушалмайди. Чунки ўтмишдаги ҳаёти, давлатманд оиласдаги мұхит оз бўлса-да, уни заҳарлаб улгурган эди — у ўзига бино қўйиб, бошқаларни менсимай, одам ўринида кўрмай ўсган. Умуман, бошқаларни эмас, камбагалларни, дечқонларни, ишчиларни менсимай ўсган. Унинг худбинлиги романнинг бошида ёк очилади: эски профессор студентлардан бирини камситиб, «сиз университетга муносаб эмассиз, бориб кетмөнингизни чопинг» дегандা, Сайдий «тор оёқ кийимини ечиб ташлагандай яйради ва шу профессорни яхши кўрди». Худбинлик, ўзининг алоҳидалигига, фавқулоддалигига ишониш, ўзини доҳий, бошқаларни оми ҳисоблаш, ўз шахсига маҳлиё бўлиб, бутун оламни шунга мослаштиришга интилиш Сайдийда бир яна ҳавфли касални — шуҳратпарастликни авж олдиради. Ёзувчи Сайдийдаги бу иллат қандай куртак ёза борганини жуда ҳаётй деталларда, психологик жиҳатдан асосли лавҳаларда тасвирлайди. Сайдийнинг «Қаландар» ҳикояси босилиб чиқади. Биринчи ҳикояси босилган Сайдийнинг аҳволи руҳиясини адаб шундай тасвирлайди: «Кўчага чиқса худди бирор муборакбод қиласётгандай, Сайдий шу куни овқатга ҳам бормади. Ҳолбуки, эртасига факультетда ҳам ҳеч ким, ҳатто Мунисхон ҳам бу ҳақда индамади. Ким қараса, Сайдийнинг кўзига дарҳол журнال келар, қаерда икки киши гаплашиб турган бўлса, худди «Қаландар» ҳақида гапиришаётгандай бўлар; «С» ҳарфи бўлмаган сўзлар ҳам қулогига «Сайдий» бўлиб эштилар эди».

Худбинлик ва шахсиятпарастлик Сайдийда ўқишига ҳам, дўстларига ҳам, агрофдаги қайноқ ҳаётга ҳам лоқайдлик тугдиради ва уни ҳаётда бирон катта мақсаддан, олижаноб, эзгу ниятдан маҳрум қилиб қўяди. Фақат Мунисхонни севиб қолганидан кейингнига унда муайян ният пайдо бўлади, ҳаёти маъно касб этгандай бўла-

ди. Бироқ бу ният ҳам ўта худбинона эди — у нима қилиб бўлса ҳам, Мунисхондай қисга муносиб бўлишга, унинг кўнглидан ўрин олишига, унга эришишга интилади. Бунга эса «оламшумул» адиб бўлиб, кўп пул топадиган, Мунисхоннинг ҳар бир истагини бажаришга кучи етадиган бойвачча бўлиб эришиш мумкин. Шундан сўнг оламга машҳур адиб бўлиш истаги унинг жамики хатти-ҳаракатига йўналиш беради, аммо ҳадеганда бундан натижа чиқавермайди. Бу Саидийнинг ҳаётдан, тузумдан норозилигини кучайтиради. Шундай вазиятда Саидий бир гуруҳ миллатчиларнинг қўлига тушади. Миллатчилар Саидийнинг худбинлигидан усталик билан фойдаланадилар, унинг шахсиятпастлигини ёғ қўйиб ловиллатадилар. Мустақил фикрлаш қобилияти бўлмаган, ҳамма нарсани фақат ўз шахси атрофидагина кўрадиган Саидий секин-аста бу чиркин ботқоқقا бота бошлайди. Абдулла Қаҳдор унинг иниқрозини жуда ишонарли очган. Саидий адабиёт даргоҳига ўз ижоди билан киролмагач, ўз қуввати билан «оламшумул адиб» бўлолмагач, бошиқа йўл билан шуҳрат ортиришга киришади. «Энди куни-туни китоб ўқиш, ўрганиши керак эмас, фақат улуғларнинг қўзига тез-тез кўриниб турса кифоя. Буни эса кўпроқ шиша унга йигирма жуфт китобдан ортиқроқ фойда етказар эди». Саидийнинг қуршови, ошина-офайнилари унинг ўзига ўхшаган жамият итқитиб ташлаган қаланфи-қасангি пиёниста кимсалар бўлиб қолади. Бора-бора ижодда ҳам мустақиллик йўқолади — энди у Аббосхон берган мавзулар, сюжетлар асосида асарлар ёзиб, Аббосхонга керакли гояларни таргив қиласди. Саидийнинг ҳаётдан кутган мақсади, идеали ҳам ўзгаради — энди у машҳур ёзувчиликдан ҳам кўпроқ зодагонларча машшини қўмсайди. Унинг идеалини ёзувчи шундай кўрсатади: «У оламшумул ёзувчи; америкалик машҳур муҳаррир сингари ҳар куни бир устунлик нарса ёзиб, йилига ўн иккى минг олтин маош олади; турли мамлакатлардан франк, доллар, рупиялар келиб турди; шундан сўнг бу серғовфа, серазият шаҳардан кетиб, Шимолий Америка адиби Торо сингари табиат қучогига киради; водийнинг энг баҳаво, энг гўзал ерига солган қасрида ўтириб, хотини Ариаднанинг роялда қилган машқига қулоқ берар экан, бутун водий ва ундаги ўтлаб юрган қўй-қўзилар, йилқилар, тор ёнбагирларида ўсган писта, арча, кўм-кўк ўланлар ва уларнинг орасидан илонизи бўлиб оққан ариқ ва ариқчалар кўриниб турди. Унинг қасри орқасида ер юзидаги ҳамма мевалардан топиладиган катта боғ бўлади. Саидий олтиннинг кучи билан бу боғда лотос гуллари, хурмо ва апельсин дарахтлари ўтиради...»

Бу орзу Саидийнинг нечоғлиқ мешчанлик ботқоғига ботганини, унинг худбинлиги энг сўнгги нуқтага бориб етганини яққол кўрсатади. Бу орзуни амалга ошириш учун, қасри куриш, боғ-роғларни барпо этиш учун қуллар, чўрилар, хизматкорлар керак. Совет тузумми чўрию қул ишлатишга имкон бермайди. Шунинг учун тузумни, ҳаёт оқимини ўзгартириш керак. Шу тариқа мешчанлик ва индивидуализм аксилинилоб лагерига олиб келди. У антисовет маҳфий ташкилотда жонбозлик кўрсата бошлади. Аммо унинг ниятлари ҳаёт билан тўқнашувда чилпарчин бўлади, Саидийнинг ўзи шунчаки хашаки савдогар ёзувчига айланади, ҳатто бирорларнинг қалам ҳақини ўгирлаб, кун кўра бошлийди. Узини осмонда билиб юрган Саидийнинг чинакам баҳосини Эҳсон беради: «Билишимча, талантни ширадан тозаланган Раҳимжон ҳозир шалаги чиққан аравадай Муродхўжа домланинг томорқасида ағнаб ётипти».

Абдулла Қаҳҳор Сайдийнинг жисмоний ҳалокатини тасвирлар экан; бундан аввал аллаҳаҷонлар унинг маънавий ҳалок бўлганини кўрсатади. Адиб ўз қаҳрамонининг руҳий фожеасини чуқур очади. Сайдийнинг асарлари босилиб, ўзи Аббосхонлар даврасига кирган, яъни катта орзузи йўлида дастлабки қадамини қўйган бўлса ҳам, нимадандир кўнгли тўлмай, доимо ғаш бўлиб юради. Муродхўжа га ичкуёв бўлиб, мўмай пул топадиган бўлганда ҳам, дангиллама ҳөвлилару катта рўзгринг эгаси бўлиб олганда ҳам унга «бу кун кўриш тариқаси мустаҳкам эмас, ваъдага асосланган иш, муз устига солинган уйдай» кўринади. У борган сари ўзининг яшашга иқтидорсизлигини чуқурроқ ҳис этади. Бора-бора ўзининг мешчанлик идеали пуч, сохта эканини тушунади; унинг тирикчилиги, яшаш тарзи мантиқан шундай хulosага олиб келади: «Бас, энди, ҳаёт бозоридан харид қилиб бўлдинг, энди бемаҳалга қолмасдан қайт! Бемаҳалга қолсанг қувғин ейсан. Асалдан тортиб майгача ҳаммасини татиб кўргансан, ҳаммасидан тўйгансан. Шу томоғингдан бир қултум май ўтди нима бўлди-ю, миллион шиша май ўтди, нима бўлди! Сени уч кун ортиқроқ умр кўришга мажбур қиласиган нима қолди? Шундай экан, нима қилиб ўтирибсан, тур тезроқ!»

Абдулла Қаҳҳор романнда Сайдий фожеасини туғдирган сабабларни ҳам кенг очади — бу янги социалистик ҳаёт, Сайдий шу ҳаётга қарши борди, унинг оқимини орқага қайтармоқчи бўлди, аммо ҳаёт қудратли кучи билан уни бир чеккага улоқтириб ташлади.

«Сароб» романнда турли қиёфадаги буржуа миллатчиларининг башараси катта маҳҳорат билан фош қиласиган. Ёзувчи уларнинг ҳар бири учун эсда қоладиган индивидуал хусусиятлар, такрорланмас белgilар топа олган. Мана, Салимхон. У Үфада Мадрасаси олияда таълим олган, янги тузумни жон-жаҳди билан ёмон кўради; маориф шуъбасига сўқилиб кириб олган. Салимхон ақлли, тадбиркор, фоят маккор одам. У ҳалқка, советларга қарши ҳар бир жиноятини пухта ўйлаб қиласи, кўпинча бошқаларнинг қўли билан иш юргизиб, ўзи сувдан қуруқ чиқади.

Аббосхон — машҳур танқидчи. У ҳам созет тузумини ёмонотлиқ қилишда адабиёгдан, матбуотдан усталик билан фойдаланади. У Сайдийнинг шуҳратпастлигидан фойдаланиб, уни советларга қарши асарлар ёзишга мажбур қиласи.

Бу гуруҳнинг яна бир аъзоси — шоир Улфат. У маслаксиз, бузук, ифлос одам. Ҳар қадамда бузуқлиги билан мақтанди, ҳаётнинг маъносини ичишда деб билади. Терғовчи Мирза Муҳиддин, ўқитувчи Зонирхон, газетачи Илҳом ва Екубжонлар ҳам мана шундай чиркин одамлар. Биз уларнинг маънавий қиёфаси билан танишар эканмиз, яна бир марта буржуа миллатчилари муайян фоя атрофида уюшган эътиқоди мустаҳкам сиёсий арбоблар эмас, балки тарих ахлатхонасидан ивирсиб чиқкан ифлос, бузук одамлар эканига амин бўламиз. Уларнинг ҳар қайсиси ташкилотга ўз манфаатини кўзлаб кирган, майшини ўйлаб унга аъзо бўлган. Бу жиҳатдан, айниқса, ташкилот бошлиғи Муродхўжа домла образи характерлидир. Бу образ романдаги энг мукаммал ишланган образлардан. Муродхўжа домла ўзини сиёсий арбоб қилиб кўрсатишга уринса-да, аслида мол-мулкидан, бойлигидан айрилиб қолмаслик учун, жон-жаҳди билан социалистик тузумга қарши курашадиган улдабурон ва ҳийлакор шахс. У жуда маккорлик билан Сайдий учун ўргимчак уясидай тузоқ тўқииди, уни домига илинтиргач, сўнгги томчисигача Сайдийнинг ширасини сўриб олади. Сайдий топадиган мўмай пулдан баҳраманд бўлиш учун яккаю ёлғиз қизи-

ни ўртага солади, Сайдийнинг омади кетиб, чақаси камайиб қолганда, қизини ундан ажратиб олиш пайига тушади.

«Сароб» романида мұхым ўрин тутивчи яна бир образ — Мунисхон образидир. У ҳам бадавлат хонадоннинг қизи. Үнинг ҳам дунёга муносабати бошқаларни месимаслик, үзини ҳаммадан юқори деб билиц асосига қурилған. Худбинлик касали Мунисхон характеристида үзига ҳос тарзда намоён бўлади. У бениҳоя гўзал, шунинг учун эртаю кеч ўйлагани — эркак зотини асир қилиш. Мунисхон ҳам үзидан бошқа ҳеч кимни севмайди, севолмайди. Мунисхон мұхити нимаси биландир китобхонда илиқ туйғулар уйғотувчи бу жувонни ҳалокатга олиб боради. Ҳаётда бирон тайинли мақсадга эга бўлмаган, севги, муҳаббат нима эканини билмайдиган, акаси Салимхоннинг сиёсий мулоҳазалари туфайли Мухторхонга турмушга чиққан Мунисхон охир-пировардида бузуклик кўчасига киради. Бундай ҳаёт уни фожеага олиб келади. Ёзуви Мунисхон фожеасини ҳам психологияк жиҳатдан чуқур далиллаб берган.

«Сароб» романининг юксак гоявийлиги, чинакам партиявийлиги шунда кўринадики, унинг ҳэр бир саҳифасидан ўқувчи сайдилар, салимхонлар, муродхўжа домлаларни ҳалокат ёқасига олиб борган қудратли кучни — янги ҳаёт оқимини яққол сезиб туради. Романинг ижобий қаҳрамонлари шу ҳаёт оқимининг ёрқин вакиллари сифатида тасвирланган. Тўғри, ижобий қаҳрамонлар романда салбий қаҳрамонларчалик кенг ўрин тутмайди. Аммо адабиётда образнинг салмоғи унга ажратилган саҳифаларнинг салмоғи билан эмас, шу образнинг психологик чуқурлиги, характеристиинг тўлақонлиги билан ўлчанади. Иккинчидан, Абдулла Қаҳҳор услубининг дастлаб «Сароб» романида намоён бўла бошлаган характерли хусусиятларидан бири шундаки, у ҳаётдаги бирор жиддий, улкан воқеани «холис» туриб, аслидай тасвирлайди-ю, бу воқеанинг сабабларини, ривожи ва инқирозини түғдирадиган омилларни «билинтирмай», иккичи планга қўйиб, сувости оқимидай кўзга чалинмайдиган қилиб тасвирлайди. «Сароб» романида ижобий қаҳрамонлар кўпинча марказий сюжет линияларида қатнашмайдилар, салбий қаҳрамонлар билан бевосита тўқишаувга киришмайди, шунга қарамай, улар ўз тақдирларига, ўз характерларига эга ва уларсиз романнинг асосий гоявий йўналишини тўғри белгилаб бўлмайди.

Масалан, Эҳсонни олайлик. У Сайдийнинг болалик дўсти. Аммо, бора-бора уларнинг дўстлигидан путур кетади, улар баррикаданинг икки томонига ўтиб қолишади. Эҳсон ҳаётда олижаноб мақсадга эга. У халқа хизмат қилиш учун ўқийди. Ўқишин битириб, врач бўлиб ишлаганда ҳам, биринчи нафбатда, халқа фойда келтириши ўйлади. У Сайдийнинг худбинлигини кескини қоралайди.

Шоир Кенжак Сайдийга бевосита қарама-қарши туради. Абдулла Қаҳҳор Сайдий — Кенжак конфликтни орқали санъат, унинг мөҳияти ва тақдирни, санъаткорни жамият ҳаётидаги ўрни масаласини қўяди. Аббосхон, Муродхўжа домлалар Кенжани «дедҳон шоир» деб ҳақорат қилишади. Кенжак эса уларга қарши — санъатнинг ижтимоийлиги, халқка хизмат қилиш зарурлиги ҳақидаги фикрларни олга суради. Ёзуви, Сайдий мисолида санъаткор юксак идеалларга хизмат қиласа инқирозга маҳкум эканига, Кенжак мисолида эса санъатнинг халқ ҳаётси билан мустаҳкам алоқаси унинг ривожининг зарур шарти эканига ишонтиради.

Шу тарзда «Сароб» романида Абдулла Қаҳҳор янги кўртак ёзаштган социалистик ҳаётни мадҳ этиб, бу ҳаётга қарши кураш йўлига кирган бир ҳовуч буржуа миллатчиларининг реакцион мөҳиятини, фожеали тақдирини очиб беради. Халқка, янги ҳаётга,

ўз юртига қарши борган бу гуруҳнинг ҳалокати муқаррар бўлганини, қонунийлигини исбот қилади. 20-йиллардаги ўзбек воқелигини сиртдангина эмас, ичдан ҳам теран акс эттирган, том маънода юксак ғоявийлик билан суғорилган, психологик характеристикаларининг мукаммаллиги билан ажralиб турадиган «Сароб» романни ўзбек адабиётида реалистик методнинг шаклланишида катта роль ўйнади. Уни Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидан кейин ўзбек прозаси забт этган иккинчи чўққи дейиш мумкин.

* * *

30-йилларнинг ўрталарида Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикоянавислик санъати барқ уриб гуллади. У шундай ҳикоялар яратдики. улар бугун ҳам ўзининг ғоявий-бадии қувватини йўқотгани йўқ. Мана, ярим асрdirки, Абдулла Қаҳҳор ҳақида ёзган адабиётшунос ва танқидчиларнинг ҳаммаси яқдиллик билан бу ҳикояларни юксак баҳолаб келмоқда. Атоқли рус мұнаққиди В. В. Смирнова эса мақолаларидан бирида адаб ҳикояларини таҳлил қилиб, Абдулла Қаҳҳор машҳур жаҳон ҳикоянавислари билан бир қатордан ўрин олишга муносиб ёзувчиdir, деган хуласага келган эди.

А. П. Чеховдан ўрганиш натижасида Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг ҳаётйлиги кучайди. Энди адаб нима қилиб бўлса-да воқеани қизиқроқ қилишга, ҳар қандай йўл билан китобхонни қойил қолдиришга уринмайди, унинг диққат марказида тасвириданаётган ҳодисанинг энг муҳим, характерли жиҳатларини гоят ихчам шаклда, содда услубда ифодалаш турди. Унинг ҳикояларида кераксиз тағсилотлар, қуруқ баён йўқолади, уларнинг ўрнини ёрқин, конкрет деталлар, пластик тасвир эгаллайди, олди-қочди воқеалар йўқолиб, чинакам драматизм пайдо бўлади, қаҳрамонлар хатти-ҳаракатини психологик асослаш кучаяди. Буларнинг бари ёзувчига кичик ҳажмли «митти» ҳикояларида ҳаётнинг муҳим томонларини умумлаштирип, инсон характеристининг янги қирраларини кашф этиш имконини берди.

Абдулла Қаҳҳор ижодидаги янги кўтарилишнинг дастлабки белгилари «Мастон» ва «Кўр кўзнинг очилицини» ҳикояларида на-моён бўла бошлаган эди. Ҳар иккала ҳикоянинг ҳам марказида янги ҳаёт учун актив курашувчи қаҳрамонона характеристлар туради.

«Мастон»да ичкарининг асрий қишинларидан ҳолос бўлиб, ўз эрки, баҳти учун фахр туйғуларига тўлиб, янги ҳаётга интилаётган ўзбек аёлининг характеристи очилади. Мастон қишлоқдан шаҳарга ўқишига боради. У дугонаси Тургунойни ҳам бирга кетишга кўндиради. Тургуной отаси ўлиб, нонложникидан, кўчада қолмаслик учун эрга тегишга мажбур бўлган. Аммо, сўхтаси совуқ эри унинг кўзинга алвости бўлиб кўринади. Ўтмишда Тургунойлар бундай қисматга кўниши, умрининг охиригача «пешонамга битгани шу экан» деб, тенгсизлик, ҳуқуқсизлик исканжасида ўтиб кетиши муқаррар эди. Жуда нари борганди, эллик яшар дўпнифуруш Абдураззоққа тушган аммасининг қизидай «лес бўлсан қўйинб юборади» деб овқатга калтакесак солиб ейини мумкин эди. Ҳозир эса унинг қушдай эркин ҳанот ёзишига, катта ҳаёт бағрига чиқишига йўл очиқ. Бу ҳаётнинг лаззатини тотган Maston уни келажакка чорлайди. Maston билан Тургуной тун бўйи йўл юриб, кимсасиз дашт ваҳимасини енгиб ўтишади. Maston катта мақсад йўлида дадил ҳаракат қиласди. У иродали, бардошли аёл. Maston ўзини ожиз, муштипар, ночор деб эмас, ҳақиқий инсон деб билади. «Биз товуқ эмаски, қандай тухум бостиrsa, шуни очиб чиқарсак», дейди Maston. Бу сўзла-

рида ўз қадр-қимматиниң чуқур тушунган ишсон ғурурий яхши инфодалаңган.

«Кур кўзнииг очилиши»да ҳам ёзувчи инқилоб түфайли уйғонган, ўз мағаатлари йўлида босмачиларга қарши сўнгига нафасига қадар курашган Аҳмад полвон характерини кўрсатади.

Аҳмад полвон қўрбошининг яқин одами Йсҳоқ афандини чопиб ўлдирган, энди қўрбошининг қўлида ўзи ҳам ўлиши керак. Аммо у ўлимдан ҳақиқат йўлида фойдаланишга аҳд қиласди: қўрбошини алдаб, унинг кўр кўзини очиш баҳонасида бошига тош билан уриб ўлдиради. Шундай қилиб, ҳикояда қаҳрамон ҳаётининг энг сўнгги бир-бир ярим соатлик бўллаги тасвирланган, бироқ шу парчанинг ўзи ҳам қаҳрамон сиймосини тўла очиш учун кифоя қилган. Китобхон кўз ўнгиди Аҳмад полвон халқ эртакларидаги ёхуд достонларидаги полвонлардек гавдаланади. Ёзувчи атайн ҳикоя сюжетини ишлашда фольклор традицияларига таянади, қаҳрамон характерини чизишида ҳам бўёқларни қуюқластиришдан чўчимайди. Аҳмад полвонининг қаҳрамонона ўлимни босмачилар орасига ғулу солади, уларни миљтиқни ташлаб, омочга қайтишга ундаиди. Аҳмад полвон ўлими олдидағи нутқи билан ҳам, сўнгги жасорати билан ҳам босмачилар орасида онгслиги туфайли адашиб юрган оми дечқонларнинг кўр кўзини очган эди.

«Мастон», «Кўр кўзнииг очилиши» ҳикояларида намоён бўлган реалистик принциплар — инсон характерининг энг муҳим жиҳатларини тадқиқ қилиш, характер тасвиридаги чуқур психологизм, ҳаётийлик ва ҳаққонийлик, услубда соддалик ва равонликка интилиш Абдулла Қаҳҳорнинг кейинги ҳикояларида янада камол топди ва у ҳикояларнинг кўпчилигини санъатнинг нодир намуналарига айлантириди. Китобхон бу иборадаги «кўпчилиги» деган сўзга эътибор берган бўлса керак. Гап шундаки, Абдулла Қаҳҳор ҳар қанча устоз санъаткор бўлмасин, унинг қаламидан чиққан ҳамма асар бенистисно гоявий-бадиий жиҳатдан мукаммал бўлаверган эмас, Унинг асарлари орасида ўртачалари ва ҳатто заифлари ҳам бўлган. Мен бу ўринда адаб ижодининг илк даврида яратилган асарларнигина кўзда тутаётганим йўқ. Абдулла Қаҳҳор бутун ижоди давомида саксонга яқин ҳикоя яратган. Ўзи ҳаётлигига шу ҳикоялардан атиги ўттиз бештасини олти томлик танланган асарларига киритишини лойиқ кўрган. Бундан, албатта, адабнинг қолган қирқ беш ҳикояси жуда занф экан-да, деган хулоса чиқмайди. Абдулла Қаҳҳор бошқаларга ҳам, ўзига ҳам шафқатсиз даражада талабчан эди. Лекин, шундоқ бўлса-да, унинг ҳикоялари орасида бадиий номукаммаллари топилади. Масалан, «Қартинка», «Қаравот» ёхуд «Нурли чўққилар» каби ҳикоялар фикримизнинг далили бўла олади. Бироқ ҳар қандай адабни ҳам китобхон учун, адабиёт учун қадрли қиласиган жиҳати унинг қусурлари эмас, фазилатларидир, ижоддаги кашфиётларидир. Санъаткор ижодидаги нуқсонлардан бошқа нарсани кўрмайдиган одамларга таъна қилиб машҳур рус шоири Сергей Есенин «улар фақат шоирнинг юзидаги сўгални кўради, холос», деган эди. Шунинг учун биз ҳам Абдулла Қаҳҳор ижодининг бақувват томонлари ҳақида гапиришни афзал кўрдик.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларини мавзуу ва ҳаётий материал жиҳатидан иккига ажратиш мумкин — уларнинг бир гуруҳи ўтмиш ҳақидағи ҳикоялар, иккинчиси эса замонавий мавзуларга багишланган.

Революциядан аввалги ўзбек воқелиги «Анор», «Ўғри», «Бемор», «Тамошабоғ», «Миллатчилар» каби ҳикояларда акс этган.

Кейинчалик адид ўтмиш мавзуида яна «Даҳшат» ҳикоясини яратди. Шунингдек, «Ўгмишдан эртаклар» қисса деб аталган бўлса-да, мондай эътибори билан айрим-айрим ҳикоялардан ташкил топган. Шунинг учун уни ҳам адиднинг ўтмиш ҳақидаги асарлари қаторида таҳлил қилиш мумкин. 30-йиллар давомида ўзбек прозасида ўтмиш ҳақида анчагина асарлар яратилга эди. Уларнинг бир қисмida ўзбек адидлари чинакам ҳаққонийликка эришган, ҳам гоявий мазмани, ҳам бадиий хислатлари билан китобхонга манзур бўладиган даражага кўтарилишган эди. Аммо анчагина асарлар, шу жумладан ҳикоялар ҳали схематизм иллатидан қутулмаган эди. Уларда бадиий тасвир ўрнида баёнчилик ва декларативлик устун турар, авторлар кўп ҳолларда китобхонга маълум гапларни такрорлашдан нари ўтмас эди. Бундай асарлarda ҳаёт фақат иккι хил рангда — оқ ва қора ранглардагина тасвириланарди, бу ҳаётдаги ранг-барангликни, мураккабликни кенг очишига йўл қўймас эди.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида табиийлик, ҳаётийлик принципи барқарор. Уларда бирон ҳодиса ёхуд бирон деталь йўқки, улар китобхонни инонтирумайдиган бўлсин. Аксинча, адид қўпинча энг оддий, кундалик ҳаётда ҳар қадамда учраб турадиган, биз ўзимиз ҳам кўп марталаб эшитиб юрган жўнгина воқеани олиб, уни шундай ҳикоя қиласди, бу ҳикоя бутун вужудимизни ларзага согланига ўзимиз ҳайрон қоламиз. Бу ҳикоялар китобхон қалбида жуда кучли ҳаяжон қўзгайди, чунки уларда ёзувчи мавзу ҳақида ахборот бермайди, «ўтмиш ёмон эди, ҳозир — яхши» деб, китобхонга ақл ўргатмайди, балки адабиётнинг ўзак масаласи — инсоф, виж-дон, адолат, эрк масалаларини қўяди, айрим ҳикояларда ўтмишдаги адолатсиз тузум қурбонларининг типик образларини чизиб, бизнинг қалбимизда уларга нисбатан тийиқсиз меҳр-муҳаббат, ҳамдардлик уйготади. Адиднинг ўтмиш ҳақидаги асарлари адабнётшуносликда кўп таҳлил қилинган. Шунинг учун бунда биз уларнинг айримлари ҳақидагина фикр юритамиз.

«Бемор» — ҳажми кичкина, «митти» ҳикоя. Ундаги воқеа ҳам оддий — Сотиболдининг хотини оғриб қолади-ю, вафот этади. Одамнинг касалга чалиниши, вафот этиши — табиий нарса. Аммо санъаткорнинг сеҳрли қалами остида мана шу оддий ва табиий воқеани акс эттирган кичик ҳикоя ўтмишни қораловчи даҳшатли айбномага айланади. Сотиболди ҳам, унинг хотини ҳам ўтмишдаги гайриинсоний тартибларнинг, ижтимоий тенгсизликнинг, қашшоқликнинг қурбони. Ёзувчи аниқ топилган, тежаб ишлатилган деталлар орқали ўқувчини шу хуносага олиб келади. Эҳтимол, Сотиболдининг хотини тузукроқ муолажа қилинганда тузалиб кетиши мумкин эди. Аммо «докторхона» деганда Сотиболдининг кўз олдига извош ва оқподшонинг суврати солинган йигирма беш сўмлик пул келади». Эртадан кечгача офтобшувоқда говорнлар ичига кўмилиб, сават тўқийдиган Сотиболди эса, жуда нари борса боққолдан йигирма танга қарз олиши мумкин. Чор-ночор Сотиболди хонаки тадбирларга мурожаат қилишга мажбур бўлади: хотинини «ўқитади», хипчин билан савалатади, чилёсин қилдиради. Сотиболдининг «кўнигилга армон бўлмасин» маъносида қилган бу ҳаракатлари чўкаётган одамнинг сомон парчасига ёпишишини эслатади. Сотиболди — қаҳри қаттиқ дунёниг тажовузи олдида ҳимоясиз, ноҷор, нотавон. У фақат талвасага тушиши, бошини ҳар томонга уриши, йиглабсиқтагина мумкин, қўйлидан бошқа нарса келмайди. Зулмат дунёсида, тенгсизлик оламида, фоже қаршисида ноҷорлик, иложизлилик, ожизлик биргина Сотиболдининг қисмати эмас. Ҳикояда

шундай деталь бор: талвасага тушиб гангигб қолган Сотиболди қўшниси — бир кампирни ёрдамга чақиради: «Кампир беморнинг тўзиган соchlарини тузатди, у ёқ-бу ёғини силади, сўнгра... ўтириб йиғлади». Бемор, Сотиболдигина эмас, шўринг қурғур кампир ҳам тақдир зарблари олдида ожиз, нотавон. Сотиболдилар фожеасининг бутун даҳшати ҳар куни саҳарда худодан онасининг дардига шифо сўраб, дуо қиласиган тўрт яшар «бегуноҳ гўдак» орқали янада чуқурроқ очилади. Ҳикоя финалида онасининг жонсиз жасади ёнида маъсум гўдакнинг уйқусираб «худоё аямди дайдига даво бейгин» деб қилган илтижоси бизга гўдак қалбининг нидоси эмас, инсонни шунчалар хор қилган, тилсиз, нотавон қурбонга айлантирган, уни хурофот ва бидъат чилвирлари билан бўғовлаб ташлаган дунёга қарши юрагимиз қаъридан кўтарилган лаънат нидосидай туюлади.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш ҳақидаги энг мукаммал ҳикояларидан бири «Даҳшат»dir. Бу ҳикояни ёзиш нияти адиб юрагига 50-йилларнинг бошида тушган эди. Деярли ўн йил мобайнида у ҳикояни ўлади, пишилди, хаёлида обдан ишлади. Ҳикоя ўзбеклар ўртасида анча кенг тарқалган оддий бир латифа асосига қурилган. Бироқ ёзувчи ўз истеъдодининг кучи билан бу латифага фавқулодда ҳаётй мазмун баҳш этди. «Даҳшат»нинг ўтмиш ҳақидаги бошқа ҳикоялардан фарқи шундаки, уларда юқорида айтганимиздек, адолатсизлик асосига қурилган ижтимоий тузумнинг қурбонлари, ожиз, нотавон одамлар қаҳрамон қилиб олинган бўлса, «Даҳшат»да ўз ҳақ-ҳуқуқи, эрки учун журъатсизигина бўлсада кураш йўлига кирган, бу йўлда ҳар қандай довюоркада одамини ҳам даҳшатга солувчи қабристон ваҳимасидан чўчимага, ниҳоят, бу йўлда қурбон бўлган Унсин марказда туради. Муҳими шундаки, ёзувчи ўз қаҳрамонини сунъий кўтармайди, унинг характеристикини яратишда ҳаётйлик принципига оғиши маъл қиласди. Унсип — Олимхон додхонинг саккизинчи хотини. У энг кичик хотин, бинобарин, энг суюкли хотин. Шундоқ экан, у додхонинг даргоҳида айшини қилиб, даврини суриб яшайвериши мумкин. Бироқ Унсин учун бу хонадон гўристондан ҳам хунукроқ ва даҳшатлироқ туюлади. У ҳаётини қурбон қилиб бўлса-да, бу хонадондан қутулиш, ўзининг Ганжиравонига кетишга аҳд қиласди. Унсин ҳам қурбон бўлади, бироқ Туробжон, Сотиболди, Қобил боболардан фарқ қиласроқ, у курашда ҳалок бўлади. Унинг фожеаси оптимистик характерга эга. «Даҳшат» ҳикоясининг энг ажойиб томонларидан бири шундаки, унинг сюжети бениҳоя пухта ишланган — воқеалар табиий равишда бири бирининг ичидан чиқиб келаверади, ҳар бир эпизод бир ҳалқа, лекин улар бир-бирлари билан туташиб, яхлит узилмас занжирни ташкил қиласди.

«Ўтмишдан эртаклар» қиссаси Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш ҳақидаги асарларининг гултоҷидир десак муболага бўлmas. Уидаги «Хурқиз», «Тешиктош» каби ҳикоялар, айниқса, китобхонни ларзага соладиган фавқулодда маҳорат билан ёзилган. «Ўтмишдан эртаклар» — автобиографик асар — унда ёзувчи болалик йилларида кўрган-кечирган воқеаларини ҳикоя қиласди. Бироқ биз бу асарни ўқиганда, биринчи навбатда, Абдулла Қаҳҳор биографиясининг фактлари билан эмас, ўзбек ҳалқининг революция арафасидаги ҳаётини билан, айниқса, ўзбек деҳқонининг турмуши билан танишамиз. Воқеалар Қўқон атрофидаги қишлоқларда кечади. Деҳқонлар нодонлик, жаҳолат туфайли эзилган, ҳаётининг бир маромдаги кўникуилган оқимини бузадиган ҳар қандай ҳодисадан ваҳимага

тушади. Аммо улар ўтмишдаги ювош, ҳайдаган томонга кетаверадиган, урганга ҳам, сўкканга ҳам лом-мим демай туриб берадиган одамлар эмас. Қиссада 1905 йил революцияси ҳақида бирон оғиз гап йўқ, бироқ кўп эпизодларда бу инқилобнинг қудратли садолари ўзбек деҳқонининг қўнглигага ҳам фулгула соглани сезилиб турди. Гарчи улар урушни жуда анои тушунсалар-да, оқподшо мардикорликка олинган одамларни заводнинг бир эшигидан киргизиб. нариги эшигидан кўзини кўкартириб, нонни тескари ейдиган қилиб чиқарармиш деб ишонсалар-да, атрофдаги воқеаларга бе-фарқ қараёлмайдиган бўлиб қолишган. Деҳқончиликнинг қизғин патлаларида ҳам улар кўчаларни, гузарларни тўлдириб, мамлакатнинг аҳволини, «оқпошшонинг ишлари»ни ўзларича муҳокама қилишади, ҳатто зулм ва адолатсизлик ҳаддан ошганда юзбошининг уйни босиб, оғзига тилла тиқишдан ҳам қайтмайди. Хуллас, «Ўтмишдан эртаклар» қиссасида революция арафасида ўзбек деҳқонларининг онгидаги содир бўлаётган силжишлар ҳам ўзининг реалистик ифодасини топган.

Абдулла Қаҳҳорнинг иккичи гуруҳ ҳикоялари совет воқелигидан олиб ёзилган замонавий характердаги асарлардир. Бу ҳикояларни ҳам, ўз навбатида, икки гуруҳга ажратиш мумкин. Буларнинг бир гуруҳи сатирик характерга эга, иккичи гуруҳ ҳикоялар эса изчил реалистик услубда ёзилган.

Абдулла Қаҳҳорнинг, айниқса, 30-йилларнинг ўрталарида кўп-лаб яратилган сатирик ҳикоялари, бир вақтлар айрим адабиётшунослар айтганидек, адабнинг ҳаётдаги нуқсонларни, соя томонларни акс эттиришга мойнроқ эканини кўрсатмайди, аксинча ёзувчи ижодида тоғийлик тобора чукурлашиб бораётганидан далолат беради. Адиг юксак идеалдан келиб чиқиб, совет воқелигининг бенуқсоң бўлишини, совет кишисининг баркамол инсон бўлишини истаб, тури-туман камчилкларни танқид қиласди. Шунинг учун ҳам сатирик ҳикояларнинг ҳаммасида нуқсонларни фош қилиш билан бирга янги социалистик ҳаёт белгиларини олқишлиш, тасдиқлаш мавжуд.

«Башорат», «Қабрдан товуш» каби ҳикоялар диний қолдиқлари, диний тасаввурларни, руҳонийлар, дин арбобларини фош қиласди. Бундай ҳикояларга «Майиз емаган хотин»га ўхшаш ҳикоялар яқин турди. Унда ҳаётдаги янгиликларни кўролмайдиган, ўзини «авлиё» билиб, паранжи ташлаган аёлларнинг ҳаммасини ёмонотлиқ қилиб юрадиган мулла Норқўзининг ўткир сатирик образи чизилган.

«Бек», «Оғайнилар», «Мунофиқ», «Икки ёрти — бир бутун» каби ҳикоялар мунофиқлик, лаганбардорлик каби иллатларни фош қилишга бағишиланган. Маданиятсизлик, онгисизлик, нодонлик каби иллатлар «Адабиёт муаллими», «Санъаткор», «Ўжар», «Айб кимда?» каби ҳикояларнинг асосий мавзунини ташкил қиласди.

Абдулла Қаҳҳор сатирик ҳикояларида қандай иллатни танқид қиласин, булатни янги ҳаётимиз ҳуснига доғ бўлиб тушган қусурларни тезроқ йўқотиш мақсадига бўйсундиради.

Кўлгина ҳикояларда салбий қаҳрамонлар янги ҳаёт ва янги одамлар билан бевосита тўқнашувларда фош бўлади. Масалан, «Мирза» ҳикоясида «Инобатли мирза» деб ном қозонган, Николай замонасида ширкатларда мирзолик қиласди, кейинчалик одамларга ариза, дуойи салом ёзиб юриб, тирикчилигини ўтказган Боки мирзо совет воқелиги туфайли ишсиз қолади — чунки теварак-атрофида ўзидан бошқа саводсиз одам топилмай қолади. «Қизлар» ҳикоя-

сида ҳам шу ақволни күрамиз. Ҳикоя қаҳрамони Нурматжон катта эшоннинг ўғли. У бир амаллаб замонга мослашиб яшайди: домовига фамилиясини «Тошхўжаев» деб эмас, «Тошев» деб ёзиради; хотин-қизларнинг очилишига, ишлашига қарши бўлса-да, ишлайдиган хотин олишга рози, чунки «ҳусн — чинни товоқ, қазиси билан бўлса яна ҳам яхши бўлади» деб ҳисоблайди. Нурматжон замонга мослашса ҳам ҳаёт ҳақида, одамлар тўғрисида эскича тушунчалар билан яшайди. У отасига назир қилинган Кароматхон билан Адолатхонни ўзиники ҳисоблаб, уларга уйланиш режаларини тузади. Ҳолбуки, қизлар буни етти ухлаб, тушларида ҳам кўрмаганлар. Уларнинг бири завод директори, иккинчиси — химик. Янги ҳаёт Нурматжоннинг ўзини ҳам, даъволарини ҳам ўта кулгили ақволга солиб қўйган.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида сатирик характерлар гоят ёрқин ва аниқ чизилган. Характерлар доим ҳаракатда, қиммешлари орқали очилади. Адиб яратган сатирик образларда, айниқса, портрет, нутқий характеристика муҳим ўрин тутади, айни чоқда, психологияк портретдан ҳам кенг фойдаланилади. Масалан, «Мунофиқ» ҳикоясида ёзувчи китобхон дикқатини Низомиддинов қиёфасидаги иккита нарсага «кетмоннусха шапкасию», «энли камарига» жалб қиласди. Бу деталлар образни жонлантириш билан бирга, Низомиддиновнинг қанақа одам эканига ишора ҳам қиласди. Бироқ ёзувчи бу деталлар билан чекланмайди, ҳикоя давомида Низомиддиновнинг нутқий характеристикасини ҳам беради ва уни ўзини ўзига фош қилдиди.

Абдулла Қаҳҳорнинг сатирик ҳикоялари тил жиҳатидан ҳам мукаммаллиги билан ажralиб туради. Бу — гоят муҳимдир, чунки реалистик метод адабиётнинг асосий материали бўлмиш тилдан ҳам реалистик принциплар асосида фойдаланишини тақозо қиласди. Ҳалқнинг жонли тилидан узоқ, баландларвоз, сунъий тил билан жонли характерлар чизиб бўлмайди, персонажлар ички дунёсини, психологиясини аниқ ифодалаш кийин, нутқий характеристикалар ғайритабиий чиқади. Абдулла Қаҳҳор бутун ижоди давомида изчиллик билан тилнинг ҳаётийлигига интилди ва ҳикояларида бунга эришди. Абдулла Қаҳҳорнинг тили содда, равон ва табний. Автор нутқи худди ҳалқнинг жонли тилидай равон оқади. Ёзувчи тилда пухта ва оригинал образлиликка интилади. Бу образлилик бадинӣ тасвир воситаларидан кенг ва унумли фойдаланиш эвазига, шунингдек, ҳалқ мақоллари ва материалларидан фойдаланиш эвазига майдонга келади. Кўп ўринларда ёзувчининг ўзи ҳам шаклан ихчам, мазмунан тагдор иборалар қўлладиди, улар адабникими ё халқникими эканини ажратолмай қоласан, киши.

Персонажлар нутқини ишлашда ҳам ёзувчи қаҳрамоннинг ҳар бир жумласи унинг психологик ҳолатига, маданий савиясига, билимига, табиатига мос бўлишига интилади. Персонажлар нутқига қараб, уларнинг касб-корини, биографиясини, қанақа одам эканини бемалол айтиб бериш мумкин. Нутқий характеристика асар мазмунини китобхонга етказиш билан бирга, унда кучли эмоционал ҳолат туғдиди, қалбида улкан эстетик туйғу уйғотади.

Абдулла Қаҳҳорнинг совет воқелиги ҳақида изчил реалистик услугда ёзилган ҳикояларининг кўпчилиги уруш йилларида ва урушдан кейинги даврда яратилгандир. Булар «Кўк конверт», «Қизил конверт», «Сеп», «Кампирлар сим қоқди», «Хотинлар» қаби ҳикоялардир. Урушдан кейинги ҳикоялар ичida эса «Минг бир

жон», «Маҳалла» ажралиб туради. Биз, албатта, буларнинг ҳаммасини таҳлил қилиш имконига эга эмасми. Шунинг учун улар «Абдулла Қаҳҳор воқеликдаги ижобий туйгуларни кўра олмади» деган бир томонлами, нотўғри қарашларни инкор қилишини таъкидлаб, ўзбек ҳикоячилигининг энг яхши намуналаридан бири бўлмиш «Асрор бобо»ни кенгроқ таҳлил қиласиз.

«Асрор бобо»даги воқеа Улуғ Ватан уруши йилларида кечади. Унинг қаҳрамонлари ҳам уруш йиллари кексайиб, уруш даврининг мушкулотларидан мункайиб қолган чол билан кампир. Лекин шунга қарамай, бу ҳикояни фақат уруш йиллари ҳақидаги ҳикоя деб бўлмайди. Аслида адив совет ҳокимияти йилларида тарбия топган, характеристи шаклланган ўзбекининг оғир синов кунларида фавқулодда куч билан намоён бўлган олижаноб сифатларини, юксак оғинни, гуманизмини, ватанпарварлигини бадин таҳлил қиласи. Асрор бобо ҳам, айтайлик, Қобил бобо ҳам оддий, сугар меҳнатда қотган одамлар. Бироқ уларнинг орасида ўз-ўзини англаш жиҳатидан ҳам, ҳаётга муносабат жиҳатидан ҳам осмон билан ерча фарқ бор — улар том маъносида иккى дунёнинг одамлари, икки хил муҳитнинг мевалари.

Асрор бобо Николай замонида тегирмончилик билан тирничилик қилган. Оқпошшо мардикор оламан деганда, «оқпошшонинг девори йиқилган бўлса, ўзининг юртидан мардикор олсин, биз бормаймиз», деб қочган. Кўп саргардонликдан кейин колхозга кирган. Абдулла Қаҳҳор бу ҳикояда ҳам бошқа ҳикоялардаги каби қаҳрамон тарихини, биографиясини муфассал очмайди. Биз Асрор бобонинг колхоздаги меҳнати билан, ҳаёти билан танишмаймиз, Гўёки адив бу тўғрида индамай, унинг минглаб колхозчилардан деч нарсаси билан ажралиб турмайдиган оддий одам эканини таъкидламоқчи бўлган. Уруш бошлиган кунданоқ Асрор бобо актив фаолият кўрсата бошлиайди. Муҳими шундаки, у бирорнинг кўрсатмаси билан эмас, қалб даъвати билан, орнатининг кучи билан шундай қиласи. Юрт бошига кулфат тушганда у, ишга ярамас эканман, деб курк товуққа ўхшаб бир чеккада пусиб ётишдан ор қиласи. Асрор бобо қишлоқда самовар очади, фронтдан келган жангчилар бу ерда қишлоқ аҳолиси билан учрашади, газета-китоб ўқилади, фронтдаги аҳвол мувоҳкама қилинади. Асрор бобо қилаётган шарлар шу қадар зўрки, рајком секретари унга баҳо бериб: «Асрорқул ота рајонимизда энг катта агитатор... Ота шу ерда туриб Берлинга ўт қўйётибди», дейди. Асрор бобо уруш йилларида ватан манфаати ҳамма нарсадан юқори эканини, ҳар бир одам ўз фаолиятини, ҳоҳиш-истагини ягона мақсадга — душманни тезроқ енгиш мақсадига бўйсундириши қераклигини яхши тушунади. «Шунақа, кўнгилни ўз ихтиёрига қўйиб бериш урушла, урушдагина эмас, шу ерда ҳам кишини фафлатга солади. Ақл, фаҳм-фаросат билан кўнгилни йўлга солиб туриш керак. Ақли, кўнглини йўлга сололмайлиган киши бузоқ маъраса ҳам уҳ тортаверади», дейди Асрор бобо кампирига. Бу сўзларда, фақат бу сўзларда эмас, Асрор бобонинг ҳамма фаолиятида совет кишинининг юксак маънавий фазилатлари яхши ифодаланган. Ҳикояда ёзувчи Асрор бобонинг ватанпарварлигини, юрагидаги ўтни кўрсатиш билан чекланмайди, балки унинг олижаноб инсонлигини ҳам, қалбининг гўзаллигини, маънавий бойлигини, яқинларига, дўстларига меҳрибонлигини ёрқин тасвирлаган. Асрор бобо ўғли Ёдгорнинг ҳалок бўлгани ҳақидаги хабарни узоқ вақт кампирига билдиримайди, унинг азоб чекишини, қайғуришини, куйиб кул бўлишини истамайди. Унинг бу ишида, ёзувчи айтга-

нидек «оғир мусибатнинг ҳаммаси дард-аламига ўз қалбини тутиб беришида» чинакам олижаноблик бор.

«Асрор бобо» ҳикоясида ёзувчининг психологик анализ маҳорати, психологик характеристика бериш санъати камолга етган. Айниқса, бошига оғир мусибат тушган, дардини бир-биридан яширишга уринган, бир-бирига суюниб қолган, бир-бирининг инсоний қадрини теран ҳурмат қилувчи чолу кампирнинг руҳий ҳолатлари, ўзаро муносабатлари фоят табиий ва ҳаёттй деталларда ифодаланган. Буларнинг бари «Асрор бобо» ҳикоясини ўзбек адабиётининг жиддий ютуқларидан бирига айлантириди.

Абдулла Қаҳҳор яратган ҳикоялар сон жиҳатидан унча кўп бўлмаса-да, сифат жиҳатдан шу қадар салмоқлиги, бу соҳада адаб орттирган ижодий-эстетик тажриба шунчалик каттаки, ҳеч иккимай ҳикоянависликда Абдулла Қаҳҳор мактаби мавжуд экани ҳақида гапириш мумкин. Бу мактаб бугун ҳам фаол амал қилмоқда — адабиёт даргоҳига қадам қўйган, кучини ҳикоянависликда синааб кўрмоқчи бўлган ҳар бир ёш ижодкор бу мактабда таҳсил кўриб, ундан ҳар жиҳатдан баҳраманд бўлмоқда. Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикоялари ҳаёт синовидан муваффақиятли ўтиб, бугун ҳам яшаашда давом этмоқда.

* * *

Улуғ Ватан урушидан кейинги дастлабки йилларда Абдулла Қаҳҳор бир қатор фельетон, очерк ва ҳикоялари билан бирга «Қўшчинор чироқлари» романини яратди. Ўз вақтида кўпчиликнинг оғизига тушган, танқидчи ва адабиётносларнинг кескин баҳсларига сабаб бўлган бу романнинг узоқ ижодий тарихи бор.

Ўзбек қишлоғининг социалистик изга кўчиши, колективлаштириш жараёни, ўзбек деҳқонининг такомил йўллари, янги шаронитда янги одам характерининг шаклланиши ҳамиша Абдулла Қаҳҳорни қизиқтириб келган. 30-йилларнинг бошидаёқ адаб шу муаммоларни бадиий образларда гавдалантиришга уриниб, «Қишлоқ ҳукм остида» қиссанини яратган эди. Ёзувчи бу соҳадаги ижодий ишни тўхтатмайли — қишлоқ ҳаётининг янги жиҳатларини синичниклаб ўрганади, материал йигади. 30-йилларнинг охирида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида «Айрилгани бўри ер» сарлавҳаси билан Абдулла Қаҳҳорнинг янги асаридан парча босилиб чиқади. Кейинчалик бу парча деярия ўзгармаган ҳолда романнинг биринчи бобини ташкил қилди. Урушдан кейин роман аввал «Шарқ юлдузи» журналида, кейинроқ айрим китоб ҳолида «Қўшчинор» номи билан эълон қилинди. Ёзувчининг бу романни колхозлаштириш ҳаракатининг муҳим даврига бағишлиланган бўлиб, муаллиф деҳқон психологиясининг янгиланиш жараёнини, хусусий мулкчилик психологияси ўрнини колективчилик психологияси қандай эгаллаб бораётганини атрофлича бадиий тадқиқ этишини асосий мақсад қилиб олган эди. Бироқ адабий танқидчилик романни совуқ кутиб олди — матбуотда эълон қилинган кўпгина мақолаларда асар кескин танқид қилинди, ундаги гоявий-сиёсий нуқсонлар ҳақида гапирилди. Танқид томонидан ёзувчига қўйилгандайлар қуйидагича эди: романда колхозлаштириш жараёни тарихан ҳаққоний кўрсатилмаган — ўша даврда содир бўлган кескин синфиий кураш адабнинг эътиборидан четда қолган. Шунингдек, ёзувчи бош қаҳрамон характерини етарли даражада типик шаронитларда кўрсата олмагани учун унинг тақдирин кўп ҳолларда тасодифий фактларга боғ-

лиқ бўлиб қолган. Роман гояспининг ноанқлиги композиции ва сюжеттинг ҳам бўш чиқишига сабаб бўлган. Романда кўпгина эпизодлар ҳикоя жанрига хос приёмлар ёрдамида тасвиранган. Буларнинг ҳаммаси бирлашиб, романни муваффақиятсизликка олиб келган. Ўша йиллардаги адабий танқидчиликнинг бу даъволарида баъзан ҳақиқат ҳам бор эди. Масалан, «Қўшчинор» романнада чиндан ҳам айрим ўринларда муайян бадин қусурлар учрайди, ҳамма персонажлари ҳам бирдай маҳорат билан эсда қоладиган қилиб ишланган эмас. Булар ҳақида истаганча гапириш, баҳслашиш мумкин эди. Бироқ, романнинг гоявий-бадиний жиҳатдан заарли асар экани, тарихий воқеаликни бузиб кўрсатувчи асар экани ҳақидаги хуласа тўғри эмас эди. Шу муддат танқиднинг ҳақ эканини кўрсатгани йўқ. Аксинча, «Қўшчинор» ҳақида билдирилган танқидий мutoхазалар ўша йилларда адабий танқид бадин асарнинг табиатини тे-ран ҳис қилмаганидан, ёзувчи истеъодидига нисбатан бефарқ бўлганидан, танқидда объективлик ўрнига субъективизм ва гурухбозлиқ кучли бўлганидан далолат беради. Ўша йиллардаги адабий ҳаёт шундай эндики, ёзувчи танқидчиликнинг ана шу талабларини инобатга олишга ва улар асосида асарни қайта ишлашга мажбур эди. Шундай қилиб, ёзувчи бир неча йиллик умрини сарфлаб асарни қайта ишлади ва 1951 йилда «Қўшчинор чироқлари» номи билан эълон қилди. Бу ўринда «Романнинг қайта ишланган варианти аслига қараганда яхшироқ бўлдими?» деган савол туғилади. Шуни айтиш керакки, адабининг ўзи «Қўшчинор чироқлари» романидан кўнгли тўлган эмас эди: роман ҳақидаги саволга жавоб берниб, «Уни роман дегани ҳам тил бормайди, чунки романнинг учдан иккι қисмида бош қаҳрамон иштироқ этмайди», деган эди. Бироқ ўна йиллардаги танқид «Қўшчинор чироқлари»га юқори баҳо берди. Айниқса, 1951 йилда Москвада ўзбек адабиёти ва санъати декадаси вақтида роман рус танқидчилари томонидан ижобий баҳolandи.

«Қўшчинор чироқлари» романининг марказий проблемаси — қишлоқдаги социалистик ўзгаришлар жараённада янги одамнинг тугилиши, янгича онг, янгича психологиянинг, янгича муносабатларнинг шаклланиши масаласидир. Бу проблема орқали ёзувчи ўзбек қишлоғида социализм туфайли юз берган тарихий ижтимоий маънавий ўзгаришларни кўрсатади. Романда бу гояларни ўзида мужассамлантирган қаҳрамонлар галереяси анча кенгайган: марказий қаҳрамон Сидиқжон ёнига кишлоқ аҳлиниң турли табақалари га мансуб янги қаҳрамонлар қўшилган.

Роман Сидиқжон оиласидаги кескин конфликт тасвиридан бошлиниади. Қулоқ Зуннунхўжа кўпдан бери Сидиқжонни алдаб, кутидан фойдаланади, уни ниқоб қилиб, молу дунёсини, ер-сувини, давлатини сақлаб қолишга интилади. Сидиқжон бу оиласдан кетади. Ёзувчи унинг қулоқ оиласидан кетиш сабабларини ихчам ёзилган саҳифаларда тасвиrlаган. Сидиқжон атрофидаги ҳаёт, колхозга кириб, ўз қадр-қимматини топган тенгқурлари, дўстларининг дашномалари унинг кўзини оча бошлайди. У «Қўшчинор» колхозига аъзо бўлганидан кейин тамомила янги бир дунёга кириб қолгандай бўлади. Ёзувчи шу янги дунёнинг Сидиқжон характеристига таъсирини жуда усталик билан психологик жиҳатдан асослаб кўрсатган. Бу, айниқса, Сидиқжоннинг канал қурилишидаги иштироқи тасвиrlанган бобда ёрқин намоён бўлади. Сидиқжон аввалига одамлар нега бунчалик берилниб ишлаётганини тушунмайди, ҳамма

нарсану пулга чакиб кўради. Унинг назарида одамнинг бундан бошқа мақсади ҳам бўлиши мумкин эмас. Секин-аста янги тартиблар унинг қарашларини ўзгартирди. У ҳар куни бир кунлик иш ҳақидаги маълумотлар эълон қилинганда кўпчилик қатори номи чиқмаганидан ўқинади. Кейин зарборлар ҳаракатига қўшилади. Биринчи марта кўпчилик ўртасида номи чиққанда унинг қалбида зўр ҳаяжон пайдо бўлади: «Хеч қачон кўпчилик ичиди ўз номини эшитмаган Сидиқжон қўрқиб кетди. Унинг назарида, табелчи номини бошқаларнинг номидан кўра қаттиқроқ ва равшанроқ айтгандай, бу ном чиққанда ҳамма бирпас жим қолгандай бўлди». Шу тарзда, янгила коллектив, меҳнат Сидиқжон психологиясида ўзгаришлар ясайди, энди у ҳаётнинг маъносини, ўзининг ҳаётидаги ўрнини тушуна бошлайди. Ўнда катта мақсад пайдо бўлади. Бир вақтлар қишлоқ советининг раисига салом берганида қўл қовушириб турдиган Сидиқжон, энди ўзини колхознинг эгаси деб ҳис қила бошлайди, унинг қалбида фурур ва ишонч пайдо бўлади. Сидиқжондаги ўзгариш унга нималар бергани, уни қандай юксакликка кўтаргани Сидиқжоннинг Канизакка айтган сўзларида яхши ифодаланган: «Мен бу ерга келганимда қорним тўқ, устим бут, чўнтағимда беш-ён танга беминнат харжим бўлишини кўзлаган эдим, кейинчалик булардан ҳам каттароқ, менга, айниқса, менга булардан ҳам зарурроқ нарса чиқиб қолди. Бунинг олдидаги янги тўну чўнтақдаги бир тутам шалдироқ қозоғ жуда майда, жуда арзимас бир орзу бўлиб қолди. Мени мажлисдан ўтказишадими, ўтказишмайдими, гап бунда эмас, гап шундаки, шунчай одамга, бутун бошлиқ бир мажлисга масала бўлиб ўтирибман».

Шу тарзда ёзувчи Сидиқжон образи орқали бизни ўзбек деҳқонининг онгидаги ўзгаришлар билан, унинг янгила маънавий қиёфаси билан таништиради. Бу тарихий ўзгаришлар ўша пайтларда битта-иккитагина одам шахсиятида юз берган эмас, балки оммавий ҳарактерга эга бўлган эди. Шунинг учун ҳам адид бу ўзгаришларнинг турли қирраларини бошқа образларда ҳам очади. Бу жиҳатдан Бўтабой, Тўлаган ака, Зокир ота каби образлар эътиборга лойинқ. Езувчи уларнинг ҳеч қайсисининг биографиясини бермайди, фақат колхозга турли муносабатларини, колхоздаги турлича фаолиятини конкрет кўрсатиши билан уларнинг ҳарактерини чизади. Тўлаган ака аввал ифвога учиб, колхозга ишонмайди, унга кирмаслик учун отининг оёғига мих қоқиб майиб қиласди, колхозда ишлаган пайтларида аввалига кўпроқ ўзининг ерини чопишига интилади, уловини аяиди. Тўлаган образида ерга қарам бўлган якка деҳқоннинг онги нақадар қийинлик билан ўзгаришини кўрамиз. Зокир ота ҳам шундай йўлни босиб ўтади. Колхоз ҳамманинг саводли бўлиши учун кураш бошласа, у чўп от миниб ўғлининг жилдини елкасига осиб келади. Кейинчалик ҳам мусобақани тўғри тушуммайди, илмининг хосиятидан баҳраманд бўлишга ор қиласди. Янги ҳаёт Тўлаганин ҳам, Зокир отани ҳам қайта тарбиялади. Бўтабой ҳам камбагал дехқонлардан, Кўпчилик уни колхозга раис қилиб сайлайди. Аммо у тўғри йўлни топгунча кўп қийналади, хатоларга йўл қўяди, сўллик касалига берилади.

Совет кишиларининг янгила маънавий қиёфаси аёллар образида ҳам ёрқин очилган. Масалан, Сидиқжоннинг онасини олайлик. Бутун умри фақирлик ва муҳтожликда ўтган, фарзандларидан рўшнолик кўриш орзуси билан яшаган бу кампир янги ҳаёт туфайли ўз қадрини топади. Езувчи унинг инсонлик фурурини яхши ифодалаган:

«— Жон болам,—деди кампир ҳовлишинг ўртасида туриб.—
хат юборгин, бизни хавотир қилма. Шукр, эл қатори эшигимизга
номер қоқилган. Ҳар қаердан бир юзу олтмиш учинчи деб хат
ташласанг келади». Эшигига эл қатори номер қоқилганидан ғуур-
ланишда катта маъно бор — кампир ўзини элу юртнинг, ҳалқнинг
ажралмас зарраси деб билади, эл қатори янги ҳаётга чиққанидан
рози.

«Қўшчинор чироқлари» романида колхозларни ташкил қилиш
ва ривожлантиришда катта роль ўйнаган коммунистлар образини
яратишга ҳам алоҳида эътибор берилди. Бу жиҳатдан райком секретари Аҳмедов образи диққатга сазовор. Гарчи Аҳмедов воқеалар ривожида актив иштирок этмаса-да, ёзувчи бир-икки эпизодда унинг эсда қоладиган сифатларини очган. Мажлисда сўзла-
ган нутқидан биз Аҳмедовнинг коммунистик фояларнинг актив ташвиқотчиси, янги ҳаёт ташкилотчисигина эмас, ҳалқ ҳаётини яхши
билишини, деҳқон манфаатини чуқур тушунишини, ҳалқ урф-одатлари, манший турмуши билан танишилгани, ҳалқ тилини, мақол ва
маталларини пухта билишини, фаросатли, зеҳни ўткир, ҳозиржавоб
одам эканини ҳам кўрамиз. Қишлоқ советининг раиси Самандаров,
колхоз партия ташкилотининг секретари Ўрмонжон, область вакили
Сафаров, агроном Иброҳимов образлари ҳам шундай.

Романинг муваффақиятини таъминлаган омиллардан бири
шундаки, унда салбий қаҳрамонлар ҳам маҳорат билан яратилган.
Улар қишлоқда колхозлаштириш жараёни кескин синфий кураш
шароитида кечганини, ер-суви, мол-мулкидан ажраган қулоқлар ҳар
хил йўллар билан тарих гидирагини орқага айлантиришга ини-
тилаганини кўрсатади. Романдаги энг пухта ишланган салбий қаҳ-
рамонлардан бири Абдусамад қоридир. У совет турмушининг ашад-
дий душмани, бир вақтлар революцияга қарши ошкора курашган,
аммо пачаги чиққандан кейин ниқобланниб олган. У ўзини колхоз-
нинг дўсти килиб кўрсатади, аммо зиддан колхозни қўпоришини ўй-
лайди. Унинг бу фаолияти ҳам муваффақиятсизликка учрайди. Жав-
дат Наимий, Раҳматилла Обидий, Фиёсиiddин маҳсумлар образи
орқали ёзувчи янги ҳаёт душманларининг разил башараларини оча-
ди, уларнинг ҳалокатга маҳкумлигини кўрсатади.

Бу роман Абдулла Қаҳҳор реализмнинг бойиганидан, унинг
бўёклари янада ранг-бараанг бўлиб қолганидан далолат беради.
Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди, чунки бу йилларга келиб,
Абдулла Қаҳҳор жаҳон ва рус адабиётининг энг яхши анъаналари-
ни ўзлаштириб ултурган ва шу билан бирга кўп миллатли совет
адабиётининг колхозлар тарixини бадиий ёритиш бобидаги тажри-
басини ҳам ижодий ўзлаштирган эди. Ўрни келганда шуни айтиш
керакки, бир вақтлар айрим адабиётшунослар Бўтабой ва Тўлаган
образлари билан Шолоховнинг «Очилган қўриқ» романидаги Ма-
кар Нагульнov ва Кондрат Майданников образлари ўртасида и-
баъзи бир ташки ўхшашликларни рўкач қилиб, Қаҳҳор ижодида
Шолохов анъаналарининг қўриниши ҳақида гапиридилар. Албаита,
масалани бу тарзда қўйиш тўғри эмас. Абдулла Қаҳҳор «Очилган
қўриқ»да Нагульнov ёхуд Майданников образлари бор бўлгани учун
Бўтабой ва Тўлаган образларини асарга киритгани йўқ, балки
ҳаёт ҳақиқатига содик бўлгани учун уларни яратган. 30-йиллар-
нинг бошидаги ўзбек воқелигига ҳам Нагульнov ёки Майданников-
га ўхшаш типлар бўлган. Ёзувчи Бўтабой образида айрим раҳ-
барлар характеристидаги сўллик касалини, Тўлаган образида ўртаҳол
дехқон табнатидаги иккиланишини тўғри ифодалаган. Ҳар ҳолда,

Абдулла Қаҳҳор Шолоховга тақлид йўлидан эмас, унинг тажрибасидан ижодий ўрганиш йўлидан борган. Шолохов традициялари, биринчи навбатда, Қаҳҳор реализмининг бойиганида кўринади. Абдулла Қаҳҳор қишлоқ ҳаётини тасвиirlар экан, унинг энг муҳим жиҳатларини очишга, мураккабликларини кўрсатишга, миллий рангларини беришга интилади. Масалан, қишлоқ мажлиси тасвирини олайлик. Ёзувчи мажлиснинг умумий руҳи, йўналиши, мазмунини ифодалаш билан бирга, уни ғоятда жонлантирувчи деталлар ҳам топади.

«Самандаров чирокнинг пилигини кўтарди, қаламнинг орқаси билан столни қоқиб говурни босди:

— Уртоқлар! Жим! Ҳой, Рисолат, болангни йиглатмагин, ахир, эмизсанг бўлмайдими!.. Чилим чекилмасин, деган таклиф тушди. Уртоқлар, камбағал дэҳқонларнинг колхоз қурилишига бағишлиган ялпи мажлисини очиқ деб эълон қиласман, эълон қилиш билан бирга сўз областдан келган вакил ўртоқ Сафаровга...»

Фақат оммавий манзараларнингина эмас, айрим персонажларнинг характерини чизишда ҳам конкретлилик ва образлиликни қўллайди:

«— Гапирсам шуки,— деди Рўзимат кулимсираб,— Бўтабой акамнинг лабига учуқ тошмаганига ҳайронман. Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр.. Бизга бош бўлиб турган одам шунаقا деб ўтиrsa, бошқалардан нима деб ўпкалаймиз! Колхозни «бузилади» деб четда қараб турган одамлар тузганмас, тузамиз, деб бел боғлаган одамлар тузган. Бу киши «тушунтириш керак», дейдилар, тўгри, лекин «гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга, гапни айтиб кетарсан, онаси бемаҳал түққанга!» Сиз куйиб-пишиб гапириб турганингизда сиғири маъраб қолса, сизга эмас, сиғирига қарайдиган одамга гап таъсири қиласми?»

Абдулла Қаҳҳор романдада ўзбек ҳаётининг миллий ўзига хослигини ифодалашда ҳам катта муваффақиятларга эришган. У халқнинг урф-одатларини, эркак ва аёлларнинг бир-биридан фарқланувчи табиатларини, майший турмушини жуда яхши билади ва улардан характерларни жонлантиришда, тасвирининг ҳаётийлигини таъминлашда усталик билан фойдаланади. Бу жиҳатдан, айниқса, Шарофатнинг Сидиқжон билан ярашиш учун келтаги тасвиirlантган саҳифалар дикқатга сазовор. Ҳаётий тасвирининг теранлиги, характерлар психологиясининг мукаммаллиги жиҳатидан улар романнинг энг ёркин саҳифаларини ташкил қиласди.

«Қўшчинор чироқлари» жиҳдий бадиний нуқсонлардан ҳам холи эмас, албатта.

«Қўшчинор чироқлари» романининг сюжет ва композицияси анча мураккаб. «Қўшчинор», асосан сўнгги батрак Сидиқжоннинг бошидан ўтганларини тасвиirlаш, унинг тақдирини кўрсатувчи воқеалар асосига қурилган эди. Шунинг учун унинг сюжет чизиги битта эди, «Қўшчинор чироқлари»да сюжетда учта линия пайдо бўлади — Сидиқжон линиясига Канизакнинг тарихи қўшилади; «Қўшчинор» колхозининг тарихи ҳам мустақил сюжет линияси туслини олади. Натижада асар кўп планли асарга айланган. Бу — яхши, албатта. Аммо, ёзувчи шу уч сюжет линиясининг бир-бири билан биришиб кетишига тўла эришган эмас, натижада кўп ўринларда бош қаҳрамон Сидиқжон иккинчи планга тушиб қолади. «Қўшчинор» колхозининг тарихи ҳикоя қилингандага эса, ёзувчи қаҳрамонни ярим йўлда қолдириб кетишига мажбур бўлади. Романда

Канизак ва Қурбон ота тарихи ҳам умумий сюжет чизиги билан етарли боғланган эмас.

Роман давомида кўпгина ёрдамчи конфликтлар, тугунлар пайдо бўлади, бироқ уларнинг ечими ҳамма вақт ҳам табиий чиққан эмас, баъзан эса улар ҳам марказий сюжет линиясини бойитиша хизмат қилмайди. Масалан, Раҳматилла Обидийнинг тарихи шундай. Еки, романнинг бир бобида Абдусамад қорининг ифвоси туфайли Үрмонжон билан Тўпаниса ўртасида жиддий оиласви жанжал кўтарилади. Аммо бу жанжал характерлар намоён бўлиб улгурмай, шу бобнинг ўзида енгил ҳал бўлади. Канизак билан Қурбон отанинг топишиши ҳам сунъий, китобхонни ишонтирумайди.

Романдаги айрим характерлар ҳам китобхонни қаноатлантиромайди. Масалан, Аҳмедов, Сафаров, Самандаров, Мавлонбеков характерлари мантиқий интиҳосига етказилган эмас. Иброҳимов, Иван Петрович, Новикова каби персонажлар эса очиқдан-очиқ схематик характерга эга. Романнинг сўнгги қисми ҳам бадиий жиҳатдан заиф чиқкан. Бу саҳифаларда ёзувчи муайян ҳақиқатларга иллюстрация бериш йўлидан борган. Масалан, Зокир ота билан Иброҳимов ўртасидаги муносабатлар колхозда агротехникадан кенг фойдаланиш керак деган гояни ифодалашга хизмат қиласди, холос.

«Кўшчинор чироқлари» адабиётнинг ривожи учун зарур шароитлар етарли бўлмаган мураккаб даврда ёзилган асар. Романдаги камчиликларнинг кўпгинаси ўша пайтларда анча кенг ёйилган догматизм талабларига ён беришдан туғилган. Фақат ёзувчининг юксак маҳоратигина, чуқур гоявийлиги ва партиявийлигигина ана шундай камчиликларга қарамай, асарнинг кўпгина саҳифаларига чинакам ҳаётийлик бахш этган.

* * *

Улуғ Ватан урушидан кейинги йилларда Абдулла Қаҳҳор драматургия соҳасида ҳам кучини синаб кўрди. Уннинг драматургияга келиши тасодифий эмас эди. Адабининг 30-йиллардаги ҳикояларидаёқ кейинчалик унинг драматург сифатида ўсиши учун зарур бўлган куртаклар яққол кўриниб туради. Ҳикояларнинг анчагинасида воқеалар шиддат билан ривожланади, уларда драматизм кучли, кўп ҳолларда эса адид диалог санъатини пухта эгаллаган — ҳикоядаги персонажлар шундай гаплашадики, уларнинг галига қараб, бемалол характерини кўрса бўлади. Буларнинг бари драматург учун жуда зарур сифатлардир. Абдулла Қаҳҳор урушдан олдиноқ комедияга қўл урган, бироқ нима сабабдандир бу ишни оҳрирга етказмай, чала қолдирган эди. Бу ишга у урушдан кейинги йилларда қайtdи ва 1949 йилда ўзининг «Янги ер ёхуд Шоҳи сўзана» деб аталган биринчи комедиясини яратди. Бу асар Узбекистон республикасининг 25 йиллик тўйига аталган тўёна эди. Уша йили комедия республика конкурсида мукофот олган, орадан икки йил ўтгағач эса СССР Давлат мукофоти билан тақдирланган эди. Комедия ўзбек танқидчилигида ҳам, бутуниттироқ танқидчилигида ҳам жуда юксак баҳоланди. Ҳатто атоқли совет драматурги, Ленин мукофоти лауреати Н. Погодин «Янги ер» ҳақида маҳсус мақола эълон қиласди. Мақола «Литературная газета»да 1951 йил 20 ноябрь куни босилиб чиқкан эди. Унда ўзбек ёзувчинининг комедиянавислик маҳорати атрофлича таҳлил қилиниб, «Шоҳи сўзана» энг юксак

талабларга ҳам жавоб берса оладиган асар экани таъкидланган эди. Дарҳақиқат, комедиянинг муваффақияти ҳар қанча кутилганидан ҳам ортиқ бўлди. Орадан кўп ўтмай, «Шоҳи сўзана»ни Ю. Герман ва Б. Рест рус тилига таржима қилиб, «Звезда» журналида эълон қилинди. Шундан сўнг комедиянинг Ватанимиздагина эмас, балки бир қатор ажнабий мамлакатлар театрларининг саҳнasi бўйлаш ҳам музafferona юриши бошланди. Бир неча йил давомида «Шоҳи сўзана»ни етмиш тўртта театр саҳнага қўйди. Шу жумладан, Москвада Моссовет номидаги театрда Завадский, Ленинградда Ленин комсомоли номидаги театрда Товstonогов қаби жаҳонга машҳур режиссерлар асарни саҳналаштирилар. «Шоҳи сўзана» Греция, Хитой, Вьетнамда ҳам катта шуҳрат қозонди. Узбек драматургларининг бошқа бирон асари шу вақтга қадар ва ундан кейин ҳам Иттифоқ миқёсида ва халқаро миқёсда «Шоҳи сўзана»-чалик катта эътибор қозонмаган.

«Шоҳи сўзана» Мирзачўлни ўзлаштираётган ўзбек дәҳқонларининг ҳаётига багишланган бўлиб, комедия жанрига мансубдир. Бироқ у новаторона асар бўлгани учун ўзида комедия жанрининг айрим янги хусусиятларини мужассам этган. Гап шундаки, комедия жанрида ҳаётдаги муайян қусурлар, одамлар характеридаги нуқсонлар фош қилинади. Бинобарин, комедиянинг қаҳрамонлари кўпинча салбий характердаги одамлар бўлади. «Шоҳи сўзана»да ҳам камчиликлар танқид қилинади, лекин унинг қаҳрамонлари ижобий одамлар. Асарда биронта ҳам салбий персонаж йўқ. Драматург саҳнага олиб чиқсан замондошларини яхши кўради ва бу туйғусини томошабинга ҳам юқтиришин истайди. Комедия қаҳрамонлари фидокорона меҳнати билан юртимиз қиёфасини ўзgartираётган, унинг хуснига ҳусн қўшаётган одамлар. Юртимиз шоҳи сўзана бўлса, Мирзачўл илгари унга тушган бир чипта ямоқни йўқотиш учун курашадилар ва бу йўлда катта муваффақиятларга эришадилар. Шунинг учун ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг урушдан кейинги йиллардаги ижодини батафсил таҳлил қилган таникли ёзувчи Пиримқул Қодиров «Шоҳи сўзана»нинг жанрини қаҳрамонлик комедияси деб белгилаган эди.

Комедияда Абдулла Қаҳҳор бир қатор ёрқин характерлар яратиб, уларнинг ўзаро муносабатларида совет кишиларининг фазилатларини ифодалаган. Булар орасида, айниқса, Холниса ва Ҳамробуви образлари алоҳида ажралиб туради. Муайян тоифага мансуб ўзбек аёлларининг хусусиятларини акс эттирган Холниса ва Ҳамробуви образлари ғоятда миллӣ ва ҳаётий чиққан. Уларнинг ўзаро мунозаралари, тортишувлари ва ҳатто низолари чинакам юмор билан сугорилган. Шунингдек, комедиянинг бош қаҳрамонлари Дәҳқонбой ва Ҳафиза ҳам маҳорат билан чизилган. Улар ўқинши битириб, Мирзачўлни ўзлаштиришга отланадилар, бироқ бу йўлда баъзи бир қаршиликларга учрайдилар. Аввалига уларнинг оналари Холниса ва Ҳамробуви фарзандларининг чўлга боришига кўймайди. Кейин эса Мирзачўлда колхоз бригадири Мавлон ёшларнинг ташаббускорона меҳнатини қўллаб-куватламайди. Ҳафиза ва Дәҳқонбой бу қийинчиликларни муваффақият билан енгигб ўтишади. Улар билан бирга Қўзинев, Салтанат, Омон қаби ёшлар ҳам ернинг тузинигина эмас, одамларнинг онгидаги шўрии ҳам ювиш учун курашадилар. Бу ёшлар комедияда давримиз қаҳрамонлари сифатида кўрсатилган.

Халқ ҳаётини чуқур билиш, характерлардаги миллӣ ва умум-

инсоний жиҳатларни ёрқин тасаввур қилини, характер яратишда халқ ижодидан, юморидан самарали фойдаланиши, терен психологиязм, қаҳрамонлар тилининг образлизилиги ва ёрқинлиги — буларнинг барни «Шоҳи сўзана» комедиясининг бадний юксаклигини таъминлаган муҳим омиллар бўлди.

Абдулла Қаҳҳор драматургия соҳасидаги илк муваффақиятидан илҳомланиб, 1954 йилда «Оғриқ тишлар» комедиясини яратди. Асар шу йилнинг ўзида Ҳамза номидаги театр саҳнасида муваффақият билан саҳнага қўйилди. Тўғри, «Оғриқ тишлар»нинг шуҳрати «Шоҳи сўзана»ники даражасида бўлмади. Лекин шунга қарамай, бу асар ҳам ўзбек драматургияси ривожида сезиларли из қолдирди. «Оғриқ тишлар» — сатирик комедия. Унда жамиятимиз ҳаётида сақланниб қолган баъзи бир эскилил қолдиқлари таңқид қилинади, аёлларга бой-феодалларча муносабат кескин фош этилади. Драматург чинакам партиявий эҳтирос билан мешчанлик психологиясини қоралайди. «Оғриқ тишлар» комедиясининг қаҳрамони — Марасул Ҳузуржонов. У тиши доктори, ҳар хил ҳаромҳариш ишлар билан катта давлат орттирган, ўзига бениҳоя бино қўйган одам. Марасул Ҳузуржонов бойликка ҳирс қўйинш билан бирга, хотини Насибани одам ўрнида кўрмайди, унинг инсоний қадр-қимматини менсимиади, уни серҳашам ҳаётининг оддий бир безаги деб билади. Марасулнинг қингир ишларига, аёлларга эскича муносабатига Аҳаджон Заргаров каби амалдорлар ёрдам беради. Заргаров — аслида янги психологияни, янгича урф-одатларни жорий қилувчи масъул ходим бўлиши керак. Бироқ у, бунинг ўрнига, шахсий манфаатларини ўйлаб, қингир одамларга паноҳ бўлади. Шунинг учун драматург, Заргаровни «шляпа кийган Худоёрхон» деб атайди. Уларнинг эскича психологияси, аёлларга бой-феодалларча муносабати бизнинг соғлом жамиятимизда оғриқ тишларни эслатади, оғриқ тишининг жазоси эса омбир! Шу тарзда адаб эскилил қолдигини ташувчиларнинг ниқобини шафқатсизлик билан сидириб ташлашга чақиради. Шуниси эътиборга лойиқки, драматург ўша йилларда ҳали рўйистор намоён бўлиб улгурмаган, кейинчилик, айниқса, бизнинг кунтаримизда ўзининг хунук башарасини тўла намоиш эттаётган истеъмолчилик психологиясининг ўта хавфли иллат эканини аниқ кўрган ва буни асарнинг бош қаҳрамонлари сиймосида мужассам этган эди. Кўринадики, «Оғриқ тишлар» комедияси бугун ҳам гоявий-бадний қимматини йўқотмаган асар.

Абдулла Қаҳҳорнинг навбатдаги сатирик комедияси «Тобутдан товуш» деб аталади. Бу асар 60-йилларнинг бошида ёзилган ва ўша даврдаёқ Ҳамза номидаги театр саҳнасида қўйилган эди. Асарни адабий жамоатчилик илиқ кутиб олди, унинг тўғрисида ижобий тақризлар эълон қилинди. Томошибин ҳам спектаклни иштиёқ билан кутиб олди — шу спектакль қўйиладиган кунлар театр касаси олдидаги узундан-узоқ «очеред»лар шундан далолат берарди. Ҳадемай асарда қўлланган айрим иборалар, ҳикматли гаплар одамлар орасига ҳам тарқай бошлади. Бироқ, орадан бир ярим йилча ўтгач, матбуотда «Тобутдан товуш» ҳақида» деган мақола эълон қилинди. Унда «Тобутдан товуш» воқелигимизни бузуб кўрсатувчи, уни қоралаш руҳи билан суборилган, ижобий тенденцияларни кўрсатиб беролмаган, гоявий жиҳатдан заرارли асар сифатида баҳоланганди. Мақола бошдан-оёқ субъективизм руҳи билан суборилган бўлса-да, унга асосланиб, асар саҳнадан олиб ташланди. Ёзувчи уни қайта ишлашга мажбур бўлди ва орадан маълум муддат

ўтгандан сўнг асар «Сўнгги нусхалар» номи билан саҳнага қайта қўйилди. Бироқ шуни айтиш керакки, бу галги қайта ишлаш асарга бальзи бир тарихий ўзгартишлар киритишдан нари ўтган эмас.

«Тобутдан товуш» («Сўнгги нусхалар») ёзилганига йигирма беш йилдан ошди. Шуниси қизиқки, бу йиллар мобайнида асар эскиргани йўқ, балки жамики аҳамиятини сақлаган ҳолда кечада ёзилган асардай яшаши давом этмоқда. Айниқса, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI Пленумидан кейин, шунингдек, КПСС XXVII съездиде республикамиз адресига айтилган кескин танқидий фикрлардан кейин «Тобутдан товуш»нинг бугунги кун учун аҳамияти янада намоён бўлди. Бугун биз жамиятимизнинг ривожига халақит берадётган салбий ҳодисалар деб танқид қилаётган иллатларни Абдулла Қаҳҳор йигирма беш йил аввал ўткир қалам билан шармандаи шармсор қилган экан.

«Тобутдан товуш» порахўрликнинг ҳақиқий қиёфасини, разил моҳиятини фош этишга бағишиланган. Доҳиймиз В. И. Ленин 20-йилларнинг бошидаёқ социалистик жамиятнинг учта хавфли душмани бор эканини уқдириб, шулардан бири порахўрлик эканини таъкидлаган эди. Абдулла Қаҳҳор доҳийнинг бу мулоҳазасини асарга эпиграф қилиб олади ва порахўрлик бор жойда маънавий чириш мавжудлигини, виждонийлик ва поклик сингари энг зарурӣ инсоний сифатлар оёқости қилинишини яхши кўрсатади. Бироқ масаланинг муҳим томони бошқа нарсада. Гап шундаки, порахўрликнинг ёмон иллатлиги, аёлларга бой-феодалларча муносабатда бўлишнинг ёмонлиги, ичкиликбозлиқ, фаҳш ишлар, бошқа ҳаром-ҳарашлар инсон шаънига зид эканлиги ҳаммага аён гаплар. Одамлар бу ҳақиқатни Абдулла Қаҳҳорнинг асари ёзилмасдан олдин ҳам яхши билишган. Бинобарин, шу гапларни уқтириш учун маҳсус асар ёзил ўтиришнинг ҳожати йўқ эди. Буни ёзувчи яхши тушунади, шунинг учун ҳам асарини маълум ҳақиқатлар ҳақидаги информация тарзida қўрмайди, балки шу ҳақиқатни жонли характеристлар орқали, уларнинг ўзаро муносабатлари, курашлари, таъқиди орқали кўз ўнгимизда шу қадар аниқ ва тўла намоён қиласиди, бунинг оқибатида биз ўша иллатларнинг эгаларидан ижиргана бошлиймиз, кўнглисимизда уларга қарши кучли нафрат тўлқинлари жўш уради. Шу маънода «Тобутдан товуш»нинг энг қимматли тоғони унда яратилган характеристларда. Ёзувчи Сухсиров образида порахўрлик мукаммал портретини берган. У аслида чаласавод, маданиятсиз, маънавиятдан маҳрум, виждонини жигилдонига алмаштирган разил бир кимса. У молу дунёга, пулга, маишатга муқкасидан кетган, бу йўлда ҳар қандай олижаноб ва инсоний нарсалардан, ҳатто хотинининг иффатидан ҳам кечишга тайёр. Унинг хотини Нетайхон, қўшиси Қори ҳам Сухсиров тонифасидан — уларда биронта инсоний сифат йўқ; улар ҳар қандай маънавиятдан, эътиқоддан маҳрум. Улар фақат битта эҳтироснинг — молу дунё ортириш, маишат қилиш, еб-ичиш эҳтироснинг қурбони. Бундай кимсаларга социалистик жамиятда ўрин йўқ, шунинг учун ҳам улар юзларига ниқоб тутиб яшашади, қингир ишларини, ҳаром-ҳараш фаолиятларни енг ичиди қилишади. Социалистик жамият уларни тобутга солиб, гўристонга элтапти, бироқ улар ўлик бўлсаларда, тобутдан товушлари келиб турибди. Улар ҳаётларини хавотирлини ичиди ўтказишади, қўрқиб яшашади, нурга, ёруқга чиқишидан чўчишади. Жамият билан тўқнашув, ҳалол, пок, виждонли одамлар билан тўқнашув уларни ҳалокатга олиб келади. «Тобут-

дан товуш»да Обиджон ана шундай ҳалол, виждонли одам сифатида кўрсатилган. У уруш иштирокчиси, ҳалол меҳнаткаш, порадан ҳазар қилади, порахўрни шахсий душмани деб билади. Шунинг учун Сухсурога яқин қариндош бўлса-да, уни фош қилинди сира иккиланмайди. Асар охирида Сухсуроғ пора олаётганида қўлга тушади, шарманда бўлади. Бироқ, асарнинг аҳамияти салбий қаҳрамонларнинг чуви чиқиб фош бўлишидагина эмас, уларнинг чиркин ва разил қиёфаларининг теран ҳаққонийлик билан очилганида, аёвсиз фош қилувчи кулгидан, заҳарханда қаҳқаҳадан маҳорат билан фойдаланилганида.

«Тобутдан товуш» ҳар қанча кескин бўлмасин, ундаги салбий типлар ҳар қанча қуюқ бўёкларда чизилган бўлмасин, томошабин томонидан жуда илик кутиб олинган эди. Бунга амин бўлиш учун, масалан, Ўзбекистон ССР ҳалқ артисти Қудрат Хўжаевнинг «Гўзалик шайдоси» китобидаги «Қори билан Дарвеш образлари» деб аталган бобни ўқиши кифоя. Унда Ҳамза театрининг Наманган обlastидаги гастроли вақтида томошабинларнинг комедияга муносабати яхши очилган. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди, чунки атоқни адид асарда ҳалқнинг дилидаги гапни топиб айтган эди.

«Тобутдан товуш» («Сўнгги нусхалар») жуда теран гражданлик пафоси билан сугорилган. Адид жамиятимиздаги энг разил иллатларни фош қилган экан, буни ҳаётимизни соғ ва гўзал кўриш истаги билан, одамларимизни ҳалол ва пок кўриш иштиёқи билан қилган эди. Асаддаги шу оташин пафос уни бугун ҳам жозибадор қилинди давом этмоқда.

Абдулла Қаҳҳорнинг яна бир драматик асари «Аяжонларич» бўлиб, у лирик комедия жанрида ёзилган. Унда ёшларнинг муҳаббати, ёшлар ва катталар, фарзандлар ва ота-оналар ўртасидаги муносабатлар ҳақида ҳикоя қилинади. Бу комедияда ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг драматург сифатидаги янги қирралари очилган. Энг муҳими шундаки, асар жуда ҳаётни материал асосига қурилган бўлиб, теран бир самимият билан сугорилган. Бу самимият асаддаги юморнинг бойлиги туфайли, миллий колорит аниқ чизнлганни туфайли янада чуқурлашган. Шунинг учун ҳам «Аяжонларим» кўп йиллар давомида ўзбек театрлари репертуарларидан муқим ўрини эгаллаб келди.

Абдулла Қаҳҳор ёзган драматик асарлар кўп эмас — аттиги тўртта. Бироқ улар оз бўлса-да, ўзбек адабиётининг ривожини салмоқли хисса бўлиб қўшилди. Абдулла Қаҳҳор драматургия соҳасида ҳам ўзининг эстетик принципларига, гоявий эътиқодларни и содиқ қолиб, ҳаётимизнинг муҳим муаммоларини акс эттириди, тараққиётимиз учун аҳамиятли масалаларни кўтариб чиқди ва шу йўл билан ўзининг гражданлик бурчини ўташга интилди.

* * *

50-йилларнинг охирига келиб мамлакатимиз ўз ривожининг янни босқичига ўта бошлади. Қейинчалик бу босқич «ривожланган социализм босқичи» деган ном билан атала бошлади. Бу давр боннилинишида партиямизнинг XX съездиде бўлиб ўтди. Жамият ҳаётидаги ленинча нормаларни қайта тиклаган, демократик традицияларни янада ривожлантирган бу съезд бадиий ижод соҳасида ҳам кўргина сунъий тўсиқларни, турли-туман чеклашларни олиб ташлади.

Буларнинг барчаси кўпмиллатли совет адабиётида мислесиз кўтарилишни вужудга келтирди. Бундай кўтарилиш 50-йилларнинг охири ва 60-йиллар бошида ўзбек адабиётида ҳам содир бўлди. Кўплаб ажойиб романлар ва қиссалар, салмоқли достонлар ва лирик туркумлар, кескин драматик асарлар, теран фикрли, юксак профессионализм билан сугорилган таҳқидий асарлар яратилди. Табиийки, Абулла Қаҳҳор ҳам бундай кўтарилишдан четда қолган эмас. У қаламкаш дўстлари билан бир сафда туриб, коммунистик партиявийлиқ ва гоявийлик принципларига қатъий амал қилиб, замонавий руҳ билан сугорилган ҳикоялар ва драматик асарлар, қиссалар ва мақолалар ёзди. Унинг «Утмишдан эртаклар», «Мұҳаббат» каби қиссалари, «Тобутдан товуш» ва «Аяжонларим» каби драмалари, «Маҳалла», «Тўйда аза», «Нурли чўққилар», «Минг бир жон» каби ҳикоялари адибнинг бу даврда нечоғлиқ илҳом билан баракални ижод қилганидан далолат беради.

Абдулла Қаҳҳор ижодининг бу даврдаги хусусиятларини ўзида мукаммал ифодалаган асар «Синчалак» қиссаси бўлди.

«Синчалак» 1959 йилнинг бошида аввал ўзбек тилида, орадан кўп ўтмай Константин Симонов таржимасида рус тилида босилиб чиқди. Шу йили Москвада ўзбек адабиёти ва санъати декадасида кўпгина йирик совет ёзувчилари «Синчалак»ни кўпмиллатли совет адабиётининг улкан ютуғи деб баҳолашди. Дарҳақиқат, қисса қисқа муддат ичиде украин, белорус, қозоқ, тоҷик, қорақалпоқ, арман, латиш тилларида ўзлон қилинди. Кейин эса француз, немис, болгар тилларида ўзлон қилинди. Шу тарзда ҳажми унча катта бўлмаган бу қисса ўзбек адабиётининг халқаро шуҳратини янада бойитди. «Синчалак»нинг бундай муваффақияти бежиз эмас эди. Унда Совет Ўзбекистонининг социалистик тузум тифайли эришган оламишумал тарихий ютуқлари, коммунистик партия тарбиялаган янги ўзбекнинг характери ажаб бир маҳорат билан очилган.

«Синчалак»да 50-йилларнинг ўрталарида ўзбек қишлоғида юз берган жиҳдий ўзгаришлар, колхоз одамларининг ўйлари, орзуумидлари, ташвиш ва қувончлари акс этган. Адиб қишлоқни келаҷакка бошлиётган илфор кучларни тасвирлаш билан бирга, уларга халақиет берёётган ижтимоий иллатларни фош этди, бундай иллатларнинг «чимдимлаб олиб ташлаш эмас, томири билан сугуриб ташлаш зарурлиги»ни уқдиради.

Қиссанинг бош қаҳрамонлари колхоз партия ташкилотининг секретари Саида Алиева ва шу колхоз раиси Арслонбек Қаландаровдир. Адиб ўз қаҳрамонларининг меҳнат фаолиятини ҳам, жамоатчилик ишларини ҳам бутун тўлалиги билан кўрсатар экан, уларнинг инсоний жозибасини ифодалашни бир зум ҳам назардан қочирмайди. Бунинг натижасида улар ўртасидаги тўқнашувни бутун кескинлиги билан, бўймай, юмшатмай ҳаққоний тасвирлашга муваффақ бўлади.

Саида кўринишдан занифгина, мўртгина, оддийгина бир қиз. Унинг биографияси ҳам оддий — ўн йилликни битириб, комсомол ишида ишлаган, сўнграйком секретарининг ёрдамчиси бўлган. Бу биографияда бирон фавқулодда, кутилмаган нарса йўқ — бугун ўн минглаб, юз минглаб ўзбек қизларининг йўли шундай бошланади. Қиссада ёзувчи шу оддий қиз ҳаётидаги бурилиш нуқтасини, унинг ички кучларининг, маънавий қудратининг биринчи марта рўйи-рост намоён бўлиш жараёнини таҳлил қилади.

Саида тўсатдан ҳәёт тўлқинларининг ўртасига тушиб қолади. Энди у ихтиёрини тўлқинларга бериб қўймаслиги, тўлқин оқизган гомонга кетабермаслиги, уни ўз ихтиёрига бўйсундириб, мақсади йўлига буриши керак. Бу — қийин, жуда қийин. Айниқса, увоққица, мўртгина, ҳали ҳәётда бирон жиддий тажриба ортиргаган Саида учун қийин. Бироқ Саида шу қийин ишни бажариш учун дадил курашга отланади ва курашда енгиги, кўз ўнгимизда янги қиёфада намоён бўлади. Шунда кўрамизки, Саида сира ҳам мўрт эмас экан, балки чинакам коммунист каби алоҳида маъдандан ясалган экан; унинг увоқлиги ҳам бекор — Саиданинг кичкина жуссасида тоғни урса талқон қиласидан маънавий қудрат бор экан. Саиданинг энг ажойиб хислати шундаки, у иш одами, фаолият кишиси. У ҳәётдан нима исташини яхши билади, муайян мақсадга эга. Саида одамларнинг ҳәётини яхшилашга, гўзлароқ қилишга интилади. Унинг коммунистик бурчи ҳар қандай шароитда ҳам ҳалқ манфаати учун ишлашни, атрофидаги одамларга ўрнак бўлишини, кишиларни улуғ ишларга отлантириши тақозо этади. Саиданинг колхоз партия ташкилотининг раҳбари сифатидаги фаолияти чуқур гуманизм билан суборилган — унинг одамларга муносабатида ҳар бир конкрет инсонга эҳтиром сезилиб туради. «Одам боласи циркнинг оти эмаски, қамчи қарсиллаганда чўккаласа...», дейди Саида. Бу сўзларда унинг инсонпарварлиги яхши ифодаланган.

Саиданинг принципиал партиявий фаолияти йиллар давомида бир қолипга тушиб қолган колхоз муҳитига янги мусаффо тўлқин олиб киради. Бу тўлқин қишлоқ ҳалқининг онгида, тушунчалариди, ўй ва туйғулариди жиддий уйғонишни вужудга келтиради — муштдай-муштдай қизлардан тортиб хотин-халаж ва кекса колхозчиларга қадар ҳаммаси колхоз ишлари ҳақида ҳеч кимдан тортинимай, бемалол гапирадиган бўлиб қолади. Хуллас, партия ташкилотининг мустаҳкамланиши, унинг ишларини ленинча принциплар асосида қайта қуриш колхозчилар оммасининг сиёсий активлигини оширади ва ҳалқ ташаббусига кенг йўл очади. Саида фаолиятининг энг муҳим якунларидан бири ана шунда. Саиданинг барча ижтимоий хусусиятлари Қаландаров билан тўқнашув давомида янада яхши очилади. Қаландаров ҳам Саида каби ёрқин адабий тип. Айтиш керакки, ўша пайтда ҳамма миллий адабиётларда Қаландаровга ўхшаган образлар кўп учарди. Улар миридан сиригача ҳаммага яхши маълум бўлиб қолган, аввал қолоқ бўлиб, хўжаликни ўтқазиб қўйган, кейин икки оғиз насиҳат билан хамирдан қил суурғандай осон тузалиб кетаверадиган, тузалмаса, ишдан олинадиган сийقا образлар эди. Қаландаров бундай образлардан тубдан фарқ қиласи. У мураккаб образ, одатдаги «салбий» ёхуд «ижобий» деган сифатлар унга тўғри келмайди. Бу образ замонида ёзувчининг колхоз ҳарақати тарихида катта роль ўйнаган, кўп ҳолларда колхозни опничлаб катта қилган, дехқончилик илмини сувдай ичиб юборган, ишнинг кўзини биладиган тадбиркор раисларимизнинг ҳалқ олдидаги тарихий хизматларига ҳурмат-эҳтиромиётади. Айни тоқда, Қаландаров образида муайян даврда туғилиб, шаклланиб қолган, тараққиётга жиддий ҳалал берадиган ижтимоий иллатлар ҳам бадиий гавдалантирилган. Бир томондан, биз Қаландаровнинг катта ташкилотчи эканини, колхоз хўжалигини, колхоз одамларини беш қўлдай яхши билишини кўрамиз ва бунга ишонамиз. Унинг колхози ҳар иили планни бажаради, колхозчилар дурусттина даромад олади. Қаландаров ҳам одамларни севади, уларга «одамнинг чиқити бўлмайди», «одамнинг ёмони бўлмайди»,

«биров тош, биров гул, ёз жойида иккови ҳам яхши» деган ақида асосида мумалла қилади. У ҳатто бировни уришса, ҳаммасинг кўзидан нарида — кабинетга олиб кириб, якка ўзини уришади, биров билан гаплашса, худди шундан бошқа зарур иши йўқдай, шошмай, жуда берилиб гаплашади. У жуда ҳалол, тўғри одам, колхоз мулкини тишининг кавагида сақлайди — «колхознинг пўлат сандигига қулф эмас, ўзини осиб қўйган». Аммо, иккинчи томондан, Қаландаровда манманлик, ютуқлардан эсанкираш касали ҳам кучли. Унда алланечук «беклик» иллати ҳам бор. У одамларнинг қаршисида ҳурмат ва қўрқув аралаш итоаткорона одоб сақлаб туришини яхши кўради; биров шашшаклик қилиса, биров гапини қайтарса, бировдан танқид еса жони ҳалқумига келиб, фифони фалакка чиқади, «кўкрагига тиззасини тираб, тишини суғуриб олишга» тайёр. Ўзини яккоя ягона, алмаштириб бўлмайдиган одам деб билади. Ўзи очиқ айтмаса-да, «мен осмоннинг устуниман, мен бўлмасам, ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетади» деган ишонч вужуд-вужудига сингиб кетган. Унинг партия мажлисидаги қилигини эсланг: мажлис бошланиши билан сўроқсиз-жавобсиз, «сизлар гаплашиб ўтира туринглар-чи!» деб чиқиб кетади. Ёзувчи бу ўринда Қаландаровга хос жуда характерли, ғоят ҳәётни хусусиятни ифодалаган — ахир, колхозда «ўзи хон, кўланкаси майдон» бўлган одам учун оддий колхозчи каби, интизомга бўйсуниш айб бўлади-да! Ҳамма нарсани ҳеч ким билан маслаҳатлашмай, ҳеч кимнинг фикри билан ҳисоблашмай ўзи ҳал қилишга кўнишиб қолган одам партия мажлисини ёхуд колхознинг умумий мажлисини қуруқ расмиятчилик деб билади. Бу иллатлар колхоз ривожига жиддий тўсиқ бўлиб қолади — Қаландаров фақат ишлаб чиқаришни, плани, процент, тонна, килограммларни ўйлади-ю, одамни, унинг ҳәётини ҳар томонлама яхшилашни ўйламай қўяди. Унинг асосий мақсади нима қилиб бўлса-да, райондаги раҳбарларнинг назаридан тушиб қолмаслик бўлади, обрўсининг тўклилиб қолишидан қўрқади. Бу қўрқув уни қалбакилик, кўзбўямачилик йўлига, ҳамма нарсани устини ялтиратиб, пардоз бериб, кўз-кўз қилиш йўлига бошлайди: обрў учун муҳташам кабинетлар қурилади (аммо үлар ҳамиша қулф туради), обрў учун рекордчи теримчилар топилади (аммо бу рекордлар қалбаки бўлади), обрў учун клуб қурилади (аммо унда доим қурт боқилади), обрў учун радиоприёмниклар ўрнатилади (аммо комиссия кетиши билан улар йиғиштириб олинади). Бундай кўзбўямачилик асосига қурилган процентлару планларнинг мустаҳкам бўлмаслиги табиний. Қаландаровдаги иллатларнинг ижтимоий зарари шунда!

Илмсизлик, умумий савиянинг саёзлиги, кенг маънодаги маданийтдинг етишмаслиги колхоздай катта хўжаликни бошқарища Қаландаров олдида қийинчиликлар тудириади, колхоз ишлаб чиқаришини илмий асосга қуришга, унинг истиқболига назар ташлашга, истиқболдан келиб чиқиб, ишни уюштиришга имкон бермайди, партиявий-сиёси ишлар сояда қолиб кетади. Танқиддан, партия интизомидан ташқарига чиқиб қолиш эса — Қаландаровни оммадан ажратиб қўяди, ундаги шуҳратпарасликни авж олдиради, ўзини «алоҳида одам», «алоҳида раҳбар» деб билиш касалинга мубтало қилади. Бу бора-бора Қаландаровнинг одамларга муҳаббатини ҳам нотўғри йўлига бошлайди — одамлар Қаландаров назарида, плани бажарадиган (бинобарин, раиснинг юзини ёруғ қиласиган) кучдангина иборат бўлиб қолади. Қаландаровда омманинг устидан «раҳбар» бўлиш касали кучаяди. Унинг Сандага насиҳатини эсланг:

«Айб ўзингизда, одамлар билан аймоқи бўлиб, катталарни бетга-чопар, беандиша, ёшларни шашшак қилиб қўйдингиз! Бунақа фуқароларварликдан ишга фойда йўқ! Ҳар ким ўз иззатида турсин», «фуқароларварлик қилинмасин». Қаландаровнинг бу гапларидан «раҳбар бошиқ, халқ бошиқ, раҳбар халқдан устун турмоғи керак» деган чиркин фалсафанинг ҳиди келиб турибди. Бу — Қаландаровнинг сўзигина эмас, эътиқоди. Унинг фаолияти ана шу фалсафа асосига қурилган. Илмисиз Қаландаров «раҳбарликка» ноқобил чиқиб қолишидан жуда қўрқади. Шунинг учун ҳам кимки унга «Бек ака!» деб турса, «сиздан донороқ раҳбар ҳали онадан туғилмаган» деб турса, жуда хуш ёқади. Бундан қиссадаги Эшон каби лаганбардорлар фойдаланади-ю, соясида машават қилиб, беташвиш умр суриш учун қаландаровларнинг шуҳратпарастлик кўчатига сув қўйиб кўккартиришади. У Қаландаровнинг заиф томонларидан фойдаланади, шунинг учун уларни авж олдиришга уринади. Қаландаровлар мана шундай заминда кўкаради.

«Синчалак» қиссаси Қаландаров билан Саида ўртасидаги кураш тасвирига асосланган. Шу кураш жараёнида уларнинг иккovi ҳам инсон сифатида тўла-тўқис очиб берилади. Ёзувчи бу курашни ғоят табийи кўрсатади. Ҳар ишда гапини ўтказиб ўрганган Қаландаров Саида ўрнататётган партия интизомига бўйсунини истамайди, Саиданинг ҳам измидан чиқмаслигини, «гаҳ» деганда қўлга қўнишини истайди. Аммо Саида бундай йўлдан боролмайди. Шунинг учун ҳам Қаландаров Саидани камситиш, шахтини қайтариш учун ҳар қадамда ўткир пицинглар, маънодор, тагли киноялар қиласди, аччиқ-тирсиқ гаплар айтади. Саида эса ҳар гал уларга янада ўтирироқ, янада таглироқ жавоб бериб боради.

Саида билан Қаландаровнинг ақл-фаросат бобидаги тўқнашуви бизга икки моҳир қиличбознинг жангини эслатади: Қаландаров эпчил ҳаракатлар қилиб, Саидага зарба беришга тиришади, Саида эса ҳар гал янада эпчилроқ ҳамла билан унинг зарбини қайтаради, ҳатто қўлидаги қиличини уриб тушириб, таслим бўлишга мажбур қиласди. Биргина мисол: Қаландаров Сандани зимдан ҳақоратлаш учун синчалак ҳақидаги гапини айтади: «Синчалак деган қушни биласизми, оёғи ипдай... Шу қуш «осмон тушиб кетса, ушлаб қоламан» деб оёғини кўтариб ётар экан». Бундай аччиқ кинояга, жонжонидан ўтиб кетадиган кесатиққа нима деб жавоб бериш мумкин? Саида топади: «Дунёда бунақа жоноворлар кўп, Арслонбек ака, хўрор ҳам, «мен чақирмасам, тонг отмайди», деб ўйлар экан...» Бу жавобни эшигтгач, Саидадан кўзёши кутган Қаландаров «Иўқол!» деб қичқириб, аламини похол шляпадан олишдан бошқа илож тополмайди. Ана шу тарзда Қаландаров билан тортишувларда Саида голиб чиқади.

«Синчалак» қиссасининг энг қимматли томонларидан бири яна шундаки, унда ёзувчи Саида образида бугунги илфор ўзбек қизларининг етакчи сифатларини ифодалаш билан чекланмаган, балки ҳаҳрамон тақдирни орқали ўзбек аёлининг совет ҳокимияти йилларидаги тақдирини ҳам кўрсатган.

* * *

Абдулла Каҳдор оз умр кўрди — у 1968 йил 25 май куни Москвада 61 ёшга тўлмай вафот этди. Оз умр кўрди-ю, лекин

ғөят ибратяи, мазмундор умр кечирди. У ҳаётининг 40 йилдан ортиқроғини адабиётга, адабиёт орқали жонажон халқига хизматга багишлади. У ижод оламига қадам қўйган экан, бунда бирон марта енгил йўллар излаганий ўқ, бирон марта манфаатини устун қўйганий ўқ, бирон марта ўтқинчи, ҳавоий нарсаларга мослашганий ўқ. У олижаноб ниятлари йўлида кураши юзим бўлса, ҳеч таи тортмай дадиллик билан курашга киради. У адабиётни муқаддас деб биларди ва бутун ижоди давомида унга ҳалоллик билан хизмат қилди. Шунинг учун ҳам унинг асарлари адабиётимизнинг олтин фондига кирди ва халқимиз қалбидан мустаҳкам ўрин олди. Ноёб истеъод эгаси, коммунист санъаткор Абдулла Каҳдор том маънода халқ ёзувчиси эди ва ҳамиша шундай бўлиб қолади.

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

С А Р О Б

Роман

БИРИНЧИ БҮЛЛМ

I

Қиз эшик олдига юраги бетламайроқ келди, унинг қабзасидан ушлаб аста тортиши нарёқдан бирорнинг қаттиқ итарган пайтига тўғри келди; эшик оёгининг учига тегиб қопчигандан сўнг четланиб, ичкаридан чиқсан йигиттга йўл берди. Йигит дарров бутун вужуди билан таассуф билдириб, афв сўради.

Қийимидан йигит кўпроқ студентга ўхшар эди. У эшик ёнида паришон турган қизга яна бир қаради-да, салмоқли қадам ташлаб залнинг тўрига томон юрди. Қиз қия қолган эшикни секин зичлади-да, йигитининг кетидан қараб қолди; кейин ўнғайсизланга-ўнғайсизланга унинг орқасидан кетди.

— Ўртоқ,— деди залнинг муюлишида унинг кетидан етиб бориб,— сиз Сайфийни биласизми?

Йигит орқасига қаради ва худди ундан бирон хизмат кутгандай, қўлидаги қофозларини толстовкасининг чўнтағига солиб:

— Мен...— деди.

Йигит ҳайрон эди: «Бунинг ҳуснигина эмас, ҳатто кийган кийими мўъжиза-ку, нега менинг отимни билади, нега яна ўзини паст олган товуш билан сўрайди?»

— Мен консультация бюросига учраган эдим... — деб гап бошлади қиз, аммо йигитнинг юзига қараб шубҳаланди шекилли, яна бир мартаба унинг Сайфийни эканини аниқ билмоқчи бўлди.

Йигит афв сўради:

— Менинг қулогимга Сайдий бўлиб кирибди,— деди ва чўнтағига солган қофозларини яна қўлига олди.

Бу қиз учун шу уйга кириб ўз ишининг оқибатини сўраш янги очилган қизларнинг гавжум гузардан қоқинмасдан, қизармасдан ўтишидай қийин эди. Шунинг учун «Сайфий шу уйда ишлайди», деган ваҳима уни гангитиб қўйган эди, Сайдий афв сўрагандан кейингина кўзи очилди; шундан сўнг, худди бирор: «Э, ўл-а, шуна-

қа, чиройли йигитни кўрсанг юрагинг тутдай тўкилади», деб таъна қилаётгандаи қизариб, орқасига қаради.

Сайдий ҳам бу уйдан иши ўнгмай чиққан, қизнинг ҳам иши ўнгишига кўзи етмагани иккаласини бир-бираидан ажратиб турган тагсиз чоҳга мустаҳкам кўприк бўлиб тушди. Қиз Сайдийдан ўз ишига доир кўп маълумотлар умидвор, аммо сўрамасди. Сайдий эса ундан нима умидвор эканини ўзи билмас, аммо унинг умид қилган нарсасинигина эмас, бутун оламни бериб, ҳеч нарса талаб қилмайдиган бир ҳолатда эди. Сайдий қизнинг ҳолатини дарҳол англаб, қабул комиссияси тўғрисида гап очди. Қиз унинг сўзинга ўзи устидан чиқарилган ҳукмни тинглагандай қулоқ берар эди. Бу эшикка киргани иккиланиб турган қиз Сайдийнинг сўзини эшитиб, бутунлай кирмайдиган бўлди. Кейиндан Сайдий хотин-қизларга енгиллик борлигини айтиб ҳарчанд қистаса ҳам қиз лабини тишлаб бош чайқар эди. Бундан бир неча минут илгари Сайдийнинг берадиган бир оғиз маълумоти қиз учун бутун оламнинг хирожига арзидиган эди, бу уйга киришдан воз кечганидан сўнг эса бу маълумот билан бирга Сайдийнинг ҳам қадр-қиммати қолмади.

Сайдий ичкарига кирганида олдига қўйилган шартларни эшлитиб, «бундай бўлса ўқимайман», деган фикрга келган эди, аммо ҳозир бундай фикрга келганидан тонди. Унинг эндиғи фикри қандай бўлса ҳам университетга кириш, ўқиш эди. Вужуди мўъжиза, ҳар бир сўзи, ҳаракати ҳаётга чақириб турган шу қизга ҳамдард бўлиш учун у ҳар нарсага тайёр эди.

Қиз ниҳоят унинг сўзини ерга ташламай эшик томон йўналди ва эшикнинг қабзасидан ушлаб Сайдийга қаради; чап қўлинини пўкиллаб турган юраги устига қўйиб, лабини тишлади.

— Кирайми, а? Қетмай туринг...

Қиз бу сўзни ўйламасдан айтди.

Сайдий ҳам бунга бир маъно беришдан ожиз эди.

Сайдий қўлинини орқасига қилиб эшик олдида нарибери юриб турди. Қизнинг лаб тишлаб бош чайқashi унинг кўз олдидан, майин товуши қулоғидан кетмас эди. Унинг бошидаги фикрлар аралаш-қуралаш бўлиб кетди; буларнинг ичидан биронтасини ажратиб олса, ўша ҳам хаёлга айланиб кетар эди: «Шу қизнинг бошига бир фалокат тушса-да, қутқарадиган киши ягона мен бўлсам», дер эди.

Эшик очилиб, Сайдийнинг хаёли патдай тўзиди.

— Вой ўлай...— деди қиз,— мен сизни кетмай туринг, деб маҳтал қилиб қўйдим... Анкета билан аризадан бошқа ҳеч нарсам йўқ эди-да, яна алланимабало ҳужжатлар керак экан... Сизни маҳтал қилиб қўйдим.

Қизнинг иши ўнгмаган эди. Бу ўзидан ҳам кўра Сайдийга қаттиқроқ таъсир қилди. Қиз бу эшикка кириши билан Сайдийга анча яқинлашган эди, ҳозир яна миллион-миллион чақирим йироққа кетди, лутфкорона кулиб, ҳаётга чақириб турган кўзлар хаёлгина бўлиб қолди.

Қизнинг ваҳима билан ўтмасланган зеҳни залнинг эшигидан чиққанидан сўнггина аслига қайтди: ёнида соглом, ҳар бир ҳаракатидан куч-кувват акс этиб турган бежирим йигит борарди. Қиз ўнғайсизланар, худди бирор кўриб қолишидан ҳадиксирагандай атрофга қарап, аммо бу йигитга зарур иши бор ёки муҳим бир жойга бошлаб кетаётгандай, бир қадам ҳам орқада қолмас эди. Қиз бир гап баҳонаси билан Сайдийнинг юзига бир лаҳза тикилди-да, негадир қизарди.

— Ўзи-ку, бизни илм-урфонга чанқоқ ҳалқ дейди, яна меҳнаткаш номеҳнаткаш деб ҳалқни ажратгани нимаси!.. Балога учрасин!..

— Мен кеча ҳам келган эдим. Бир профессор фирмачеййасининг котиби билан уришди; у ҳам сизнинг фикрингизни айтади: «Ўзларинг ўқит дейсизлар-да, яна чек қўясизлар», дейди.

Биринчи этажнинг зали вокзалга ўхшар эди; тиқилинч, ғовур, дим. Терга пишган одамлар ташқарига — очиқ ҳавога эмас, залнинг тўрига, эълон тахталарига қараб оқади. Очлик йили текинга нон улашилганда ҳам бундай бўлган эмас.

Қиз залнинг ичкариснiga қараб туриб лабини бурди.

— Дорилфунин ҳам масхара бўлди шекилли...

Сайдий одоб юзасидан кулгига қўшилди-ю, сўнгра изоҳ берди.

— Рабфак ҳам бор. Булар рабфакка... Ҳозир рабфакда йигирма тўққиз хил миллат бор экан. Кеча диаграммасини кўрдим.

Очиқ ҳавога чиқиши. Эшик олдидағи цемент пилла-поянинг усти, анхор бўйлари, мажнунтолларнинг ости, бутун бор турли рангдаги кўрпалар билан чипорланган. Даражатларнинг шохида, ерда ҳалта, қоп. Ҳар хил вазият ва турли кайфиятда ўтирган кишилар беҳисоб.

— Шу билан умидингиз узилдими? — деди Сайдий паркдан ўтиб, автостанцияга яқинлашганда.

— Сиз-чи? — деди қиз унга кўз қирини ташлаб.

— Мен албатта ўқийман, — деди Саидий ва жўрттага қизнинг қитифига тегди, — сиз ҳеч бўлмаса эшикнинг тир-қишидан дарс эшитишга ҳам розидирсиз?

Қиз кибр билан бошини кўтарди:

— Мен... мен энг олдинги курсида ўтириб дарс эши-таман.

Қиз хайрлашиб автобусга чиққанида худди бир зарур гапи бўлиб унугандай орқасига — Саидийга қаради. Автобус кўздан йўқолгунча Саидий ҳайкалдай қотиб қараб қолди, автобус кўздан йўқолгандан сўнг дўпписини кўтариб, қичишимаса ҳам, бошининг орқасини қашлади.

II

Саидий қайтиб келганда ҳамҳужраси Эҳсон тор ва дим уйда кўйлакчан, димиқиб ўтириб қитоб ўқир эди. Саидий ечинди ва уйнинг тўрига қўйилган кенг ёғоч каравотга ўзини ташлади. Эҳсон унга бир қаради-да, ўрнидан турди ва стол устидаги қора тунука чойнакдан чой қуйиб, каравот ёнига келди. Саидий узоқ йўлдан чарчаб келгандай қўлларини осилтирган, букчайган ҳолда ўтирап эди.

— Саид баттоли ғози, — деди Эҳсон Саидийнинг ел-касиға шаппалаб, — нима бўлди, иш чатоқми?

Саидий жавоб бермади. Ў, худди олдида ҳеч ким йўқ-дай, уйнинг бурчагига қараб йўланар эди. Эҳсон ҳам тек қолди. Аничадан кейин Саидий ўзича «ажойиб!» деди-да, Эҳсонга қаради.

— Эсингизда борми, бўйнимизга жилд осиб «Урфон» мактабига қатнаган кундаримиз?

Эҳсон устки лабини тишлиб, кўзини юқорига кўтарди. Саидий эслатмоқчи бўлган ўтмиш кўз олдидан ўтди; у билан бир партада ўтириб ўрганган шарқийлари қулоғига эшитилиб кетди:

Туркистонний доғлари вор,
На гўзалди, шимди оғлор...

У Саидий билан дўст эди, бў дўстлик оталарини ҳам муносабатдор қилган эди. Эҳсоннинг отаси ҳар куни кеч-қурун кўчалардаги чироқларга ёғ қуйиб ёки уларни ёқиб юрганида албатта, Саидийнинг отасини кўриб ўтар, баъзан кечалари келиб дамини ҳам босар, мувофиқ иш топилса босқоннини ҳам урар эди. Саидийнинг отаси ма-

шина-босқон, машина-дам билан ишлайдиган катта бир корхона очмоқчи бўлиб, анчагина темирчиларни тўплади, бу ишга талай сармоя ҳам харжлади-да, иш бошланнисдан синиб ер билан яксон бўлди ва ўзини осди. Эҳсоннинг отаси босмачилар билан курашда ҳалок бўлди. Шундан кейин Эҳсон мактабдан кетиб қолди.

— Ўшанда биз ёш эдик,— деди Саидий узоққа қарандай кўзларини қисиб,— аммо бир-биримизнинг тилимизга тез тушунардик. Энди шундай эмас деб қўрқаман...

— Келинг, қўйинг, авал айтинг,— деди Эҳсон Саидийнинг тиззасига уриб,— нима бўлди, жавоб олдингизми, қабул қилинибсизми?

Саидий кейин айтмоқчи бўлиб ишора қилди ва чўзилди.

Эҳсон унинг қилиғига тушунолмай ўрнидан турди ва стол ёнига келиб яна мутолаа билан машғул бўлди.

— Сизда яна бир одат бор,— деди Саидий гапи бир неча марта қайтарилган асабий касалдай афтини буруштириб,— сиз ўтган-кетгандан сўзламайсиз. Агар жаҳонни кезиб минг кишининг умри етмайдиган саргузашт орттирганингизда ҳам тез унутасиз.

Эҳсон орқасига қаради.

— Саидий, сиз ибтидоий ва ўрта таҳсилни тамом қиласиз. Мен орқада қолган киши, мен келажак билан машғул бўлишим керак.. Йўқ, Саидий, тўғрисини айтинг, нима бўлди сизга?

— Сиз қачон, қанақа хотин оласиз?

— Мен доктор бўлганимдан кейиноқ оламан. Унинг қандоқ бўлишини ҳозир айтольмайман. Ҳар ҳолда менга нозик, ўрта бўйли, хушқомат қизлар кўпроқ ёқади...

— Саргузашт билан ишингиз йўқ дедим, ростдан ҳам ишингиз йўқ. Балки сиз ҳам қачон бўлса-да, ҳозир менда бўлган ҳаяжоннинг мингдан бирини бошдан кечиргандирсиз. Шуни билсам, балки дилимдагини англата олмасликдан бунча қўрқмас эдим. Илгарироқ диндан қайтмаган бўлсан, «ҳамма одам тупроқдан бино қилинган» деган таълимоти учунгина қайтар эдим.

— Нима бало, муҳаббатми?

— Йўқ, йўқ, муҳаббат деманг. Наҳот фақат муҳаббатгина бўлса!

Эшикдан Эҳсоннинг дўсти Павел Шафриннинг товуши эшитилди. У ким биландир сўзлашиб келар эди. Саидий, худди буюрган овқати ёқмаган касалдай, афтини бурунтириб, бошини ёстиққа қўйди. Саидий Шафринни уму-

ман ёмон кўрарди, хусусан ҳозир кўргани тоқати йўнқ эди.

Шафриндан илгари ёшгина бир йигит кирди. Бу ҳам Эҳсоннинг яқин дўсти, Сайдий «бадҳазм» деган кишилардан бири — Шариф эди. У Эҳсон билан сўрашди-да, бурнини жийириб, уйнинг у ёқ-бу ёғига қаради.

— Худо ҳаққи, уйнинг бижиб кетибди... Ҳеч кўчага чиқасанми ўзинг?

Унинг кетидан, қўлида газета, Шафрин кирди, Эҳсонни қучоқлади ва икки-уч кўтариб ташлаб, қичқирди:

— Москва Давлат университетининг медицина факультетига иккита ўрин бор, шунинг биттаси сенини бўлиши керак!..

Эҳсон эълонни кўздан кечирар экан, Шафрин Сайдийнинг ёнига бориб ишининг оқибатини сўради. Сайдий эшишилар-эшитилмас жавоб берди. Шафрин уни касал гумон қилиб бошини ушлаб кўрди.

— Тобингиз йўқми? Сиз ҳам Москвадаги адабиёт факультетига кетсангиз яхши бўлар эди.

Сайдий бошини кўтариб Шарифга кўзи тушди ва гўё келганини билмагандай:

— Э, келинг... — деди ва кўзини ишқаб ўрнидан турди.

— Шартлари менга тўғри келади! — деди Эҳсон, худди шу факультетни битириб ҳозир қўлига диплом олгандай севиниб, — Шариф, ҳамма шарти тўғри келади.

— Биламан.

— Билсанг раёнкоммодан мени тавсия қиласан!

Эҳсон қора тунука чойнакни кўтариб, юргуранича чойга кетди. Сайдийнинг Эҳсонга айтадиган гапи кейинга қолди, чунки меҳмонлар ҳали-бери кетмоқчи эмас эди.

III

У қиз дарёга тушиб кетган гавҳар бўлди. Сайдий уни кимдан сўрашини ва қаердан излашини билмас эди; башарти кўрса нима дейишини билмаса ҳам, шу ҳафта ичи бир неча мартаба университетга борди.

Сайдий бир куни университетга кетаётганида паранжилик бир хотин йўлини тўсади. Бу — ўзининг опаси эди. У Сайдийни четга тортди ва чимматининг бир ёғини кўтариб кўришди-да, кўзига ёш олди: «Ҳеч бўлмаса поччанг йўқ вақтларда ҳам бормайсан..., Икковимиз қолдик. Бошка кимимиз бор?.. Жон Раҳимжон ука, ўргилай...»

Сайдий шу яқин кунларда боришга ваъда бериб, уни юпатди, аммо сира бормоқчи эмас эди, чунки поччаси хо-

тинига «агар уканг қадам қўядиган бўлса менга талоқсан» деган.

Жанжалнинг боши Сайдийнинг ўқишига кириш нияти бўлди. Шундан сўнг турли келишмовчиликлар ҳар икки томоннинг ҳам қитиғига тегадиган бўлди. Гап кўпая-кўпая охири Сайдийнинг шу уйдан чиқиб кетиши билан туғади.

Сайдий илгари муаллимлик қилиб кўп пул топар эди. Шу вақтларда поччаси Муҳаммадражаб унга кўтара мол сладиган харидорига қилгандай муомала қиласр эди: овқатнинг яхиси Сайдийники, усиз шишанинг оғзи очилмайди. Эҳсоннинг сўзи билан унда ўқиш фикри қўзғалган кундан бошлаб ширин турмуш, шоҳона майшатга туз тушди. Авваллари Муҳаммадражаб ўзи индамай хотини орқали уни шу йўлдан қайтаришга уринди, Сайдийга кўп мол-дунё, яхши хотин, уй-рўзгор ваъда қилди. Опаси буни энтикиб-энтикиб сўзлар эди. Сайдийнинг ҳам шундай майшатга кўнгли суст кетган минутлари бўлди, аммо Эҳсонни кўрганида, унинг сўзини тинглаганида бу бойликлар ва унинг кетидан келадиган майшатларнинг ҳаммаси кўзига кўпик бўлиб кўринар эди.

Бир улгуржи солиқ чиқиб Муҳаммадражабни тентиратди, бундай вақтларда Сайдий қўлтиғига кирар эди, энди кирмагани учун ер билан яксон бўлаёди. Солиқ катта зарба етказди. Тикланиш учун бир неча минг сўм пул ва талай вақт керак эди. Шу кунларда у хотини орқали яна Сайдийнинг қўйнига қўл солди, бўлмади, шундан кейин умидини бутун узди-да, «савдо сиёсати»ни бошқа йўлга бурди, илгариги катта дўконини ёпиб, патентини топширди, кичкинагина, кўримсиз дўкон очиб, бошқа паст даражали патент олди. Бу янги дўконда омбордаги молларнинг намунасигина турар, билмаган киши тасодифий тушган моллар билан савдо қилиб, қўл учида тирикчилик қиладиган дўкондор гумон қиласр эди. Бу жуда қўл келди, аммо ҳарҳолда илгаригидай фойда йўқ эди. Шундан сўнг Муҳаммадражаб Сайдийни бебошлиқ, ялқовлик, бузилишда айблаб, ҳаммага шикоят қилиб юрди.

Унинг кўп ёр-дўстлари, таниш-билишлари орасида Сайдийнинг обрўйи кетди, илгари кўрганда таъзим қила-диганлар энди ўзларини кўрмаганга солиб ўта бошлади.

Сайдийнинг таниш-билишлари, ёр-жўралари ҳали ҳам бор, аммо дўсти битта — фақат Эҳсон. У поччасидан айрилиб, Эҳсон билан яқинлашганидан сўнг ҳам Шариф сингари бирмунча танишлар ортириди, аммо булар билан киришиб кетолмас, бу янги донрада ўзини мусофиридай

сезар эди. Эҳсоннинг Москвага кетиши мана шу кунларга тўғри келди.

— Раҳимжон, — деди у сандиқчасини сим билан боғлаётib, — ёшлик тошқин сув, сугорадиган экинингизни суғориб қолмасангиз ўтиб кетади. Кейин кексаликнинг кўзойнагини тақиб игна билан қудуқ қазишдан иш чиқмайди. Шафрин яхши йигит. Сиз уни ёмон кўрасиз, бу билан унинг ҳақига жабр қиласиз. Биз, сиз учун жонини берадиган йигит, қадрига етиш керак. Нима учун университетга олинмаганлигингиzin айтмадингиз. Агар илмингиз етишмаса Шафрин ҳамма вақт тайёр. У университетнинг иккинчи курсида, маълумоти бор. Сизнинг бир ёмон одатингиз бор: одамга қўшилмайсиз. Ҳатто Шарифдай бир хушфеъл, кўнглида кири йўқ йигитдан ҳам ўзингизни олиб қочасиз.

— У катта одам. Мен кичик, шунинг учун...

— Нимаси катта? Сиз ҳам комсомол, у ҳам комсомол. Ўзингиз ёмон ўрганибсиз. Одамга қўшилмайсиз-да, бунга ҳар нарса баҳона бўлаверади.

Эҳсон узоқ вақт бегона элларда юриб ўз онасининг олдига кетаётган ёш боладай югуран, елар эди.

Эҳсонни узатгани вокзалга кўп одам чиқди. Поезд жўнаб кетгунча Саидий ўлиб бўлди, чунки кўнгли тортиб гапиришадиган битта одам Эҳсон бўлса, у ҳам бу одамлар ичida шуларнинг бирига айландї.

Платформадан чиққандан сўнг Саидий булардан ажралиб қочиши йўлини кўзлади ва эвини қилиб қочди.

Кечқурун ҳужрага Шафрин келди. У ёлғиз қолган Саидий билан бирпас гапиришиб ўтиргани келган эди. Саидий уни кўриб малол билан ўрнидан турди.

— Қалай, Раҳимжон, диққат бўлиб қолмадингизми? — деди Шафрин. — Хусусан яқин ўртоғингиз кетса уй жуда ҳувиллаб қолади.

Саидий ёмон кўришини Шафрин хаёлига ҳам келтирмас, баъзан ундан қаттиқ гаплар эшитса ҳам, дарҳол унутар ва ичидан «бунинг феъли шу», деб қўяқолар эди.

Саидий афтини буруштириб ўзини касалликка солди. Шафрин ростдан ҳам касал гумон қилиб, бошини ушлади.

— Иссифингиз йўқ.

— Қимирласам, биқиним санчади, — деди Саидий худди ҳозир санчгандай афтини буруштириб.

Шафрин доктор тўғрисида оғиз очган эди, Саидий шошиб:

— Қаратганиман. Дори берган. Ҳозир ичдим, — деб сўзини қисқа қилди.

Шундан сўнг жимлик чўкди. Саидий кўзини юмди ва ичиди: «Шундай ҳам бетамиз одам бўладими, кўрдингки, сени хушламаётирман, чиқ кет...» дер эди.

Орадан ярим соат ўтгандан кейин Шафрин оёғининг учидаги юриб чиқиб кетди.

Шафрин кейин ҳам тез-тез келиб турди. У ҳар келганида Саидий ё зарур иши бўлиб чиқиб кетмоқчи бўларди, ёки жим, индамасдан ўтиради.

Бора-бора икки орадаги Эҳсон туғдирган яқинлик иплари узила бошлади. Саидий буни билар ва шу иппарнинг мутлақо йўқолувини тезлатишга тиришар эди. Кейин-кейин Шафрин кам келадиган ва келганда ҳам кўп ўтирайдиган бўлди. Эҳсон кетиб, орада ўн бен кун ўтгандан кейин Саидий университетга ўрин олиш учун марказга кетди. Бу, ўз наздида, йўқолган гавҳар — қизга томон босилган биринчи қадам бўлиши керак эди.

IV

Саидий университетга кириши билан белгисиз йўқолган гавҳар — Мунисхонни топди. Бунинг устига, бир вақтлар комсомол ячейкасини талаб қилиб университет эшигига ғов бўлганиларга ғолиб ҳам келди. Унинг стипендияга ўтишида ҳам жанжал бўлди. Бу тўғрида ҳам марказдан қофоз олиб келишга тўғри келди.

Университетда кўп ишлар Саидийга маъқул бўлмади. У билан бир группада ўтирганлар ичидаги яхши, вужудидан қобилият ёғилиб турганлар ҳам бор; назарида қўпол, минг йил ўқиганда ҳам «нам» ўтмайдиган кўринган, аслида жисмоний меҳнат учунгина яратилганлар ҳам бор. Буларни кўрганда Саидий афсусланар эди: «Шулар ҳам студент! Ўзларигина эмас, ўқишига юборган ташкилотлар ҳам сарф қилинадиган меҳнатининг бекорга кетмаслигига ишонади!»

Ростдан ҳам булардан баъзилари ўқишида кучсиэлик қиласди. Партия, комсомол ячейкаси кучли студенларни буларга биринтираади. Саидий кўпдан бери айтмоқчи бўлиб, айтишдан ҳайиқиб юрган бир гапни бир куни дарс вақтида кекса, ранги заҳил, лунжлари осилган профессор айтди:

— Сиз университетга муносиб эмасиз, — деди у,

Саидий «тўнгак» деб ном қўйган бир йигитга,— бориб кетмонингизни чопинг!..

Кимдир қарши сўз айтган эди, муаллим жеркиб берди:

— Бу — фан. Буни декрет билан соддалаштириб бўлмайди!

Эътиroz билдирган кишининг товуши супурги билан урилган арининг товушидай бирдан ўчди. Шунда Саидий тор оёқ кийимини ечиб ташлагандай яйради ва шу профессорни яхши кўрди.

Ячейка ҳамон ўз ишини қилар эди. Саидийни рабфакда ўқийдиган қўпол, йўғон гавдали, новча бир шахтёрга боғлаб қўйди. Саидий индай олмади, аммо ичидан ғижинар эди.

«Тўнгак» билан профессор ўртасида ўтган бу гап бутун университетга довруқ бўлди. Бу — ўт теккизилган мушакнинг пилтасидай гоҳ йилт этиб уч берар, гоҳ сўнгандай кўздан йўқолар, аммо зўр бир портлаш бўлиши кутилар эди. Вақти соатига бориб портлади. Унинг товушини бутун жамоат эшитди. Бу вақтда жумҳурият пролетар студентларининг конференциясига ҳозирлик, бутун факультетларда вакиллар сайлаш, наказлар топшириш борар эди. Бу воқеа шунда бир очилди, сўнгра конференцияда гапирилди, бир неча газеталарда ёзилди. Бу ва шунга ўхшаган бирмунча фактлар устида шовқин кўтарилиб, профессор университетдан ҳайдалди. Саидий бу портлашдан чўчиб, ҳатто ўзининг ҳамдарди Мунисхонга ҳам қобилияtsиз кишилар тўғрисида индамай юрди.

Мунисхон билан Саидий орасидаги муносабат ҳамон ўқиш йилининг бошидагича эди. Дарс вақтларида кўпинча иккаласи бир жойда ўтириб қолади. Дарс тамом бўлгандан сўнг, то Мунисхон ўрнидан туриб эшикка томон йўналмагунча, Саидий жойидан қимиirlамайди. Баъзан Мунисхон ҳам шундай қиласди, аммо у ҳеч қачон Саидийни кутиб турганига иқрор бўлмас эди.

Эшикдан чиқилгандан сўнг икковининг йўли бир томонда бўлса ҳам, ҳеч бирга кетишмайди. Айрилиб иккови икки томонга кетгандан сўнг эса, худди айтидиган бир гапини эсдан чиқаргандай, иккови ҳам дадил қадам ташлаб кетолмас эди.

Бир куни дарсдан чиқилганда қаттиқ ёмғир ёғмоқда эди. Мунисхон пальтосининг ёқасини кўтарди-ю, эшикдан чиқишга юраги дов бермай, туриб қолди. Саидий ҳам тўхтади. Унинг юзи ташқарига ўгирилган бўл-

са ҳам, кўзининг қири билан қараб Мунисхоннинг узун, қора киприкларига зеҳн солар эди. Мунисхон бир нарса сўрамоқчи бўлгандай, бирданига Саидийнинг юзига қараб, кўзи кўзига тушди. У бошини шундай тез ва кутилмаган вақтда бурдики, Саидий кўзини ололмай қолди ва худди гуноҳ иш қилиб тургани устида тутилгандай, эсанкиради, қизарди.

— Ёмғир... — деди у.

Аммо нима демоқчи бўлиб гапни ёмғирдан бошлаганини билмас эди. Ҳайриятки, Мунисхон унинг сўзини давом эттирди:

— Ёмғир куни уйда чақчақлашиб ўтиранг, шамол куни ухласанг...

Саидий боши билан «шуни айтмоқчи эдим», дегандай ишора қилди.

Ёмғир тинди. Эшик олдидаги ариқчадан лойқа сув тошиб оқар эди. Мунисхон юз эҳтиёт билан қадам босиб кўпприкдан ўтди, аммо йўлкага чиққанида ҳар иккала оёғи бирданига тойилиб, чалқанчасига кетди; агар Саидий қулоч ёзиб тутиб қолмаганда майиб бўларли даражада зарб билан тушар эди. Омон қолишдан тамом умид узган Мунисхон ваҳима билан ичига олган нафасини чиқармай туриб, худди ким тутиб қолганини билмагандай, Саидийнинг юзига қаради. Қандай бўлиб уни қутоқлаб олганини билмай қолган Саидий узр сўради.

Шу куни иккови анча ергача бирга кетди. Шу кундан бошлаб буларни кўп гапиришмасликка, бирга кетмасликка мажбур қилган аллақандай куч таслим бўлди. Секин-секин аудитория, кутубхона ва бошқа шундай жойларда иккови ўтириб дарс тайёрлайдиган бўлди. Дарслар кўпайган сайин Мунисхон ўзини кучсиз ҳис қилас ва Саидий билан дарс тайёрлашга эҳтиёж сезар эди. Саидий ундан кўп билар, билганини тушунтиришга жон-дили билан тиришар, шахтёрдан аяган вақт ва сабрини унга берар эди.

— Сиз аллақандай тушунтирасиз, — дер эди Мунисхон, — дарров тушуна қоламан. Бошқа одам ҳеч тушунтиrolмайди...

Қиши имтиҳон кунлари яқинлашганда дарс тайёрлаш учун кечқурунлари факультетга келишга тўғри келди. Мунисхон ваъда берган вақтида келмай қолмайди, ҳатто баъзан Саидийнинг келмай қолишидан қўрқади. Саидий эса бир келишга умрининг ярми кетганда ҳам тарқ қилолмас эди.

Бир куни мутолаа ярим кечагача чўзилиб, Саидий Мунисхонни уйига элтиб қўядиган бўлди. Камқатнов — хилват кўчанинг йўлкасидан боришар эди. Бир дарвозанинг остида суяқ ғажиб ётган катта бир ит ириллаб буларга қарши юрди. Мунисхон Саидийнинг билагидан маҳқам ушлаб, ўзини унинг орқасига олди. Шу дамда фақат Мунисхонгина қолиб, бутун олам Саидийнинг кўзидан йўқолди. Мунисхон ҳеч қачон унга бунчалик яқин келган эмас! Йиқилганда унинг қучоғига тушган экан, тасодифда Саидийнинг қучоғи билан ер ёки ўша ерда турган бирон тош орасида фарқ йўқ эди. Ҳозирчи! Ҳозир Мунисхон итдан қанча қўрқса ҳам Саидийнинг ўрнида бўлак киши бўлганда унинг билагидан бундай ушлаши гумон эди! Ит ириллаганича дарвозадан беридаги эшикка кириб кетди. Мунисхон кулиб юборди.

— Улгур ўзилан қўрққан экан-ку!..

Бир-икки қадам босилгандан кейингина Саидий ҳушига келди.

— Шу итнинг ақли бўлса ҳозир юзта ўзига ўхшаган итни эргаштириб чиқиб бизни ўраб олар эди, — деди Саидий.

— Эй... қўйинг... Мен итдан қўрқаман, — деди Мунисхон ва ўнг ёқдаги тор кўчага бурилиб, қўлинни кўтарди.

— Ху ана, бизнинг ҳовли...

— Оббо... Жодугарликни билсам ҳовлингизни минг чақирим нарига сурар эдим.

— Нега?

— Энди... сурар эдим-да.

— Емон экансиз-а... — деди Мунисхон кўрсаткич бармоғи билан таҳдид қилиб, кейин хайрлашиб қорон-ғилликка кириб кўздан йўқолди.

V

Кунлар бир-биридан фарқсиз, аммо ҳаётда янгидан-янги манзаралар вужудга келтириб ўтар эди. Мунисхон билан бирга дарс тайёрлаб ўтказилган вақт Саидий учун умрининг энг ширин соатлари эди. Қишки имтиҳон кунлари яқинлашганда шахтёр унга ўз ихтиёри билан жавоб берди. Саидийнинг бу хурсандчилигини Мунисхон чапак чалиб қаршилади.

— Бундан кейин ҳеч кўзига кўринманг. Акамнинг айтгани рост: «Ўзингни ҳеч нарса билмаган, кўпчилик-

нинг ишига уқувсиз қилиб кўрсатсанг, кўп гапирмасанг қулоғинг тинч бўлади», деган эди. Рост. Сизнинг одатингиз ёмон — бирор нарса сўраса ўзингизни билмасликка солмайсиз. Энди ундаи қилманг. Энди дарсни ҳам бошқа жойда тайёрласак. Тинчгина, бирор ҳалал бермайдиган, студентларнинг кўзидан узоқ жой бўлса яхши бўлар эди. Шу имтиҳонлардан ўтиб олгунча... бизники ҳам яхши-ю, тинч эмас. Акамнинг ўртоқлари кўп келади. Қуриб кеткурлар бирам бевош-э...

Мунисхоннинг назарида, Саидий нимаси биландир бошқа студентлар, ҳатто барча йигитлардан ажралади. У ювош, оғир, яна қобилгина йигит, гапга тез тушунади ва киши қандай кайфиятда бўлса шунга муносаб муномала қиласди. Шунинг учун Мунисхон унга бўлган муносабатини холис, беғараз, гарчи ўзи учун бир қадар эришроқ туялса ҳам, ўртоқлик муносабати, деб билар ва ҳамманинг ҳам шундай қарашини тилар, лозим келганда ишонтиришга тиришар эди.

Имтиҳон ҳафтаси кириши билан факультетда хилват бурчак қолмади. Шунинг учун бундан бир неча кун илгари бир қўзғалиб яна босилган «бошқа бирон мувофиқ жой топиш» фикри заруриятга айланди. Мунисхон шу тўғрида гапирса Саидийнинг кўз олдига ўзининг ҳужраси келарди, Мунисхон истаган мувофиқ жой бундан ортиқ бўлмаслигини билса ҳам, «менинг ҳужрамга борармиди», деган андишага бориб, таклиф қиломас эди.

Бир куни, бўш гумон қилинган аудитория банд бўлиб чиқди. Шунда китобларни қўлтиқлаб қаёққа боришини билмай танг бўлинганда, Саидий беихтиёр ўзининг ҳужрасини эслатиб юборди. Мунисхон майдо ўрилган сочининг учини ўйнаб ўйланар экан, Саидий шамнинг алансидай бўлиб қолди: Мунисхоннинг ҳар бир ҳаракатидан эсган шабада уни тебратар, агар шу онда у «йўқ», деб юборса, уни абадий сўндирап эди. Мунисхон бундай қилмади.

— Узоқми? — деди Саидийнинг юзига қараб.

Саидий ўзидағи ҳаяжонни товушидан билдириб қўймаслик учун бош чайқади. Мунисхон яна сочининг учини қўлига олди. Саидий анчадан кейин ўзини босиб олди-да:

— Почтанинг қаршисида, автобусга йигирма қадам ҳам келмайди... — деди...

— Ҳужрангиз яхши экан, — деди Мунисхон эртасига келганида.

— Бир ўртоғим бор эди, ўша кетгандан бери ҳужрага қарамайман.

Сайдий ўтиришини ҳам билмай қолди, туришини ҳам. «Чой қўйиш керакми, ё чой қўйсам буни ўзим билан тенглаштирган, кўкдаги фариштани ерга туширган бўламанми?» деган савол бошига худди бармоқ билан турткандай туртар эди. У ҳамма ишни қилибди, ҳамма тайёрликни кўрибди, аммо шуни ҳал қилиб қўйиш эсига келмабди. У маълум қарорга келмасдан туриб керосинка олдига борган эди, Мунисхон фаҳмлаб «раҳмат» деди ва китобни очиб маҳтал бўлиб турди. Китобни эса, русчани тез ва урғуларини жойига қўйиб ўқий билгани учун, Сайдий ўқиши керак эди.

Мунисхон қозиққа пальто илаётган Сайдийнинг орқасидан қараб ўзида ҳеч қачон бўлмаган бир ҳис сезди: ё ўзи кўқдан ерга тушди, ё соғлом, ҳар иш қўлидан келадиган, кучга тўлиб-тошган бу йигит унинг кўкига кўтарилди. Унинг бу уйга келиши бунинг сабаби эмас, натижаси эди.

Сайдий одатдагича Мунисхондан узоқ ўтириб китоб ўқир, китобнинг тили оғирлиги устига жумлалари узуни бўлгани учун Сайдий ўқиган жумлаларини бир-икки қайтариб, тушунтириб беришга мажбур бўлар эди. Шундай қилиб ҳар соатда ўн беш минут дам олиш одати ҳам унутилди. Иккинчи соатнинг сўнгги минутлари ўтаётганда Сайдий кўзи чарчаб, туртина бошлади, китобни нари суриб, кўзини ишқади. Мунисхон китобни варақлаб кўриб яна бир ярим соат ўқилса тамом бўлишини ва сўнгра ўн беш минут эмас, ярим соат дам олиш мумкин эканлигини айтди. Дераза ёнига бориши учун ўрнидан турган Сайдий яна ўтириб китобни олганда, Мунисхон инсофга келди: ўзи ўқимоқчи бўлди. Мунисхон ҳам тузук ўқийди, аммо баъзи сўзларга тили келишмайди. Шундай сўзлардан бири Сайдийни ёрдамга чақиришга мажбур қилди. Тили келишмаганидан хижолат тортган Мунисхон ўша сўзни йўқотиб қўйди.

— Тўхтанг, тўхтанг, мана, — деди Сайдий унинг қўлини маҳкам ушлаб.

Мунисхон қўлини тортиб олмади, аммо Сайдийнинг юзига қаради. Сайдий буни сезиб ўзини жиддий ўйла-ётганга солди, бироқ ҳозир бу сўзнигина эмас, китобни ҳам кўрмас эди.

— Бўлди, майли, — деди Мунисхон қўлини тортиб олиб ва гўё бундан сўнг ҳеч қачон Сайдийнинг ёрдамига муҳтож бўлмайдигандай давом этди.

Саидий яна жойига ўтириб, ўзини диққат билан қулоқ бераётганга солди, аммо қулоғига гап кирмас эди.

— Дарвин наботот ва ҳайвонот оламининг тараққиёт қонунини очгандай, Маркс инсоният тарихининг тараққиёт қонунини очди, — деб ўқиди Мунисхон охирги жумлани ва китобни нарига суреб, Саидийга қаради, — ўлай агар, шу охирги саҳифадан ҳеч нарса тушунмадингиз!..

— Нега, — деди Саидий шошилиб, — жуда диққат билан қулоқ солдим. Аксинча, шу охирги саҳифа жўнроқ ёзилган экан.

— Хўп, охирги жумлада Маркс, Дарвин нима қилибди? Айтинг-чи...

Саидий шу дамда бу жумланинг маъносини эмас, унда Дарвин, Маркс борлигини ҳам билмас эди, китобни олмоқчи бўлган эди, Мунисхон қўймади, ўқимасдан тахминан бўлса ҳам маъносини айтишга мажбур қилди ва кўзига тикилиб туриб олди. Саидий, пешонаси ялтиради, чўнтағидан рўмолча излаб тополмай шу баҳона билан ўрнидан турди-да, нари-бери юрди. Мунисхон китобда остига чизилган жумлаларни дафтарига кўчираётib пичинг отди:

— Дам олмасдан бир неча соат ўқиш кўзни тинди-рар экан-да! Эҳтиёт бўлинг, ўзингизни бирон нарсага уриб олманг тагин!..

Бу сўзни шундай оҳангда айтдики, Саидий орқасида туриб, «О, билган экан» деб лабини тишлади, қўнфироқ соchlарини чаңгаллади.

Бир-биридан фарқсиз ўтган кунларнинг бу иккι вужуд ҳаётида туғдирган янгилиги шу бўлдики, Мунисхонининг бу ҳужрага келиши одат ҳукмига кириб қолди.

VI

Қишки таътил кунларини Саидий изтиробда ўтказар эди. Мунисхон келмайди, ўзи йўқлаб борай деса, уни раижитишдан қўрқади...

У бир куни китоб магазинида ўзининг ҳаммактаби Жамол Қаримиини учратди. Жамол йўғонлашган, семирган, танимаслик ҳолига келган, шу китоб магазинининг хўжайинидай мағрур қадам ташлаб айланб юрар эди. Унинг устидаги кийими ва савлатини ...

Саидий яқинига боргани ийманди, кўриб қўл узатгани-
дагина сўрашди.

— Ҳамм,— деди Жамол Каримий қўлидаги кумуш-
дан нақш солинган йўғон ҳассасини ликиллатиб,—
ўқиётибман денг. Қачон мулла бўласиз?

Саидий унинг олдида ўзини жуда оёқ остида қолган
сезди.

— Қаердасиз? — деди Саидий магазиндан чиқишида.

— Менинг муайян ўрним йўқ. Ўзингизга маълум,
одам етишмайди. Бир кишига бир неча ишни топшириб
қўйишади. Газетада адабий бўлимни олиб бораман.
Билим юртида адабиёт дарси бераман. Янги журнал
чиқкан, шунга ҳам ҳайъат таҳририя аъзоси қилиб ти-
киб қўйишди. Нима дейсиз энди... Қилмасдан илож
йўқ. Ижод ишлари қолиб кетди...

Саидий ёзувчи эканини билмас эди.

— Ҳеч очиқ имзо қўймайсиз шекилли?..

— Шу «Улфат» кейин-кейин очиқ имзога айланиб
қолади. Ҳозир ҳам ҳеч ким ўз исмимни айтмайди, «Ул-
фат» дейишади.

Саидий «Улфат»нинг шеърларини ўқиган, аммо «Ул-
фат» Жамол Каримий ёки бошқа шунга ўхшаш киши,
деб ўйламаган эди.

— Пайшанба куни соат бешда маориф уйида маж-
лис бўлади,— деди Улфат хайрлашаётиб,— келинг,
гаплашамиз... Шоирларнинг шеърлари текширилади.
Ёш ёзувчиларга тарбия масалалари музокара қилина-
ди. Сиз ҳам мактабда шундақа ишларга қизиқар эдин-
гиз-ку...

Саидий ҳақиқатан талабалик вақтида кўп шеърлар
ёзган, буларнинг кўпчилиги деворий газетада босилган,
баъзиларни талабалар куйга солиб, адабиёт кечалага-
рида айтган эди.

Уша куни Саидий ўзида бор журналларни титиб,
Улфатнинг шеърларини топди ва ҳар қайсисини алоҳи-
да диққат билан ўқиди; кўнчилиги ёқмади, аммо шун-
дай бўлса ҳам, буларни ёмон дейишга журъат қилол-
мас эди. Шу кечаси у қандайдир ҳаёлга бориб иккита
шеър ёзди.

Саидий пайшанба куни кечқурун маориф уйига
борганида зал ўқитувчилар, ўрта, ҳатто ибтидоий мак-
таб ўқувчилари ва бошқа ёшлар билан тўлган эди.
Жамол Каримий олдинги қаторда ўтирас, нақшли
йўғон ҳассасини ўйнар ва ҳар замон бармоқларини уч,
икки, беш қилиб ёнидаги ўзида серсавлат, ўрта ёш-

лардаги бир кишига гап маъқуллар эди. Қорни чиққан йўғон газдали нотиқ — ўзининг ўрта мактабдаги мураббийси Саидийнинг диққатини жалб қилди. Бу одам шу кунларда адабиёт майдонида ўзининг танқидлари билан жавлон урган танқидчи Аббосхон эди. У сўзидан холоса чиқарди:

— Биз санъаткорлар яланғоч хотиннинг суратига қарап эканмиз, хотиннинг яланғочлигидан эмас, унинг тасвир қилинишидан завқ оламиз. Ўзингиз иқрор бўлдингиз: унинг шеъри юқори санъатга эга, дедингиз. Демак, «мафкурасига теккизмай» фойдаланиш мумкин. Сиз мафкуравий соғломми, бўлди!

У ўтиргандан кейин йўғон гавдали, кенг елкали, қораҷадан келган бир йигит сўз сўради. Зал ғовур бўлиб кетди. Кўпчилик унга сўз берилишини талаб қилас, раис эса бош тортар эди. Олдинги сафда ўтирганлардан бири туриб, масалани эътиrozга ўрин қолмайдиган тарзда ҳал қилиш ваъдаси билан сўз олди, бир оз холис сўзлаб туриб, сўз берилмаган йигитни дўппослаб кетди:

— Шоирни ўзига муносиб кучга эга бўлган одам танқид қилса алам қилмайди. Тўрт чақалик қиммати бўлмаган шеърларингизни дастак қилиб шоирлик даъво қилганингиз етмай, яна танқид ҳам қиласизми? Ҳали ўқинг, мулла бўлинг...

Зал ғовур бўлиб кетди. Қичқира-қичқира ранснинг томоғи қирилди.

Саидий шу фикрга келди: умуман кишиларда бирон санъатга қобилият, уқув бўлади, аммо бу билангина ўша санъатнинг вакили бўлавермайди. Шу талантни ишга солиш учун аллақандай бир доридан бир неча томизим томизиш керак. Бу «аллақандай дори» эса Аббосхон қўлида.

Мажлис тамом бўлиб, кишилар бир-бирига сўз маъқуллаб, бир-бiri билан уришиб, тарқала бошлади. Саидий ҳамон ўтирар эди. Жамол Каримий унинг ёнидан кўзи билан салом бериб, ўтиб кетди. Аббосхон президиум столи ёнига ўтирди. Уни яхши кийинган, алланарсасига мағрур бўлган бир неча киши ўраб олди. Яна бир қанча ёшлар улардан узоқроқда, худди бирорнинг ош еганига қараб турган очлардай, мўлтилашиб ўтирарди. Қаердандир Жамол Каримий пайдо бўлиб, Аббосхонга бир қути папирос узатди. Аббосхон гўё кўп мол билан келган ва кўнглига ёқадиган кишиларга арzonроқ нархда мол бера оладиган катта сав-

догар, унинг атрофини ўраб «ака-ака» деганлар эса эски, янги дўқондорлар. Булар мумкин қадар шу одамга ёқишига, ундан арzonроқ мол олиб, кўпроқ фойда қилишга уринади. Аббосхон нима деса тўғри, бир гапни айтиб кулса, ёки бирон нарсани мазах қилса, гапида ҳеч куладиган жоий бўлмаса ҳам атрофдагилар кулар ва ҳар қайсиси қаттиқроқ кулишига тиришар эди. Сайдий бу ерга келганига пушаймон бўлиб чиқиб кетди.

VII

Сайдий эртасига пальто киймасдан костюмда қайноқ сувга чиққан эди, самоварнинг қаршисидаги почтахонанинг эшиги ёнида турган Мунисхонни кўриб қолди. Мунисхон қора бархит пальтосининг ёқасини қўтарган ва икки учини бир қўли билан ияги остидан ушлаган ҳолда бирорни кутгандай турагар эди.

— Вой... — деди Мунисхон, сўрашгани қўл узатиб,— шоирлик қуллуқ бўлсин, кеча мажлисга борган эканиз...

— Ҳа, бекорчилик... Зерикиб бир борган эдим... Нима қилиб турибсиз?

— Почтага келган эдим, танаффус бўлиб қолди. Бир соат... Кетайми, кутайми, деб ўйланиб турган эдим.

— Ўйга кирайлик... Хатингизни ўзим олиб чиқаман...

Мунисхон «қандоқ бўлар экан» дегандай, бошини бир ёққа ташлади, Сайдий иккинчи мартаба таклиф қилганда тилар-тиламас қадам босди.

У ҳужрага кириб яна одатдаги жойига ўтирди ва стол устида турган журнални олиб:

— Бу журналнинг кейинги сонини кўрдингизми? — деди.

Сайдийнинг қайси куни ёзган шеърлари ҳам шу ерда турагар эди. Мунисхон журналга қўл узатганда Сайдий «қўллэзмага қўл узатаётир», деб бир иргиб тушди; кейин қўллэзмаларини четга суриб, устига оғир китоблар ташлаб қўйди. Мунисхон таътил кунларини қандай ўтказаётганлигини, қандай романлар ўқиганлинини сўзлади; ҳамда ўзбек шоирларини ном-баном айтди ва ҳар қайсисига баҳо берди.

— Жамол Каримий яқинда менга бир шеърини ўқиб берди. Унинг ҳамма шеърларидан шуниси менга ёқди.

Бу гап Сайдийга оловли қамчи бўлиб тегди, ҳозир

ўзи ёлғиз бўлса бошини деворга уриб, ёш боладай ҳўнграб йиғлашга тайёр эди.

— Жамол Каримийни танийсизми?

— Ҳа, — деди Мунисхон, бундоқ одамлар писанд эмас, дегандай, — бизникига тез-тез келиб туради. Жуда хушчақчақ, мулоим, дилкаш йигит... Акамнинг улфати. Ўзининг тахаллуси ҳам «Улфат».

Мунисхон билагидаги олтин соатга қараб ўрнидан турганда Саидий ҳам турди ва маст кишидай тентираб кетди.

У Мунисхонни қандай кузатганини ҳам билмади, шу кечаси тоңг отгунча ўтириб қайси куни ёзган шеърларини қайта-қайта тузатди, эрталаб ўша журнал редакциясига юборди. Бу Мунисхоннинг Жамол Каримий ҳақидаги сўзидан сўнг қалбида аланга олган раشك оташини бир оз босгандай бўлди.

VIII

— Шу бу кун дарсни бизникида тайёrlасак... Акам командировкада... — деди Мунисхон март кунларининг бирида.

Саидий шунча гангидики, Мунисхоннинг таклифи бир неча минут жавобсиз қолди.

«Бизнида!» Наҳот шу қиз ҳам одам қўли билан бино қилинган бирон иморатда турса! Тўғри, Саидий кўп вақт элтиб қўйганда жўн бир дарвозага кириб кетар, агар дарвоза берк бўлса-да, занжир қоқишига тўғри келса, бу занжирнинг шиқирилаши ҳам оддий занжирларнинг шиқирилашига ўхшар эди. Аммо Саидий шу дарвоза ва шу занжирнигина оддий деб билиб, ичкарини сира кўз олдига келтиролмас ва келтироқчи бўлганида фақат бир туманликнинг кўрар эди. Ким билади бу туманликнинг ичидаги қандай сирлар бор. Мунисхон бу туманликка кирганида балки қанот боғлаб учар, балки учар отга минар...

Кечқурун борганида эшик олдила Саидийни бирор қарши олиб, йўлакка киргизиб юборди. Йўлакдан ўтиб ўнг қўлга қайрилганда рўпарада пишиқ ғиштдан шарқ услубида солинган бир бино тураг эди. Ута кўрина-диган парда осилган иккита катта-катта деразадан нопормон шуъла тушиб, ундан баҳор ҳиди келар эди. Босинқироқ эшитилиб турган рояль товуши Саидий даҳлизга кирганда тўхтади-да, ўрта эшик очилди ва Мунисхоннинг товуши эшитилди.

— Ким?.. Раҳимжон!.. Вой... одами мунча интизор қилдингиз.

Мунисхон эрга ёқишида кундоши билан рақобат қилган келинчакдай абжирлик билан Сайдийнинг қўлидан пальтосини олиб, қозиққа илди ва ўшандай ширин сўзлик билан уни ичкарига таклиф қилди. Сайдий эшикнинг оғир, аммо юмшоқ пардаси орасидан ўтиб, уйга кирди. Мунисхон снгил кийимда, узун ва йўғон-йўғон икки кокилини бошига ўраган, унинг устидан оқ тагдўзи дўппи кўриниб турар эди. У Сайдийни духоба қопланган юмшоқ креслога ўтқизиб, ўзи ҳам ўшандай креслолардан бирига ўтирида-да, нафас ўтмай ўрнидан турди ва нопормон чирогни ўчириб рангсизини ёқди. Ўйниг манзараси ўзгарди. Бу манзара Сайдийга илгаригидан ҳам ёқди, аммо уйнинг хилватлиги йўқолгандай бўлди. Уй қоронфироқ вақтда Сайдий Мунисхонни одатдагидан кўра ўзига яқинроқ сезган эди. Мунисхон бир қучоқ китоб келтириб ўртага ташлагандан сўнг ҳаммаси йўқолди. Яна одатдагича интиҳосиз ўқиш бошлианди.

— Китобингиздаги фикрлар миямга тегиб қопчиб кетаётир, — деди Мунисхон уч соат муттасил ўқишидан кейин.

Сайдий ўқиб турган жумласини охирига етказмай, китобни нари сурди ва қаттиқ керишди; сўнгра кенг елкаларини креслонинг суюнчиғига суваб юқорига — узум, сўйилган тарвуз, олмаларнинг сурати солинган шифтга қарап экан:

— Чарчаган вақтда мусиқа кўп роҳат беради-да, — деди.

— Сиз мусиқани севасизми? — деди Мунисхон, — роялда куйларимизнинг ҳаммаси ҳам чиқа бермайди... Мен сизга бир машқ чалиб берай. Бу жуда кёкса машқ. Ҳарбий машқ... Араблар Ундулисни олганда чалинган машқ. Қишини шундай ғайратлантирадики, буни эшитганда ўлик ҳам тирилиб жангга отилади. Эшитинг, Раҳимжон... Буни менга бир турк зобити¹ ўргатган эди. Кейин унинг суратини кўрсатаман. Узиям ғайратли одам эди.

Унинг бармоқлари рояль клавишлари устидан ўрмалади. Машқни эшитганда Сайдийнинг кўз олдига гиҗинглаган араб отлари, қалқонлар келиб, қулоғига кураш ва қондан хабар берувчи товушлар эшитилиб кетди.

¹ Зобит — офицер.

Кейин Мунисхон жавонлардан бирини очиб, унинг юқоридаги қаватидан бир тўп сурат олди; ҳамма суратларни тўпича тескари қўйиб, ичидан кераклигини қидира бошлади: суратлардан баъзиларини Сайдийга кўргани берар, баъзиларини эса айнама суратдай яширас, ҳатто стол устига ҳам қўймас эди.

— Мана,— деди Мунисхон бир суратни узатиб,— бу одам менга бундан бошқа машқларни ҳам ўргатишни ваъда қилган эди-ю, кетиб қолди.

— Э, бу Исҳоқ афанди-ку! Буни биламан. Ўрта мактабда ўқиб юрганимда келиб-кетиб турар эди. Ажойиб одам... Ҳали ҳам кўп гаплари эсимдан чиқмайди.

Мунисхоннинг ранги ўчди, аммо сирни бой бермади.

— Балки... Шу одам бизникига бир-икки келди. Мусиқа... Акам хушламади. Кейин қаёққа кетганини билмадим. Қизиқмадик ҳам. Салимхон акам ёмон кўрар эди. Туркияга қайтиб кетгандир-да...

— Йўқ, босмачига чиқиб кетган, ўлган. Мактабимизда икки турк зобити бор эди, шуларнинг олдига келар эди.

Эшик тақиллади. Мунисхон юрганича чиқиб, серсавлат бир йигитни эргаштириб кирди. Йигит унинг акасини сўраган бўлса керак, Мунисхон:

— Билмайман, ҳали хат ёзганлари йўқ,— деди.

Йигит маст кўринар эди. Мунисхон Сайдий билан таништирганда у «Илҳом» деб қўл берди.

— Ўтирас эдим, аммо эшикда одам бор,— деди у эшикка томон бурилиб,— бир татар шоири келган эди.

— У кишини ҳам олиб киринг!

— Йўқ! Жиндай мазаси қочиб қолган...

Мунисхон узатиб қўйди, қайтиб келиб уни Сайдийга танитди:

— Бу шоир Илҳом... Адабий журналда ишлайди. Маист экан, унча қистамадим. Ўзи яхши йигит. Сизни яқиндан таништиromoқчи эдим. Акамнинг жонажон ўртоқларидан биттаси.

Мунисхон унугтан бир нарсасини хотирламоқчи бўлгандай туриб қолди.

— Энди кетсанг ҳам бўлади, деёлмай турибсиз-а?— деди Сайдий кулиб.

— Йўйўқ... Вой, ғалатисиз-а...

Сайдий ўрнидан турди.

Қиши қандай секин-секин, кишиларни аччиқ, бурунни ачиштириб, кўздан ёш чиқарадиган изғиринларига кўнигира-кўнигирига келган бўлса, шундай секинлик, ўшандай кўнигириш билан чиқиб кетди. Дараҳтларнинг тиниқ япроқлари кундузги тинимсиз ҳаракатдан кўтарилган чаңгни ўзига қўндириши истамагандай, кучсизгина эсган шабадада елпинади. Мусичалар кукулайди, дараҳтларда, деворлар устида, бир-бирини қувлашади. Осмон кўм-кўк. Унда-бунда сузиб юрган оқ булат парчалари гўё қишидан қолган хиралик-ғуборни артиб юргандай.

Бу баҳор Мунисхонни ҳам ёзнинг иссиқ, нафасни қайтарувчи дим кунларига, ҳам сўнгги чоқларда таҳлил қилишини истамагани ҳисларнинг ҳаяжонли пайтларига кўнигирилар эди. Унинг ўйлагиси келмайди. Оқим ўзини қаёққа олиб кетаётганилиги тўғрисида ўзига ҳисоб беришни ҳам хоҳламайди. Авваллари Саидийнинг ёнида юришга ўнгайсизланар эди. Унинг ёнида юриш худди ҳали шаҳарда расм бўлмаган кийимни кийиб энг гавжум кўчада юришдай кўринар, ҳамма баъзан ҳайрон қолиб, баъзан кулиб қарагандай бўлар эди. Сўнгги ойлар ичидаги гўё бу кийим ҳаммага расм бўлиб, бундан сўнг ҳеч кимнинг диққатини жалб қилмагандай бўлди. У қишининг оғир кийимларини қачон, қайси куни ташлаб енгил, этаги шабадасида пирпираб турадиган шоҳи кийимларга ўралганини қандай билмаса, буни ҳам шундай билмас эди. Бунга ёлғиз ўзигина эмас, бошқа студентлар ҳам кўнишиди. Мунисхонга шайдо бўлиб, шиша ичидаги гўшт атрофида миёвлаб жонини ҳалак қилган мушукбола сингари баъзи йигитларни эътиборга олмагандা, ҳамма Мунисхоннинг Саидий билан муносабатига ортиқ қизиқмайдиган бўлди.

Шундай қилиб булар жуда иноқлашиб кетишди. Қачондандир бошлаб бир-бирини сенсирайдиган бўлди. Саидий Мунисхонни ўзининг кўзидаи эҳтиёт қилар, унга бор-йўгини берганида ҳам ҳеч нарса талаб қилмас эди. Мунисхон ҳам бунга тушунади, аммо бу иноқликка «шундай, орада ҳеч гап йўқ, истасам шу минутдан бошлаб ундан юз ўгира оламан», деб қаради, лекин шундай бўлса ҳам Саидийнинг бошқа қизлар билан кулиброқ сўзлашганини кўрса чеҳраси бузилар эди.

Имтиҳон айни қизиган кунлар эди. Йккови одатдагиша шаҳардан ташқарига, ишчилар шаҳарчасининг

боғига дарс тайёрлагани чиқди. Шунда Мунисхон одамларнинг фийбатидан нолиди:

— Мен ҳайронман, -- деди у катта сойцинг бўйидаги майсазорда ёнбошлаб ётиб, — рус қизлари, йигитлари бир-бири билан истаганича иноқ бўла олади, аммо шу ишни биз қилмоқчи бўлсак — фийбат, фитна... ҳақорат...

Сайдий китобни қўйиб ёнбошлади ва узоқ ўқишдан толган кўзларини етти-саккиз саржин пастда, қуёшнинг нурида ярқираб, тошларга урилиб, кўпикланиб оқаётган сувга, сўнгра кўм-кўк дараҳтлар ичига кўмилган шаҳарга, ундан кейин сойнинг чиқиб келган ери — тоғ оралиғига ташлади. Тез жавоб бўла бермаганидан кейин Мунисхон яна деди:

— Комсомолларинг шу тўғрида яхши экан, бегараз алоқани тан олади... Ана у қурумсоқлар-чи, бай бай, бай... бирам кўнгли эгри-еў-й... балога учрасин!

— Комсомолларинг ҳаммаси безори демаганидинг?

— Ҳа, энди... фойдаси тесса яхши ҳам дейман-да!

— Ҳар бир янгилик қаршиликка учрайди. Ҳар бир янгилик диққатни жалб қилиб, ўзи тўғрисида турли-турли фикрлар тугдиради. Ҳархолда биз эски турмушнинг болаларимиз. Хотин-қизларга қарашимиизда ўша эскиликтининг изи бор. Шуларнинг натижаси. Хайр... аҳамияти йўқ. Ўйлашга, сўзлашга арзимайди. Буни қўй, соат бешгача ўқиб тамом қилишни айт. Соат беш бўлиши билан бу боғда хилват бурчак қолмайди.

Яна узоқ толиқтирувчи ўқиши бошланди. Яна сатрлар, саҳифалар Сайдийнинг кўз олдидан ўта бошлади. Яна Мунисхон майса устига ёйилган оппоқ рўйжа усттида ёнбошлаб қулоқ беришда давом этди...

Кўрган билан тўйиб бўлмайдиган манзара, баҳорнинг шўх ўйлари чарчаган Мунисхоннинг хаёлини ҳар томон сочар эди. Сайдийнинг «эски турмуш болаларимиз», дегани унга болалигини эслатди. «Эски турмуш» калимаси танбурнинг титроқли садосидай уни ўтмишга олиб кетди.

У кичкина қизча эди. У ўсган баҳорнинг кунлари узун, у ўсган боғларнинг гуллари бошқача очилар эди. У ўсган боғ тинч, холи; асалариларнинг ғўнғиллаши, ҳовузга оқаётган сувининг шилдираши, қушларнинг ёай-рашигина унинг сукунатини бузар эди. Боғнинг ўртаси — ҳовўз бўйига солинган шийпоннинг олдига боргани Мунисхондан бошқа ҳеч кимнинг ҳадди йўқ, отаси шийпонда ётган ёки ўз приказчиклари билан ҳисоблашиб, чўт уриб ўтирган бўларди.

Кечқурунлари силлиқ салла ўраган, шапка кийган турли қиёфадаги меҳмонларнинг кети узилмас, баъзан погониллар ҳам келар эди. У одамларнинг ҳаммаси ҳам мулоийм, сермулозимат, сертаъзим, шириңсўз эди.

Мунисхон ҳар замон отаси билан извошга тушиб ўзларининг магазинларига борарди. Узундан-узоқ кетгани магазиннинг ичида отаси билан айлалиб юриб чарчарди; отасининг ҳар қадамда аллақандай кишилар билан узоқ-узоқ сўзлашувидан зерикарди; кейин отасининг бриллиант кўзли олтин узук тақсан бармоғидан ушлаб «кетамиз» деб тортарди; шундай бўлса ҳам, отаси Москва ёки бошқа шаҳарларга сафарга кетганида извошга тушиб магазинга боришни соғинар эди.

Ўшандай турмуш, ўшандай кишиларнинг йўқ бўлиши учун бир неча йилгина кифоя қилмас, кўп йиллар керак бўлар эди. Буларнинг ҳаммаси бир неча ойда йўқолди. Магазин кўйди. Отаси ўлди. Катта акаси домдараксиз йўқолди. Ҳозирги Салимхон акаси бу вақтда Оренбургдан қайтган бўлса ҳам, бу ерга келмаган эди. Отасининг кулиб туриши кўз олдига келиб, Мунисхоннинг кўзи жиққа ёшга тўлди.

Мунисхон ўша вақтда ҳам ҳозир ўтирган ерини билар эди. У вақтда бу ерлар зиёратгоҳ эди. Ўйилиб хас-хашаги чиқсан томлар, ёмғир суви ювиб нураган эгри-буғри деворлар, чордеворга зийнат бўлиб ундан-бунда ағнаб ётган арава шотилари, гупчаклар, турли раингдаги синиқ сополлар, занг босган тунука парчалари, шохларига алам боғланган кекса тут, чинорлар, уларнинг остидаги қўтирилганлар, ўхшовсиз ўсган буталар, худди шу ернинг ўзи сингари кишиларда бир гашт бор эди. Ҳозирги ипга тизилгандай солинган бинолар, ёш шаҳар, ёш боғ, ёш ҳаво, ёш дараҳтлар, гулларнинг гашти йўқ. Мунисхон учун буларнинг ҳаммасидан у зиёратгоҳининг бир синиқ сополи, бир қўтирилганлари ортиқроқ, гўзалроқ, ширин турмушнинг рамзи эди. Унинг кўзига яна ёш келди, аммо бу сафар тез-тез кўлрик қоқиб ёшини ютди-да, ихтиёrsиз хўрсиниб яшириқча уф тортди. Сайдий ўқигандай Мунисхоннинг ҳар замон товуши чиқиб тургувчи эди, бир соатдан ортиқ унинг товуши чиқмагани Сайдийни шубҳага солди, бир бобнинг охирига келиб тўхтади-да, Мунисхонга қараб уни ғамгин кўрди.

— Ҳа, чарчадингми?

— Йўқ. Сўнгги икки жумлани эшитолмадим...

Юз йил пиёда юриб, фил миниб, от ўйнатсам,
Ажал ўйинчи бўлиб бир куни қилур мени мот...

Саидий кулди.

— Табиат сени шунча мароқ ва иштиёқ билан яратса-ю, ажалга мот қилдирса телбалик бўлади, Мунисхон. Сен олам борича яшайсан...

— Йўқ, ҳар бир бошланишнинг охири бўлади. Туғилмасам ўлмас эдим...

— Ҳаёт абадий, Мунисхон. Шунга иқрор бўлсанг бас, абадий яшайсан. Йисон ва бутун жониворлар шунга иқрор.

— Сен-чи?

— Ундаи савол бериб бўлмайди. Якка иқрор бўлишнинг маъноси йўқ.

— Демак, менинг ҳам якка иқрор бўлишимнинг маъноси йўқ?

— Албатта!

— Икковимиз иқрор бўлайлик, бўлмаса...

Эндиғина эмас, Мунисхон ўзини соддаликка солиб Саидийнинг йигитлик қонини тез-тез кўпиртириб турар эди. Бу сафарги шўхлик ҳар галдагидан очиқроқ бўлди. Шундай бўлдики, Мунисхон қизарди, кулди, юзини яширди. Саидий шунда ҳам унинг гапига яраша жавоб қилгани ботинолмади.

Саидий умуман Мунисхоннинг шундай шўхликларига яраша шўхлик қилган эмас, жонининг борича ўзини тутарди: «Сўзига яраша жавоб қилсан, балки мендан шўни кутмаган бўлар ва кўнгли қолар», деб ўйларди.

Мунисхон одатдагича гапни бошқа ёқقا бурди: эркаланниб, ҳозир кўнгли ғўра тусаётганини айтди. Саидий дарров ўрнидан туриб сой бўйига тушиб кетди ва ёш ўрикнинг шохини эгиб ғўра тера бошлади. Мунисхон жар бўйида унга қараб туради.

— Ҳой, Раҳимжон, шохини синдирасан... Тиканли шекилли, қўлингга эҳтиёт бўл!.. Бўлди, иккита бўлса бас...

Мунисхон гуллар ёнидан ўтиб бориб жойига ёнбошлиди. Анчадан кейин Саидий ёнбағирдан чиқиб келди.

— Мана, — деди бир ҳовуч ғўра узатиб, — шуни зўр-ға топдим, сийрак...

Мунисхон севина-севина ғўраларни олди-да, егани кўзи қиймай, биттасини лабига теккизди. Саидий ўрнига ўтираётуб, китобнинг устида қизил гул ғунчасини кўрди.

— Бу менгами?

— Сўлигандада кўкрагингдан олиб ташламасанг сенга, — деди Мунисхон, фўрани карсиллатиб чайнаб кулиб.

Сайдий «Мунисхон иккинчи мартаба сўз ташлаётир, мендан сўзига яраша жавоб талаб қилаётирми?» деб ўйлади-да, эҳтиёт бўлиб жавоб берди:

— Гул секин-секин сўлади, секин-секин гўзаллигини йўқотади, кексара борадиган кўнгилга ҳеч қачон сўлган бўлиб кўринмайди. Гулда сира гўзаллик қолмаса, кўнгилда ҳам гўзалликка талаб йўқолган бўлади. Демак, гул билан кўнгил ўз умрини баравар тамом қилган бўлади.

Сайдий яна сўзлашга тайёр эди. Мунисхон буни фаҳмлаб, дарров гапни бошқа ёққа бурди:

— Шу боғни менга берса, — деди атрофга қараб, — шу биноларнинг ҳаммасини ҳам. Бошлаб боғнинг атрофига баланд пахса девор урдирап эдим, кейин мана бу ерга шоҳона бир шийпон солдирап эдим...

Сайдий Мунисхоннинг ҳалиги сўзига муваффақиятли жавоб қилганидан сўнг яна ўшандай сўзлатиб жавоб қилишни хоҳлади.

— Қанча шоҳона шийпон солдирганингда ҳам ўша шийпонда ўзинг пойгаҳда ўтириб, тўрда ёнбошлаб ётган амирингга чой қўйиб берасан-да!..

— Арзиса майли-да...

Сайдий «ие, ана гапирмоқчи» деб ўйлади.

— Борди-ю, арзимаса, тўрга сени ўтқизса-чи?

— Унинг гашти йўқ!

— Башарти?

— Сен шундай қиласмидинг?

Сайдий бир оғиз ҳам сўз айтолмади, аммо бутун вужуди «ҳа» деб туради.

— Мен сенга тегмайман-да!

Сайдий баланд ердан боши билан тушгандай кўзинга юлдузлар кўринди, аммо сирни бой бермасдан, Мунисхоннинг юзига қараб илжайди. Ўнғайсиз жимлик ҳукм сурди. Фириллаб турган шабада очиқ қолган китобни варақлаб, устидаги гулни ерга туширди, қогоз парчаларини учирив кетди.

X

Езги таътилда Мунисхон акаси билан Қrimга кетиб, Сайдий шаҳарда ёлғиз қолди. Унинг борадиган ери, сўзлашадиган кишиси йўқ; куни бўйи ҳужрасида ўтириб турли ёзувчиларнинг мақталган асарларини ўқиш ва

ҳикоя ёзиш билан вақтини ўтказар эди. Яна бурмунча шеър ва ҳикояларини ўша журнالга юборди.

Бу журнал ёзувчиларни уч турга бўлиб, асарларини тақдим қиласади: талантли шоирлар, тарбия ва кенгашга муносиб ёш қаламлар ва ҳаваскор ёзувчилар. Саидий эса сўнгисига ҳам кирмас, унинг исми мудом охирги саҳифада «босилмайди» сўзи билан зикр қилинарди. Саидий умидсизланмади, чунки ўзи ёлғиз эмас, «босилмайди» деган сўз бошқа яна йигирмалаб исмларга уларнан эди.

У ўзини тарбия ва кенгашга муносиб даражага кўтариш учун жуда кўп китоблар ўқиди, бир неча ой ичида икки юздан ортиқ бадиий асарларни ўз ичига олган кутубхонага эга бўлди; булардан кўпини ўқиган, қолганларини ҳам ўқиш учун ҳар бир бўш минутдан фойдаланар эди. Аммо Саидий ҳафта сайин журналнинг охирги саҳифасида ўз исмини «босилмайди» безаги билан кўравергандан сўнг, ёзувчи бўлиш учун ўзининг тутган йўли тўғри эканига шубҳалана бошлади. Бур куни у «балки асарим босилишга мувофиқ бўлса ҳам, қалам ҳақи тўлашга арзимас, шунинг учун бошқарма қайтарар» деган ўйга бориб, сўнгги юборган асарларининг устига «гоно-рарсиз» деб ёза бошлади. Бундан ҳам натижа чиқмади — ҳамон ўша, сира ўзгармайдиган қўйма жавоб чиқишида давом этди.

У тарбия ва кенгаш беришга арзийдиганлар қаторига кираман, деб ўзини қийнаб қўйди, ёз бўйи ҳеч қаерда ишламади, бисотидаги пули тугашдан ташқари, баъзи кийимларидан тортиб Эҳсондан қолган парқу ёстиққача бозорга чиқди. Университетда унинг уч ойлик стипендияси бор, аммо бориб олгани комсомол ячейкасидан қўрқади, чўнки шаҳарда туриб сира мажлисга бормади, ячейкага қорасини кўрсатмади; яқинда келдим, деёлмайди, чунки у вақтда ячейка қаерда қандай ишлагани ҳақида ҳужжат сўрайди. Бундай ҳужжатни эса Мунисхондан бўлак киши топиб беролмас эди. Шу кунларда унинг қора ноңдан бошқа нарсага кучи етмай қолди, жуда озиб кетди, уч-тўрт соатдан ортиқ ишлашга мадори қолмади, ўшанда ҳам кечаси ишлашга тўғри келса, кечаси билан ёмон тушлар кўриб чиқарди.

Бир куни Мунисхондан хат келди. У узоқда турйб хати билан ҳам Саидийни энтиқтирас эди: «...Сен, бадиий асарни яхши кўрган кишинг билан бирга ўқисанг яхшироқ лаззат топасан, деган эдинг. Қrim манзараларини кўриб эсимга шу сўзиниг тушди...»

Бу хат Саидийнинг ёзишга бўлган иштиёқини янгила-ди, янги иштиёқнинг биринчи, дардли минутларини Мунисхонга жавоб ёзишга сарф қилди. Хатни юборгани почтага чиққанида почтахонада Улфат дуч келди.

— Э... мирзо йигит... Опоқ йигит, омонми? — деди Улфат худди ўзидан йигирма ёш кичик бола билан сўрашгандай.

Саидий хатни топширгунча Улфат қараб, орқада гапириб турди. Сўнгра, иккови почтадан чиқиб эшик олдида узоқ туришди. Улфат ўзининг қандай ишләётгани, қандай шоирлар билан қаерга боргани, уларни нима деб сўкишга ҳадди сиққани, оқибат, қандай асарлар ёзмоқчи экани тўғрисида сўзлади. Саидийнинг оёқлари толди, белига оғриқ кирди; қараса, гапи тугамайдиган, ҳужрасига таклиф қила қолди. У ҳам таклифни кутиб турган экан шекилли, дарров кўнди.

Саидийни ғам босди: буни нима билан меҳмон қилали? Ҳужрада қора нондан бўлак нарса йўқ. Пул эса ҳисобли. Улфатнинг савлати, оғзидан чиққан гапларидан, Саидий бор бисотини сотиб турли овқатларга сарф қилганида ҳам манзур қиломасди. Аммо ҳужрага киргандан кейин Улфат чой ҳам қўйдирмади, Саидийнинг китобларини кўрди. Буларнинг номини ҳам тўғри ўқий олмагани Саидийни ҳайрон қолдирди.

— Бу китоблардан... ўқигандирсиз? — деди Саидий тутилиб.

— Вақт қаёқда дейсиз. Китоб эмас газет, газета эмас, ҳатто босилиб чиққан ўз асаримни ҳам кўриб чиқолмайман...

Саидий «бўлмаса қандай қилиб шоир бўлдинг, қандай қилиб шеър ёзасан?» деб сўрагани уялди.

— Ҳужрангиз кўп дилкаш экану, битта этажерка билан битта яхши стол етишмайди. Шулар бўлса хўп ишлашлик ҳужра бўлади. Этажерка менда бор. Берсам бўлади.

«Овқатдан гапирсанг-чи, бетамиз!» деди Саидий ичада ва кулиб қўйди.

— Давлат нашриётида иккни юз етмиш бир сўм пулим бор, — деди Улфат, — сира юбормайди. Ваъдаси бўйича чоршанба куни қўлимга тегиши керак. Эртага чоршанбами? Албатта юборади-ку! Аммо шаллақи бир кампирнинг уйида тураман шу кўп bemаза қилаётир-да. Уттиз сўм қарзим бор. Ҳозирча ўн тўққиз сўмини ол, чоршанба куни қолганини берамаи, десам унамайди-да!.. Ўзингда йўқ — оламда йўқ. Муҳаррирдан сўраган эдим, унда ҳам

йўқ экан, бечора хижолат бўлди. Ҳар кимдан сўрайвергани кишининг юзи чидамайди. Уйга боришга юрак йўқ, кампирга рўпара бўлгани тоқатим қолмабди.

— Менда озроқ бор... — деди Саидий ёнини ковлаб.

— Иў... йўқ..

— Иўқ, бемалол. Менда ўн уч сўм бор. Икки сўми менга етиб туради. Майли...

Улфат чоршанба куни соат бирга етказиб беришни ваъда қилиб, Саидийнинг сўнгги пулидан ўн бир сўмини олди ва ярим чақаси бўлмаган бўш чўнтағига солиб ўрнидан турди.

Қолган икки сўми Саидий беш кунга еткизди, олтинчи куни эса оч қолиб, кечқурунгача ётиб ухлади. Шу кунгача ҳам серпул, серсавлат шоир — Улфатнинг чоршанбаси келмади. Саидий еттинчи куни эрталаб унинг олдига боришга бел боғлади-ю, ўзи учун кўп, аммо Улфатнинг савлат ва обрўси олдида арзимаган ўн бир сўми қистаб боргани сира юзи чидамади: қиёмгача кара-вотда чўзилиб ётиб, бошқа жойдан пул топиш фикрини қилди, ҳеч бир қарорга келолмади.

Ниҳоят, Саидий Улфатнинг олдига боришга қасд қиilib отланди, у ишлайдиган идоранинг эшиги олдига боргунча ҳам, ердан пул топиб олиб, ўшанинг олдига киришдаги хижолатликдан қутулиш хаёлини сурди. Улфат Саидийни кўриши билан сайраб кетди:

— Ҳей аттанг... ҳей аттанг... Бу албатта кечирилмайдиган гуноҳ. Сизни овора қилдим. Уялиб қолдим. Аммо бунга мингларча сабаб бор. Ҳозир айтаман. Қеча бораман, деб бел боғлаганимда бадбахт Илҳом мени зарур бир ишга рўпара қилиб қўйди. Шу... ҳей аттанг... этажеркани бўшаттириб қўйганман... Оббо... сизга ёлғончи бўлдим-да! Яна сизга озроқ кутишга тўғри келганини айтмайсизми...

Улфат Саидийни бошлаб ўзи ишлайдиган хонага олиб кирди. Саидий унинг ҳар бир сўзига «майли, атайлаб пул учун келганим йўқ», деб жавоб берарди.

— Бадбахт Илҳомни бир жойга пулга юборган эдим, дараги йўқ, — деди Улфат, ўз ўрнига ўтириб, — баччагар ичиб, бир жойда учиб қолдими?.. Унга ишониб ёнимда бор пулимни ҳам бирор сўрагандада бериб қўйибман... Ҳали овқат қилганим йўқ. У келмаса ҳам бари бир, топамиз. Кутиб қоласиз-да. Аттанг... Келмаса жуда чатоқ бўлади-да. Кечқурун бирорвга ваъда берган эдим. Янги танишган қиз, ўн уч ё ўн тўрт ёшда. Мен шу кунда гўдагини хоҳлаб қолибман. Ўпсангиз ҳам йиғласа! Сиз-

чи?.. Дафъатан ваъдага вафо қилинмаса яхши бўлмас..
Вақтингиз бўлса кечқурун истироҳат боғига чиқайлик.
Жуда ўткир қиз-да.

Улфат столнинг тортмасидан алланарса излаб топол-
мади-да, гўё бошқа, янги, ҳар томондан мувофиқ бир
фиркга келгандай қўлларини кўтарди:

— Бундоқ қилсак: мен кечқурун сизнинг олдингизга
борсам; кейин, икковимиз овқат қилсак-да, қиз ваъда
берган жойга борсак. Албатта унинг ўзи ёлғиз бўлмайди.
Сизга ҳам бўлади.. Нима дедингиз? Унанг, хўп денг!
Мунисхонни танир экансиз?..

Сайдий хайрлашиб чиқди. У йўлда шаҳар кутубхона-
си эшиги олдида турган Шафринни узоқдан кўриб қолди.
Шафрин билан кўришишни истамас эди, кўчанинг
нариги юзига ўтди. Шафрин уни кўриб қолди, чақирди
ва орқасидан югуриб борди. Сайдий унинг кўзига касал
кўринди, ҳужрага келгандан кейин зийраклик қилиб у
«касал»ликни фаҳмлади шекилли, кўчага чиқиб харид
қилиб келди.

— Туринг, Раҳимжон! — деди у чой дамлаб.— Бир-
икки пиёла чой ичинг, нон енг, бўлмаса ҳолдан тоясиз!

Сайдий чиндан ҳам лоҳас, ҳозир ёлғиз чой ичгуси ке-
лар эди, холос.

Шафрин кечқурунгача ўтириб, Сайдийнинг универси-
тетда тўрт ойлик пули бор эканини билди; кечқурун қо-
ронғи тушгандан сўнг ҳужрани йиғиштириб, чироқни ёқ-
ди-да, хайрлашди. Сайдий қорни тўйиб, оғирлашди.

У бош томонида, дераза токчасида турган китобни
олди ва ҷалқанча ётиб ўқимоқчи бўлди, китобни очиши
билан кўкрагига уч сўм пул тушди. «Тавба, — деди у, —
қаҷон қўйган эканман?!» Китобнинг иккинчи варагидан
яна уч сўм тушди. Сайдий ирғиб ўрнидан турди. «Шаф-
рин!» деди қичқириб ва ўзидан-ўзи хижолат бўлди, қи-
зарди; шу кунгача ўзининг Шафринга қилган муомала-
ларини эслаб, иккала қўли билан юзини ғижимлади.

У серсавлат, серпул шоир кечқурун ҳам келмади.
Орадан тўрт кун ўтгандан кейин Шафрин яна келди. Бу
тўрт кун ичиди Сайдий хийла жонланиб қолган эди. У
Шафрингиннинг юзига қарай олмас ва ҳар бир ҳаракати
билан гўё афв сўрар эди. Шафрин ўзини гўлликка солди,
узоқ ўтирмай, Сайдийнинг олдига бир юз йигирма сўмни
санаб қўйиб, ўрнидан турди.

— Стипендиянигиз, кеча факультетингизга борган
эдим...

Ер ёрилмадики, Сайдий кириб кетса.

Шафрин кетди.

Орада уч ҳафта ўтгандан кейин навбатдаги сон журналда Улфатнинг яна бир шеъри босилиб чиқди. Улфат буни Ялтада ёзган эди. Саидий ўн бир сўмидан умидини узди.

Шундай қилиб, Саидий ёз бўйи уриниб ҳам тарбия ва кенгаш доирасига киролмади. Бу доирани Улфат, Аббосхон, Илҳом сингари адабиёт майдонининг «баҳодирлари» ўраб олган. Булар бир-бирига киришган темир ҳалқалар бўлиб, бу доирага кириш учун шу ҳалқалардан бирини ё синдириш, ё эритиш керак эди. Синдириши Саидийнинг қўлидан келмас, маҳсус йўл билан булардан биронтасини эритиб, қўлтифи остида ўтиб кетиш мумкин эди.

XI

Каламуш билан кўмир конида бўладиган ҳалокат, мушук билан беда, Британиянинг мустамлака сиёсати билан Ҳиндистоннинг оқ сигири, ер магнити билан шимолдаги «камалак», ҳатто тиш оғриғи билан кўз оғриғи орасида ҳам бир муносабат — boglaniш бор эканига Салимхон ишонади, аммо олижаноб синглиси Мунисхон билан жўн бир студент Саидий орасида қандай муносабат бўлуви мумкин эканлиги бошини қотиради.

Салимхон синглиси билан нотаниш бир студент орасидаги алоқа муҳаббатдан, ўз тили билан айтганда «ахлоқизлиқдан» холи эканига ишонса ҳам, ҳарҳолда, буларнинг ўзаро муомалаларини ўз кўзи билан бир кўришга жазм қилди, аммо ўзининг шубҳасини Мунисхонга сира билдирилас, гапидан, ҳаракатидан «Раҳимжон ёш боладир, унинг келиши ҳеч бир диққатни жалб қиласрли ҳодиса эмас» деган маънони англатар эди. Бир куни у атайлаб бевақт келди. Мунис билан Саидий дарс тайёрлаб ўтиришар эди. Салимхон оёқ учида юриб дераза ёнига борди-да, ундан ўн қадамлар наридаги ёзги супага чиқди. Деразадан тушган шуъла супага тушмас, шунинг учун у хотиржам бўлиб, икковининг ҳаракатини узоқ кузатди. Мунисхон қаршида, Саидий эса девор томонда бўлиб, фақат боши билан кўкрагигина кўринар эди. Иккovi нима тўғриладир сўзлашади. Мунисхон тез-тез кулади. Саидий ёзишдан тўхтаб, китобни қўлига олган эди, Мунис тортиб олиб четга қўйди ва кулди. Салимхон оёғининг учида юриб бориб бир неча минутни ташқи эшикни гижирлатмасдан очишга сарф қилди, йўлакда

узоқ турди. Иккови масала талашаётган экан. Пойлаганига яраша маъноли бир гап чиқмагандан кейин, Салимхон яна ўшандай эҳтиёт билан қайтиб чиқди, яна пойлади; шунда ҳам бир янгилик кўрмаганидан сўнг, эшикни ошкора, одатдагича очиб йўлакка кирди ва ўрта эшикни тақиллатиб, киришга рухсат сўради. Ичкаридан Мунисхон жавоб қилди. Салимхон кирди. Саидий эшикка орқасини бериб ўтирас эди, Мунисхон ўрнидан туриши билан у ҳам турмоқчи бўлди. Аммо Салимхон етиб келиб қўли билан «қўзғолманг» деб ишора қилди ва қўл бериб самимий кўришди.

— Оббо Раҳимжон-эй, — деди Салимхон сочини тараган тарофини пулаб, — шунча кўришни орзу қиласман, ҳеч тўғри келтириб бўлмайди. Жума кунлари келмайсиз ҳам... Хайр, қалай, ўқишлиардан хурсандмисиз?

— Энди... Яхши, ишқилиб... — деди Саидий бош баромининг тирнофига қараб.

Салимхон жон-дили билан Саидийни бегонасиратмасликка, ўзи билан тенг кўриб муомала қилишга тиришар ва ҳатто, ўзини нодонликка солиб, Саидийнинг салмоғини орттирас эди. Университет аҳволи, студентлик ҳаёти, Саидийнинг тутган йўли тўғриларида кўп сўроқлар берди. Салимхон ўзини паст олгандан сўнг Саидий тилга кирди. Бир соат ўтар-ўтмас, икки орадаги бегоналиқ чизиги анча хиралашди, аммо Саидий унинг шахсига нақадар эл бўлса ҳам обрўйи, улуғсифатлиги ҳарҳолда озми-кўпми тортинишга мажбур қиласа.

Салимхон гап ковлаб, муносабат түғдириб, Саидийнинг бошланғич ва ўрта таҳсил олган ерлари, муаллимларини сўради. Бир ёки бир-бирига яқин қишлоқда яшайдиган икки киши авлод-аждодларини суриштирганда қариндош чиқиб қолгандай, Саидий қанча ёшлик йилларини эсласа, шунча Салимхонга яқин келар эди. Мунисхон Саидийга Исҳоқ афандининг суратини кўрсатганини ва Саидий уни таниганини акасига айтишдан боя қўрқкан эди, энди бу сир бўлмай қолди. Мунисхон устидан оғир бир юқ тушгандай, яйраб кетди-да, шу ондаёқ бу гуноҳнинг бутун губоридан кўнглини поклашга шошилди:

— Раҳимжон Исҳоқ афандини танир экан... Эсингизда борми, aka? — деди ва акасининг кўзига қаради.

Салимхон талмовеиради:

— Қайси у? Исҳоқ... ҳа ҳа... Исҳоқ афанди! Бу одам сўнгги вақтда босмачига чиқиб кетган, деб эшитар эдим... Аҳмоқ...

Сайдий бош ирғитди ва унинг ўлими тўғрисида билганини сўзлаб берди.

Сайдий сўзлаётганда роялни секин-секин динғиллатиб ўтирган Мунисхон, у сўзини тамом қилиши билан машқ бошлади; машқни тамом қилгандан сўнг аввал акаси, сўнгра Сайдий сўраган куйларни чалиб берди.

— Ўз жойингиз, — деди Салимхон Сайдий кетишга қўзғалганда, — мана энди, бир кўрган таниш, икки кўрган билиш... Биз бир кўришганда дўстлашдик... Мунисхон сиздан хурсанд. Сизлар ўқийдиган фанларни мен билмайман. Мен Мадрасаи олиядагидан бошқа таҳсил кўрмаганман, шунинг учун бунга ёрдам қилолмайман. Энди сиз, ҳар қалай, ёрдам бериб туринг. Биродарона бир илтимос... Жума кунлари бўшсиз, мен ҳам бўшман... Шу куни дунёнинг ишини қўйинг-да, келинг, ўтиришамиз. Ҳар ҳафтада бир кун дам олиш зарур. Истасангиз яқин кўрган ўртоқларингизни ҳам олиб келинг.

Сайдий таъзим қилиб чиқди. Салимхон уни кўчагача узатиб қўйди; қайтиб кирганида чеҳраси очиқ эди. У икки қўлинини қўймучига қўйиб, уйнинг ўртасида андек ўйланиб турди-да, сўнгра диванга ўтирди. Мунисхон китобларини йиғиштираётib, акасининг чойга майлини сўраган эди, акаси жавоб бериш ўрнига сўради:

— Нима муносабат билан Исҳоқ афанди тўғрисида сўз бўлди?

Мунисхон бундай сўроқни кутмаган эди, юраги «шув» этиб кетди-да, акасига ўгирилди. Салимхон илжайиб турар эди.

— Худо урсин агар... Ўзи айтди,— деди Мунисхон,— акасининг илжайишндан шубҳаланиб.

Салимхоннинг илжайиши қаҳқаҳага айланди.

— Мен сени айбламадим.. айбламадим...

— Нима, бўлмаса... одамга аллақандай қарайсиз? Ўзи айтди. Сайдийни Исҳоқ афанди чет элга олиб кетмоқчи бўлган экан. Мен айтдимки, бу одам... бир вақтлар... акам ёмон кўрар эди, бизникига ҳам бир келган эди, дедим...

Шу кечаси Салимхон эрта саҳарда поездга чиқадиган одамдай хотиржам ухлай олмади. Бу кеча унга одатданидан узунроқ туюлди.

XII

Сўнгги ҳафталар давомида Салимхон Сайдийни шунча тез-тез сўрайдиган бўлдики, ҳатто, Мунисхоннинг кўнглига турли гаплар кела бошлади. Сўз ўрни келган-

да, у Саидийда заковат белгилари кўрганини, бу йигит одий студентлардан юқори туришини сўзлар, буни эса Мунисхон оқизмай-томизмай Саидийга еткизар эди.

Саидий келган кунлари Салимхон уйда бўлишга тиришар ва Саидийнинг жума кунлари келишини кўп писанда қиласр эди. Саидий кўпинча турли баҳоналар билан келолмаслигини билдирарди. Бир сафар, катта одамнинг гапини ҳадеб қайтараверишга юзи чидамай, жума куни келишга ваъда берди; келганида қандай бўлдики, икки-уч соат ўтиришни мўлжаллаган одам кечаси соат ўн биргача ўтирди. У келганда Мунисхон йўқ эди. Қаёққа кетганини сўрагани бўлмади, аммо уни шу вақтгача бу ерга боғлаган ип ҳарҳолда Мунисхон эмас эди. Нечукдир Салимхон билан икки орада Мунисхондан бошқа яна бир восита туғилди. Бу восита ўргимчакнинг тўридай кучсизгина бир ип бўлиб, унинг нимадан иборат эканини Саидийнинг ўзи ҳам билмас эди. Бу нима эканини ўша кечаси ҳужрасига бориб кўрпага кирганидагина пайқагандай бўлди: Салимхон ўзининг обрўйи, улуғ сифатлигига қарамай, такаббур эмас, дилкаш, кўнглида кири йўқ, ким қандай ёмон аҳволда қолса ёрдам қўлинин чўзади; мадниятни севади, ўзбек халқидан доҳийлар чиқишини тилайди; одам танийди; кишидаги қобилият, заковатни гўё ўта кўради. Хусусан шу сўнггиси ўша инг асосий унсури эди.

Шундай қилиб, Саидий авваллари ҳар замон, сўнгги чоқларда ҳар жума, баъзан пайшанба кечалари Салимхоннинг қисташига кўра келиб турадиган бўлди. Саидий ҳафталик ҳордигини чиқариб қайтарди, пайшанба кечалари келганида баъзан ётиб қоладиган бўлди.

Куни бўйи ва кечалари билан бўлган суҳбатларда гап мавзудан мавзуга сакрарди. Жуда кўп мавзулар ўтди: Панама каналининг қазилиши, Рус-Япон урушининг сабаб ва натижалари, «Императрица» пароходининг ҳалокати, инглиз олими Рамзейнинг ер остидаги кўмирни газга айлантириб фойдаланиш мумкин эканилигини очгани, Байроннинг жаҳонгашта бўлгани, Англиянинг мустамлака сиёсати, Тўқай давридаги татар адабиёти, инсондаги қобилият ва заковат, ислом ва ислоҳ, турклар билан арманилар орасидаги адоват, компартиянинг миллий сиёсати, Туркистоннинг фатҳ қилинуви ва ҳоказо.

Бир жума куни сўз Толстойнинг вафоти ҳақида кетиб, Салимхон Абдулла Тўқайнинг шу муносабат билан ёзган сочма шеърини ёд ўқиб берди.

Толстой ўлганда Салимхон Уфа мадрасасида бўлиб, янги борган чоқлари эди. Отаси уни ўзининг дўсти — тарақийпарвар машҳур бой Ҳусайнининг қисташи билан юборган. Ҳусайнов Салимхонни Қозонга олиб бориб, ўзининг ёш куёви билан Уфага юборди. Унинг куёви жонли, ҳушёр, қўлидан ҳар иш келадиган ёш бир йигит эди. Салимхон кўп йилларни шу билан ҳамҳужра бўлиб ўтказди. Бу йигит ўша вақтдаги Салимхонни ҳайрон қолдирадиган масалалар билан шуғулланар, газета-журналлар ўқиб, мақолалар ёзар эди. Кейин-кейин Салимхон унинг фикрига тушуна бошлади, ҳатто баъзи бир масалаларда баҳслашадиган бўлди. Бу одам динда, мактабларда турли ислоҳотлар ўтказишни, подшо ҳукуматининг йиқилувинни тилар, туркча сўзлаб доим: «Ҳар касинг ҳуррияти афкордан истифода этдиги замонда Россия мусулманлари бу ҳурриятдан нечун маҳрум ўлсинлар?» дер эди. Салимхон назарида эса чор ҳукумати ёмон бўлса ҳам, Россиянинг фабрика-заводлари яхши эди; бир неча йил шу фикрда юриб, бир мартаба Туркистонга келиб кетганидан сўнг, йигитнинг гапи маъқул, ўшандай талаблар ҳақли эканига ишонди ва шу фикрининг бутун мусулмон шарқига тарқалишини хоҳлаб қолди; сўнгги йилларда «Вақт», «Таржимон» ва бошқа бирмунча газеталарнинг нима деяётганини англаб, Туркистондаги миллий ҳаракатни шу foя байроби остига буриш учун хизмат камарини боғлади. Бу даврдаги Туркистоннинг ёш зиёлилари эса, шундай тажрибали устод қўлидан чиққан шогирдларга муҳтож эди.

— Оламнинг коридан холироқ бир суҳбат ҳам қурайлик, Раҳимжон, — деди Салимхон бир жума куни Сандий келганда, стол устидаги икки шиша конъякни кўрсатиб.

— Конъякнинг кайфига тушуниб бўлармикин? Конъякка ҳеч ишим тушгани йўқ.

Ташқарида қор ўпқинлар, азamat шалоладай вавишлилаб турган шамол вақти-вақти билан қутуриб, кўчадаги электр симларини чийиллатар, деразаларга уриларди.

Мунисхон ҳануз жизиллаб турган бир лаван кабобни келтириб ўртага қўйди-да, ўзи ҳам ўтириди, аммо бир рюмкадан ортиқ ичмади. Шу бир рюмканинг ўзи унга кифоя қилди: қизарди, кўзлари қисилди. Сайдий Салимхоннинг интиҳосиз жаврашига қулоқ берар экан, пайт пойлаб кўз қири билан Мунисхонга қараб қўяр эди. Мунисхон ўзининг ҳозирги ҳолатидан хижолат; Сайдий ҳар

қараганда яна ҳам уялар ва шарбат томчилаб турган лабини тишлаб ерга қарар эди.

Ҳар бир рюмка ошқозонга тушуви билан бир неча юз оғиз сўзга айланар эди. Шиша бўшаган сайн Саидий ўзини Салимхонга янада яқинроқ сеза бошлади. Бу қалин деворлар уни ташқаридаги қутурган шамолдан, бўрондангина эмас, оламнинг ҳамма ғавфосидан ҳам сақлар эди. Бу ерга комсомол ячейкасининг қўли етмайди! Унинг кўнглидаги доимий ғашлик кўтарили; ўзини сордан қочиб, онасининг қаноти остига кирган жўжадай ҳис қилди. Биринчи шиша тамом бўлгандан кейин Салимхонни ўзига шунча яқин кўрдикি, назарида, ҳар қандай эркалиқ қилса кўтарадиган, ҳатто Мунисхонни ўпса ҳам индамайдиган кўринар эди.

Салимхон иккинчи шишани олгани ўрнидан тураётib, узун сўзидан хулоса чиқарди:

— Биз кишидаги қобилиятга эътибор қилмаймиз, кишидаги қобилият очилмай чирийди...

Саидий ўзининг муваффақиятсизликка учрагани, ўшандай чиришга маҳкум бўлган қобилиятлардан бири эканини Мунисхоннинг олдида айттолмаса ҳам, Салимхоннинг фикрини қувватлаб, чарчагунча сўзлади.

Шундан сўнг Мунисхон рояль чалди. Саидий ўтирган ерида машқ мақомига тебранар эди. Мунисхон машқни тугатиб ўрнидан турмоқчи бўлганда, Саидий гандираклаб бориб унинг икки елкасидан босди ва бир неча машқнинг номини айтиб, шуларнинг ҳаммасини чалиб беришини сўради. Мунисхон чалар экан, Салимхон каҷалкада тебраниб ўтириб, ашула айтар ва тез-тез пардан чиқиб Саидийнинг ғашига тегар эди.

Қоронғи тушиб, чироқ ёқилганда ҳам Саидий ўзини билар эди, кейин билмай қолди. Кимdir келди. Бегона бир хотиннинг кулги товушини эшитгандай бўлди.

У ҳужрасига қандай борганини билмади; саҳарда ҳаддан ташқари чанқаб уйғонди; сув излаб тополмади, деразани очиб бир сиқим қор олмоқчи бўлган эди, дераза очилмади; чироқни ёқиб ташқарига чиқмоқчи бўлганида, стол устидаги бир парча қофозга ва учта беш сўмликка кўзи тушди. Хатни ўқиди:

«Дўстим Раҳимжон!

Кечаси кайфингиз жуда ошиб кетиб, бизникида қолишига сира унамадингиз. Илҳом лаънатининг олиб келган нарсаси ортиқчалик қилди. Ҳеч гап бўлгани йўқ. Нималар қилдим экан, деб ташвишланманг. Мумкин

бўлса дарсга борманг. Ҳар эҳтимолга қарши деб озроқ пул қолдирдим. Бу тўғрида ҳам ўйлаб ўтируманг. Тинч бўлинг. Сизга битмас ҳурмат билан С. З февраль.»

Саидий сочини чанглабб юлиб олгундай бўлди: наҳот, мен пулим йўқлигини айтган бўлсан! Оббо... нималар қилдим экан? Илҳом келди, кетди. Мен йигладимми? Нега? Мунисхоннинг қўлини ўпдим... Йигладим. Мунисхон кулар ҳади. Бу вақтда Салимхон қаерда ҳади?..

Буларнинг ҳаммаси тушдай ҳади. У ҳатто ортиқ ўйлай олмас ҳади. Ишқилиб, Салимхон қолдирган хат унга тасалли бермади. Нима ишлар бўлганини эртага Мунисхон кула-кула ёки ўпкараб сўзлаб бериши керак ҳади.

XIII

Бир куни Саидий ўқишидан қайтиб, ҳужрасининг эшигини очганида оёғи остига бир конверт тушди. Конверт узунчоқ, юпқагина бўлиб, устида бир идоранинг штампи босилган ҳади. Поччаси билан бирга эканида Молия шуббасининг билдиришини, тергов идораларининг чақириув қоғозларини кўра-кўра юрак олдириб қолган Саидий қўрқиб кетди. Хира тушган штампни синчиклаб ўқишига сабри чидамай, конвертни йиртди. Унинг ичидаги икки букланган қоғознинг юқорисида Саидийни ёнига йўлатмаган ўша журналнинг штампи бўлиб, остига «Ўртоқ Саидий!» деб ёзилган ҳади. Саидий бу хатни ҳаёт-мамотдан дарак берадиган телеграммадай кўздан кечирди:

«Ўртоқ Саидий! Идора хизматчиларимизнинг эҳтиёт-сизлиги орқасида бўлса керак, қоладиган материаллар ҳам расига тушиб кетган «Водий» сарлавҳали шеъринги, «Қаландар» сарлавҳали ҳикоянгизни кечикиб бўлса ҳам навбатга қўйдик. Шу икки асарингиз юзасидан идорага бир кириб чиқшишингиз сўралади.

Ўртоқлик саломи билан: Кенжा»

Саидийнинг вужудинни титроқ босди, бу титроқ қўрқувданми, кутилмаган севинчданми эканини ўзи ҳам билмас ҳади. У хатни икки-уч қайта ўқигандан сўнг, ўзини андак босиб олиб, атрофига қаради, назарида, бутун ашёлар туси ўзгарган, кулиб тургандай кўринар ҳади. Саидий хатарли довонга ёпишиб охири эсон-омон унинг устига чиққандай уф тортида-да: «Олам яхши. Ҳаёт гўзал. Натижасиз меҳнат бўлмайди», деди.

У эшикни ёпиб печкага суюнди, сўнгра, пальтосини ечиб каравотга ирғитди-да, каравот ёнига борди, унинг остидан журналларни олди ва тиз чўкиб ҳаммасини варақлай бошлади; журналларнинг муқовасидаги лите-граф бўёқларининг ҳиди, нечукдир, димоғига хуш келар, уни атайлаб ҳидлар эди.

Саидий шу куни кечгача ҳужрада ивирсиб овқатга ҳам бормади; кечаси ҳужрани яхшилаб йифиштириди, китобларни қайтадан терди, хатни оппоқ қофоз ёйилган столнинг бир четига қўйиб, шеър ва ҳикояларини кўчириб қўйган дафтарини узоқ варақлаб ўтириди; бирон нарса ёзишга уринган эди, сира бошлай олмади; бирон нарса ўқишни эса сира хоҳламас эди.

Саидий эрталаб ваҳимага тушди: хатда гарчи шеър билан ҳикоя босиш учун навбатга қўйилгани очиқ айтилсада, ёзувчилик иши назарига бир тилсим бўлиб кўрингани учун, бунга тўла ишониб етмас эди. У Кенжанинг ким, ва қандай одам эканини билмайди. Ким билади, балки у жўрттага шундай хат ёзгандир: борса ё уришиб берар, ё «шоир бўлмаган бир сен қолган эдинг, яқинда ариза ва қарорлар ҳам шеър билан ёзиладиган бўлади!» деб кўпчилик ичida ўсал қилар. Бормай қўя қолса-чи?

Саидий ҳарҳолда боришга қарор берди, аммо юраги орқасига уриб, нонушта ҳам қилолмади, нон оғзида айланади, худди бир нарса томоғидан бўғиб тургандай, ютолмайди.

Саидий журнал идорасига етгунча ўзини ўзи огоҳлантириб борди: «Ҳой бола, асли, қачон бўлса-да, рўёбга чиқиш умидида машқингни қилиб юраверсанг бўлар эди. Энди-ку, боришга бораётисан, сўлиб қайтишни бир мартаба бўйнингга олиб қўй!»

Бутун қийинчилик қовоғини солиб тургандай кўринганди бошқарма биноси бўсағасидан ўтишда бўлди, йўлакка кирганидан сўнг ўзини дадил тутди, ҳатто икки томондаги қатор кетган эшикларнинг биридан чиқсан улуғсифат бир одамдан Кенжанинг қайси уйда эканини тортинмай сўради, ўшандай дадиллик билан эшикни очиб кирди. Кираверишда ўнг томонга қўйилганди абжақ-қина стол ёнида бир йигит ўтирас эди. Уйнинг тўридаги, кўринишда каттароқ одамнинг ўрни кўринган стол устистада даста-даста қофоз ётар, аммо эгаси йўқ эди. Ҳалиги йигит бошини кўтариб, Саидийга бир қаради-да, яна ўзиши билан машғул бўлди. Саидий уни таниди. У бир вақт боргани ёзувчилар мажлисида калтакланган, беборў қилинганди йигит эди. Саидий тўғри серсавлат стол

ёнига бориб кутди. Озгинадан сўнг пакана, юмалоқ, бўйни қалта, юзи шишинқираган, заҳил бир йигит кириб, Саидийнинг афтига ҳам қарамай, столга ўтирди ва қоғозларни титкилай кетди. Саидий анча кутди. Бу одам бошини кўтариб қарамагандан сўнг, секин:

— Ўртоқ Кенжа сиз бўласизми? — деб сўради.

Шунда ҳам бу одам Саидийнинг юзига қарамай жавоб берди:

— Ана у киши!

Саидий бурилиб кетди, Кенжанинг олдига борди. Кенжа ишлаб турган ишини бир четга суриб, Саидийга қаради ва сўрашгани қўл узатди.

— Сиз Раҳимжон Саидийми? Яхши, қани ўтиринг!

Саидий ўтирди. Кенжа столнинг тортмасидан Саидийнинг қўллэзмаларини олди.

— Бу сизнинг биринчи асарларингизми ё илгари ҳам ёзиб юрар эдингизми?

— Шу... Унча-мунча машқ қилиб юраман. Бир-иккитасини юборган эдим.

— Ҳар иккала асарингиз ҳам босишга ярайди, аммо икковида ҳам, хусусан шеърда, менинг билишимча, бирмунча камчилликлар бор. Мен буларни айтай, истасангиз ҳозир, шу ернинг ўзида, йўқса кейинчалик бафуржа муҳокама қилиб кўринг. Агар тўғри бўлса — ўзимиз ва бошқа ўртоқларнинг ёрдами билан тузатармиз.

Оламда кишини яйратадиган нарсаларнинг ҳисоби йўқ, аммо буларнинг ҳаммаси заҳарли сўз, оловли қамчи кутган кишини томонидан бўлган илтифотга етармикин? Кенжа «мумтоз шоирлар»дан эмаслигини Саидий билса ҳам, ҳарҳолда, ундан заҳарли сўз, оловли қамчи кутган эди.

— Ёзган нарсаларим маслаҳат беришга арзирилик бўлса, яна сиз кўмак ваъда қиласангиз суюнаман...

Саидий унинг шеър ҳақида берган маслаҳатларини маъқуллади, аммо ичида ўйлар эди: «Бу юмшоқлик, ширин сўзлик билан одамнинг адабини берадиган хилидан кўринади. Ҳозиргина иккала асарни ҳам яроқли деган эди. Мулойимлик билан шеърни чиқитга чиқарди. Энди ҳикояни ҳам секин қўлимга қайтариб беради-ку!»

— Ҳикоянгиз яхши, аммо нотамом, — деди Кенжа.

«Ана, — деди Саидий ичида, — айтмадимми». У нимадир демоқчи эди, Кенжа давом этди:

— Ўзбек қизининг ёмон турмушини усталик билан кўрсатган бўлсангиз ҳам, шу билан кифояланмаслик керак эди. Биз, бўлажак адиллар, турмушнинг ботқоқ ер-

ларинигина эмас, ундан чиқиши йўлларини ҳам кўрсатишмиз лозим. Шунинг учун мен ҳикоянгизга бир боб қўшдим. Ўқиб бераман, рози бўлсангиз — шундай, йўқса, аслича босилар.

Бу боб ҳикоягагина эмас, Саидийнинг ўзига ҳам жон киргизди.

— Биласизми, Кенжা ака,— деди Саидий,— шу ҳикоя босилиб чиқса қанча хурсанд бўлишимни кўз олдингизга келтира оласизми? Ҳозир мен ундан неча ҳисса ортиқ севиндим. Ҳикоя босилиб чиққанда мен факат унинг босилганига қувонар эдим, холос. Шу ҳикояни тузатиш учун қанча вақт, сабр ва меҳнатни аямаганингиз менга бошқа бир шодликдан дарак беради: демак, ёзаверсам бўлади, демак, маслаҳат ва кўмак беришга арзийман, демак, одамлар асаримни кўриб «орзуға айб йўқ», ё бўлмаса «нотавон кўнгил», деб кулмайди.

Кенжা кулди.

— Демак, шу бобга розисиз?

— Дўстона кўмагингиз учун ташаккур билдиришдан бошқа сўзим йўқ.

Кенжা қўллэзмаларни стол тортмасига солди. Саидий ўрнидан турмоқчи бўлганда, Кенжা тўхтатди.

— Шеърингизда чиройли сатрлар бор, бошқа шеър ёзганингизда шуларни ишлатинг. Мавзу танлашда бу кун майдонда бўлган ҳамма асарларга ҳам эргашаверманг. Бир ёш шоира ўтмишдаги хоқонларни соғиниб шеър ёзибди. Ҳолбуки хон-хоқонлар замонасида унга ўхшаган ўнлаб аёллар битта эркакнинг чўриси эди. Нимасини соғинади ўша ҳаётнинг? Қулги! Мен биламан, бу аёл хон-хоқонларни соғингани йўқ, баъзи бир катта шоирларга таъсиб қилиб шундай шеър ёзган... Ҳабарингиз бор, яқинда Ўзбекистон коммунистлар партиясининг Пленумида ер ислоҳотига тайёрлик масаласи муҳокама қилинди. Ер ислоҳоти камбағал деҳқонлар, ерсиз батраклар учун шубҳасиз мисли кўрилмаган шодлик. Қани энди шу бизнинг бу кунги мавзумиз бўлса!

Саидий ҳозир маст кишидай — унинг кўзига қийин иш осон, филдай нарса ҳашаротдай кўринар эди. Агар бу хушфөъл, хушмуомала, оққўнгил одамга одамларча муомала қиласиган киши ер ислоҳоти мавзуи яхши, дер экан, нима учун шу мавзуда беш-олти ҳикоя ёзиш мумкин бўлмасин? Камчилиги бўлса ўзи дўстларча кенгаш ва ёрдам берар экан. Саидий шу мавзуда бир ҳикоя ёзишга ваъда берди ва кетгани ўрнидан қўзғалаётib, миннатдорчилик билдириди.

— Қимматли вақтингизни берганингиз ва кўрсатган дўстона ёрдамингиз учун раҳмат. Мен илгарироқ билмаганман, агар билсам илгариги шеърларимни почта орқали юбормасдан ўзим олиб келар эдим.

— Илгари ҳам шеърлар юборганимдингиз?

— Йўқ, гап уларнинг босилмаганида эмас. Ўзим олиб келганимда камчиликлари кўрсатилиар ва бу кўрсатмаларнинг қейинги ишларим учун катта ёрдами тегар эди.

— Илгари ҳам шеър юборганимдингиз? Бизга келмаган,— деди Кенжака ва нариги столда ўтирган бадқовоқ йигитга қаради.

— Ёқубжон, Раҳимжон Сайдийнинг шеърлари сизга тушганми?

Ёқубжон негадир зардобга тўлиб ўтирган экан, дўнғиллаб жавоб берди:

— Билмайман, кўрганим йўқ!

— Шундайдир, ўртоқ Сайдий, юборган бўлсангиз ҳам бизга келмаган бўлиши мумкин, бундай ҳодиса бўлиб туради.

— Журналда жавоб ҳам чиққан... Кўп жавоб берилди... — деди Сайдий тортиниб.

— Қани, қачон, қайси сонларда? — деди Кенжака ва чиққан журналларни олиб Сайдийнинг олдига қўйди.

Сайдий журналларга қўл теккизмай «ўтган ишга салавот» демоқчи бўлди. Кенжанинг ўзи қараб чиқди. Бир неча сон журналда муттасил ва баъзи бир сонларда икки жойда Сайдийнинг исмини «босилмайди» сўзи билан безалганини кўриб аввал ҳайрон қолди, сўнгра бир оқарди, бир қизарди.

— Ёқубжон, шу нарсаларни мен ҳам кўрганимканман?

Ёқубжон ўзини ишга ҳаддан ташқари берилиб кетган ва унинг гапини эшилмаганга солди.

— А, Ёқубжон?

Сайдий ўнғайсизланар ва Кенжанинг афтини кўриб, бирон можаро бошланишидан қўрқар эди.

Кенжака саволини яна бир тақрорлагандан кейин Ёқубжон, юзида асабий табассум билан жавоб берди:

— Сизнинг кўрган-кўрмаганлигинги зини мен қаёқдан биламан? Кечака қайси пивохонада учиб қолганингизни ҳам мендан сўрайсизми?

Кенжанинг ранги оқарди.

— Ёқубжон, мен сиздан насияга мол сўраётганим йўқ, идорада, иш устида, иш юзасидан гапираёттирман?

Кенжака бутун журналларни қўлтиқлаб Сайдийни

етаклади, уни мұхаррирнинг олдига олиб қўрди ва вөкеа-ни бошдан-оёқ баён қилди. Мұхаррир жуда оғир одам экан, журналларни кўриб чиқди-да, бош қашлаб деди:

— Хўш, ким кўрган экан бу нарсаларни?

— Ҳамма гап шунда-да! Афтидан, ҳеч ким кўрмасданоқ, «босилмайди» жавоби берилаверган. Журналда ёшларга тарбия ва кенгашни реклама қиламиз, ҳолбуки бир ёш ёзувчи йигирмалаб асар юбориб бир оғиз маслаҳат ололмайди.

Мұхаррирнинг жаҳли чиқди.

— Нега шунга қарамайсиз, ахир? У асарларни кўрмаган бўлсангиз, мана бу жавобларга диққат қилмайсизми? Нима бу, кетма-кет йигирмалаб «босилмайди». Ўртоқ Саидий, битта ҳам ёзма жавоб олганингиз йўқми?

Саидий «йўқ» дегани тортинди. Кенжа жавоб берди:

— Энг охирги асарларини ҳам мен корзинкадан топдим. Битта ҳам ёзма жавоб олган эмас. Мен «босилмайди»ларга диққат қилмабман.

— Қани, Ёқубжонни чақиринг!

Кенжа чиқиб Ёқубжонни олиб кирди.

— Хўш. Ёқубжон, — деди мұхаррир, — бу «босилмайди»ни кўпайтириб юборибсизми? Ёш қаламларингизга ёзма маслаҳат юборишни эсингиздан чиқарганингиз йўқми?

Ёқубжон хийла шошиб қолди:

— Бориб туради. Баъзилари қайтади. Берилган адрес нотўғри бўлади.

— Мана бу кишининг ўзи келибди, агар кўрсатган адреси чатоқ бўлиб, хат қайтган бўлса, ҳозир ўзига беринг.

Ёқубжон чинакам гангиди.

— Қайтган хатларни сақламаймиз.

— Э, қайтган хатни сақламасангиз унинг юборилгани ва қайтганини қандай биламиз? Мана ҳозир бу киши бизга даъвогар. Айб бизда эмаслигини қандай исбот қиламиз? Бу ярамайди. Ёшларга тарбия ва кенгаш учун ойига минг сўмлаб жамоат пулини сарф қиламиз. Берилган маслаҳатлар ҳавога учаверса, сарф қилинган пул исроф ҳисобланади-я! Бунинг учун шўро ҳукуматининг қонуни бор. Қани, Илҳомни чақиринг.

Ёқубжон ўрнидан турмоқчи эди, ундан илгари Кенжа чиқиб Илҳомни олиб кирди. Саидий Илҳомни таниди, уни иккى марта Салимхоннинг уйида кўрган эди. Мұхаррирнинг авзойини кўриб Илҳомнинг ҳам ранги ўчди.

— Хўш, ўртоқ Илҳом, деди мұхаррир,— ёш қалам-

ларингизнинг аҳволидан хабардормисиз, ё маслаҳат бе-риш ишини ҳам тўхтатиб қўйдиларингми? Юборилган маслаҳатлардан копия қолмас экан. Иш расво-ку! Хўш, гапни қисқа қиласайлик-да, эртадан кейин соат ўн бирга шу ишга алоқадор кишиларингизни тўпланг. Эрта-индин чиқадиган сонда ҳам бир талай «босилмайди» бордир-а, Ёқубжон?— Босмахонага бориб, олиб ташланг. Минбаъд журналда жавоб беришни тарқ қилинг. Қалламиз тоза шишган экан!

Ёқубжон чиқиб кетди. Унинг кетидан Илҳом ҳам чиқди.

— Жиноят! — деди муҳаррир.

Кенжа қўзғолгандан кейин Саидий ҳам ўрнидан турди. Шундай кўнгилсизликка сабаб бўлгани учун Саидий кўп хижолат тортар эди. Кенжа билан хайрлашганида афв сўради.

XIV

Мунисхон дарс тайёрлагани келадиган куни Саидий ўзи учун бу қадар азиз бўлган хатни мумкин қадар яққолроқ жойга қўйди. Бироқ, Мунисхон хатни кўрди-ю, совуққонлик билан жойинга ташлади-да, оғзига қурут солиб китобини очди. Агар хат тўғрисида у бир оғиз гапирганда Саидий журнал идорасида бўлган гапларни бошдан-оёқ айтиб берар, бу эса уни Мунисхон олдида факультетдаги бошқа минглаб студентлардан бир оз бўлса-да, юқорига кўтарар эди. Мунисхон хатга эътибор қилмаслиги билан ўзини яна ҳам юқорироқ кўтарди. Шундан сўнг, Саидийнинг назарида, бу қиз уфқадай бўлиб қолди: унга томон қанча юрсанг, у сендан шунча узоқлашади.

Бироқ Саидий чўкмади, чунки яқин кунларда боси-либ чиқажак ҳикояси то Саидий етгунча бу уфқни бир жойдан қўзғолмайдиган қилишга ваъда берар эди.

У ҳар куни дарсга кетаётib, йўлда учраган будкаларга кўз ташлаб ўтарди. Унинг куни факультетга етгунча, журнал бугун ҳам чиқмаганлигига ишониши билан куннинг ҳар бир минути зериктиарди, ҳатто Мунисхон билан ўтказган кун ҳам навбат кутиб ўтказилган умрдай узоқ туюларди.

Бир куни дарсдан қайтишида йўл устида учраган биринчи будка унинг бир ҳафталик ҳордифини чиқарди. Бу будкада ўша журналдан бир даста ётар эди. Саидий

бирданига икки нусха олди ва дарҳол мундарижасини қараб, ўз исмини ўртада кўрди. У маст кишидай тенти-пар ва назарида, ер оёғи остида кигиз сингари юмшар-гандай эди. Шунча узоқ йўлдан ҳужрасига қандай ва қайси кўчадан келганини, эшикни қандай очиб стол ёни-га борганини, қўлидаги китобларни нима қилганини билмас эди. Ҳикояни ҳаял ўтмай ўқиб чиқди. Кенжа ортирган боб ҳикоя қўлёзма эканида билиниб турган-дай эди, ҳозир тамом ёпишиб кетибди.

Яна ўқиди. Шундан сўнг, назарида, «Қаландар» банд қилган саҳифалар эскирган, кўп ўқилган китоб сингари кирлангандай бўлди. Журналнинг иккинчи нусхасини қирқди. Дам ўтмай бу ҳам, назарида шундай кўринди. Чиқиб будкадан яна бир нусха олиб кирди-да, қирқмас-дан столнинг тортмасига солиб қўйди. Столнинг тортма-сида туриб унинг ҳам шу саҳифалари эскираётгандай бўлар эди.

Кўчага чиқса худди бирор муборакбод қилаётгандай, Саидий шу куни овқатга ҳам бормади. Ҳолбуки, эртаси-га факультетда ҳам ҳеч ким, ҳатто Мунисхон ҳам бу ҳақда индамади. Ким қараса Саидийнинг кўзига дарҳол журнал келар, қаерда икки киши гаплашиб турган бўлса, худди «Қаландар» тўғрисида гапиришаётгандай бў-лар, «С» ҳарфи бўлмаган сўзлар ҳам қулоғига «Саидий» бўлиб эшитилар эди.

Шу биринчи муваффақиятдан сўнг Саидийнинг икки йил ичидаги бўшаёзган иликлари тўлди, анчайин оғирлик-дан синиш даражасида эгиладиган суюклари қотди, пўлатга айланди, йўл устида очилган лола сингари нур-сизланган юзига қон югуриб тиниқлашиди.

У янги куч, қайнаб турган ҳавас ва мароқ билан яна ёзиш ишига киришди. Унинг эндиги ҳикояси Кенжа айтганча, бу қуннинг муҳим мавзуи — ер ислоҳоти тўғ-рисида эди. Шу ҳақдаги материалларни газеталардан қидира бошлади ва бу ишга киришган, шу ҳақда муҳ-тож бўлгани маслаҳатлар тўғрисида журнал идорасига хат ёзди. Хатнинг жавоби уч кунга қолмасдан келиши керак эди, бироқ орадан ўн кун ўтди ҳамки, келмади. Биринчи боришда Ёқубжон сингари кишиларнинг нотинч бўлишига сабаб бўлгани учун ўзи боришини истамас эди.

Навбатдаги сон журналда ер ислоҳотига доир бир сатр ҳам асар чиқмади. Саидий шошиб ҳикоясини юборди.

Бир неча кундан кейин марказий газеталарнинг би-рида Кенжанинг бир таассуроти чиқди. Бу, қишлоқда

ўтказилган мажлисларнинг руҳи, камбағал деҳқонлар, батракларнинг қанча ер, қандай шартлар билан қанча муддатга берилиши тӯғриларида берган сўроқлари, ер ислоҳотини амалга оширишни тезлатиш тӯғрисидаги таблари ва бунга тайёрлик юзасидан бошланган ишда кўрсатаётган фаолиятларини ўз ичига олган очерк бўлиб, Кенж буни Фаргона водийсининг Ганжиравон қишлоғидан ёзган эди.

XV

Ёш ёзувчиларга тарбия берадиган бу журнал Сайдийни талай вақтгача поймол қилган бўлса-да, ҳарҳолда, «Қаландар» муваффақият қозонди, ҳатто алоҳида ёзувчилар, танқидчилар орасида баҳс-мунозара га сабаб бўлди. Буни Сайдийга Мунисхон етказиб туради. Мунисхон, албатта бу гапларни маҳсус Сайдийни хурсанд қилиш учун эмас, акасининг олдига қандай катта кишилар келишини айтиб мақтаниш учун гапирав эди.

Бу куни Салимхон Сайдийни соғиниб Мунисхондан айттириб юборди. Сайдий шуни кутиб юрган эди.

Сайдий келадиган куни одатда Салимхон ўзи ёлғиз бўлар ва Сайдий бор вақтда бирор эшикни қоқса, уйда эканини билдирамасдан қайтартирап эди. Сайдий одатдагича эшикдан тортинмай кирди. Салимхон уни ҳовлининг юзида қарши олди. У ялангбош, пальтосиз, андак ширақайф кўринар эди.

— Одам борми? — деди Сайдий тисарилиб.

— Йўқ... ҳеч ким... ўзимизники, — деди Салимхон ва Сайдийни қўлтиқлаб эшикка томон олиб юрди. — Бу кун шундай бир тасодиф... Ўзингиз билган Аббосхон...

Үй тамаки тутунига тўлган. Стол устида тўғралган пиёз, тузланган бодринг, кабоб сихлари, бири бўшаган, яна бирин ярим бўлган икки шиша турар ва бир четдаги кулдондан папирос тутуни ингичка, узун бўлиб кўтарилар эди. Диванда ёнбошлаб ётган Аббосхон Сайдийнинг лурматига қимирлаб қўйди.

— Танийсанми, Аббос, бу кишини? — деди Салимхон. — Бу киши... «Қаландар»ни ёзган ёш адиб.

Аббосхон илжайиб қўл узатди.

— Жуда яхши танийман. Бу киши менинг шогирдим. Кўп йиллар бўлади, кўрганим йўқ эди.

Сайдийни сур босди. Салимхон ҳали қўл урилмаган бир тарелка кабобни Сайдийнинг олдига сурниб, бостирибиб бостириб бир неча рюмка узатди. Сайдий бу рюмкаларни

қийинчилик билан олиб, осонгина бўшатар эди. Аббосхон Саидийнинг ёшлигидағи ҳаммактабларидан бир неча кишини ном-баном айтиб, Саидийнинг ўша вақтдаги адабиётга бўлган ҳаваси тўғрисида сўзлаб кетди:

— Ўша вақтда бу кишининг шеърларини деворий газетада кўрар эдим. У шеърлар ҳозирги «тегиғмончи» шоири... Газетадаги таассуротини ўқидингми? Ҳий... таъсирланибдилар!..

Саидий сўз Кенжада кетаётганлигини тушуна қолди. Аббосхон билан Кенжада орасидаги келишмовчиликни Саидий бир вақт боргани мажлисда кўрган эди. Икки орадаги, тўғрироғи, икки тўп орасидаги душманлик ўша мажлиснинг руҳидан билиниб турган эди. Сўнгги вақтда матбуотда бўлган чиқишилар Саидийнинг бу фикрини тасдиқлади. Аммо душманликнинг ҳар бир сири танқид, тақриз сўзлари билан ёпишлар эди. Кенжанинг таассуротини Аббосхон «санъаткорона бир нарса яратишдан ожиз бўлиб, ўз исмини шундай нарсалар билан чиқаришга, шоирлик обрўйини арзиган-арзимаган нарсаларни ёзиб матбуотда кўриниб туриш билан сақлашга бўлган тараддуд», деб баҳолади.

Ичган вақтидаги одати бўйича, Аббосхон ҳеч кимга сўз навбати бермади. Унинг кўп сўзлаши хусусан Саидийни зериктирмас эди. Аббосхон ҳам унга, Салимхондай маданиятни севгучи, санъатга ҳурмати зўр, талантнинг «заршунос»и бўлиб кўринди. У «Қаландар»даги турли камчиликларни таъна қилиб, Саидийни уялтириди, хусусан, охирги бобни шунча ёмонладики, Саидий уни ким қўшганини айтишга мажбур бўлди.

Даҳлизнинг ташқи эшиги очилшиб кимдир кирди. Салимхон дарҳол ўрнидан туриб, ўрта эшикни очди ва кутиб турган кишиси келгандай:

— Эй, муҳтарам домла!..— деди ва четланиб йўл берди.

Ўрта бўйли, йўғон гавдали, кўк мовут аврали пўстин кийган, қирқ беш ёшлардаги бир киши кирди. Унинг мўйловга ўхшаган қошлари кўзининг устига тушиб турар, кичкина дўпписи қоплай олмаган тепакал боши ҳозиргина пардоzlланган сариқ этикнинг тумшуғидай ялтиради. Домла ҳаракатда айиқ, юришда ўрдакни хотирларатди. У ҳеч ким билан сўрашишга интилмади, ҳурматига ўрнидан туриб девор остида қисилиб турган Саидийга қарамади ҳам. Аббосхон келиб сўрашди. То бу одам курсига секин, эҳтиёт билан ўтиргауича ҳеч ким ўтирмади. Салимхон шишанинг остида қолган конъякни рюмкага

бўшатиб, кабоб билан унга узатди. Домла дарров ичиб, орқасидан ҳеч нарса емади ҳам.

— Бўлдими энди, шу? — деди у, Салимхонга рюмкани кўрсатиб.

Унинг товуши жуссасига қараганда ҳам йўғонроқ эди. Салимхон кулди.

— Сизнинг тегишингиз алоҳида, домла! Ҳозир кабоб тайёр бўлади...

Аббосхон билан домла нима тўғрисидадир сўзлашар, бу сўзлар бош-кетсиз бўлганидан, Саидий ҳеч нарса англамади. Кабоб кириб, янги шиша очилгандан сўнг сўз турли мавзуларда бўлиб, домланинг чеҳраси андак очилди.

Домла Муродхўжа ўзининг юриши билангина эмас, бошқа яна бирмунча сифатлари билан ҳам ўрдакка ўхшарди. Ўрдакнинг уч хислати бор: ҳавода учади, ерда юради, сувда юзади. Домла мактабда — муаллим, қишлоқда — ер эгаси, меҳмонхонасида, гарчи ошкора бўлмаса ҳам, савдогар. Аммо шаҳардаги бир қисм зиёлилар унга фақат она тили муаллими — тилчи, деб қаарарди. Зотан, Муродхўжа домла бошқа улфатлари сингари ўзини «қивил» кўрсатишга уринмасди. Унинг шу феъли кўп дўстларига ёқмасди. Шунинг учун, унинг ранжишига сабаб бўлса ҳам, булар у билан очиқ борди-келди қилмасди, ўрни келса мажлисдами, матбуотдами сўкишарди. Домла ёса бундан унча ранжимасди. Шу Аббосхоннинг ўзи неча мартаба мажлисларда уни ёмонлаган. Шаҳарда кўп кишилар Салимхон билан домла орасида душманлик бор гумон қиларди.

У эрталаб гулқанд билан нонушта қилиши, пешинда кобили шўрва ва қизил гулнинг барги билан солингган мусаллас ичишни қанча яхши кўрса, ўзбек тилида софликни сақлашни ҳам шунча севарди: ҳатто самовар ўрнига ўзиқайнар, электр ўрнига симчироқ, деб сўз тўқиб юарди.

У соф тил ўргангани ҳар замон қишлоққа чиқарди, Ниёзмат Ҳожи деган кўп йиллик қадрдони бор. Унинг келгани маълум бўлган соатдан бошлаб, Ниёзмат Ҳожининг уйига дастурхон ёғила бошларди. Домла улфатларидан соф тил ўрганса, улфатлари ундан хўжаликни бошқариш йўлларини ўрганарди.

Домла бу ерга келиб биринчи рюмкани ичгуинча ҳам табнати хира, асабийлашган эди; ичгандан сўнг орага бошқа гаплар тушиб, овунди. Аббосхон Қенжанинг таас-суроти тўғрисида сўзлаганда домла яна асабийлашди.

— Бу ислоҳоти билан шўро ҳукумати ўзбек қишлоқларини вайрон қилмоқчи! — деди у қичқириб, худди бунга шу ерда ўтирганлар айблидай.— Тегирмончи шоирларинг таъсирланган эканлар, кўрдим...

— Фирқа аъзолари, масъул ишчилар орасида ҳам бу ислоҳотга бетарафлик, ҳатто, норозилик кайфиятлари йўқ эмас,— деди Аббосхон узоқ жимликтан сўнг,— Кенжага ўхшаган кишилардан ҳам ўпкалаб бўлмайди, чуни ки унинг иши ном чиқариш...

Сандийнинг шу кунги суҳбатдан олган таассуроти шубўлди; санъат мустаҳкам қўрғон, уни эгаллаш ҳар кимнинг ҳам иши эмас. Бу тилсимнинг сирларини билмасдан туриб бу соҳага қадам қўйниш ҳалокат даражасида хавфли. Бу тилсимнинг сирлари шу Аббосхонгагина маълум. Бу одам, бошқа кўп кишилардай бирорвонинг камолотини кўролмайдиган киши эмас. У қобилият тўғрисида «заршунос» бўлиб, ҳар кимга, ўз иқтидорига қараб, шу сирлардан озроқ айтади. Мумтоз шоирларнинг мумтозлик сирларини ҳам шу одам орқали билиш мумкин. Кенжага — шоир эмас. Унда қобилият ҳам йўқ. Ундан кейин чиққан ёш шоирлар жуда илгарилаб кетган. Буларни Кенжага кўролмайди, шунинг учун шоир бўлишга ҳаваси бўлиб, тўғри йўлга тушган ёшлиарга ўзини хайриҳоҳ кўрсатиб, уларни жуда усталик билан адаштиради. Шунинг учун Кенжанинг маслаҳатларига қулоқ солиш — адасиши, ер ислоҳоти ўзбек қишлоқларини хароб қиласди.

Сандий ҳужрасига ярим кечада қайтиб кетди. У ланж эди, эртасига факультетда ҳам шундай бўлиб юрди, то кўнглини ундан ҳам баттар ғаш қиласди янги ташвиш ортгунча шундай бўлиб юради. Бу кунларда марказий газеталар йирик-йирик сарлавҳалар қўйиб, турли жойларда ер ислоҳотига тайёрлик ишининг бошлангани, унинг бориши тўғриларнда хабарлар босар ва уларнинг ичиди ёшлиарнинг шеърлари, очерклари ҳам кўриниар эди.

XVI

Факультет комсомол ячейкаси ер ислоҳотига тайёрлик кампаниясини ўтказишда қатнашиш учун йигирма комсомолни сафарбар қилиб, район комитетининг ихтиёрига юборди. Кенжага ва унинг маслаҳатларидан ихлоси қайтган, Аббосхонни ўзига ягона хайриҳоҳ деб билгани Сандий учун бу — вужуди билан нафратлашадиган иш, зўр ташвиш бўлди. Ячейка котиби сўз орасида «боришидан бош тортганларга нисбатан ташкилий чора қўра-

миз», дегандан сўнг Саидий важ-тақал қилишга ҳам юраги дов бермай, район комитетига боришга мажбур бўлди.

Район комитетида бу ишларни эски таниши Шариф бошқарап эди. Саидий уни кўриб, худди кўриниш беришдан қўрқиб, қочиб юрган одамига дуч келгандай, юраги «шув» этиб кетди. Шариф эса у билан дўстларча кўришиди.

— Хўш, ўртоқ Саидий,— деди Шариф,— Эҳсондан ҳеч хат оласизми? Ноинсоф, бизни тамом унтиб юборди, шекилли.

— Анча бўлади хат олганим йўқ. Хат ёзай десам адресини йўқотиб қўйибман.

Шариф кулиб тегишиди:

— Хайрият, отини эсдан чиқармабсиз?

— Қишлоққа ўзингиз ҳам чиқасизми?— деди Саидий гапни чалғитиши учун.

— Чиқамиз, ҳеч қандай узримиз йўқ.

Саидий, «узримиз йўқ» дегандан «сенинг узринг бўлса айт, олиб қолай» деган маъно англади-да, секин:

— Бир ҳафта қишлоқда юриб келсан бу йил курсда қоламан,— деди.

— Нега?

— Жуда қолоқман.

— Қайси фанлардан?

— Асосий фанларнинг ҳаммасидан.

Шариф хунук хабар эшитгандай, унинг юзига тикилиб қолди.

— Шеф билан ишлаб ҳам уҳда қилолмаётисизми?

— Мен шеф сўраганим йўқ.

Шарифнинг жаҳли чиқди:

— Шеф олиш учун сизнинг сўрашингиз шарт эканми?

Ким дарслардан қандай кетаётганини ячейканинг ўзи билмайдими? Сизни ячейка нима учун бу ерга юборди?

Шариф бу гапни айтиб телефонга қўл узатди, авзойидан ҳозир ячейка котибини чақириб, тоза қовурадиган кўринар эди.

— Шошманг, шошманг,— деди Саидий қути ўчиб,— бошқа узрим бор.

— Ҳа, шундай денг! Бу узрингизни ячейкага айтганидингиз?

— Йўқ, ўзингизга айтиб қўя қолай.

— Бизга айтишнинг ҳожати йўқ.

У нақадар расмиятга кўчса ҳам, Саидий ҳарҳолда бу ёлғон важини ўринлатиш умидида эди.

— Майли ячейкага айтаман, аммо сизга ҳам айтай: касалман, доктор юришни ман қилган.

— Э, нима бўлди, комсомол олдида шундай катта вазифа турса-ю, бизнинг Раҳимжон юролмайдиган бўлиб ўтиrsa! Ростдан айтасизми? Мен сизни рўйхатда кўриб суюнган эдим, ёзувчисиз, кўрган-билганларингизни ёзиб турсангиз яхши бўлар эди, деб ўлаган эдим. Хайр, бундай бўлса ячейкага доктордан қофоз келтириб берсангиз ўзлари сизни қолдиришади.

Боя Сайдий ўзига жуда яқин келгандай сезган Шариф ундан яна узоққа кетди, яна аслига қайтди.

Сайдий хайрлашиб чиқди, қишлоққа боришни бўйнига олиб қўйди.

XVII

Комсомоллар уч арава бўлиб нонушта маҳалида қишлоққа кириб келишди. Ҳаво очиқ уфқда киприк сингари турган тераклар орасидан кўтарилиган қуёшнинг нурлари томлардаги қор, тарновлардан осилиб турган чумаклар ва оёқостидаги музларда акс этиб, кўзни қамаштиради. Қишлоқнинг бу куни қиши кунларига эмас, кўпроқ аввал баҳор — қўш маҳалидаги кунларга ўхшар эди. Бажорнинг энг юмшоқ офтобшувоқ кунида қурт-қумурскаларга жон кириб, ер остидан чиққандай, одамлар тўзиган. Қишлоқнинг ҳар кўчасида ҳаракат, қичқириқ. Боласининг тўйнчасини ёпинган хотинлар, оёқлари зағча оёғи сингари қора, юз ва қўллари кўкарган болаларини койиди ва ҳозир уйга кирмаса отаси келгандан урдириш билан қўрқитади. Болалар писанд қилмасдан музлаган лой устида иргишлиб юради. Ёш қизчалар укаларини кўтариб, худди ҳозир ватватлаб ўтадиган карнайни кутгандай, деворлар остига тизилган.

Аравалар бурилиб бозор бошига томон йўналганда муюлишдан чиққан гавдали, жулдур кийинган бир йигит, оғзидан чиққан буғдан оқарган мўйловини енги билан арта-арта аравалар кетидан қувиб етди. Унинг кетидан ўшандай жулдур кийимли, аммо унга қараганда кекса бир киши ҳам келар эди. Йигит сўнгги араванинг кетидан ушлаб баланд товуш билан сўрашди, сўнгра сўради:

— Ростини айтинглар, мулла акалар, чучунтиргани келдиларингми, ер бўлиб бергани келдиларингми?

Ҳамма қайрилиб қаради.

— Ер керакми. ахир?

— Үзим бир батракман...— деди йигит сўраган кишидан кўзини олмай,— куч кўп... хотин, бола-чақа йўқ.

Союзқўшчига ер беринглар, деб ариза бердим; яланг чучунтиради денг. Ерди тайини йўқ... Ана, мана... деб.

Унинг кетидан келаётган мўйсафид бир нима деб йигитнинг биқинига туртди, сўнгра эгри бармоғи билан унинг пешонасига ниқтаб:

— Пешонангга ер битган бўлса оласан...— деди ва шундай эмасми, демоқчи бўлиб аравадагиларга қаради.

— Битмаганига қарайдими,вой...— деди йигит, чолни нодонга чиқарган оҳангда,— пешонамга чойракорчилик қиласан, деб битган бўлса, уни ўчириб йигирма танобги на ер битса ҳам бўлади...

Ҳамма кулди. Йигит давом этди:

— Ҳар ерлар бор денг... Агар шу кўптирма нондай ерлар чойракорнинг ўзиники бўлса-чи, ҳой... Яна ҳукумат машина, омоч берса... эллик пайса уруғликдан ўнта туга юк унмаса жиртак чалинг, афандихон!.. Охунбобоев мияси путун одам экан, деб қўйдим... Шуни билади. Лекин иш бошига камбағал ўтирсин, дегани — мияси путун одам ўтирсин, дегани экан-да! Ё гапим беандозами?..

Аравалар оёқ остидаги музларнинг қовурғасини синдириб, ғижирлаб бориб, бозорбошидаги қизил чойхона олдида тўхтади. Қизил чойхона эшиги ҳар очилганда ундан чиққан оппоқ буғ, худди пуфлангандай юқорига урас, тиниқ кўк осмонга кўтарилиб, тарқаб кетарди. Қаерданdir пайдо бўлган бир киши комсомолларни бошлаб қизил чойхонага олиб кирди. Ичкарида одам кўп. Самоварчи шошилган. Ҳали у ерда, ҳали бу ерда чойнак қопқоғи чиқирлайди. Чилим қуриллайди. Комсомоллар бу ерда тўхтамай, тўрдаги эшикка кирди. Ғовур, кулги андак босилиб турди. Комсомоллар кирган бу кичкина ҳужра ер ислоҳоти комиссияси ўрнашган уй эди.

Бу уй эрталабдан то ярим кечагача очиқ. Ҳар куни сон-саноқсиз одам кириб чиқади... Қишлоқ усталари ясаган икки стол устида даста-даста ҳофоз. Стол ёнида комиссия аъзолари қўшчи-батрак фаоллари ўтиради. Ер, асбоб ва ғайриларнинг ҳисобини билиш учун бутун халқдан маълумот олинар экан.

Арава кетидан эргашиб келган йигит секин энгашиб, комиссия раисига нимадир деди. Раис бош ирғатди-да, яна ишида давом этди. Унинг қаршисида ўрта ёшлардаги, боши кўкчага ўхшаган узунчоқ, ўзи ориқ, аммо вужуди пай бир киши ўтириб жавоб берар эди.

— Узимнинг отим Үрайим, отам Раҳматулла. Бувам... отини билавермайман. Ёшим ўттиз олти яшар. Бир

суюм ҳам ерим йўқ. Қўриқ берсаларинг ҳам майли, ўзим очиб оламан.

— Хўжайнингизнинг қаерда, неча таноб ери бор?

— Ўзимдан сўранглар...— деди Иброҳим қизариб ва атрофига қаради. Ҳамма жим, ундан жавоб кутар эди. У ионлож давом этди.— Икки йилдан шу ёқа ҳақ олганим йўқ. Ўзим олмадим. Аяхти тўртта қиласиз деб...

Раис кулди.

— Хўжайнингиз хотин олиб бераман, деганими?

— Ҳа-да...

— Хўш, майли, ерини айтинг-чи!

— Энди... бир жойда.. Гадой Топпосда икки юз етти таноб, Қўргончада бир юз етмиш уч таноб. Шу, бошқа йўқ.

— Шундан қанчасини ўз кучи билан экади?

— У киши кетмон чополмайди. Парзати йўқ...

— Хўжайнингизнинг оти нима?

— Ниёзмат Ҳожи Дўймат ули-да, билмайсизми?

— Ердан бошқа тағин нимаси бор?

Иброҳим ҳаммасини айтиб бўлгандан кейин, раис ручкани сиёҳга ботириб, анкетанинг остига қўл қўйишини таклиф қилди. У ручкани олмай иккала бош бармоғига қаради ва ёрилмаган, текисроғини тутиб кулди:

— Энди, мулла ака, муҳр босиб қўя қолай... Ота-бувамиз ҳам муҳр босган. Бироннинг эшигига юрган одаммиз. Қўл қўйиш у ёқда турсин, намозликни ҳам билмаймиз...

Раис унинг бармоғига сиёҳ суртди. У бармоқ босиб ўрнидан тургандан сўнг, бошқа киши ўтириди ва саволжавоб давом этди.

Саидий ҳозиргина бозордан олиб келинган қўйдай бегонасираб, бурчакда ўтирас эди.

Шаҳардан чиққан комсомоллар орадан икки соат ўтгандан сўнг жамоаларга тақсим қилинди. Саидий яна бир комсомол билан шу ерда ишлаб турган комиссиянинг ихтиёрида қолди. Шериги кечгача ишга киришиб кетди, Саидий эса умрида ўйин тушмаган, аммо кўпчиликнинг зўри билан ионлож ўртага чиққан кишидай нима қилишини билмас, қизарар эди. Бунинг устига, ерсиз деҳқонларнинг ислоҳотни ўтказишга ёрдамчи гуруҳидан кўп кишилар турли саволлар бериб уни гаранг қилишар эди.

Бу сон-саноқсиз чоракорлар, батраклар ичida Саидийнинг диққатини жалб қилган киши «пешонамдан чой-ракорчиликни ўчиритириб, йигирма танобгина ер биттираман», деган йигит — Йўлчибой бўлди. Йўлчибой

очиқ, хушчақчақ, барвасталигига қарамасдан абжиргина йигит; гапга ҳам уста, ҳар бир ибораси Сайдийни завқ қилдиради.

Йўлчибой кўпинча кечқурунлари Сайдийнинг олдига — ётоқقا келади, Сайдий билан узоқ сўзлашиб ўтиради. У нима тўғрида гап бошласа охиркни шу ер ислоҳотига боғлайди-да, Сайдий учун қанча саволлар чиқаради. Сайдий эса унинг кўп саволларига жавоб беролмасди.

— Хўп,— деди Сайдий бир кечаси Йўлчибойга,— ерни олдингиз, пешонангиздан чойракорчиликни ўчирдингиз, борди-ю, замон тескари бўлиб кетса нима бўлади?

— Оқ пошшо келса дейсизми?

— Йўқ, оқ пошшо ўлган, бошқа... Уруш бўлса дейман.

— Бари бир-да... Оқ пошшо бўлмаса кўк пошшо бўлар. Ҳукуматимиз бойни ёмон кўради, ҳар ким ўзи ишласин, дейди. Бойни ёмон кўрадиган ҳукумат билан алваттаинки, бойни яхши кўрадиган пошшо урушади. Николай ҳам бойни яхши кўрар эди. Энди, алваттаинки ҳукуматимиз «қани, Йўлчивой», деса «лаббай», деб миљтиқ кўтариб чиқамиз-да, Раҳимжон ака!

Комиссия эртадан кечгача тинмай, баъзан кечалари ҳам ишларди. Чоракорлар, батраклар куракчасини ушлаб, сумалак қозони атрофида юрган ёш болаларга ўхшарди: ҳар ишга тайёр, ҳар сўроққа ҳозиржавоб ҳар бир янги келган кишидан янги бир маълумот олишга шошилади; ер ислоҳотига тайёрлик ишининг бориши тўғрисида ёзиг турган газеталарни ўқитиб эшигади, комиссиянинг тайёрлик иши тезроқ битишига ёрдам беради. Ери кўп кишилар сўроқ берганда ўзларини анқовликка солиш билан кўп вақтни олишади. Бир кун икки кишининг сўроғи яқин тўрт соат вақтни олди. Булардан бири ўрта деҳқон, иккинчиси кўп ерли одам эди. Ўрта деҳқон эшикдан кириши билан дир-дир титради, комиссия аъзоларига, нарида турган қўшчи-батрак фаолларига бир-бир қаради-да, ҳеч ким савол бермасидан жавраб кетди:

— Уттиз икки таноб ерим бор. Газетага қирқ танобдан ортиғини оламиз, деб битилган... Меникини ҳам олар миňсизлар, деб эшидим. Агар оладиган бўлсаларинг жавур, укалар... Ҳукумат камбағалпарвар бўлса мен бой эмас...

Комиссия раиси унинг сўзини бўлди ва ери олинмайдигина эмас, керак бўлса қўшиб берилишини билдиради. У тўлдирилган анкетага бармоғини босганидан сўнг, ўрнидан тураётиб орқа томонида турган қўшчи-батракларга қаради.

— Мана, ҳой Қўчқорвой, Сатторқул, Йўлчивой... Мана сизлар эшилдиларинг, комиссия укам нима дедилар? Ер бермасалар ҳам гўрга, ўзимизникига тегмасалар бўлгани. Мана, эшитиб қўйинглар, ерингга тегмайман, дедилар. Лавз ҳалол.

У худди бирор «тўхта» деяётгандай, орқасига қараб-қараб чиқиб кетди. Ундан кейин новча, пахмоқ соқолига оқ тушган, ранги сарғимтири, кўп уйқудан қолган кишидай кўзлари қисилган, қизарган, эски чопон бир одам кирди. У худди бир айб иш қилиб қўйгандай, ҳеч кимнинг юзига қарамасди. Қизил чойхонадаги ғовур босилди ва эшик олдида бир неча илжайган сиймо намоён бўлди. Қоғозларни дасталаб турган Саидийнинг ёнида ўтирган Йўлчибой секин уни туртиб, бу одамга томон имлади. Ҳамманинг диққати шу одамга жалб бўлган, ҳамма унинг жавобини кутарди.

— Отингиз нима? — деди раис ручкани сиёҳга ботириб.

— Ниёзмат Дўсмат ўғли...

Йўлчибой, таранг тортилаётган ипнинг узилишини кутгандай, ҳаракатга тушди ва секин:

— Ҳожи бува, отингизни жуфт айтинг... — деди ва енги билан оғзини артди.

— Сен биласанми, ахир? Билсанг айт!..

Раис аввал Йўлчибойга, сўнгра Ниёзматга қараб «Ҳожи» сўзини қўшиб ёзди.

— Қанча ерингиз бор?

— Қирқ-эллик танобча бор...

Йўлчибой ва унинг кетида турган батраклар типнирчинди. Ғовур кўтарилди.

— Жим, ўртоқлар, — деди раис ва давом этди: — Ўзингиз экасизми?

— Экамиз... чойракор ҳам бор..

— Қаролингиз ҳам борми?

— Ўзимизга қарашлик... қарол эмас.. Қариндоши миз...

— Хўп, ўша қариндошингизнинг оти нима?

— Ёдимдан кўтарилди.

Стол атрофида ва эшик олдида илжайнб турганлар баравар:

— Раҳматулла ўғли Урайим! — дейишиди.

Ниёзмат Ҳожи қизарди, асабийлашди ва ҳамманинг юзинга бирма-бир қаради-да, ҳеч кимга ҳеч нарса деёлмай, Йўлчибойга ёпишиди:

— Одам деган бунақа ғаламис бўлмайди, Нима чиқади шу ғаламисликдан!.. Ҳар кимнинг ўз феълига қараб худо беради. Шу феълинг чакки, ука!...

Атрофда пиқир-пиқир кулги бошланди. Саидий дасталаётган қофозлари ичидан Иброҳим Раҳматулла ўғлиниг анкетасини олиб ўқиди:

— Иброҳим Раҳматулла ўғли... Ниёзмат Ҳожи Дўсмат ўғли деган бойнинг қароли. Бу бойнинг бир жойда икки юз етти таноб, яна бир жойда юз етмиш уч таноб ери бор...

— Жами уч юз саксон таноб,— деди Йўлчибой тескари қараб.

Кулги товуши шағал тўкилгандай бутун бинони кўтариб юборди. Ниёзмат Ҳожи шолғомдай қизарди, терлади ва ўрнидан туриб, Йўлчибойга хитобан алланарсалар деди. Шарақлаган кулги ичига унинг товуши аранг эшистилар эди:

— Эй, хайр сенга... қурумсоқ... худомиз бир, пайғамбаримиз бир...

— Ер-сув, мол-мулкимиз ҳам бир бўлсин-да, ахир!— деди Йўлчибой яна тескари қараб.

Яна кулги кўтарилди, аммо Йўлчибойнинг ўзи кулмас эди.

Шундай қилиб кунлар ўтди. Саидийнинг қайтиш вақти ҳам яқинлашди, аммо жамоаларга кетган шерикларидан қайтиш тўғрисида ҳеч қандай хабар бўлмади. Улардан қайси бирларининг исмлари ҳар замон баъзи бир маълумотлар, тайёрлик ишининг бориши ҳақида газеталарда босилган хабарлар остида кўриниб қолар эди. Сафарбарлик муддати битиб, орада икки кун ўтгандан сўнг Саидий бу муддат яна бир ҳафтага узайтирилганлиги ҳақида хабар эшитди. Бу хабар унда ҳеч қандай норозилик туғдирмади, чунки тезроқ қайтишга жуда ҳам орзуманд эмас эди.

Саидий бир куни ишдан анча эрта — қоронғи тушар-тушмас қайтиб келди. Ётоқда ҳеч ким йўқ. Тинч. Уйнинг сукунатини печкага ёқилган ҳўл ўтиннинг пишиллашигина бузар эди. Эшикни бирор худди мушук таталагандай тиқирлатди. Саидий югуриб бориб очди.

— Ассалому алайкум, шервачча,— деди бир кекса товуш ва бу товушнинг эгасидан илгари «тўқ» этиб ҳасса кирди. Саидий дарҳол четланиб йўл берди.

Эркак савзига ўҳшаган бу чол ҳассанинг ёрдами билан курсига секин ўтиридан-да, ёнидан бир қофозни чиқариб, Саидийга узатди. Саидий чироқни ёқиб, хатни кўз-

дан кечирди. Бу хатдан унинг ўқий олған жумлалари шулар бўлди:

«Ер ислоҳоти садрларига арзимиз шулким, биз фуқаролар дуогўйи ҳукумат... Ҳукумат аз рўйи шафқат оч ва қашшоқ ва муҳтоҷларга илтифотеки қилибдир, албатта дуо қилурмиз... зероки, қашшоқ кимарсаларга таом ва нон ва либос ҳама нарсаини эҳсон худои таоло йўлига бўлиб қилмоқ ва бермоқ суннатдир... деб қўлим қўйдим чинорлик масжид имоми, Мулла Мирбоқи Миршоди ўғли дурман».

— Кўп яхши,— деди Саидий хатни буклаб,— мен комиссия раисига бераман.

— Шервачча, — деди чол иккала қўлини кўкрагига қўйиб, хириллаб,— газетага берсалар... мардум огоҳ бўлса... камолга етинг... тупроқ олсангиз зар бўлсин...

У хириллаб, хайр-саҳоват, камбағалларга муруват дин нуқтаи назаридан қанчалик яхши эканини исбот қилишга тиришиб бирпасда қанча оятлар, ҳадислар ўқиди. Саидий сўзни қисқа қилиш учун хатни эртага газета бошқармасига юборишни ваъда қилди. Чол жаврай-жаврай уйдан чиқди ва шу кетганича тўғри хатми-қуръонга борди ва у ерда кўринган мўъминларга, шу жумладан Ниёзмат Ҳожига ҳам кўзини бақрайтириб ёлғон гапирди: «Ҳозир ҳукумат мени чақиртириб, пешонамга тўлпонча тираб ер ислоҳоти жоиз, деб фатво ёздири», деди.

XVIII

Саидий, ўша Раҳимжон Саидий, қишлоқдан кетишга шошилмас эди.

У қишлоққа келганида дастлаб янги муҳитга ўрганолмай кўп қийналган эди, аммо ўрганганидан сўнг, таъби очилиб кетди. Унинг бошида сон-саноқсиз тайёр, фақат қофозга туширишга маҳтал бўлган ҳикоялар бор. Буларнинг ҳаммаси бир ипга тизилиб роман бўлишни ваъда қиласарди.

Саидий эртасига шериклари билан шаҳарга қайтадиган куни кечқурун ётоқхонага кетаётib, йўлда Муродхўжа домлани учратди. Бу учрашувни Саидий шунча кутмаган эдики, кўзига ишонмади. Йўқ, Муродхўжа домла! Домла ўша кўк мовут аврали пўстинига ўралган, бошида қозоқи телпак, ўрдак юриш қилиб келаётir. Саидий аллақачон салом беришга қарор берди, аммо сўрашини керакми, ё бўлмаса сўрашиш улуғ кишини йўлдан

қўйиб оғринтириш бўладими, шуни тездан ҳал қилолмади. Саидий то бир қарорга келгунча домла етиб келиб қўл узатди. Домланинг чехраси очиқ, ўзи мулойим, ҳаракат ва сўзлари билан Саидийни сира камситмас эди, Саидий «Салимхон хўп тушунтирганга ўхшайди-да», деб ўйлади ва ўзини анча одамшаванда, салмоғи ортган сезди. Домла сўрашганича унинг қўлини қўйиб юбормай, тор кўча томонга етаклади. Саидий қаёққа, деб сўрашга ёки ётоқхонага бормоқчи эканини айтишга тортинар, бундан ташқари домла унга сўз навбати бермас ҳам эди.

Тор кўчанинг охиридаги кўримсизгина эшик олдида турган норгул бир йигит олдинда бораётган домлани таъзим билан қарши олди-да, четланиб, йўл берди; Саидий билан ҳам ўшандай таъзим қилиб сўрашди. Саидий қоронги йўлакка кирди. Қаердадир, деворнинг орқасидами. от кишнади, кимдир: «Ҳўш!» деди. Бу ертўладан чиққан товушдай бўғиқ эшитилар эди. Яна қаердадир бирор жоди босар, «ғирт-ғирт» этиб бедами, поями қирқар эди. Саидий қоронғида домланинг кетидан тусмол билан қадам ташлаб кетаётib йўлакнинг охирига борганида оғилнинг очиқ турган эшигидан ичкарига қаради. Ундан ҳовур ва гўнг ҳиди чиқар, ичкарида кимдир жинчироқ ушлаб қўйларнинг орасида юрар эди. Саидий ҳовлининг саҳнига бурилди, димогига зирбак ҳиди келди.

Баланд айвоннинг тўридаги сариқ бўёққа бўялган деразадан пастланган осма чироқ кўриниб турар эди. Домла эшикка етганда четланиб Саидийга йўл берди. Даҳлизда кавуш, калиш кўп, ичкаридан ғовур эшитилар эди. Домла даҳлизга кирганда ғовур бирдан босилиб, ўрта эшик очилди. Ўрта ёшлардаги, жаги кенг, пешонаси дўнг, маймун қиёфатидаги бир киши кўринди. У Саидий билан кўришиб, таъзим билан ичкарига таклиф қилди. Ичкарида пойгаҳда тизилишиб тикка турган ўнга яқин киши ҳам Саидийни шундай қарши олди. То домла кириб ўтиргунча бу одамлар ўтиришмади.

Саидий бу одамлардан фақат икки кишини таниди: бири қайси куни «Ҷаролининг исмнни ёдидан чиқариб қўйган» Ниёзмат Ҳожи, иккинчиси эса кечаги хирилдоқ имом. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам Саидийга сира қарай олмас ва унинг назаридан қочишга тиришар эди. Имом бир бурчакда қисилиб ўтирди. Ҳожи эса пойгаҳда озроқ ўтириб, сўнгра чиқиб кетди. Ҳамма тек қолди. Кимнингдир чўнтағида соат чиқиллар эди. Ниёзмат Ҳожи ош олиб кирди. Маймунга ўхшаган киши токчадан қора бир кўзачани олиб, мусаллас қўйди.

Ошдан кейин Саидий кетишга рухсат сўради. Ҳамма Муродхўжа домлага қараб жавоб кутди.

— Шундайми? — деди домла ва ўрнидан турди, — мен сизнинг келганингизни эшитиб келган эдим. Уч-тўрт кун хурсандчилик қиласиз, деб... Ишлайверсангиз бўлмайдими?

— Университет чақиртираётир.

— Яна бир-икки ҳафта ишлайман, десангиз...

Саидий жавоб бермай, эшикка томон йўналди. Маймунга ўхшаган одам уни кўчагача кузатиб қўйди-да, ҳайрлашаётib:

— Уйингизгача элтиб қўяр эдим, аммо ўзингиздан ўтар гап йўқ... Қишлоқ жойда ғаламис одамлар кўп бўлади, — деди.

Саидий миннатдорчилик билдириб, катта йўлга чиқди ва бурканиб олиб, бозорбошига томон кетди.

Ётоқ қоронги, шериклари ухлаган, печкадаги ўт сўнган, уй совуқ. У қоронгидаги ечиниб муздек кўрлана кирдида, тиззасини қучоқлади.

XIX

— Юр, Мунис, зиёлиларнинг кенгашига борамиз, — деди Саидий январь кунларининг бирида кечқурун университет биносининг зинасидан тушаётib. — Шаҳарнинг ҳамма зиёлилари тўпланади. Вилоят Ижрокомининг раиси доклад қилади... эшитамиз.

Лайлакқор уриб турар эди. Мунисхон ёқасининг қундузи билан бўйини ўраб, тийғанчиқ ердан ўтишга ёрдам қўлини чўзид турган Саидийга қўл бермоқчи эди, бу гапни эшитиб узатаётган қўлини тортиб олди ва ўпкалаб, орқага қайтмоқчи бўлгандай, зинанинг охирги пиллапоясида тўхтаб қолди.

— О, Раҳимжон, — деди, — ўзингга муносиб гапни гапирсанг-чи!... Туппа-тузук... ҳатто яхши йигитсан. Иштирок этишга мажбур бўлганимиз мажлисларни-ку, безак дори ютгандай, кўзини чирт юмиб аранг ўтказмиз, энди ўз ихтиёримиз билан ҳам борайликми?..

— Мажлиса менинг Муродхўжа домлага қарши ёзган мақолам тўғрисида гап бўлса эҳтимол, — деди Саидий ва бир зина юқорига чиқиб, Мунисхонни етаклаб тушди.

Муродхўжа домла ер ислоҳоти тўғрисидаги фикрларини унча ҳам катта бўлмаган мақолаига жойлаб,

вилоят газетасида бостириб чиқарди. Мақолани вилоятнинг тарихидан бошлади-да, ер ислоҳотини шамол қайси томондан қай вақтда келишидан тортиб тоғдаги қорларгача боғлади ва оқибат, вилоятда ер ислоҳотини ўтказиш учун кўп йиллар керак, деган холоса чиқарди. Бу кунларда домланинг ўзи газета бошқармасида ишлар эди. Унинг мақоласига қарши тўртта мақола келди. Буларнинг ҳаммаси, хусусан, Қенжга уни қаттиқ айблар, ҳатто аксилинқилобчи, деб сўкар ва ер ислоҳотини тез фурсатда ўтказиш мумкин эканини исбот қиласр эди. Домла буларнинг ҳеч қайисини муҳаррирга кўрсатмади, марказий газетага бошқарманомидан хат ёзиб, бу мақолага қарши раддияларни босмасдан бошқармага юборилишини сўради, бу масала газетанинг ўз саҳифасида ҳал қилинишини билдириди, ер ислоҳоти тўғрисида хабарлар ёзиш ҳақида муҳбирларга ёзилган мурожаатномалар орасида муҳаррирга қўл қўйдириб, тездан юборди. Шу куни кечқурун Аббосхон Саидийни уйига чақиритири ва унинг қишлоққа бориб келгани, шундан сўнг факультет комсомоллари орасида бўлган гаплардан боҳабар эканини айтиб, «мен умуман сизни сўраб тураман», деди.

Саидий қишлоқдан қайтиб келгандан сўнг факультет комсомол ячейкасининг бюроси унинг ер ислоҳотида яхши ишламагани тўғрисида алоҳида қарор қабул қилди: «Саидийда комсомоллик сифатлари кам», деди. Агар район комитетидан келган вакил — Шариф «яна ишда синаш керак» демаса, Саидий билетидан айрилар эди. Шундан сўнг Саидийнинг факультетга қандай кирганини, унинг ким эканини текширадиган одамлар пайдо бўлди. Буни Аббосхон факультетдаги ҳар бир студентдан яхшироқ билар эди, шуни Саидийга айтиб, Муродхўжа домланинг мақоласини ўқиганми эканини сўради. Саидий ўқиган эди.

— Шу мақолага қарши бир нарса ёзмайсизми? — деди Аббосхон. — Ёзсангиз факультетдаги гаплар ҳам босилар эди.

Саидий кўнди.

Мақоланинг планини Аббосхон тузиб берди. Кечаси соат бир яримга жом урганда Саидий мақоланинг остига яширин имзо қўйиб, диванда китоб ўқиб ётган Аббосхонга узатди. Аббосхон кўриб бирмунча жойларини тузатди ва яширин имзони ўчириб, Саидийнинг очиқ имзосини қўйди-да, эртага оқца кўчириб, муҳаррирнинг ўз қўлига топширишни таъкидлади. Икки кун

ўтмасдан бу мақола газетанинг охирги саҳифасида, кўримсизгина сарлавҳа билан босилиб чиқди.

Шундан бери у Муродхўжа домлани кўрмаган эди. Бугун зиёлилар мажлисида уни Мунисхон кўрсатди. Домла ўртадаги қаторда ўтирас, ҳозир ҳаммомдан чиққандай терлаган, қизарган ва чакка томирлари чиққан эди. Минбарда сўзлаётган Кенж, нутқини шу сўзлар билан тугатди:

— ...Хатодан жиноятни айира билиш керак. Бу хато эмас, меҳнаткаш деҳқонлар оммаси манфаатига қарчни жиноят.

Бирдан кўтарилган қаттиқ қарсак зални ларзага келтириди. Муродхўжа домла бир неча мартаба ўрнидан туриб ўтириди, ҳар турганда худди сувга ғарқ бўлаётган кишидай талпинар ва ғовур ичида бўғиқ товуши аранг эшитилар эди:

— Менга сўз... мен инқилобчи...

Мажлис раиси Салимхон қўнгироқ чалиб қарсакни босолмаганидан сўнг, столнинг олдига чиқиб икки қўлинни кўтарди. Қарсак босилди. Шу пайтдан фойдаланиб домла яна ўрнидан туриб бақирди:

— Мен инқилобчи... менга сўз беринглар...

Яна қарсак, ғовур кўтарилди. Ҳамма бир оғиздан унга сўз берилмаслигини талаб қиласр эди.

Охирги қаторда ўтирган ўрта бўйли, чўққи соқол, гуппитетининг остидан қайрилма ёқа камзул кийган кекса бир муаллим сўз олди:

— Яхшилар!— деди узун енгини тирсагига суреб.— Ер ислоҳоти нима? Ер ислоҳоти октябрнинг самараси, ўз йўлида бу ҳам бир инқилоб, бир октябрча, унинг давоми. Мамлакатимиз зироат мамлакати. Чунончи бизнинг вилоятимизда уч фоизни ташкил қилган бой хўжаликларнинг ҳар бири беш юз таноблаб, олти юз таноблаб ерга эга. Тўқсон етти фоизни ташкил қилган қолганларнинг қўлида эса, ё арзимаган бир парча ер бор, ё бутунлай йўқ. Буни ҳар биримиз биламиз. Муродхўжа ҳам биздан кам билмайди. Шунингдек, ер ислоҳоти натижасида мамлакатимизнинг иқтисодияти кўтарилишини ким билмайди? Шуни била туриб ер ислоҳотига қарши турар экан, албатта, яхшимас... Ўртоқ Кенж айтгандай, биз зиёлилар, иштирокион фирмасининг бошлаган бу ишини олқишилаб, ёрдам беришимиз керак. Чунончи, қишики таътил кунларида ўн беш кунми, йигирма кунми ер ислоҳоти хизматига тайёр экан

нимни, ҳар қандай вазифа юклатилса қўлимдан келганича адо этишимни билдираман.

Яна қарсак зални кўтаргундай бўлди. Раис сўз сўраб кўтарилиган қўлларга илтифот қилмай, боши билан «сўз Аббосхонга» деб ишора қилди. Аббосхон минбарга чиқиб, бир-икки оғиз сўзламагунча қарсак босилмади.

— ...Ер ислоҳоти, шубҳасиз, яхши, ёмон дейдиган одам бўлса майли, десин. Агар ёмон дейдиган одам бўлмаса, «яхши»нинг ўзидан ҳеч нарса чиқмас эди. Бу ерда ер ислоҳотининг фойдасига ўлароқ бирмунча сўзлар бўлиб ўтди. Бу фойдали, чунки шу гаплар айтилмаса билмаганлар билмаганича, шубҳаланувчилар ўз шубҳасида қолиши мумкин эди. Бунга нима сабаб бўлди!— «Ёмон!» яъни Муродхўжа домла, Муродхўжа домла тушунмади. Бу ерда хатоми, жиноятми, деб фалсафа сотиб ўтиришга ўрин йўқ...

— Бу фалсафа эмас!— деди кимдир.

— Яхши... Агар мен бу мақола эгасини билсан, яъни Сайдийни шахсан танисам, балки мен ҳам шундай фарқقا борар эдим. Ким ёзган бўлса бўлсин, домланинг чиқишига яхши жавоб. Киши ҳайвондан ўзининг иккита кўланкаси билан ажralади. Унинг биттаси — шу хатодир. Киши бор ерда хат бор. Гап уни ўз вақтида тузатишдадир. Биз ишонамизки, Муродхўжа домла ўз хатосини бўйнига олиб, бизнинг сафимизда, қизил зиёлилар сафида ижтимоий жамият учун курашгусидир.

Бутун зал домлага қаради. Домла, ҳар бири бир асрдай туюлган бир неча секунддан кейин ўрнидан турди.

— Мен биламан,— деди у,— хато қилдим, аммо мен ер ислоҳоти бўлмасин, демадим. Шундай деган бўлсан далил кўрсатинглар. Фақат қийин дедим. Қийин эканлиги муҳаққақ, токи жами меҳнаткашлар, жумладан зиёлилар кўмак бермасалар... Мен қишлоққа чиқдим ва ислоҳот бўлгани яхши, деб «Қўшчи» аъзоларига тушунтирдим...

Шу ерда гувоҳликка тортармикан, деб Сайдий қўрққанидан одамларнинг орқасига ўтиб турди. Домла давом этди.

— Салоҳиддин айтгандай, мана қишки таътил бўлади. Шунда, албатта фирқа кўрсатган йўлдан борамиз. Умр довонининг энг юқори нуқтаси қирқ ёш, ундан ўтгандан кейин киши яна пастга иккинчи турли

болаликка қайтади. Нодонлик орқасида ҳар қандай эҳтиётсизлик бўлади. Бундан кейин албатта...

Гапнинг охирини ҳеч ким эшитмади. Шу билан бу тўғридаги гап тугаб, навбатдаги музокарачи зиёлиларнинг ер ислоҳотидаги вазифалари ҳақида маъруза-чи томонидан эслатилмаган масалалар тўғрисида сўзлаб кетди.

Муродхўжа домла терини артиб, ерга тушиб кетган пўстинини олди-да, ёнида ўтирганларга эътибор қилмасдан, қоқа-қоқа атрофига қаради ва Саидийни кўриб қолди. Саидий Мунисхоннинг ёнида, деворга суюниб турар эди. Домла секин унинг ёнига бориб, юмшоқ ва иссиқ қўли билан Саидийнинг қўлинин ушлади. Сўзга диққат билан қулоқ солиб турган Саидий бир чўчиб тушди.

— Нега музокараага чиқмайсиз? — деди домла секин.

— Нима дейман? — деди Саидий домлага қарамасдан.

— Ҳеч бўлмаса савол беринг. Мана шундай тузук-тузук одамлар бўлган мажлисда, ўзингизни кўрсатсангиз яхши бўлади-да. Кўрдингизми Қенжани? Мен сизга иккита савол ёзиб бераман, шуни беринг.

Саидий рози бўлган эди, домла орқага ўтиб бир минутдан кейин Саидийнинг қўлига қофоз қистирди. Қофозда шулар ёзилган эди:

«1. Бирор ўз ерини ўзи хоҳлаб бирорга берса бўладими?

2. Шаҳар муаллимларининг ерлари олинадими?»

Саидий ўқиб кўриб, домланинг қулоғига секингина пичирлади:

— Аттанг... Бизнинг факультетда ҳам мажлис бор. Озгина туриб кетмасам бўлмайди.

Домла бориб ўрнига ўтирди. Саидий секин Мунисхонни туртиб, кўзи билан эшикни кўрсатди. Мунисхонга бу жуда маъқул бўлди ва кўчага чиқиб, ёруғ электр чироғи ёниб турган симёоч остида Саидийни кутиб турди. Қор тинган. Шамол томлардаги, йўлкалардаги қорларни тўзитиб деворларга, деразаларга урар эди.

Саидий Мунисхонни қўлтиқлаб олди. Анча ергача жим боришди.

— Биласанми,— деди Мунисхон бирдан,— шу мақоланг жонингга ора кирди, йўқса сени факультетдан ҳайдашар эди. Кўнглингга ғашлик тушмасин, деб сенга

айтмаган эдим. Ҳали ҳам дўнгиллаб юрган комсомолларинг бор...

— Кенжа бу мақола Муродхўжа домлага гўё қарши ёзилгану, ҳақиқатда домлани ҳимоя қиласди дедику! Лекин тўғри, топиб гапирди.

Мунисхон ўз маҳалласи — қоронғи кўчага бурилаётганда тўхтади.

— Энди нарига борма, Раҳимжон, ўзинг биласанку, маҳаллада бирор кўрса...

Сайдий зорланди:

— Ҳамма вақт шунақа қиласан, Мунис... Яна йигирма қадам босайнин...

Мунисхон йигирма қадамни санаб тўхтади...

XX

Сайдий эртасига Мунисхон айтган вақтда келиб жуда ноқулай ҳолатда қолди. У эшикни очишга очиб, киришини ҳам билмади, қайтишини ҳам: ичкарида одам кўп эди. Рӯпарада оёғини чалмаштириб ўтирган Салимхон, ялқовлик билан сузиб юрган тамаки тутуни ичидан ўтиб келиб, сўрашди ва ичкарига тортди. Сайдий таниш, аммо билиш бўлмаган кишиларга одоб билан салом бериб пойгаҳдаги курсига ўтирди. Дераза остида худди ёмон бир ҳиддан нафратлангандай, оғиз-бурнини қўли билан қоплаб ўтирган ёшгина, чиройли йигит — туман партия комитети ташвиқот-тарғибот шуъбасининг мудири унинг саломига боши билан жавоб берди. Диванда ўтирганлардан бири — вилоят ижрокомининг секретари, бири — вилоят сув хўжалиги идорасининг бошлиғи эди. Бошқа яна икки кишини Сайдий танимади.

Буларнинг ҳаммаси бошига зўр мусибат тушган ва бунга қарши кўп иложлар топиб, қайси бири умидли илож эканини билолмай ўйланиб ўтирган кишиларга ўхшар эди. Ижрокомининг секретари папиросининг кули шимига тушганига ҳам қарамай, оппоқ тутунни лабининг бир четидан чиқариб Салимхонга қаради, шу қарashi билан «бу одамнинг сенда иши бўлса битказиб тезроқ жўнат» демоқчи бўлди. Буни Сайдий Салимхондан яхшироқ фаҳмлади. Салимхон чекиб тугатган папиросининг ўтидан иккинчисини тутатиб, Сайдийни меҳмонларга танитди:

— Бу киши ёш, талантли ёзувчиларимиздан, студент... комсомол. Ҳўш, ўртоқ Сайдий, роман ёзаётпирсиз, деб эшитдим, қачон битади?..

Саидий қизарди, ерга қаради.

— Бу киши ер ислоҳоти ҳақида роман ёзаётир,— деди Салимхон анчадан кейин Саидий танимаган икки кишидан бирининг сўзини кесиб.

Бу одам бир ёзувчининг қўрқоқлигидан шикоят қиласлар эди. У Салимхоннинг сўзига эътибор қилмай, ижроқом секретарнига гап маъқуллашда давом этди.

— Ўзим текширдим. Шу ҳикояда кўрсатилган одамларни топдим. Дарров топдим, чунки у одам ўз қизини зўрлаб эрга бераётганидан боҳабар эдим. Ёзувчининг қўрқоқлиги аввали шуки, ўша одамга, қизга ва бўлажак куёвга бошқа исм қўйибди. Бу ҳам майли, мен қизни, отасини, куёвни сўроққа чақирдим. Қиз бирма-бир айтиб берди. Эртасига ёзувчини чақиртирдим. Даъвогар суст бўлиб, қозини шарманда қилишини кўринг: «Йўқ,— дейди,— мен бу одамларни танимайман. Мен булар тўғрисида ёзганим йўқ. Бу фельетон эмас, ҳикоя». Ана, буни кўринг! Ахир бўлмади. Нима қиласай, ишни тўхтатдим. Зиёлиларнинг энг қўрқоғи ёзувчилар экан, деб қўйдим.

Салимхон кулиб қўя қолди. Бошқалар бунга чандон эътибор қилмади. Бу эътиборсизлик гапнинг маъносизлигидан эмас, бу ердаги паришонликдан эди. Саидий бу гапни давом эттиришга бу ердагиларнинг майли йўқ эканини кўриб, индамади, аммо қисқагина қилиб бўлса ҳам жавоб бериш хоҳиши уни қитиқлар эди. Салимхон «англайларнинг бўлибди-да», деб кулди. Терговчи унинг бу сўзига изоҳ талаб қилиб қаради. Салимхон эса, ҳозир нима тўғрида гапирганини эсидан чиқаргандай, бурилиб, сув хўжалиги идорасининг бошлиғига нимадир деди-да, у билан мунозарага тушиб кетди. Терговчи Саидийга қаради.

— Менинг билишимча ҳам ўша ёзувчи тўғри айтибди,— деди Саидий,— фельетон текширилади. Ҳикоя текширилмайди. Агар ҳикояни текшириш лозим келса кенг миқёсда текширилади. Ҳикоя алоҳида шахсларнинг яхшилик ё ёмонлиги тўғрисида ёзилмайди. Муваффақиятли чиқсан бир ҳикоянинг бир типини мамлакатнинг ҳар бурчидан юзлаб, минглаб топиш мумкин бўлади. Агар салбий типларнинг қилган гуноҳларнига кўра жазо бераман десангиз мамлакатдан минглаб гуноҳкор топасиз...

Терговчи унинг сўзини кесди:

— Ахир, ёзганда бўлган ишни ёзиладими? Ичдан чиқарип ёзилмайдими?

— Бўлган иш эмас, бўлган ишлар, бўлаётган ишлар тўғрисида ёзилади.

Терговчи яна гапини маъқуллади. Саидий яна бошидан тушди. Мунозарага вилоят ижрокомининг сөнгетари ҳам аралашди. У бу тўғрида Саидийнинг сўзини маъқуллар, аммо «адабиёт турмушни тўғри акс эттирмайди», дер эди. Терговчи, бўлаётган сўзларга тушунолмай, қаттиқ эснаб ўрнидан турди-да, бориб диванга ёнбошлади.

— Масалан, мана сиз,— деди секретарь, мунозарадан толиққан товуш билан,— роман ёзаётган экансиз. Шунда ер ислоҳотини акс эттирасиз. Сиз шунда ҳақиқатни акс эттирасизми? Гумон... Чунки, ислоҳот ёмон десангиз романинг босилмайди, яхши десангиз... У вақтда менинг фикрим ҳеч далилсиз, исбот бўлади. Шундай эмасми?

— Қишлоққа чиқмасдан илғари мен ҳам ислоҳотни «зўраки ҳақиқат» деган фикрда эдим. Ўз кўзим билан кўрдим... Ислоҳотдан манфаатдор бўлганлар учун бу — яхши, ери кетадиганлар учун ёмон...

Секретарь нимадир демоқчи бўлиб оғиз ростлаганда эшик очилиб, сўзи оғзида қолди. Бўсағада кўк мовуг аврали пўстинга ўралиб Муродхўжа домла турад эди. У ичкаридагиларни кўриб тараффудда қолди. Салимхон домлани ичкарига таклиф қилди ва кўп замонлардан бери кўришмагандай сўрашди. Ўтирганларнинг ҳаммаси деярли «Бу одам бу ерда нима қилиб юрибди?» дегандай Салимхонга ва бир-бирига қаради. Салимхон домлага шунча совуқ муомала қилдики, Саидий хижолат бўлди.

— Мен бир иш билан келган эдим,— деди домла, бир неча минут ҳукм сурган ўнғайсиз жимликдан кейин.— Бухоро амири қочгандага саройда қолган ҳужжатлардан бир қисмини бирор менга олиб келди. Анчайин ҳақ билан қўлга киради. Агар маориф шуъбаси шуни шаҳар кутубхонасига муносаб кўрса олиб қолай. Турли амр-фармонлар, ҳукмномалар бор. Кўраман, десангиз олиб келишим мумкин...

Салимхон аввал домланинг бевақт келишидан ранжиган эди, домла эвини қилгандан кейин чеҳраси очилди. Унинг топган баҳонаси жуда мувофиқ эди, чунки агар лозим келса домланинг шундай архивни олиб келишига ҳам Салимхоннинг кўзи етар эди.

Шундай қилиб, Саидий мунозарани давом эттиrolмади.

Озгина вақт ўтмай. Мунисхон келганда, Саидий унга секин «бир важ топиб мени бу ердан олиб чиқиб кет», деди. Мунисхон эшикка чиқиб келиб, домланиқидан ҳам ишончлироқ бир баҳона билан Саидийни олиб чиқиб кетди. Нариги уйга чиққанда Саидий тажанг бўлиб, орада ўтган гапларни айтди. Мунисхон эшикни зичлаб, Саидийнинг қаршиисига ўтириди-да, унга томон энгавиш пичирлади:

— Булар етти киши, масъул ишчилар; ер ислоҳоти ўтказилишига норози бўлиб вилоят фирмә комитетига ариза беришмоқчи. Шунга акамни қўшмоқчилар. Кеча Аббосхон келиб акам билан ярим кечагача ўтириди. У акамининг бунга қўшилишига рози эмас: «Фалокат бўлса фирмадан чиқаради. Бошқаларни ишга солиб, ўзинг четда туравер, бунга қўшилмасликка кагта бир баҳона топ», деди. Узи ер ислоҳотига қарши: «Ислоҳот қишлоқни қўлдан кеткизади», дейди. Энди... ёмон бўлали дегани шекилли-да... Акам ҳозир ўзинй бетараф тутиб турибди.

— Ҳақиқатда қаршими? — деди Саидий ҳайрон қолиб.

— Сен-чи?

— Мен илгари қарши эдим, ҳозир тарафдорман.

— Менга бари бир. Қишлоқда еримиз йўқ. Аббосхоннинг ҳам ери йўқ.

Фирқа аъзоси бўлган масъул ишчилар ер ислоҳотига қарши ва туман фирмә комитети ташвиқот-тарғибот бўлимининг мудири индамайди! Бу Саидийнинг миясидаги энди увиб келаётган фикрларни бўтаб юборди. Шу дамда ўзининг бошлаган романидан шунча совидики, давом эттириш учун бир калима сўз тополишига ҳам кўзи етмас эди. Бу бўталган фикрлар устидаги сувнинг бетидаги пўнак сингари бўлиб Муродхўжа домланинг «Ислоҳот ўзбек қишлоқларини хароб қиласди», деган фикри юзиб юрар эди. Унинг юраги қисилди, нафаси бўғилди, нима тўғридадир бировга шикоят қилиб, юрагини бўшатгуси келди, аммо бу шикоят нимадан иборат эканини ўзи ҳам аниқ билмас эди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин Саидий марказий газетанинг бош мақоласида шу сўзларни ўқиди:

«...Ўзбекистон компартиясининг олдида катта-катта вазифалар туришда давом этади ва хусусан бу партиянинг бирлигини талаб қиласди. Шундай бир пайтда, бу вилоятдаги бир неча масъул ишчиларнинг ишдан бўшатилишларини талаб қилиб берган аризалари, пар-

тиянинг қаттиқ синфий йўлидан ҳеч асоссиз қўрқиш бўлиб, унинг бирлигини, тутган йўлини бузишга қартилгандир. Партия бунга қаттиқ зарба беражак. Меҳнаткаш оммани қолоқ хўжалик тузумидан қийинчиликлар орқали социализмга олиб борадиган партия сафида бундай иккиланувчи, ўз манфаатини партия манфаатидан юқори, қўядиганларга ўрин бўлуви мумкин эмас...»

Масъул ишчиларнинг шу чиқишлари тўғрисида газеталар бир неча ҳафта ёзишда давом этди. Кейинги кунларда бу товуш аста-секин пасайиб, унинг ўрнига яна бошқа товуш кўтарилди: «Ер ислоҳоти муваффақият билан бораётир», «Ерини яширганлар меҳнаткашларнинг душмани», «Ҳормангиз, ер ислоҳотини муваффақият билан ўтказган азаматлар!»

XXI

Шундай қилиб, Сайдий Салимхоннинг уйига тез-тез бориб турадиган бўлди. Шундай бўлдики, унинг боришини истамаган вақти бўлмас ва ҳар қачон боришга ўнлаб сабаб ва баҳоналар топа олар эди.

Сайдий баҳоргача кўп янги улфатлар ортириди. Буларнинг ичидаги масъул ишчилар, ёшлигидаги мураббий ва муаллимлари, суд ходимлари, шоирлар, журналистлар бўлиши уни шу доирага кундан-кун тортар эди. Улфатларининг кўпи уни мақташади. Хусусан «Қаландар»дан сўнг журналда босилган «Оlamning ёш чоқлари» деган ҳикояси ҳар ўтиришда оғиздан тушмас ва баъзан Муродхўжа домла ҳазиллашиб «энди оламнинг ҳозирги, яъни кексалик чоқлари тўғрисида ёзинг», дер эді.

Жума кунлари шундай тўпланиш бўлганда, албатта озми-кўпми ичкилик бўлади. Унинг бир рюмкаси суҳбатни қизитади, иккичиси учинчисига талаб қўзғотади, учинчи ва тўртингиси эса бироннинг қўлини бошқа бироннинг елкасига ташлатиб, оламнинг коридан ҳасрат қилдиради. Кайф шу даражага етганда, ичкилик тамом бўлади. Шундай вақтларда Сайдий кўпинча ўзининг ёшлигидаги муаллими Маҳмуджон афандининг ёнига ўтириб қолар эди.

Новча, ҳаддан ташқари ориқ, юзи гижимланган қофоз сингари, хира кўзлари ёшланиб турадиган бу одам, ҳар сўзида «арз қилолдимми?» деб майин товуш билан сўзлайди:

— Инсон ҳаётдан қилган талабининг бир жузъини-гина олади. Ҳали сабий бўлган инсон ундан шунча оз талаб қиласдики, олгани уни таъмин қилолмайди. Бундан ёвузлик, бир-бирини кўролмаслик, ваҳшат, муҳора-ба ва ҳоказолар туғилади. Шу нуқтада мен Марксни танқид қиласман. Маркс бирорининг жаҳаннам азоби иккинчи бирорининг учмох роҳатини вужудга келтиради, дейди. Йўқ, инсон ҳануз сабий, балоғатга етмагандир. Бу ҳолат мудом шу йўсинда давом этгуси демак — ба-лиғ кимса катта гўдак бўлгуси демакдир. Вақти ке-либ инсоният балоғатга етади, унинг сабийлик феъл-авторлари орқада қолади. Бунга осойишталик керак. Кишиларни синфларга айриш осойишталикни бузади. Арз қилодимми?

Унинг бундай сўзларига негадир ҳеч ким, ҳатто ўзини марксист ҳисоблаган Аббосхон ҳам индамас эди. Шунинг учун Саидий ҳам Маҳмуджон афандини уволги-на одам, деб кўпинча ранжитмасди; баъзан беихтиёр қар-ши сўз айтса, Маҳмуджон афанди мулойимлик билан:

— Икковимизнинг фикримиз қарама-қарши бўлса ҳам, сиз менга аввал қулоқ беринг, сўнгра бир гап бўлар,— дерди.

Октябрь инқилоби Маҳмуджон афанди севган осо-ишишталикни бузиб, мамлакатни ларзага келтирганда, унинг отаси ўзининг босмахонаси, бир неча мусофири-хоналари ва бошқа кўп бойликлари устидан хазондай учиб тушди. Бу вақтда Маҳмуджон афанди чет элда эди. У келганда мамлакатда янги, ер юзидағи ҳукуматлар-нинг ҳеч қайсисига ўхшамаган бир ҳукумат барпо бўл-ган, ўрнашган эди. У эшигтан «Шўрайи ислом»дан фақат ҳалқ оғзида ашулагина қолган:

Бериб фатво «урушинглар» демай қози Камол ўлсин,
Ҳаммани йўлдин оздирган ўшал фосидхаёл ўлсин,
Бўлиб «Шўро»га аъзо бетамиз бир неча мол ўлсин,
Яна Абдурашид ул ҳангги хардек оқсоқол ўлсин.

Маҳмуджон афанди вазиятни дарҳол англади ва «Шўрайи ислом»дан қолган ожиз парчалар билан бир-га кавакка кирди. Бу кавакда ҳануз кенг йўл бўлиб, бу йўлдан эҳтиётлик билан юрилганда ҳар қаерга чи-қиши умиди бор эди.

Маҳмуджон афанди адабиёт муаллими, ишидан, турмушидан рози эмас. Норозиликдан кўра келажакда рози бўлиш умидининг йўқлиги кишини кўпроқ толиқ-

тиради. Бундай одамлар ё ичади, ё намозхон бўлиб қолади. Маҳмуджон афанди эса ҳар иккисини ҳам қилар эди.

Бир куни Салимхоннинг уйида бўлган каттагина ўтиришга адабий журналиниг ходими Илҳом билан Ёқубжон ҳам келди. Ёқубжон сұхбатнинг аввалидан охиригача бир оғиз ҳам сўзламади, яна бир куни, май одатдагидан кўпроқ бўлганда, унинг айтган гапи «менга озор берманглар, бошим айланәтири» бўлди. Бир пайшанба кечаси бўлган ўтиришда иттифоқо Саидий унинг ёнига ўтириб қолди. Саидий бир сафар ўзининг май наявбатини унга тутди. Шундан сўнг иккови шунча қалинлашдик, ҳатто бир жума куни Муродхўжа домланинг меҳмонхонасида бўлган ўтиришда бу индамас йигит бир ҳафталик сўз бойлнгини қадаҳ икки айлангунча айтиб тамом қилди:

— Кенжা ўлгудай доғули одам. Ҳамма ишни ўзи қилиб, ўша куни муҳаррир олдида гуноҳни бошқаларга тўнкади. «Қаландар» аллақачон суратлар билан безалиб чиқиши керак эди. Мен муҳаррирга кўрсатиб суратлар буюрганимда Кенжা олиб кетди, сўрасам ана-мана, деб бермади. Бир куни қарасам, ҳикоянгиз архивда ётибди. Олиб яна суратлар буюрдим. Муҳаррирдан «босилсин» деб резолюция қўйдириб олганимдан кейин Кенжা индаёлмай қолди. Тайёр бўлган суратларни қасдан йўқотиб юборди. Бир боб орттириб ҳикояни бузганидан ҳам унинг ким эканини билсангиз бўлади. Воқеани Аббосхон ҳам билади, Илҳом ҳам.

Шу куннинг ўзида бу гапни Илҳом ҳам тасдиқлади.

Узоқ вақт ўтмай, Саидий ўзига бу одамларни хайриҳоҳ, деб ишонди.

Дарҳақиқат, Саидий бу одамларга қўшилгандан буён рўёбга чиқа бошлади. Унинг асарлари ҳаммавақт бўлмаса ҳам ишқилиб босилади. Унинг шेър дафтаридан бир шеърни Илҳом ўз қўли билан кўчириб олиб, журналда бостирди. Бу одамлар Саидийга мавзулар берар ва ёзишда кўмаклашишга тайёр эканини билдирип эди. Бунинг ҳаммаси Саидийни Кенжадан кундан-кун йироқлаштирап эди: Кенжা йироқлаша-йироқлаша охири нотайин бир нуқтага айланди-да, бир замони келиб оёғи остидан чиқди. Аммо энди душман бўлиб чиқди.

Саидий бу доирадан, бу хайриҳоҳлардан мамнун, ўзи ҳам буларнинг ҳар бирига хайриҳоҳ бўлишини ва шуни амалда кўрсатишни орзу қилар эди.

Саидий биринчи хайриҳоҳликни Илҳомга қилди. Бир куни университет биносиning иккинчи қаватидан Мунисхон билан тушиб келаётганида зинанинг охира бир бола «Раҳимжон ака» деб, сўрашгани қўл узатди. Саидий уни таниди. У ёшлигидаги ҳаммактаби — Теша эди. Саидийнинг кўз олдига дарҳол унинг рўзада саҳарлик устида ухлаб қолиши келди ва мактаб мудири турк офицерининг «Ҳоди, қалқ, бир уриб болта ёпарим» дегани қулогига эшитилиб кетди.

— Бахайр? — деди Саидий.

— Рабфакда ўқиб турибмиз... — деди Теша, университет студенти олдида ўзини паст олиб.

Мунисхон зинадан тушиб, эшик олдида Саидийни кутиб турар эди. Саидийнинг бу бола билан гапиришадиган гапи зотан йўқ, бори ҳам тугади-да, уйга таклиф қилишдан бошқа гап тополмади. Теша Саидийнинг имзоенинн матбуотда кўрса ҳам, ўзини сира учратолмаганини айтганидан кейин, Саидий адресини берди.

Орадан икки кун ўтгандан кейин кечқурун Теша Саидийнинг ҳужрасига келди. Саидий ҳам уни яхши қарши олди. Мулойим, камтар бу йигит Саидийга шунча ёқдики, у билан ярим кечагача гаплашиб ўтирди.

Шундан кейин Теша тез-тез келиб турадиган бўлди. У ҳар сафар Саидийдан кўп маълумотлар умидвор бўлиб келар ва ноумид кетмас эди. У кетгандан кейин Саидий ўзича «билимга чанқаган йигит», деб қўяр эди. Теша бир куни ёзмоқчи бўлган бир мақоласи тўғрисида маслаҳат сўраб келди. Теша одатда Саидий билан баҳслалиш кучидан келмаганини ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракати билан билдириб турар эди, аммо бу сафар баҳс очилди. Теша Саидийнинг ҳамма сўзини маъқуллар, аммо муддаога келганда бошини чайқар эди. Ниҳоят, Саидийнинг аччиғи келди:

— Хўп, нима демоқчисиз?..

— Нима демоқчи бўлар эдим. Илҳом домланинг бу фикрлари нотўғри! Комсомоллар ячейкасига масала қўйдик. Энди мана шу мақолани газетага бераман.

— Хайр, бера қолинг, балки босилар...

Шу билан Теша унинг ҳужрасига иккинчи қадам қўймади. Саидий бу хабарни Салимхонга етказди.

Орада уч кун ўтар-ўтмас, Илҳом турар жойининг узоқлигини баҳона қилиб, рабфак дирекциясига ариза

берди ва муаллимликдан бўшаб олди. Шу билан Саидий Илҳомга хайриҳоҳлик кўрсатган бўлди.

Шундан кейин Илҳом Саидийга илгариgidan ҳам яқинроқ бўлди.

— Бир ҳикоя, — деди Илҳом баҳор кечаларининг бирида, шаҳар боғида пиво ичиб ўтириб, — эридан учта гўдак билан қолган хотин. Қиши, уйидаги бутун рўзгорини сотганда бир қадоқ нонга етмайди. Кечқурин. Қаттиқ шамол. Очдан ўлмаслик учун хотин болаларини етаклаб кўчага чиқади. Одамларнинг совуқлиги қишининг совуқлигидан ҳам ортиқроқ бўлади. Хотин йиқилиди, болалари унинг кўкрагида. Хотин жон беради. Қор кўмади. Истасангиз болаларни ҳам ўлдиринг, истасангиз уларни бирон фарзандсиз олиб кетсан.

— Сунъий чиқади, — деди Саидий, — турмушда бўлмайдиган нарса...

— Йўқ... Усталик билан берилганда бу манзаранинг қандай таъсирили чиқишини айтаман. Жуда бадиий чиқади...

Саидий унамагансимон қолди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин Илҳом унга шу ҳикоянинг планини берди. Бунда ҳикоя уч бобга ажратилган: бола билан қолган беванинг турмуши, қиши совуқлиги ва одамларнинг совуқлиги, ижтимоий таъминот идораси.

— Охирги бобнинг аҳамияти йўқ, — деди Илҳом, — сиёсий ёқдан керак, холос. Аввалги икки бобни ишлашда бор кучингизни кўрсатасиз. Бу бадиий лавҳа.

Атоқли танқидчи Аббосхон ҳам мавзуни маъқуллади:

— Башарти танқид қилинса яна яхши, таниласиз, танқид даражасида асар яратиш осон иш эмас. Сўқилсангиз ҳам майли, ўқувчингиз кўпаяди.

Саидий ҳикояни бир ҳафтада тамом қилиб, Илҳомга кўргани берган эди, икки кундан сўнг уни Аббосхоннинг қўлида таҳрир қилинган ҳолда кўрди. Ҳикоянинг ярмини деярли ташкил қиласидан охирги боби батамом ўчирилган ва ундан фақат шу жумлалар қолган: «Болалар ижтимоий таъминот идорасини топишиди ва ягона соябонлари эканини билишди».

Аббосхон буни журналнинг навбатдаги сонида бостириши ваъда қилган эди, бироқ журнал уч сон чиқди ҳамки, ҳикоя босилмади. Шу ҳикоя туфайлидан Кенжага билан Аббосхон орасида кўп жанжаллар бўлибди. Буни Саидий кейинчалик Мунисхондан эшишиб, Кенжага бўлган адовати яна ортди.

XXIII

Теша билан ораси бузилгандан кейин Саидий қачон факультетни ўйласа кўнглига ғашлик тушадиган бўлди, хусусан, рабфак залидан ўтиб факультет зинасига еткунча ярим соғлиги кетгандай бўлар эди. Худди бутун зал, унда кезиб юрган ҳар бир киши, ҳатто залдаги жиҳозларгача «Саидий ана шу» деяётгандай, худди залнинг аллақаерида комсомоллар умумий мажлис қилиб Саидийни кутиб тургандай, ҳар бир товуш худди «қани, Саидий мажлисга бир кириб чиқасиз» деяётгандай бўлар эди. Кейин-кейин у факультетда ҳам ўзини шундай ҳис қила бошлади. Агар бир одам топилиб силлиқлик билан факультетдан чиқарса-ю, комсомол учёт карточкасини қўлига олиб берса, Саидий шу одамга ярим умрини беришга тайёр эди.

Июль ойи кириб, имтиҳон кунлари бошланар олдида Саидий кўзини чирт юмиб, факультетга қатнамай қўйди. Мунисхон бир ҳафтагача синфбошига «Саидий касал», деб юрди.

Партия ячейкаси томонидан тузилган студентларнинг дарсда қолоқлик, факультетни ташлаб кетиш сабабларини ўрганиб уларга ёрдам берадиган комиссиянинг раиси Мунисхонни ҳар кўрганда Саидийни сўрарди. У Саидийга шунча ғамхўрлик қилардики, Мунисхоннинг назаридা, бу одам Саидийнинг касал бўлиш сабабини ўрганишга ҳам тайёрдай эди.

Ахири бир куни Мунисхон, Саидийга ҳеч қандай алоқаси бўлмаганлигини айтди. Шундан сўнг у кам сўрайдиган бўлди.

Саидий эса, ҳар замон Мунисхон келиб факультетда бўлган гапларни айтганда кулиб, дер эди:

— Доим кўнглим ғаш, худди бирон кор-ҳол бўладигандай. Бунга сабаб шу факультет билан комсомолми эканини очиқ билмайман. Худди булардан бошқа катта бир сабаб бордай.

— Мен, докторга қаратиб турибди, дедим. Бўлмаса доктор юборадиган. Ҳозир юқори курс студентларидан икки киши сенга бириктирилган, қачон соғайсанг сени имтиҳонга тайёrlар эмиш...

Саидийнинг факультетни ташлаш фикрини улфатларининг ҳаммаси ҳам номаъқул топди. Маҳмуджон афанди сўз орасида «Хайр, ҳечқиси йўқ», деган эди. Муродхўжа домла уришиб берди. Аббосхон эса Саидийга насиҳат қилиб, факультетни ташламасликни

маслаҳат берди. Салимхон ҳам шу гапни айтди. Саидий сукут қилган эди, Аббосхон пича ён берди:

— Факультетни ташлашга ўзингизда бу қадар мажбурият сезсангиз ноилож давом этманг, чунки бу нарса факультетдан ҳайдалишга олиб боради. У вақтда ёмон бўлади. Аммо комсомолда маҳкам бўлинг. Фирқага ўтишингиз жўн бўлади.

Саидийни факультетга парчинлаган катта мих — Мунисхон. Факультет — Мунисхон билан икковининг орасидаги тагсиз ҷоҳга тушган омонат кўприк эди, бу кўприк вайрон бўлса ундан кўра яхшироқ, ишончилироқ иккинчи бир кўприк барпо бўлади. Саидий Мунисхоннинг даргоҳига иккинчи кўприкдан — шуҳрат, обрў, пул кўпргидан ўтади. Бу кўприкдан ўтганида Мунисхон таъзим қилиб қарши олиши муқаррар. У илгари Мунисхонга бўлган муносабатини ишқа доир, дегани қўрқар эди, чунки бояги мувакқат кўприк бузилса, иккви икки оламда қолиб кетар ва шундан кейин Саидий учун ер юзида хотин жиҳси битар эди. Бу янги кўприк эса то Саидий ёки Мунисхон ўлмагунча бузилмас эди.

Саидий билан Мунисхон орасида муҳаббат ришталари бор эканини улфатлардан баъзи бирлари ҳам билади. Ҳазил гаплар кетганда Маҳмуджон афанди «икки гўзалдан учинчи гўзал... о, наслимиз гўзаллашибин!» дерди. Аббосхон эса бу тўғридаги ҳазил гапга аралашмасди, фақат бундан бир иш чиқиши ва чиқадиган иш фақат ўзининг қўлида эканини Саидийга имоишора билан билдирав эди. Саидий буни пайқар ва ҳар сафар Аббосхон шундай ишоралар қилганда ўзини унга одатдагидан яқинроқ сезар эди.

Саидий факультетда ўқимаса ҳам, ундаги ишлар билан кўнглини ғащ қилмаса ҳам оламшумул адив бўла олади. Энди бундан кейин Мунисхон билан кўришиш учун дарс тайёрлаш шарт эмас. Эрта-индин Аббосхон икковини қўй ушлантириб чимилдиқقا киргизиб юборади...

Аббосхон бу тўғрида нима қилаётганини Саидий билмайди, аммо бир иш қилаётганига сира шубҳаланмас эди, чунки у, қиласман деган ишини албатта қилади. Саидийга «сенда талант бор, шуни очаман» деган эди, шуни очаётир, Саидий кўп катта кишилар билац тақишиди, сұҳбатда бўлди, ҳатто ичди; бир вақтлар ўзларининг мумтозлик сирлари билан гаранг қилгани кинилар билан энди улфатчилик қилади. Шундай бўлгандар кейин иега у Мунисхон тўғрисида тек турсин? .. Балки Салимхонга айтиб, ишни пичитиб ҳам қўйиадир...

Июль кунларининг бирида эрталаб чойдан сўнг Саидий ўзининг иш столи ёнида ўқишига эриниб, китоб варақлаб ўтирас эди. Кимдир ҳансираган товуш билан деразадан «Раҳимжон!» деб чақирди-да, тўхтамай дарвоза томонга ўтиб кетди. Саидий ирғиб турди ва пардани кўтариб қаради. Чақирган киши дарвозадан кирди. Саидий уни орқасидан кўриб қолди ва шу ондаёқ бу одам — унутаёзган дўсти — Эҳсон эканини билди-да, негадир ҳаммаёги увушиб кетди. У Эҳсоннинг ҳозир келишини сира хоҳламас эди. Эҳсоннинг келиши унга университет биносига рабфак залидан ўтишдан ҳам малоллироқ бўлди. Ҳаял ўтмай Эҳсон эшикни очиб кирди ва талай вақтгача Саидийни қучогидан қўйиб юбормади. Саидий Эҳсоннинг келганига бениҳоя шод эканини кўрсатиш учун айтган ҳамма гапи, ҳар бир ҳаракати уқувсиз артист томонидан биринчи мартаба биринчи репетицияда бажарилган ролдай ясама чиқди.

Ажаб! Саидийнинг Эҳсон билан сўзлашгани сўзи йўқ! Эҳсон бирпас гапдан тўхтаса «тағин гап бошласа гўрга эди» деб туради!

Саидий бу азобни кечгача чекди, Эҳсон у вақтда бирданига ловиллаган муҳаббатнинг оқибатини сўраганда гапиргани гап топилиб андак хижолатдан чиқди.

— Бу қиз яшнаб турган чўғ,— деди Саидий ётар маҳалида,— мен унга яқиндан тутилган дока: ёпиб ҳам кетмайман, омон ҳам қолмайман, фақат сарғаяман. Сарғая-сарғая ахири ёнмасдан тамом бўламан. У мени ёмон кўради... Аммо сўнгги ойларда бир киши кўнглимда умид учқуни пайдо қилди. Бироқ ишонолмайман. Бу ҳали тил билан айтилмаган бир ваъда...

— Менингча, у сизни ёмон кўрмаса керак. Сиз уни ҳаддан ташқари яхши кўрганингиз учун шундай туюлади. Қандай қиз экан, бир кўрсам эди.

— Эртага спектакль бор, борамиз, агар келса кўрсатаман. Албатта келса керак.

Эртасига театрда танаффус чоғида Саидий секин Эҳсоннинг қўлини олиб ўзининг юраги устига қўйди. Унинг юраги гурсиллаб урар эди. Эҳсон нима бўлганини сўрашга улгуrolмади, Саидий боғнинг ўртасидаги буфетга кириб кетаётган тўртта қизни имо билан кўрсатди. Эҳсон дарҳол фаҳмлади.

— Бир ҳафтадан бери кўрмаган эдим,— деди Саидий.— Мен ҳаммавақт шундай бўламан... Хусусан

бехосдан товушини эшитсам, ўзимни йўқотиб қўяман.

Булар кирганда қизлар чақчақлашиб, лимонад ичиб ўтиришар эди. Иккови улардан икки стол бери, эшикка яқин жойга ўтирди. Саидий пайт пойлаб туриб Мунисхонга кўзи билан салом берди. Мунисхон ҳам шундай жавоб берди. Саидий озгина туриб Эҳсонга Мунисхонни кўрсатди.

— Мен буни кўрганман, аммо гаплашмаганман,— деди Эҳсон, учинчи сигнал бўлиб қизлар чиқиб кетгандан кейин.— Мен кўрганда ҳозиргида етилган эмас эди. Биласизми, хунукликда ягона қиз ҳам етилган вақтида йигитнинг диққатини жалб қиласидиган бўлади. Аммо бу ўша вақтда ҳам ҳар қандай етилган қиздан чироили эди. У ёнидагини кўринг! Тавба, баъзи чироили қизлар жуда айёр бўлади: ҳаммавақт хунук қизларни етаклаб юради. Тушунасизми! Қоранинг қаршисида оқ яна ҳам оқроқ кўринади-да!

— Сиз қаерда кўргансиз, қачон?

— Бунинг акаси ҳам бор. Қrimга борганида Москвага тушган эди. Иккови Москвада ярим ойдан ортиқроқ турди. Акаси билан гаплашганман. У Ўзбекистондан борган ўқувчиларга кўп аҳамият бериб юрди. Оти Салимхон эди, шекилли. Бир масалада тортишиб қолган эдик. Ҳали ҳужрага борганимизда айтиб бераман.

Саидий Эҳсон билан Салимхон ўртасида қандай тортишув бўлганини билишга кўп қизиқди, ҳужрага келганда чироқни ёқаётибоқ шундан гап очди ва ўзини Салимхонни танимаганга солди.

— Бир якшанба куни,— деди Эҳсон ечинаётиб,— Салимхон ўзбекистонлик бир неча ўқувчиларни меҳмонга чақирди. Бордик. «Европа» меҳмонхонасида турар экан. Шу синглиси ҳам бор эди. Яхшигина меҳмон қилди. Кечгача гапиришиб ўтиридик. Шунда Салимхон фалсафа сотди. Яна ўзини ўзбек халқининг ягона ғамхўри қилиб кўрсатишга уринди. Гап миллат, шарқ, ғарб устида кетиб, ирқ назариясига келганда мен баҳслашдим. Буржуазия олимларининг ирқ назарияси деган назариялари бор, эшитгандирсиз. Буу назарияга кўра, сариқ ва қора жинсдаги халқлар паст навли одамлар бўлиб, улардан гўё ақлли кишилар чиқмас эмиш. Салимхон буни ирқ назарияси демади-да, шу фикрни олиб «Европанинг шарққа назари» деди.

— Тўғри-да,— деди Саидий, унинг ёнида чалқанча ётиб.

— Э, ана, бизнинг Раҳимжон ҳам... Бу Европанинг

шарққа назари әмас, буржуазия олимларининг мустамлака халқларини қоронғиликда тутиш учун чиқарған фатвоси.

— Ҳарҳолда...

— Тўхтанг энди. Ана шу ирқ назариясига ўшаган яна бир назария бор. Бу «жисмоний меҳнат билан кун кўрадиганлар инсониятнинг паст нави», деб даъво қилади. Жисмоний меҳнат билан кун кўрадиганларнинг тирноғи, сочи, яна алланимз балолари бошқача әмиш. Бунга нима дейсиз? Бу ҳам Европанинг Шарққа назарими? — Йўқ, бунда Европа ҳам йўқ. Шарқ ҳам. Бу ерда синф бор. Бир синф ўзининг ҳокимлигини фаний асосга қурмоқчи. Бундай назариялар кўп. Масалан, фаҳшни капитализм туғади, аммо буржуазия олимлари фоҳишликни «наслдан наслга ўтадиган» бир касал деб, капитализмни оқлайди. Ирқ назарияси ҳам шундай, Салимхонингиз буни Европага тақади ва Европа сўзи остига Баҳри муҳити атлосидан тортиб, Уролгача олади.

— Хўш, ахири нима бўлди, баҳсларинг нима билан тугади?

— Нима бўлар эди, Берлинда ўқиб келган бир бухоролик унинг тарафини олди. У билан ҳам уришдим. Мен бу одамни холис ёмон кўриб юрар эдим. Мен кетишга қўзғалганимда тўрт киши баравар турди. Салимхон яна мулойимлик билан орадаги тундликни кўтарадиган сўзлар қилди. «Хафа бўлмайсиз, муллабаччалар, студентлар бор жойда мунозара бўлмасдан қолмайди», деб узатиб қўйди.

Шу кечаси Саидий тонг отгунча ухлай олмади, назарида, худди Эҳсон билан икки орада дағал гаплар бўлиб ўтгандай, худди Эҳсонга ёмон бир сўз айтиб, шу билан орадаги дўстлик ришталарини узгандай эди.

Саидий эрталаб Эҳсондан илгари уйғонган бўлса ҳам ўзини уйқуга солиб ётаверди. Эҳсон уйғотганда ҳам ширин уйқуда ётгандай юзини ишқалаб, керишиб, қинлилек билан кўзини очди. Чой вақтида Эҳсоннинг яна кечаги мавзуга қайтишини кутган эди, Эҳсон чой вақтида ҳам, ундан кейин ҳам ўзининг Москва ва Ленинграддаги ўртоқлари, яқин дўстлари тўғрисидагина сўзлади.

Саидий сўнгги йилларда орттирган кўп улфатларин тўғрисида гапирмади. Зотан, бу одамларнинг ичига қандай кирганини билмас, агар Эҳсон келмаса, унга айтиб бўлмайдиган жўралари бор эканидан ҳам бехабар эди. Эҳсонни нимадир бу одамлардан ажратарди.

— Мен эртадан кейин Бодонга кетаман, Раҳимжон, шунинг учун бугун Шарифни, Шафринни ва бошқа ёрдўстларни кўришим керак. Шариф билан кўришиб турасизми? Шафринни-ку ёмон кўтар әдингиз.

— Ҳаммаси билан кўришиб тураман. Шафрин йўқ бўлиб кетди. Шариф катта одам... Тўғриси, мен бу йигитга тушунолмадим. Ер ислоҳоти вақтида бизни ячейка қишлоққа чиқарадиган бўлди, қандай сабаб билан бўлса бўлсени, мен чиқолмайдиган эдим. Шу ишлар Шарифнинг қўлида экан, қолдирармикан, деган умид билан сўзлашган эдим, «бозор баҳоси» муомала қилди. Мен бундан маълум бир холосага келган эдим, аммо қишлоқдан қайтиб келганимдан сўнг ячейка мени бир тўғрида қоралаганда Шариф жонимга оро кирди.

Эҳсон ўйланиб қолди.

— Зотан, гап унда ҳам эмас, — деди Саидий, — райкоммотининг орготи бўлиш қичкина иш эмас.

— Қандоқ орбот? — деди Эҳсон ҳайрон қолиб.

— Ҳа?

— Унинг Райкоммолга секретарь бўлганига йил тўлаётир.

Саидий хижолат бўлиб ерга қаради ва секин:

— Бўлса бўлгандир, — деди.

— Ростини айтинг, Раҳимжон, комсомолда бормисиз, ё чиқиб қолдингизми?

— Нега чиқаман?

— Комсомолда бўлган одам унинг ҳаётидан шунча узоқда бўладими? Наҳот, бир йилдан бери район қўмитасининг секретари ким эканини билмасангиз?

Саидий кулди.

Кечқурун Эҳсон Шарифни эргаштириб келди. Шариф эшикдан кириши билан Саидий ўз уйига ўзи бегона бўлди — худди таниш бўлмаган кишининг уйига ўртоғи билан тасодифий равишда кириб қолган кишидай сиқилиб қолди. У чой келтиргани кўчага чиқиб кетди.

— Мен Саидийнинг комсомолда қолишига ёрдам қилдим, — деди Шариф, бу ҳужрага кириш билан кесилиб қолган сўзни давом эттириб.

— Керилма, дўстим, керилма! — деди Эҳсон. — Комсомолда қолишига ёрдам қилибсану, лекин Саидий комсомол ҳаётидан шу қадар узоқда эканидан буткул бехабарсаң! Ячейка унинг арқонини устига ташлаб қўйган бўлса керак-да! Сен раҳбарлик қидадиган ячейкалар ўз аъзоларига шу хилда қарайдиган бўлса...

Саидий чой қўтариб кирди. Чой вақтида ва ундан

кейин ҳам Эҳсон билан Шарифнинг сұхбатига Сайдий қўшилолмади. У четга чиқиб мудраб ўтирас экан, бу гапларнинг тугашини ва Шарифнинг кетишини тилар эди. Шариф ярим кечагача ўтириди, кетмоқчи бўлганида Эҳсон бирга чиқиб, бир соатча йўқ бўлиб кетди. Эҳсон Шарифни узатиб қайтиб келганида Сайдий ётган, аммо ухламаган эди.

— Сизнинг бу ёввойилигингиз билан келиша олмайман, — деди Эҳсон эшиқдан кириши билан, — Шариф шунча ўтириди, у шунча сизга ўзини яқин олди, ўртоқларча сўзлашиб ўтирмадингиз. Хайр, майли... Айтгандай, Шафрин бугун Хоразмга кетди. Сизга салом айтди. Хўш, энди сиз менга ҳисоб беринг. Эсингида борми, ёзган хатларимнинг бирида сиздан ҳисоб сўрайман, деган эдим. Қани!

Сайдий туриб ёстиқقا суюнди ва «нима дейман» деғандай бошини қийшайтириди. У гапни нимадан бошлишини билмасди. Эҳсон, ҳеч шубҳасиз, унинг ёзувчилик ишидаги камолоти ва ўқиши қандай эканини билмоқчи. Сайдий ёзувчилик тўғрисида сўзлар экан, икки гапнинг бирида улфатларини айтиши керак, ўқиши тўғрисида эса бир оғиз ҳам сўзлай олмас эди. У каравот остидан бир даста журнал олиб, Эҳсоннинг олдига қўйди. Эҳсон ҳаммасини варақлади, Сайдийга берилган совуқ жавобларни кўрди, босилиб чиққан ҳикоясини ўқиди.

— «Мумкин эмас»ни «қийин»дан ажратиш керак. Қийин — кўпроқ меҳнат талаб қилинади, деган сўз. Албатта бор талантни очиш қийин, аммо бизнинг шаронтда кенг имкониятлар бор. Сиз ўзбек адабиётини бутун дунё кўрадиган юксакликка кўтаришда қатнашасиз. Бу фаолиятни сиз Шўро ҳукуматини нима мустаҳкамласа, нима социализм қурилишига ёрдам берса, шу «менинг мавзум», деб бошланг...

— Талантни поймол қиладиганлар ҳозир ҳам йўқ эмас. «Босилмайди»ларни кўрдингиз-ку. Менинг асарларим босилишга ярамаганлигидан эмас, яраганлигидан шундай жавоблар олдим. Кўролмайдиганлар бор... Шундай кишилардан бири Кенжа номли бир мунофиқ, шуҳратпараст шоир...

— Қайси Кенжа? — деди Эҳсон ҳайрон бўлиб, — шоир Кенжа Ўзбекистонда иккита эмасдир. Битта бўлса уни мен танийман. Москвада эканимда кўп бирга бўлганиман. Кенжа бундай йигит эмас эди-ку!

Сайдий «Қаландар» тўғрисида индамас Ёқубжондан эшигтанларини айтди. Эҳсон ўйланиб қолди.

Эҳсон бу ҳақда бошқа гапирмади-ю, эртаснга Кенжани қидириб топди ва Сайдий тўғрисида узоқ сўзлашиди. Кенжанинг айтишига кўра, Сайдий «бир гуруҳ чирик одамлар» муҳитига кириб қолган эди. Шу гапни ёпиқроқ бир тарзда Шариф ҳам айтган эди. Шундан кейин Эҳсон Сайдийнинг Салимхон билан бўлган муносабатига бирдан бир сабаб Мунисхон эмас экан, деган фикрга келди ва кўнглига ғашлик чўкди. Эҳсон кўнглидаги бу ғашликни ёзиш учун Сайдий билан очиқроқ гаплашишга кўп ҳаракат қилди, лекин Сайдий унинг ҳамласига ҳар сафар чап берди ва ниҳоят, бир қадар оғринди. Икки орага совуқчилик тушди.

Эҳсон Москвага қайтадиган бўлганида Сайдий бир нимани баҳона қилиб уни кузатганн станцияга чиқмади. Эҳсон буни пайқади.

XXV

Сайдий факультетдан тамоман кетишга қарор берганидан сўнг ўзини муаллақ сеза бошлади: минбаъд муаллимлик қилмайди, ёзувчиликда эса ҳали нони бутун бўларли даражага етгани йўқ. Шу сабабли, ёзувчи бўлиш учун уринишга уни ҳам хоҳиш, ҳам мажбурият ундар эди.

Бироқ тиришиш унинг учун илгариги маъносини йўқотди. Энди куни-туни китоб ўқиш, ўрганиш керак эмас, фақат улуғларнинг кўзига тез-тез кўринниб турса кифоя. Буни эса кўпроқ шиша осонлаштиради. Ўз ўрнида бўшатилган икки жуфт шиша унга йигирма жуфт китобдан ортиқроқ фойда етказар эди.

Бу доирада шиша унга кўп нарса ваъда қила бошлади. Бир ўтиришда Аббосхон унга «сен» деб гапирди. Подшо «сен» деган кишини бутун мамлакат «сиз» дейди!

Ҳар пайшанба кечаси ўтириш бўлади. Ҳар ўтиришда Сайдий бир неча киши билан танишади, ё бўлмаса бир-икки кўрганлари билан яқинлашади, дўстлашади. Аббосхон одатда кўп ичмайди. У, суҳбатдан четланиб, ўзидай кам ичадиган бирон киши билан сўзлашиб ўтиради. Муродхўжа домланинг искарди бор, шундан ошса ўлгундай суюқ бўлади. Салимхон ашула айтади. Маҳмуджон афанди эса ким рўпара келса маҳкам ушлаб олиб: «Сўрадиларким: «Биродаринг ҳаётми?» Дедиларким: «Ўлди». Сўрадиларким: «Ўлимининг боиси надур?» «Дедиларким: «Ҳаёт» дейди-да, шунинг маъносини ту-

шунтираман деб соатлаб гапиради. Шундай вақтларда Аббосхон Саидийга кўз қисиб мастилик қилаётган одамларни кўрсатади ва мийигида кулиб қўяди. Аббосхон буни бошқа кишига эмас, Саидийгагина кўрсатади, демак, бошқаларга қараганда Саидийни ҳушёр ҳисоблайди. Саидий эса бу билан фахрланади; ҳам жуссан, ҳам обрўйи зўр бўлган кишилар учиб қолганда ёки алжиллаб ўтирганда маст бўлмаган кишининг имо-ишорасини англайдиган даражада ҳушёр бўлса ёмонми! Бошқалар бунга эришиш учун сариёғ ютади, сирка ичади... Бундай кезларда Саидий қадаҳни кўтарганида жўрттага закуска қилмай, оғзини қўлининг орқаси билан артиб қўя қолар эди.

Саидий бу улфатлар доирасига кириб борган сайни доира кенгая борди, бу доирада кутимаган кишиларни учратди. Буларнинг бирмунчаси ўзининг ёшлигидаги ҳаммактаблари, мураббийлари эди. Булардан ҳар қайси бир сафар Саидий билан рюмка уриштирган бўлса, бошқа сафар унинг елкасига қўйлашлади. Бир вақтлар Салимхоннинг уйида кўришганда Саидийни назар-писанд қилмаган терговчи Мирза Муҳиддин энди «дўстим Раҳимжон» дейдиган бўлди. Саидий адабиёт аҳллари орасида ҳам кўзга кўрина бошлади. Бир вақтлар унинг олдида ўзини арш-аълога кўтарган Жамол Қаримий — Улфат, энди ўзининг шеърларини бериб унинг фикрини сўрар эди. Кўнглини бўлиб турган факультетни ташлаб, бир томонгагина интилиш мажбурияти уни ўз орзуси йўлида қанча илгари силжитган бўлса, шиша бу силжишга яна шунча ҳисса қўшди ва хусусан ёз ойларида шиша мартабасини шунча оширдики, бутун умрида бир лаҳза ҳам ҳушёр бўлишга эҳтиёж сизмай қўйди.

Улфатлар ичиди Саидий сингари кўп ичиб маст бўлмасликни, ичувчилик белгиларини ўзларида мумкин қадар кўпроқ кўрсатишни бир фазилат деб билганлар бор. Одатдаги пайшанбалар ҳаммавақт ҳам буларга ўз фазилатларини кўрсатгани йўл қўявермасди. Ичадиганлар бундай вақтда ўзаро «ичиб маст бўлиш пайшанбаси» қилишга қарор бериб, ҳафтанинг бошқа кунларида йиғилишарди. Саидий пайшанбаларга бир неча мартаба қатнашганидан сўнг, ўзи уюштирадиган бўлди.

Аввалда бир неча кишидангина иборат кўринган бу доира ҳам Саидий киргандан сўнг кенгайди. Бу янги доира хўжалик, банк идораларида ишлайдиган хизматчилардан бошланиб, ошхона, майхона эгалари билан

тамом бўлар эди. Саидий, улфатлари туфайли уларнинг оғайнилари бўлган бу одамлар билан ҳам рюмка уриштирас эди. Бу дўкондорлар билан бўлган ўтириш кўпинча шуларнинг уйида ёки шуларнинг харажати билан бўлгани учун, Саидий дастлаб тортинарди, нималардир уни бу дўкондорлардан ажратиб туарди. Аммо биринчи рюмкадан сўнг булар бошқа жойларда учрайдиган шу хилдаги одамларга қараганда яқинроқ бўлиб кўринарди, бир-икки ўтиришдан сўнг эса, сухбатда ўрни ўйқланадиган улфатлардан бирига айланар эди.

Бир «маст бўлиш пайшанбаси»да танишган одамлари ичиде Саидийнинг диққатини жалб қилган киши — Ҳайдар Ҳожи бўлди. Бу одамни Саидий биринчи мартаба терговчи Мирза Муҳиддиннинг уйида бўлган кичкинагина бир ўтиришда кўрган эди. Ҳайдар Ҳожи қирқ ёшлардаги ўрта бўйли, озғин, қорачадан келгани бир киши бўлиб, кийган кийими уни яна ҳам кўримсиз қилас эди. Унинг бошида ёғи чиқиб, чармдай қотиб кетган дўппи, устида кирликда дўппидан қолишмайдиган румча камзул, белбоғини белидан анча юқоридан боғлагани учун, қорни кўкрагининг ярмидан бошлангандай кўринар эди. Саидий эшикдан кирганда у шундай абжирлик билан ўриндан турди ва шундай таъзим билан сўрашгани қўл узатдики, ўзининг кўримсизлиги устига бу ҳаракати билан Саидий даражасидан яна минг погона пастга тушиб кетди.

Ҳожи гап-сўз, бутун ҳаракати билан ўзини ҳаммадан паст олар, худди шу ердагилардан ҳар бири иш буюрса ҳам бўладиган ва худди шуни кутиб ўтиргандай туюлар эди. Аммо Мирза Муҳиддин унинг пилтаси чиққан дўпписини тож ўрнида кўтар эди.

— Ҳайдар Ҳожингиз дуруст одам экан, — деди Саидий орада бир неча кун ўтгандан сўнг Мирза Муҳиддинга. — Дастрлаб кўрганимда нафасим қайтган эди. Яхши улфат, кўп фазилатлари бор кўринади.

— Инқилобдан бурун ўзининг босмахонаси бор эди, қейин муаллимлик қилиб юрди. Ўзингиз биласиз, фитна одамлар кўп, шуларнинг галини кўтаролмай, маориф ишидан кетди; савдо ишига киришди. Ҳозир ҳам обрўйи зўр. Ҳар шаҳарга борса иззати жойида... Ўн тўрт минг солиқ чиқибди. Яна ер ислоҳотида ери батамом олинган. Ислоҳот вақтида унга-бунга хатлаб бериш йўли билан озроқ ерини олиб қолинган эди, яна фитна-фасод қўзғалиб, ислоҳот қайтадан ўтказилди. Кўп ерлар қаторида унинг ери ҳам кетди. Бунинг устига, бир неча ғаламис

«бу, босмачига от етказиб беради», деб фитна кўтаришди. Мен уйига бир борганиман. Жуда ажойиб китоблари бор, худди бир уй келади. Ўша ёқларга бир борсак тушамиз, китобларидан оласиз.

Сайдий, катта ёзувчилар орасига кирди. Марказий адабий уюшма ўзининг бир мажлисида ёш ёзувчилардан бирмунчасининг асарларини таҳлил қилганда Сайдийга яхши баҳо берди. Баъзи газеталар унга маҳсус хат ёзиб, адабий саҳифага иштирокини сўрар эди.

Сайдий адабий фаолиятидаги силжишни кўпинча ёзувчилар мажлисига борганида билар эди. У энди залнинг бир бурчида ёки охирги қаторнинг бир четида етимчадай бўлиб ўтирумайди. У олдинги сафда энг ўртадаги ўринни банд қилиб, катта шоирлар, адаб, талантшунос танқидчилар орасида, улар билан сўзлашиб, кулишиб, президиумдаги кишиларга хат ташлаб, улардан хат олиб, имлашиб ўтиради. Унинг ҳозирги обрўйи, ҳатто йилларча шоирлик номи билан юрган Кенжада ҳам йўқ эди.

XXVI

Бир куни Муродхўжа домла қишлоқдан атиргулнинг барғи билан солинган мусаллас олдирганини айтиб, Сайдийни уйига таклиф қилди.

Сайдий келганда Муродхўжа домла тўрттагина сиғири соғиб эпламаган хотинининг палпислигидан койиб, ҳозиргина ичкаридан чиққан ва товуқларни гўнг титгани қўймаган қаролини уришмоқда эди. Домла дарвозадан кириб келаётган Сайдийни кўриб, қаролининг нима деганини ҳам эшитмади, Сайдий билан сўрашиб, меҳмонхонага бошлади.

Узун даҳлизнинг икки ёнидаги эшиклардан бирига: «Оёқни артмай, эшикни очиқ қолдириб киринглар!» деган ёзув қоқиб қўйилган. Бу — домланинг иш бўлмаси. Сайдий ёзувни кўриб кулган эди, домла бу ёзув маҳсус Ҳайдар Ҳожи учун бўлиб, ўтган йил қишида келганида осилғанлигини айтди ва икки орада ўтган ҳазиллар, қизиқликларни сўзлаб, ичкаридан дастурхон чиққунча Сайдийни кулдириб ўтиреди.

Домланинг иш бўлмасида ортиқча жиҳоз йўқ. Сариқ парда тутилган катта деразанинг олдида оёқлари йўғон ва нақшли пастанакина бир стол, бу билан газеталар тахланиб қўйилган, энсиз, узун токча орасида қора, икки қаватли бир этажерка. Унинг юқориги қаватида Ленин-

нинг кичкина ҳайкали, остиқи қаватида эса эски вақтда чиққан турли журналлар. Деразанинг қаршисидаги дөвортар Бедил, Наримоновнинг суратлари қоқилган. Буларнинг остида Бибихоним мадрасасининг харобаси, Қўйон урушидан сўнг олинган бир неча фотосурат. Домла ўзи жуда кам сурат олдирган, ўн тўртинчи йилда Уфада олдирган бир сурати бор, уни деворга қоқмай, «Туркия сultonлари» альбомида сақлайди.

Қарол дастурхон чиққанлигидан хабар бергандан сўнг домла Саидийни нариги уйга—ўзи айтмоқчи, «маишат бўлмаси»га олиб кирди. Бу бўлма яхши, қиммат баҳо гиламлар, турли манзараларни тасвиrlовчи суратлар билан безатилган. Ундаги жиҳозлар Николай замонини хотирлатар эди.

Домла пиёлаларга учинчи марта конъяк қуяр экан:

— Мен, — деди, — ёлғиз бир муддао учун яшайман. Мен одамни биламан, тажрибали... Қолган умримни сарф қилсам-да, буюк бир киши бўлиб етишсангиз... Бурун, Уфада ўқиб юрганимда, америкалик Херст номли бир газетачини эшитар эдим. Бу кимса бир муҳаррирни маош бериб хизмат қилдирав экан. Муҳаррир ҳар куни газетага бир стун миқдорида мақола ёзишга бурчли бўлиб, бунинг бараварига ҳар йили ўн икки минг олтин олар экан. Қобилият, истеъдод шундай. Бир вақт келиб шундай бир буюк киши бўлсангиз, мен чақириб борсам-да, сиз эшигингизни очмай, деразадан жавоб қилсангиз ҳам муродим ҳосил бўлар эди.

— Адиллик менинг касбим бўлишига ишонаман, домла, — деди Саидий домланинг сўзидан мамнун бўлиб, — Архимед: «Менга таянч нуқтасини берингиз, ричагим билан ерни кўтараман», деган. Мен ҳам ерни кўтараман, домла, менга ҳам таянч нуқтаси керак, бу — шаронт.

Домла севинганидан қиңқириб юбораёзди ва олдидағи қадаҳни тўкиб юборди, бундай шаронтни туғдириш ўзидан бошқа ҳеч кимнинг қўлидан келмаслигини ва Саидийнинг катта одам бўлиши учун умрини бағишлишга тайёр эканини билдиришга шошилди.

Саидий «ичиб маст бўлиш пайшанбалари» бўлмаган вақтларда, одатдагича ўзи якка ичмай, домланинг олдиға келадиган бўлди.

Саидий келадиган пайшанба кунлари домла эрталаб ўрнидан турганидан бошлаб уни қарши олишга тайёрлик кўради: Саидий учун тансиқ овқатни кечаси билан ўйлаб топиб, эрта билан хотинига буюради, яхши майлардан топади; майшат анжомлари тахт бўлгандан ке-

йин ичкари уйдаги иш бўлмасини ўз қўли билан йиғиширади, патгилам устига солинган кўрпача ва қўйилган ёстиқларни, ўртадаги оқ дастурхон ва унинг устидаги бу кунги машшат анжомларини бир-бир кўздан кечира-ди-да, кейин бир пиёла ичиб, Саидийни кутади.

Шундай пайшанбалар кўп бўлди ва ҳар сафар суҳ-батда асосий мавзу Саидийнинг истиқболи бўлар эди. Домланинг Саидийга бўлган хайриҳоҳлиги сохта эмас, Саидий келганда ҳаммавақт уни меҳмонхонага эмас, ичкариги ўйга олиб киришининг ўзи ҳам шуни кўрсатар эди. Оламда домланинг кўзига фақат икки нарса кўри-нади: бири — мулк-амлок, иккинчиси — жон; аммо Саидийни ҳам булардан кам кўрмас эди.

Ез ойлари шундай ўтди. Сентябрнинг охирида Саидий факультетдан хат олди. Бу хатни студентларнинг дарсдан қолоқлик ва ўқиши ташлаб кетиш сабабларни ўрганиб, уларга ёрдам берадиган комсомол учлиги ёзган эди. Орада бир ҳафта ўтгандан сўнг бир киши келиб, бутун бир соат бўйи унинг факультетни ташлаш сабабларини сўраб зериктириди. Саидий Москвадаги ада-биёт факультетига ўрин олганлигини айтиб, зўрга қу-тулди.

XXVII

Муродхўжа домла йўғон, барваста одам, шундай бў-лишига қарамасдан, қизининг озгин эканига ўзи ҳам таажжубланар эди. Сораҳон отасига нисбатан ориқ бўлса-ку, расмана қизлардай бўлар эди-я, у энг ориқ қизларга қараганда ҳам ориқ, шунинг учун бўлса керак, одатдан ташқари новча кўринади; юрганда худди икки-уч еридан букилиб кетаётгандай туюлади; шундан ўзи ҳам хавфсирагандай, гавдасини олга ташлаброқ юради. Кўк қарғашоҳи кўйлакнинг кенг этаги остидан чиққан саваҷӯп сингари оёқлари доим гавдасидан кейинда қо-либ, мувозанатни сақлашга шошилади. Унинг узун-узун ва ингичка бармоқли, кўк томирлари кўриниб турган қўллари икки ёнида эмас, қорнининг устида қимирлайди. Елкасидан озгина пастга тушиб турадиган икки ўрим қора, зотли сигирнинг думи сингари қўнғироқ соч-лари тез-тез кўкрагига тушиб, уни қаҳр билан олиб ел-кага ташлашга мажбур қилмаса, орқадан кўрган киши Сораҳонни оғир бир нарса олиб кетаётган гумон қиласи.

Сораҳоннинг рағги, домланинг рангидай хамирга ўх-шаган эмас, Сораҳон қораҷадан келган, кулганда отаси

сингари оғзини катта очиб эмас, юпқа лабларини қимтиб, юқориги лабини кўтариброқ турган ўғри тишини кўрсатмасликка тиришади...

Бутун умрида домланинг ўстирган фарзанди шу. Соғрахоннинг ака ва опаси, укаси турмаган. Шунинг учун домла Сораҳонни ҳаддан ташқари яхши кўради, унинг бутун нуқсонларини фазилат ҳисоблайди. Сораҳонга қаттиқ гапиришга, иш буюришга оиласда ҳеч кимнинг ҳадди йўқ. Ўн икки ёшга тўлган кундан бошлаб, ҳатто домланинг ўзи ҳам уни сизлайдиган бўлган. Шу кундан бошлаб у мактабга қатнамай қўйди. Домла катта умидлар билан унга уйда немисча ўқита бошлаган эди, бир веча ой ўқиганидан сўнг муаллимасидан нолиб, ўқишдан бош тортди. Шундан сўнг домлада тузукроқ бир йигитни ичкуёв қилиш ва ҳар икковини ўқитиш фикри туғилди.

Муродхўжа домлага шундай киши учрадики, унга ўқиш учун эмас, фақат ишлаш учун шароит керак. Бу одам кундан-кун ўсади. Унинг даромади ва даромад манбалари кун сайин ортади. Шундай вақт келадики, домла ўзининг куёви билан мақтанади ва яна «мен етиштирдим», деб керилади. Бироқ бундай куёвни қўлдан бермаслик анча меҳнат талаб қиласатади.

Агар Саидийни ичкуёв қилиб олишдаги бутун қийинчилик у айтган шароитни вужудга келтиришдан ибораг бўлса, домла буни айтганидан зиёдароқ қиласатади. Ҳамма қийинчилик уни Мунисхондан қайтариш, бундан ҳам кўра унга Сораҳонни ёпиштиришда эди. Домла шуни ўйлаганида «қизим бор» деганидан бери биринчи мартаға ўз қизининг хунуклигига иқрор бўлди.

Одатдаги улфатчиликларнинг бирида Саидий кайфи ошиб қолиб, Мунисхондан гап очди:

— Ҳеч қандай қиз, менингча, бунингдай бежирим эмасдир, — деди.

— Қиз? — деди домла кулиб. — Унинг қорнида Илҳомнинг боласи бор!..

Саидий бир ирғиб тушди. Домла гўё Саидийга алоқаси йўқ гапни гапиргандай бунга сира эътибор қилмади. Саидий Мунисхоннинг Илҳом тўғрисида бир вақтда айтган сўзини эслади: «Ўзи яхши йигит... Акамнинг жонажон ўртоқларидан бири...» Саидийнинг қаттиқ рашки келди.

«Тенги йўқ ғамхўрим, катта киши бўлишимга сабабчи бўладиган киши», деб домлага ихлос қўйган Саидий, унинг Мунисхон тўғрисидаги сўзига эътибор қилмасдан

қололмас, шу билан бирга Мунисхонни ҳам кўнглидан чиқаролмасди, шунинг учун кўнглидаги бу икки қарама-қаршиликни бир-бири билан учраштирмасликка тиришиди.

XXVIII

Вилоят газетасининг муҳаррири ёзган бош мақоласининг остига қўл қўйиб, атрофида тизилишиб ўтирган бўлим мудирларига қаради.

— «Электрик тезлигига бажарилсан», деб сарлавҳа қўйдим,— деди кернилиб,— журналистикда сарлавҳа қўйини бир ҳунар. Америкада сарлавҳа бир газетанинг синиши ёки сармоясига сармоя қўшилиши масаласини ҳал килади..

— Шунинг учун, эй болалар, сарлавҳа қўйинини ўрганингиз,— деди Муродхўжа домла.— Ҳеч ким сиздай иккя йил муттасил муҳаррир бўлган эмас. Мен биламан... сиз тажрибали...

Олдинги уйда кўтарилиган қаттиқ кулги товуши муҳаррирнинг ғашига тегди, секретарга хўмрайиб қаради. Секретарь нариги уйга чиқмоқчи бўлиб эшикни очганда, жулдур кийинган қишлоқи бир йигит кирди. Йигит уйнинг ўртасида тўхтаб атрофда, столларда ўтирганиларга бир-бир қаради-да:

— Газетани муҳрдори ким?— деб сўради. Муҳаррир йигит билан гаплашишни домлага ҳавола қилди.

— Мен пулимни қайтиб олгани келдим,— деди йигит, домлага қараб,— ўн икки ойдан тўрт ой-у бир ҳафта ўтиди; шуни чиқариб ташлаб, қолган ҳақимни беринглар. Мен газет ўқимайман... Газетага берадиган гапим ҳам йўқ.

— Ҳа-а-а-а...— деди домла,— газетага ёзилган эдингиз, тўрт ой газет олдингиз, энди олмайсанз, ўқимайсизми? Саводингиз борми?

— Саводим йўқ, ўқитиб эшитар эдим. Қишлоққа мұхбирлар борганда газетабоп гаплардан гапириб ҳам берар эдим.

— Сабаб ўқимайсиз? Ҳукуматнинг газетига қаршимисиз?— деди домла кулиб.

— Газет ҳукуматникими? Ҳукумат камбағал, қўшчи-батраклар бойларнинг оғилхонасида моллар билан ётмасин, ерлик, қўш-хўқизлик бўлсан, дейди. Нимага бўлмаса ҳукуматни газети бўлса, ҳукуматнинг ўзига қарши?

— Ҳўш... яси... қарши?— деди муҳаррир ингичка, узун бўйиниң чубайди.

Йигит якtagининг чўнтагидан бувланиб, ғижимланиб йиртилган бир нусха газетани олиб, муҳаррирнинг олдига қўйди.

— Мана, буни кўринг, ер ислоҳоти бўлмасин дегани ҳукуматимизнинг йўлига тўғри келадими?

Муҳаррирнинг қути ўчиб, газетани қўлига олди. Муродхўжа домланинг юзида асабий кулги акс этди. Муҳаррир, «бундай бўлуви мумкин эмас» дегандай, газетани қарай бошлади ва Муродхўжа домланинг мақоласидаги остига чизилган сатрларни кўриб, вужудини титроқ босди ва пичирлади:

Теракнинг баргидай титрайди жоним,
Тузалгана бузилган хонумоним.

У атрофда ўтирган бўлим мудирларига, секретарга, оқибат, Муродхўжа домлага қараб, титраб турган қўлни билан юзини ишқади.

— Ҳақли талаб,— деди оммавий бўлимнинг мудири Кенжка дўнғиллаб.

Агар бутун қийинчилик ёлғиз шу дўнғиллашни ҳазм қилишдан иборат бўлса, Муродхўжа домла «тош ютдим» деб қўя қолар эди. Бироқ домла унинг дўнғиллашинигина эмас, ўзини ҳазм қилолмас, шунинг учун унга «Қичитқон» деб ном қўйган эди. Домла қизарди ва пешона томирла-ри бўртди, сўнгра, бирданига бўзарди-да, оғзи қийшайди:

— Шундоқми, а? Ҳақли талаб денг!— деди зўрға.

Муҳаррир, отаси билан онасининг уриши қўйди-чиқ-дигача боришига кўзи етган ёш боладай, нима қилишини билмас эди. У йигитга мақола янгиш кетганини ва бу ҳақда идора чора кўрганини айтиб чиқариб юборди-да, қўтарилиб келаётган жанжални босишга ҳаракат қилди. Домла унинг ёлворишига қарамасдан яна гап ковлади:

— Сиз, шоир бўлсангиз ҳам ҳали бўқчасини ташла-маган чумчуқ боласиз,— деди у не машақатлар билан илжайиб,— мен ношир бўлганимда, газета ишида ишлай бошлаганимда, онангиз бўғоз бўлишни ҳавас қилиб, қорнига ёстиқ боғлаб юрган қизча эди!. Шундай, ука!

Кенжка муҳаррирнинг қайта-қайта қилган илтимосини ерга ташламади — жавоб қайтармади, фақат кулди-да, қоғозларни тахлар экан, ихтиёrsиз оғзидан чиқиб кетди.

— Бир сўмга кафандик бергани ҳолда, шу одамнинг ҳануз тирик юрганига ҳайронман...

— Эй, сен ўл!— деди домла титраб-қақшаб,— қавм-қариндошинг, маҳалла-кўйинг ўлсин! Ўлган авлод-аждо-динг гўридан тўнғиз қўпсин!..

Жанжал домланинг идорани ташлаб бутунлай чиқиб кетиши билан тамом бўлди. Муҳаррир ҳаддан ташқари фазабланди. У ярим соат бўйи янги кадрлар йўқлиги, эскилардан фойдаланишнинг қийинлигидан нолиб, ортиқ чидай олмаслигини билдири.

— Бас! — деди столга муштлаб.— Шўро матбуоти шўро ҳукуматининг инқилобий тадбирларига қарши товуш чиқаргандан кейин бундан ортиқ иснод бўлмайди. Идорани тозалаш керак!

Муҳаррир шу куннинг ўзида домлани ишдан бўшатиш тўғрисида буйруқ берди, аммо кечқурун бориб унинг кўнглини олди, чунки домлани билимдон одам ҳисоблар эди.

Икки кундан кейин бўлган вилоят партия комитетининг ижрония бюросига муҳаррир қилган ишлари тўғрисида маъруза ва бошқармани тозалаш тўғрисида лойиҳа билан борди. Ижрония бюро муҳаррирга «ҳайфсан» эълон қилиб, лойиҳасини маъқул топди. Муҳаррир фалокатдан битта ҳайфсан билангина қутулганига шукр қилиб, дарҳол бошқармага янги кишилар қидира бошлади. Бунга биринчи номзод Саидий эди. У — ўсиб келаётган ёзувчи, Муродхўжа домланинг мақоласига қарши мақола ёзган, сиёсий саводли, кенг маълумотли йигит. Бунинг ҳаммасини муҳаррир билар эди. У билмаган бошқа фазилатларини Салимхон, Аббосхон сингари маслаҳатгўйлар айтишди.

Саидий бошқармага биринчи келганда, индамас Ёқубжон аллақачон муҳаррирнинг ёнидаги серсавлат бир столда қоғозлар ичига кўмилиб ўтирас эди.

Бошқарма ҳайъати янгилангандан кейин, муҳаррир жуда хотиржам бўлди. Унинг назарида энди бошқарма — машина: калитини бураш билан қофоз ютиб газета туфлайверади. Шунинг учун муҳаррир баъзи кунлар ишга келмай, бош мақолани бирордан бериб юборар эди. Саидий ва Ёқубжонни тавсия қилганлар газетанинг сўнгги вақтда ҳар томондан яхшиланиб бораётганлигини айтиб, мақтаганларида муҳаррир керилар эди.

Секретарь Саидий тез кунда техника муҳаррирлиги вазифасини ҳам бажара бошлади, баъзан бош мақола ҳам ёзар эди. Муҳаррирнинг кўп масалаларда унга маслаҳат солиши, унинг гапидан чиқмаслиги бошқармада Саидийнинг салмоғини жуда ошириб юборди. Газета ишида муҳаррирнинг роли сусайиб. Саидийники кўтарила бошлади. Буни муҳаррирнинг ўзидан тортиб, контора хизматчиларигача билишар эди. Саидийнинг эътибори

қанча ортса, даромади ҳам шунча орта берди. Муродхўжа домла бир кун унга насиҳат қилди:

— Менинг отам сиздай йигитлигида хоннинг катта бир амалдори бўлган экан, бобом унга насиҳат қиласр экан: «Ҳай, болам, давлат ортири, ерни кўпайтири, иморат сол, тилла йиғ...» Шундай деса, отам: «Ҳа, бу давлаг камми, қачон хоҳласам давлат ортиравераман-да», деб парво қилмас экан. Лоп этиб ўрис келади-ю, отам амалдан тушади, давлатинц чўтлаб қараса, бобомдан қолган давлатга ҳеч нарса қўшмабди... Мана шундай, Раҳимжон, йигитликда шундай бир вақт бўладики, кишини давлат қувлаб юради. Беақл одамлар «пул топиш шу-да, ҳамма-вақт топавераман», деб ўйлайди. Мен биламан... тажрибали... Пулни ушлаш керак. Давлат бир боқади... Хотин оласиз. Уй-жой.. Нарса ортиришининг пайдидан бўлинг. Ҳафтадами, ойдами беш-ўн сўмдан ташлаб қўя берсангиз, бир вақти келинб осмондан тушгандай бўлади. Агар хоҳласангиз ўша пулингиз пул ҳам туғиб туради.

— Омонат кассасининг процентини айтасизми?

— Эй-й-й...— деди домла қўл силтаб,— марг унинг саккиз-тўқиз фоизига!

Муродхўжа домла Саидийнинг хазиначиси бўлгуси келар эди.

Саидий бир вақтлар пулга муҳтојок эди, шу муҳтојлик ботқоғидан чиқди, муҳтојликни пастда қолдириб, юқорилади. У юқорилай-юқорилай, эҳтиёжсизликнинг энг юқори чўққисига етганида, унинг қаршисида ундан ҳам баландроқ чўққи кўринди. Саидий ўзини энди яна ҳам муҳтојроқ сезар, қўлидаги ортиқча ётган минглар кўзиға кўринмасди. Нега бу мингларни ўн минг, эллик минг, юз минг қилмаслик керак? Мана шу кунларда Муродхўжа домла аллаким орқали унинг минг сўмини уч айлантириб бир яrim минг қилиб қайтарди-да, шу билан ўзининг хайриҳоҳ эканини яна бир мартаба исбот қилди.

Кунлар, ойлар шу тарзда ўтар эди.

Саидийга сўнгги вақтда ҳалокат чоҳи кўриниб қолган факультет, ҳар бир икир-чикири билан шу чоҳга итарган комсомол орқада, унчтарли даражада узоқда қолди. Факультет ячейкасининг ҳисобидан чиқиб, учёт карточкасини куйдириб ташлаш билан шу тўғрида бўлган кўнглидаги ғашлик тамоман кўтарилиди. Бу ғашлик кўтарилиди-ю, унинг ўринини бошқа бир ғашлик эгаллади. Бу — Қенжка ва унинг атрофидаги одамлар туғдирадиган ғашлик эди.

— Юртоқ Саидий,— деди бир куни Қенжка шидан кейин,— мухбирларимиздан кўп шикоят хатлари келаётир.

Инсоф юзасидан айтганда... текшириб кўрдим, газетамизнинг ҳар сони бошқарма хизматчиларининг материаллари билан тўлиб чиқади. Атрофдан келган хабарларга ҳаддан ташқари оз ўрини берилади.

— Кеңжа ака,— деди Саидий худди аччиқ ва жирканч дорини ичишдан бош тортиб докторга илтимос қилаётгандай,— газета учун аввал муҳаррир, ундан қола берса мен жавобгар, шунинг учун сиз шеърнингизни ёза-версангиз... Келган материалларни мен кўздан кечириб, яроқли-яроқсизга ажратаман. Модомики, яроқли материал бўлмас экан, яроқлиси келгунча тўхтаб туролмаймиз. Иккинчидан, ҳар ҳафта газетамида юзга яқин имзо бўлади.

— Газетанинг мундарижасини имзо билан белгилайман, десангиз имзони мингта қилиш ҳам мумкин.

— Қандай қиласиз?

— Битта Саидий қандай қилиб етти имзо билан ёzáди? Битта Ёқубжон қандай қилиб беш имзо билан ёzáди? Мана шундай қилиб-да!.. Инсоф қилиш керак, кечаги сонда Ёқубжоннинг тўртта имзоси бор. Мухбирларимизнинг хабарлари уюлиб ётади. Қанча хабарлар босмахонада эскириб, набор тарқатилади.

— Сиз ҳам ёзинг...— деди Саидий портфелини олаётиб ва чиқиб кетди.

Эртасига бўлим мудирлари ҳам ишлаб берган хабарлари босмахонада эскириб қолишидан шикоят қилишиди. Бу гаплар катта жанжалга айланиб, муҳаррирнинг қулоғига етди. Муҳаррир Кенжанинг сўзини ҳақли топди, аммо буни осойишталик, биродарона сұхбат тарзида қўзғаб, ниҳоятига етказмагани учун койиди.

— Ишда иттифоқлик керак,— деди узун сўзидан хулоса чиқариб,— ишимиз нима?— Сут. Иш шаклини нима?— Кўшқулоқ. Иш шароитимиз?— Арава. Қаерга борамиз?— Социализмга. Жанжал нима?— Йўлдаги ўйдим-чуқур. Демак, ўйдим-чуқур қанча кўп бўлса аравамиз шунча нотинч бўлади. Арава нотинч бўлса — қўшқулоқдаги сут чайқалади, тўкилади. Иттифоқ бўлиб, муроса билан ишлаш керак. Муроса нима?— Арқон: у билан сиғирнинг бир шохидан боғлаб бўлмайди. Биродарлик керак. Биродарлик нима?— Оила. Эрнинг аччиғи келганда хотин, хотиннинг аччиғи келганда эр паст тушуви лозим. Йўқса, бола етим бўлади...

Саидий, айниқса Ёқубжоннинг айни муддаоси бўлиб, бу жиддият кулги, ҳатто ҳазил даражасигача юмшарди.

Ҳеч қачон илжаймайдиган, ҳафталаб бир оғиз сўз айтмайдиган Ёқубжон бир куни эрталаб Саидийни кулиб қарши олди. Саидий ўз столига ўтиргандан кейин Ёқубжон илжайганича келди-да, қонсиз совуқ бармоғи билан Саидийнинг пешонасига туртди.

— Сизни мана шу ерингиздан отади...

— Қим? Нимага? — деди Саидий, унинг муздек бармоғини олиб ташлаб.

— Менга шундан иқтисодий манфаат бор...

— Менинг отилишимданми?

Ёқубжон икки елкасини кўтариб, бошини ичкари тортди-да, «ҳе» деб кулди ва оёқ учиди юриб бориб, печканинг эшигини очди. Ундаги кул талай қоғоз ёндирилганини кўрсатар эди. У печканинг эшигини ўшандай оҳисталик билан ёпиб, ўз столининг тортмасидан бир папка қоғозни олди ва келтириб Саидийнинг олдига қўйди.

— Буни Кенжага беринг, ичидан яроқлисини ажратиб берсинг...

Саидий дарров тушунди. Ёқубжоннинг шу қилган ишида нимадир унга ёқди, яна нимадир ёқмади, лекин нима ёққанини ва нима ёқмаганини билмас эди.

Саидий Ёқубжоннинг айтганини қилганида Кенжанинг дами ичига тушди. Ёқубжон одатдагича ҳар кунги почтани бўлимларга бўлиб бергани ишдан кейин қолганида Саидий кулиб, печкани кўрсатар ва секин: «Энди бас, ёқманг», деб кетарди. Ёқубжон эса хабарларнинг ҳаммасини эмас, бир қисмини куйдириш билан Саидийнинг ҳам сўзини ерга ташламайдиган бўлди, аммо шундай қисмини куйдирап эдики, орада бир ой ўтмасдан Кенжа яна норозилик билдири:

— Бу кетишда газетамиз бебурд бўлади. Нима бу, ҳар сонда йигирмага яқин киши урилади. Газета шикоят билан тўлиб чиқади. Қанча ҳукумат идораларнинг обрўйи тўкилади. Бир йилда газетада урилмаган одам, сўклимаган идора қолмас. Нуқул камчиликни кўрсатамиз, ахир биронта яхши иш ҳам борми?..

Муҳаррир қошини кериб, остки лабини тишлади. Кенжани шунча сўкиш хонаси келдики, ҳатто Ёқубжон ҳам тек туролмай дўнғиллади:

— Мухбирларнинг хабари босилмаса — пес дейсиз, босилса — мохов дейсиз... Асли муҳаррир бўладиган экансиз!

Кенжа аччиғи келиб, нимадир демоқчи эди, муҳаррир сўзини оғзидан олди:

— Аввало танқиддан чўчимаслик керак... Большевик матбуоти, большевик танқиди... Ёмон экан — уни яшириш ҳқсилиниқилоб! Бироқ, шу билан бирга, яхши томонларни ҳам кўрсатиш зарур. Бизда бу, ҳақиқатан, камчилик. Бунинг сабаби нима?— Мухбирлар бўлимининг яхши ишламаслиги. Нега яхши ишламайди?— Чунки яхши саводли, сиёсий билимли мухбирлар кам. Нега кам?— Чунки биз маданиятга энди қадам босаётимиз. Нега энди қадам босамиз?— Чунки мамлакатимиз кечагина мустамлака бир ўлка эди.

Агар Кенжашу тўғрида ўз таклифини айтиб, сўзини кесмаса, муҳаррир буни ер юзида одамзоднинг пайдо бўлганига олиб бориб боғлашдан ҳам тоймас эди. Унинг таклифига муҳаррир рози бўлди ва ҳатто ундан шундай фикр чиқувинга хурсандлик билдириб, Кенжани газетачилик ишида анча ўсган ҳисоблади.

XXIX

Агар бир тасодиф рўй бермаганда, Сайдийнинг поччаси Муҳаммадражаб ер билан яксон бўлар эди.

Унинг бир оёғи ери, иккинчи оёғи дўкони устида эди, ер ислоҳоти ерни тортиб олгандан кейин бир оёқ узра қолиб, дўкони ёнидан ўтадиган ҳар бир шабадага, шамнинг алангасидай тебранадиган бўлиб қолган эди.

Мана шундай вақтда унга тўққиз минг сўм солиқ чиқди. Илгари солиқнинг ваҳимаси фақат чиққунча, чиққандан кейин уни қисман йўқотиш йўли топилар эди. Бу йўлни топиш эса шу замон савдо илмининг муҳим бир боби ҳисобланарди.

Муҳаммадражаб, одатда, ҳали чиқмаган солиқни қарши олишга ҳозирланар ва бу ҳозирлик ўзига маълум бўлган тешикларга пул тиқишидан иборат бўларди. Шаҳарнинг кўп хуфия ва ошкора савдогарлари Муҳаммадражабга тан беришар эди: Муҳаммадражаб ишнинг кўзини билади. Кўп савдогарлар бошига иш тушганда у билан кенгashiб, яхши маслаҳатлар оларди. Баъзан Муҳаммадражабнинг ўзи восита бўлиб, кишиларнинг ҳожатини чиқарар, бу ҳожатбарорлик эса унга баъзан бир ойлик сафарнинг фойдасини берар эди.

Муҳаммадражабнинг воситали ё бевосита иши тушадиган ҳукумат идораларида бўладиган анчайин ўзгариш унинг учун ё мувофиқлашиш керак бўлган, ёки яна ҳам мувофиқроқ шароит туғдиарди. Сўнггиси кам учрайди, аввалгиси рўй берганда унинг кўп пули ва талай вақти кетарди. Тўққиз минг сўм солиқ чиққан вақт мана шун-

дай пайтга тўғри келди. Бу ўзгаришлар илгариги ўзгаришларга ўхшамади. Шунинг учун Муҳаммадражаб қандай мувофиқлашиши билмас эди. Шундай вақтларда восита бўладиган танишлари ҳам гаранг эди. Муҳаммадражаб буларнинг қайси биридан гап сўрамасин «пастдан юқори» деган жавобни олар, лекин ҳеч бирини изоҳлаб бермас, афтидан, изоҳлаш юрагига сиғмас эди.

Шундай бўлса ҳам Муҳаммадражабнинг эски мижози — бир инспектор тўққиз мингни яримга келтиришини зиммасига олиб, хизмати учун учидан етти юз сўм сўради ва Муҳаммадражабнинг бир зиёфатини еди, бир ҳафтадан сўнг келиб, ишни жойлаганини айтиб, яна юз сўм олди. Орада ўн кун ўтгандан сўнг эса Муҳаммадражаб унинг қамалганини эшилди.

Муҳаммадражаб бир-икки ой хавф-хатар остида юрди, аммо ҳеч гап бўлмади. Бир киши инспекторнинг бошиқа иш юзасидан қамалганлигини айтди. Уч-тўрт кундан сўнг инспекторнинг укаси бир китоб кёлтириб, бунинг ичида акасининг ёзган хати бор эканини айтди ва буни ўқиш йўлини кўрсатди. Китобнинг ҳар саҳифасига биттадан ҳарф қўйилиб, бир неча саҳифага шу гап жойланган эди:

«Солиқни бутунлай йўқотганман. Шу ҳафта ичи чиқаман. Унгача шу болага уч-тўрт юз сўм беринг».

Муҳаммадражаб эртага ваъда қилиб, кечаси билан ўйлаб чиқди ва эртасига эрталаб ўзи юз сўм элтиб берди.

Орадан икки ой ўтди ҳамки, инспектор чиқмади.

Эски ошиалар йўқ. Ошна орттириш — ҳозирги замон савдо илмининг муҳим бир қисми — унинг назаридан тамом ўзгарди, у билмайдиган ҳолга келди. Бунинг устига шериклик бир юз йигирма уч тўп баҳмал ва етти яшик фамил чой қўлга тушди. Муҳаммадражаб шу қадар танг бўлди, хотинига «юз кўришсанг менга уч талоқсан» деган кишиси — Раҳимжоннинг олдига бориб, ёрдам сўрашга тайёр эди.

Омбордаги молларни бир ҳафта ичида қавм-қариндош, таниш-билишларига тарқатди. Молларнинг намуналаригина қўйилган дўконини бутун бир ҳафта очмади: ҳар куни эртадан кечгача ёр-дўстлар, таниш-билишларнинг олдига бориб маслаҳат солди. Шу ҳафтада ичи кўп ҳамкарабалари ундан юз ўғирди, баъзилари замон нотинч бўлиб турганда бирорвонинг қасофатига бирор қолини жуда осон эканини очиқ айтиб, унга рўйхўш бермасди.

Мұҳаммадражаб кейинги бир ҳафтани турли закончилар, аризанавислардан йўл-йўриқ сўраш билан ўтказди. У куни бўйи юриб чарчайди, ҳолдан тояди ва назарида, бир неклик бордай бўлади, аммо кечқурун уйига келиб ўзига ҳисоб берганида натижага пуччиқар эди. Шундай кечқурунларнинг бирида хотини унга Раҳимжонни эслатди.

— Айб ўзинингизда. Раҳимжон бўлганда мана ҳозир қўлтиғингизга кирап эди. Ҳозир илгаригидан ҳам кўп пул топар эмиш. Ҳамма идораларга кириб, ишини кўраверар экан... Катта амалга минибди.

— Нима қиласар эди? — деди Мұҳаммадражаб, сипогарчиликни қўлдан бермасдан, аммо хотинининг яна шу тўғрисида гапиришини хоҳлар, хотини яна гапирса ён беришга ва у билан маслаҳат қилишга тайёр эди. Хотини гапирмади, эртасигача кутди ҳам гапирмади, кейин, чилимнинг сувини янгиламаганини баҳона қилиб, ўлгудай урди ва диққат бўлиб, кўчага чиқиб кетди.

Шаҳар бир ҳафтадан бери офтоб юзини кўргани йўқ. Ҳар куни кечасию кундузи ёмғир, қор, баъзан аралаш ёғарди. Кундуз кунлари ҳаво қорамтири кулранг. Осмон худди томларга тегиб тургандай. Тош йўллардан лойқа оқади. Тор кўчалар тиззагача ботқоқ. Деворлар нам тортган, қулаган. Шу куни бутун кун ёмғир майдалаб уриб турди ва кечга яқин қорга айланди. Аммо қор фақат ёғоч, хашак, уюлиб қўйилган тошлар устида, томларнинг қирғонидагина тўхтарди. Қоронги тушгандан кейин тор кўчанинг ўртаси ҳам бир оз оқаришиди.

Мұҳаммадражаб қоронғида эҳтиёт билан қадам босиб, катта йўлга чиқиб кетаётганида, тор кўчанинг нариги юзида деворни ушлаб зўрға келаётган бир мастни кўрди. Мұҳаммадражаб то рўпарасига боргунча маст бир неча марта тайилди, бир марта тизланди. Мұҳаммадражаб тўхтаб зеҳн солди, кейин гугурт чақиб қаради-да, мастни таниди: бу одамни ёзда, шаҳар бодгининг ресторанида Раҳимжон билан ўтирганини кўрган, улфатлари бунинг терговчи Мирза Мұҳиддин эканини айтишган эди. Мұҳаммадражаб яна гугурт чақиб, «афандим!» деди. Маст қалқиб кетиб деворни тутиб қолди-да, сўкинди, сўнгра тойилиб пастга тушиб кетган оёғини кўтармоқчи бўлган эди, иккала оёғи бирдан тайилди. Мұҳаммадражаб, ёниб қўлига етган гугурт чўпини ташлаб, янгисини ёққунча бўлар иш бўлди: Мирза Мұҳиддинни йўлнинг ўртасидаги тиззадан келадиган

ботқоқдан қидириши керак эди. Агар лойнинг устида юнқагина қор оқариб турмаган бўлса, Мирза Муҳиддин шўнғиб кетган ерини билиш ва уни топиш учун бир қути гугурт ҳам етмас эди. Муҳаммадражаб бир гугурт чақиб унинг шўнғиб кетган ерини топди-да, дарҳол лой кечиб бориб, тусмол билан қўл тиқди. Агар шунда боши унинг қўлига кирмаса, Мирза Муҳиддининг тақдери ҳал бўлар эди. Муҳаммадражаб чақонлик билан унинг оғиз-бурнини лойдан тозалади, аммо ботқоқдан кўтариб эмас, судраб чиқиши ҳам кўп ма-шаққат эди. У Мирза Муҳиддининг устки кийимларини ечиб ташлади-да, кўтариб уйига олиб кирди...

Мирза Муҳиддин эрталаб барвақт ўзига келди, аммо кўзини очмади. Унинг бутун бўғинлари, хусусан, бошининг орқаси ҳаддан ташқари оғрирди, томоги қуруқшаган, тили шишгандай, оғзига сифмас, юрагининг гурсиллаб уриши ўзига эшитилиб туради. У ёпишган лабини остдан тили билан ҳўллаб, юмшатиб қонатмасдан ажратишга уришганда, лабларини пўрсилдоқ боялаганини сезди, қўлинни тегизган эди, нимадир кўчди; яна озгина кўчириб, уқалаб кўрган эди, майдаланди. Бунинг лой эканини билиб, нима қилганини, қаерга борганини эслашга тиришди. Мирза Муҳиддин тушида кўргандай элас-элас хотирлади: дуторни босиб синдириди. Маъруф бойваччанинг амакисини бир шапалоқ урди; бундан илгарими, кейинми яллага қўшилди; хотин икки мартаба ўз навбатини сўна қилди. Ош келди. Бундан кейин нима бўлганини билмайди ва лабига лой қаердан текканига, нима бўлиб саҷраганига ҳайрон бўлди. Пешонасини ушлаб иссиғини билмоқчи бўлган эди, қўли қотиб кетган сочига тегди. Шошиб бошини ушлади. Сочи шалдиради. Қўзи очилиб кетди. Қўллари ҳам лой. Кийимларини кўрмоқчи бўлиб ўрнидан турган эди, боши айланиб кўнгли озди ва каравотдан афдарилиб тушди.

Бутун жиҳози бир сандиқ ва ерга солинган йиртиқ гилам билан ёғоч каравотдан иборат бу уйни у ҳеч кўрмаган. Наҳот, мезбон бошқа улфатларидан ажратиб, шу уйга ётқизган бўлса! Мирза Муҳиддининг аччиғи келди; ўрнидан турганидан сўнг қараса устидаги кўйлак, лозими ўзиники эмас. Кўрпани ёпиниб, бориб эшикни тақиллатди. Бирор кирди.

— Эй, афандим, ишиңгиз тушсинн...

— Қани у киши?.. Улар қани?.. Яхна чой борми?

Муҳаммадражаб чой олиб кирди ва уни шонириб

совутар экан, ўзини танитди, сўнгра, бўлган воқеани айтиб берди.

— Мана буни кўринг,— деди у, кумуш тамакидонни кўрсатиб,— шу желеткангизнинг ички чўнтағида экан. Лой шунинг ичига ҳам кирибди-да, ахир... Тоза кўйлак, лозим кийгизиб шу сўричага ўтқизганимда, талай вақтгача дамингиз чиқмай қолди. Жуда қўрқиб кетдим...

— Пальто қани? Унинг чўнтағида...

— Яроғингиз бор экан, олиб қўйдим, хотиржам бўлсинлар...

Мирза Муҳиддин бир пиёла илиқ чойни шимирди. Совуқ чой унинг оғзидан то меъдасигача куйдириб кетди ва бир пиёла ароқдай кайф қилди.

— Аммо, ҳеч ким билгани йўқ,— деди Муҳаммадражаб,— ийқилмаганингизда кайфингиз борлигини мен ҳам билмас эдим. Ўзингизни жуда дадил тутар экансиз. Ўртоғингиз Раҳимжон ҳам шундай. Улфатларингиз сизни шу аҳволда қандай кўчага чиқарди экан? Уларнинг ҳам кайфи ошган бўлса керак. Сиз уйга кетмоқчи бўлгансиз. Икковимизнинг одатимиз бир экан: мен ҳам маст бўлиб ҳеч бировникида қолган йигит эмасман... Йигитчиликда ҳар иш бўлади-да. Аччиқ мастава қилдираётиман, бир кося иссангиз кўрмагандай бўласиз. Ё бош оғригини дори билан босайликми? Бир рюмка-бир рюмка...

Мирза Муҳиддин афтини буришириб бош чайқади ва кекирди.

Ҳар қошифи доғланган ёғдай томоғини қовуриб ўтган мастава ҳам Мирза Муҳиддинни ўзига келтиrolмади. У шу куни кечгача сандалда ётди, кечга яқин, бўғинларининг оғриғи бир оз босилган бўлса ҳам, ланжлиги баттар бўлди. Шу ланжликдан қутулиш тўғрисидаги гапдан бошқа ҳеч гапни кўнгли кўтармас эди: кеча нима қилганини билмаганилиги сабабли таъби хира. Ланжликка таъби хираки қўшилиб, Мирза Муҳиддинни тоза касал қилди. Шунинг учун Муҳаммадражаб унга арз-ҳол қилолмади. Қоронғи тушгандан кейин у, Муҳаммадражабни кечаги мезбон-ҳаммомчининг уйига юбориб айттириб келди. Ҳаммомчи келиб, ҳеч қандай ортиқча ҳаракат қилмай тинч кетганини айтгандан сўнггина Мирза Муҳиддиннинг таъби озгина очилди.

— Энди мен кетай, бир қоп топиб кийимларни солиб беринг,— деди Мирза Муҳиддин.

— Йўқ, афандим! Ички кўйлакларингизни ювдириб, дазмоллатиб қўйганман. Костюмингиз билан пальтонгизни ўзим элтиб бераман... Қолишга унамаётибсиз. Элтиб қўяй, десам — сиз ҳукумат одами, бу замонда ким кўп, ғаламис кўп.

Эшик олдида извош кутар эди.

Муҳаммадражаб эртасига кечаси Мирза Муҳиддиннинг уйига шим кўтариб борди. Унинг бориши Мирза Муҳиддиннинг кайфи чор вақтига тўғри келди, аммо ҳануз бошининг орқаси оғриётганидан шикоят қиласади. Шундай бўлса ҳам, Муҳаммадражабни тез жўнатмади. Муҳаммадражаб бутун бир соат унинг лойга қандай йиқилгани ва лойдан чиққанида қандай аҳволда бўлгани, сўнгра «тез хотин топиб берасан», деб хархаша қилгани тўғрисида сўзлаб берди.

Мирза Муҳиддин хижолат бўлиб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен буни Раҳимжонга айтиб, поччангиз бор экан, шу вақтгача билмас эдим, десам... Ораларингда гап ўтган эканми? Тузуккина гапирмади.

— Ҳа... шундай... айб мендан ўтган эди... У ҳам ёшлик қилиб... Жаҳли тезроқ... Арзимаган гап... Айб менда...

Муҳаммадражаб орада икки кун ўтказиб туриб, костюм кўтариб борди. Мирза Муҳиддин бу сафар Саидий тўғрисида сира оғиз очмаган эди, ўзи сўради ва кетишда «Раҳимжонни сўраб қўйинг» деди; яна бир куни ботинка кўтариб келганида ҳам шундай қилди; сўнгги дафъа пальто кўтариб келганида кетишга шошилмай, ярим кечагача сўзлашиб ўтири.

— Бундай бўлмасин,— деди Мирза Муҳиддин унинг айни муддаосини айтиб,— ярашинглар. Айтишингиздан, орада ҳеч гап ҳам ўтмаган экан. Мен Раҳимжонга айтаман, қўймайман. Айб сизда бўлса бир узр-маъзур кечаси қиласиз. Мен Раҳимжонни олиб бораман. У менинг гапимни ерга ташламайди.

— Бажону дил,— деди Муҳаммадражаб,— узр-маъзур кечаси қайси куни ва қандай бўлсин, десангиз биз хизматда...

XXX

Агар бунга Жамол Каримий ҳам аралашмаганда шу пайшанба кечаси Саидийни узр-маъзур кечасига олиб бориш Мирза Муҳиддиннинггина қўлидан келмас эди. Саидий ўйлаб қараса, Жамол Каримий тўғри

айтади: аввало Муҳаммадражабнинг ўзи бўйин эгди, сўнгра, муштипар опасида нима гуноҳ? Нега Муҳаммадражаб туфайлидан ўз опасини кўрмайди?

Саидий ҳатто ўзини опаси қошида гуноҳкор ҳисоблади.

У, кечанинг қандай бўлишини, Муҳаммадражаб қандай қилиб узр сўрашини сира кўз олдига келтиролмас эди.

Саидий опасининг болаларига турли ўйинчоқлар, қанд-қурс олиб, шу кечаси Мирза Муҳиддин ва Жамол Қаримийлар билан борди. Муҳаммадражаб буларни кўчанинг бошида қарши олди ва ҳеч тортинмасдан, ўнғайсизланмасдан Саидий билан қулоқлашиб кўришиди. Унинг оғзидан ароқ ва пиёз ҳиди келар эди.

Кечада Саидий гумон қилганча, ўнғайсизликларга ўрин бўлмади. У эшикдан кириши билан опаси бўйнига осилиб йиглади ва ошхонага олиб кирди.

— Мен сени бунчалик бемеҳр бўларсан, деб ўйламаган эдим, худо раҳм айлади... Менинг кимим бор?..

Опасининг оҳ-зорини эшитиб, Саидийнинг кўзига ёш келди.

— Нимага йифлайсан?— деди у ўзини аранг тутиб.— Мана энди... келдим-ку...

— Бу яшшамай ўлгирнинг ўзи ёмон, — деди опаси, муштини ерга қадаб,— сен билан орани бузишга бузиб... Раҳимжонингни кўрсанг менга уч талоқсан, деди-да, ахир!.. Бошига иш тушгандан кейин бирам ўтиргани жой тополмай юрдики... Үл-а, дейман ичимда. Бир куни Раҳимжонинг Салимхоннинг синглисини яхши кўрар эмиш, деб келди. Индамадим. Билмасам, сени ўша билан кўрганми... Энди, ука, мен мундан чиқсам учта гўдак билан қаерга бораман? Осмон йироқ, ер қаттиқ. Қўл-оёғинг йўқ бўлса ҳам эркак бўлгин экан... Бунинг зихнави-еий!.. Мана энди, чиқсан солиқ фойда туғиб ўн ярим минг сўм бўлиб келди. Энди Раҳимжон керак экан-ку! Үл-а, худой таола... Ҳар ким ўз феълидан кўрсин... Қайси куни ана у терговчи ўртоғинг йиқилиб қолган экан. Раҳимжоннинг ўртоғи, деб... Эҳа айтмоқчи: Салимхоннинг синглисини мақтади. Раҳимжон шуни оладиган бўлса, бор-бисотимни сотиб бераман, деб ўтирибди. Шуни олиб бераман, йўлинни топдим деди...

Опаси билан қилган озгина суҳбати, Саидийни бегоналашиб кетгани бу оиласа яқин келтирди. Бу сўз-

ларнинг ичида нимадир уни ранжитди ва нимадир унга ёқди.

Муҳаммадражабнинг узр сўраши шундай жўн бўлди, буни Саидийнинг ўзи ҳам билмай қолди. Муҳаммадражаб узр сўрайдиган пайтда ҳамманинг ҳам кайфи баланд: Жамол Қаримий Мирза Муҳиддиннинг елкасига қўлини ташлаб, оламда ҳақиқат йўқлигидан шикоят қиласар, Саидий эса поччасига қанча солиқ чиққанини сўраб, шу тобнинг ўзидаёқ ваъда қилишга тайёр эди.

Аммо бундан гап очилмади. Ҳатто меҳмонлар кетиб, Саидийнинг ўзи қолганда ҳам Муҳаммадражаб солиқ тўғрисида гап очмади.

Узр-маъзур кечаси шундай ўтди.

Бир ҳафтадан сўнг Муҳаммадражаб Раҳимжоннинг ёлгиз ўзини ошга чақирди. Саидий бу сафар унинг солиқдан гап очишини кутган эди. Бироқ, Муҳаммадражаб индамади. У фақат Мунисхон тўғрисида сўзлар ва ўзини оламда шундан бошқа ўйи йўқдай кўрсатар эди. Ахири Саидийнинг ўзи гап очди:

— Ҳукумат савдо ишида сиёсатни қаттиқ туваёттири... — деди, сўраётган папиросининг чўғига қараб.

— Ҳи... — деди Муҳаммадражаб, рюмка бўшатишдан буришган афтини ясама кулги билан ростлаб. — Қаттиқ, омон бўлсин, ҳи... Ерни ҳам олиб қўйди. Шу солиқни берсак бирон кооператив ишига кириб кетсан ҳам бўлади. Барака топкур оғайнилар шуни маслаҳат кўришади...

— Қанча солиқ чиқди? — деди Саидий ўсмоқчилаб.

— Боқиманда дейди... Үн ярим минг дейди... Ҳақиқат қилмасдан... Фуқарога жабр бўлади, демас экан...

— Тўлай оласизми?

— Энди... ҳи... тўлайману, тўлагандан кейин «тўлашни билар экан», деб тағин чиқаради-да. Шуни тўламасдан дўконни йиғишириб қўя қолсам... Ҳукумат шунга унаса, деган эдим.

— Ҳукумат бунга нега кўнсин? Тўлайсиз-да. Майли, тўланг, бир йўлини қиласармиз. Менда ҳам озроқ пул бор. Бир гап бўлар...

— Ҳе... Ўзинги... Йўғ-э... Сизга пул кўп керак бўлади. Унгача топсак ҳам... Мунисхон энди банди жудо бўлиб қолди.

Саидий қулоқларигача қизарди ва гапни бошқа ёққа бурди, аммо Муҳаммадражабнинг яна шу тўғрида гапиришини хоҳлар эди.

— Ҳалиги ўртогингиз, Мирза Мұхиддинми отла-ри? — деди Мұҳаммадражаб, гүё Раҳимжонни хижо-латдан чиқариш учун жўрттага гапни бошқа ёқса бургандай. — Шу киши бирон йўл-йўриқ кўрсатсалар...

— У терговчи, молия ишига сира алоқаси йўқ.

Мұҳаммадражаб гүё Саидийдан катта бир янгилик эшитгандай ҳайрон бўлиб, анграйиб қолди, кейин худди тамоман янги гап бошлаган бўлиб ҳукумат — дараҳт, унинг бир шохи эгилса, бошқа шохи ўзи келади, демоқчи бўлди.

Саидий «маст бўлиш пайшанбалари»нинг бирида хушдан кетгунча ичди. Эртаси жума куни эрталаб Мирза Мұхиддин келди.

— Энди ичмайман, — деди Саидий Мирза Мұхиддинга қонли тупуригини кўрсатиб, — буни кўринг. Ичган куним эртасига бутун милкларим безиллади. Тилим билан қаттиқроқ боссам қонаиди. Ичсам битта-яримта ичаман...

Мирза Мұхиддин кулди.

— Ҳозир қанчадан ичиб юрибсиз? Илгари ҳам баҳарнави эди, ҳозир яна битта майхона орттиридингиз. Ахир, ҳар борганингизда поччангиз қуруқ жўнатмас? Ҳа, дарвоҷе, поччангиз билан яраштирганимни Аббосхонга айтдим. «Саидийнинг ундан узоқроқ юргани яхшироқ эди», дейди. Кечаги сафар борганингизда қўйиб бердими?

— Э, қўйиб бериш қаёқда дейсиз, сўлогои ўйнаб ётиби-ю!..

— Нега?

Саидий тез жавоб бермади, орага бошқа гап ҳам тушмади, анчага чўзилган жимликдан сўнг солиқнинг дарагини айтган эди, Мирза Мұхиддин ўйланиб туриб тамоман бошқа, бунга ҳеч алоқаси бўлмаган гап гапирди. Шу билан Саидийнинг умиди узилди, бошқа ҳеч гапирмасликка қарор берган эди, шу куни кечқурун Мирза Мұхиддиннинг ўзи гап бошлади-ю, илож қилиш тўғрисида мужмалгина жавоб берди. Буни Саидий Мұҳаммадражабга «илож йўқ», деб етказган эди, Мұҳаммадражаб илжайиб ерга қаради, бир гапи бору, айтолмагандай кўринар эди. Саидий «ё қарз сўрамоқчи, ё бошқа бирон тадбирни айтмоқчиидир», деб ўйлади, лекин иккаласини ҳам эшитишга тоби йўқ эди.

— Ҳайдар Ҳожини танийсизми? — деди Мұҳаммадражаб, бирдан ёрилиб.

— Нима эди? Бир оз биламан... Тузук одам.

— Кечаси мени Аббосхон афанди чақиртирган эдилар. Мен у кишини билмас эдим, у киши ҳам мени танимайдилар, деб ўйлаган эдим. Танир эканлар... Қизиқ... ҳи... ярим кечагача чақчақлашиб ўтирик. У киши ҳам... албатта... хизматдаги одам, мояналари етмайдиганга ўхшайди. Ҳайдар Ҳожи билан бирга иш юргизинг, дейдилар. Нимага, деб сўрамадим: зийрак эканлар, ўзлари фаҳмлаб, «кейин биласиз, тушунасиз», дедилар.

Аббосхоннинг бу таклифига тушунолмай Саидий ўлланиб қолди ва анчадан кейин:

— Солиқни айтмадингизми? — деди.

— Айтдим. Ҳайдар Ҳожи билан янги иш бошлашга рози бўлсан, солиқ ёнимга қолади. Аммо бир томони бор: Ҳайдар Ҳожи билан иш юргизадиган бўлсан, ўшанинг олдига кўчиб кетишим керак эмиш. Рози бўлдим. Майли...

Муҳаммадражаб икки кун ичида омбордаги қолган-қутган молларни тарқатди, Мирза Муҳиддин айтганча ариза ёздириб, Округ молия шуъбасига топшириди. Мирза Муҳиддин кўрсатган одамлар воситаси билан ҳовлисини бундан икки йил бурун хотинига ўтказганилиги ҳақида нотариусдан ҳужжат қилиб олди ва бу ҳужжатни бундан бир ярим йил илгари ёзилган талоқ хатга қўшиб, хотинига топшириди-да, шипшийдам бўлиб ўйиннинг давомини кутди...

Мирза Муҳиддиннинг режасига кўра солиқ масаласида Муҳаммадражаб судга тортилиши, терговни Мирза Муҳиддиннинг ўзи олиб бориши, суд Муҳаммадражабни жазога тортмай, мол-мулкини мусодара қилиш ҳақида ҳукм чиқариши керак эди. Суд бўладиган ҳафтаси ҳамма нарса таҳт бўлганда, маҳалла комиссиясининг раиси ишнинг пачавасини чиқарадиган бўлиб қолди. Вилоят газетасида маҳалла комиссиясини порахўрликда айبلاغан бир фельетон босилди-ю, унинг тақдирини ҳал қилди. Мирза Муҳиддин дарров эҳтиёт чорасини кўриб, уни қамоққа олди.

XXXI

Муродхўжа домла ўз меҳмонхонасига Саидийнинг кўчиб келишга розилигини олгунча юрак-бағри эзилиб кетган эди. Домла меҳмонхонасини ясатиб юрган кунларида Саидийнинг поччаси бор эканини, поччаси билан уришган бўлиб, ҳозир ярашганлигини эшишиб, дод деб юбораёзди. Кейинчалик Муҳаммадражабни бу

ердан жўнатиш ҳақидаги Аббосхоннинг таклифини эшитиб, шунча севиндики, одатдаги «сиз тажрибали» дейиши билангина қаноатланмасдан, «доҳи, Аббосхон доҳи», деб қичқирди.

Апрелнинг бошида Муҳаммадражаб, майнинг охирларида унинг оиласи кетди. Бунинг устига домла кўпдан бери кутиб юргани бир мақола марказий газетада босилиб чиқди-да, Саидийни ундан тортиб турган жонсизгина ипни шартта кесди. Бу мақола Муродхўжа домланинг жузъий айбларини кўрсатиш билан бирга, тил соҳасида қилган хизматини тақдир қилар ва ўқувчида унга нисбатан ҳам эҳтиром, ҳам қизғаниш ҳисси уйғотар эди.

Орада бир ҳафта ўтгандан сўнг Кенжга бу мақолага қарши узун бир мақола ёзиб берганида Саидий ўқиб кулди ва шуни Кенжга имзоси билан босилишидан босилмаслиги яхшироқ, деб маслаҳат берди. Мақолани Кенжга муҳаррирга берган эди, муҳаррир галвага тоби йўқ эканини, бир газетада кўтарилган масала ўша газетанинг ўз саҳифасида ҳал қилиниши лозимлигини айтиб, журналистликнинг ибтидоий қоидалари тўгрисида бутун бир соат сўзлади; сўнгра, мақолани Саидийга бериб, марказий газета бошқармасига маҳсус хат билан юборишини сўради. Саидий Кенжанинг кўз олдида марказий газета бошқармасига хат ёзди ва ўқиб бериб, конвертга солди. Марказий газета бошқармасига адресланган бу хат шу куни кечқурун Муродхўжа домланинг қўлида очилди.

Оқибат, Саидий Муродхўжа домланинг меҳмонхонасига кўчиб келди.

Неча минг сўм харжланиб ясатилган уй Саидийни эди. У истаса — қора барҳит билан қопланган диванга белигача ботиб ўтириб, деворга осилган шарқ ва ғарб адиларининг олтин рангли ҳал билан бўялган нақшли рамкалардаги портретларини, кун ботиши, ой чиқишини тасвирлайдиган ва киши ҳар қараганда бир янгилик топадиган чиройли манзараларни томоша қилади; истаса, чиройли жавонга терилган китоблардан бирини олиб, оёқларидан қуббаларигача никель каравотдаги шоҳи кўрпа ва пар ёстиқлар орасига кўмилиб ўқийди. Серсавлат иш столининг бир томонига тахланган ёзув қоғозлари, қўлига сиёҳдон ушлаб, «арзимас тортиқни қабул этинг» деган вазиятда турган кумуш ҳайкалча — яланғоч хотин Саидийни доим ишга чақиради. Уй тинч, ерга ёйилган патгилам оёқ

товушкини чиқармайди. Исталган вақтда эшик ёнидаги кноккани босилса, ичкаридан оқсоч хотин чиқиб, хизматга тайёр бўлди. Буларнинг ҳаммасини қилиб қўйиб, домла, худди зўр гуноҳ қилгандай, Саидийдан қўрқади, унинг олдига кирганида, эшик ёнидаги курсида омонат ўтиради ва киргани учун афв сўрайди, аммо ҳар куни унинг олдига киришга ва икки-уч соат ўтириб чиқишга бир баҳона топади. Бир куни шундай баҳоналардан бири Сорахонни юз кўриштириш бўлди.

— Нимага уяласан, аҳмоқ!.. — деди домла йўлакда. — Уз аканг!..

Саидий ўрнидан туриб эшикка томон борди. Домла Сорахонни етаклаб ҳар сафардагидан кўра дадилроқ кирди ва қизини Саидийга томон йўллади.

— Сўраш, ўрисча, знаком бўлинглар...

Сорахон панжалари орасидан Саидийга қараб, қадоматига келишмаган бир қийшанглаш билан қўл узатди. Унинг терлаган кафти текканда Саидийнинг қулогига «чип» этган товуш эшитилиб кетди.

— Неча кундан бери акангни кириб кўр, дейман, бу бевош уяламан, деб ҳеч кирмайди. Нега уяласан?

Сорахон иккала қўли билан юзини қоплаб, оёқларини кериб ўтирас эди.

Сорахон қочмайдиган, уялмайдиган бўлгандан кеинин домланинг оиласида Саидийнинг илтимоси фармон, фармони ҳукм бўлди.

Саидий бу ерга кўчиб келганидан кейин Мунисхон уни кўрганида мудом ўзини кулгидан аранг тутиб гаплашадиган бўлиб қолди. Саидий бир куни бу кулгининг сабабини сўраган эди, Мунисхон, жавоб бериш ўрнига, Сорахоннинг ундан қочиш қочмаслигини сўради. Бу — Саидийнинг саволига жавоб эди. Саидий Сорахонга ўзининг қарашини қандай қилиб айтишни билмас, нима деса сохта чиқаётгандай туюлар эди, шунинг учун ҳозирча индамай, Сорахондан жирканишини Мунисхонга қачон бўлса ҳам кўрсатишга жазм қилиб қўйди.

XXXII

Бир куни Аббосхон кечаси Муродхўжа домланинг олдига келиб, қайтишда Саидийнинг ҳужрасига кирди ва узоқ ўтириди. У нега матбуотда ҳеч нарсаси кўринмаслигини сўраб, Саидийни койиди. Саидий биратўла каттароқ бир нарса ёзмоқчи эканини айтган эди. У «катта» ёзиш учун аввал «майдा» билан ўқувчи орттириш керак, деди.

— Мавзу кўп,— деди у,— хусусан, майда ҳикоялар учун ҳатто тайёр воқеалар бор. Қенжанинг ҳикоясини ўқидингизми?

— Йўқ,— деди Саидий,— мен умуман унинг асарини ўқимайман.

— Шоирингиз паранжи ташлаган хотин-қизларни саноатга чақирибди! Озодлик паранжи ташлашдангина иборат эмас, демоқчи бўлади. Бу гапни айтишга ҳали эрта. Бу — бу куннинг гапи эмас. Менингча, аввал, очилган хотин-қизларнинг иффатини сақлаш керак. Уларни саноатга эмас, бузилмасликка чақириш зарур. Бузилмасликка чақириш — бузук хотинларни қоралаш билан бўлади.

Аббосхон яна бирон соат вақтини аямай, шу мавзудаги унча ҳам катта бўлмаган бир ҳикоянинг планини тузиб берди.

План шундай эди: хунук бир хотин паранжисини ташлаб, катта резинка тўўп олиб бермагани учун эрига талоқ хат топширади. Қишлоқнинг чапанилари бир ойда бу хотинни бузишади. Хотин бирмунча одамларнинг қамалишига, пичоқланишига сабаб бўлиб, оқибат, шаҳарга кетади.

Буларни ўйлаб чиқариш учун фантазияга эга бўлиш керак, аммо қаҳрамон — хунук хотинни барча келишмаган қилиқлари билан тасвирлаш Саидий учун тайёр, ёзилганин кўчирнишдангина иборат эди. Ўшандай хунук, ўшандай хулқларга эга бўлган хотин — Сораҳон эди.

Саидий ҳикояни битириб, Аббосхон айтган қишлоқ хўжалиги журналига юборди, кейин бир нарса эсига тушди: бу босилиб чиқса, Муродхўжа домла ўқийди ва шунда ўз қизининг сифатларини кўриб, хафа бўлмасмикин? Яна ўзига деди: «Мунисхоннинг бир қийқириб кулиши олдида мингта домла ўта берсин! Шу билан Сораҳонга қандай қарашимни Мунисхонга кўрсатган бўламан-ку!»

Ўз боласини қўнғиз «оппозит», кирпи «юмшоғим» деган экан. Ҳикоя босилиб чиққандан кейин домла бу ҳикоянинг қаҳрамони билан ўз қизи орасида ҳеч қандай ўхшашлик кўрмади. Домла буни, ҳатто Сораҳонга ўқиб берди. Сораҳон аввал бу хотиннинг қаерда эканини сўради. Домла, бу нарса Саидий ўйлаб чиқарган воқеа эканини айтган эди. Сораҳон узун, ингичка бармоғи билан Саидийнинг пешонасига туртиб, «боқса одам бўласиз», деди.

Бу ҳикоя Саидийнинг барча ўртоқларига ёқди. Ҳатто Маҳмуджон афанди Илҳомга Саидийдан бундай гўзал лавҳа кутмаганини айтибди. Ҳикоя Кенжага ёқмабди. Ёқмаса бунинг Саидий учун аҳамияти йўқ, чунки агар Саидий ўлимга тайёр бўлиб, кафанга қараб қолган бўлса, Кенжа ўз терисидан кафан бичиб, суюгидан тобут ясашга тайёр, Саидий шундай деб билар эди.

Аммо бир неча кундан кейин катта жанжал бўлди. Бунга ҳам Муродхўжа домланинг нафсонияти сабаб бўлди.

Ёзувчилар уюшмасининг навбатдаги мажлисида Муродхўжа домла «Ҳозирги вақтли матбуотнинг имлоси» мавзуида маъруза қилиши керак бўлиб, Аббосхон сўраганда мамнуният билан қабул қилган эди. Шу тўғрида газетага эълон берилганда муҳаррир қандайдир мулоҳазага бориб, маъruzачининг номини кўрсатмаган экан. Мажлис бўладиган куни эълон чиққанда, Муродхўжа домла эълонда номи йўқлигини кўриб нафси койиди: «Маъруза қилишдан менга бир дона гуручга арзигундай манфаат йўқ,— деди домла ўзича,— отимдан ҳазар қилсалар, гапимдан ҳам ҳазар қилсинлар, илмимни хор қилмайман».

Домла бундай қарорга келганини жўрттага ҳеч кимга, ҳатто Саидийга ҳам айтмади. Аббосхон маърузачи келмаганилиги сабабли мажлис қолдирилишини эълон қилганда, Кенжа бир дадиллиги билан ҳаммани ҳайрон қолдирди. У аввало, қўйилган маърузани бу куннинг муҳим мавзуи эмас, деди, сўнгра, модомики бу кераксиз маъруза бўлмас экан, бу тўпланишдан фойдаланиш керак, деб таклиф киргизди. Кўпчилик унинг таклифини маъқуллади. Аббосхон бу йигилишдан қандай фойдаланиш ҳақида кимда қандай таклиф борлигини сўраган эди, бир неча киши Саидийнинг қишлоқ хўжалиги журналида босилган «Ошиқлар» деган ҳикоясини муҳокама қилишни таклиф этди. Саидий, қути ўчиб Аббосхонга қаради. Аббосхон ўз навбатида, «ишингиз бўлмасин, парво қилманг», дегандай ишора қилиб кўз қисди. Аммо Кенжанинг қисқагина даромадидан кейин залда шундай кайфият туғилдики, Аббосхоннинг бу ишораси Саидийга тасалли бермай қўйди. Хусусан, Кенжа Саидийнинг «Ошиқлар»и очиқдан-очиқ шўро ҳукуматининг хотин-қизлар озодлиги тўғрисидаги сиёсатига зарба бериш, қишлоқдаги шўроларга қарши унсурларнинг акс ташвиқотлари, қора гуруҳларни тер-

пор йўлига ундашларига дастак қилиш ниятида ёзилганлигини, бунинг қишлоқ хўжалиги журналида босилуви ҳам тасодифий эмаслигини даъво қилгандан кейин, Аббосхоннинг ўзи тасаллига муҳтоҷ бўлиб қолди. Аббосхон тезроқ музокарани тўхтатиб, охирги сўзни сўзлашга шошилди.

Мажлис тугади.

— Ҳаммаси маслаҳат қилиб келган экан,— деди Сайдий Аббосхонга, йўлда кетаётиб.— Мен буни Кенжанинг дадиллигидан билган эдим. Домла келганда ҳам булар маърузани қолдиришар эди.

— Сиз хафа бўлдингиз, чоғи?— деди Аббосхон, Сайдийнинг елкасига қўлини ташлаб.— Бундай бўлишини мен сизга шу мавзуни беришда билган эдим. Агар танқид шу билангина чекланадиган бўлса — қаноатланмайман. Бир мартаба эмас, бир газета эмас, кўп мартаба, жумҳуриятдаги ҳамма газеталарда танқид бўлишини хоҳлайман...

— Нима, биратўла ер билан яксон бўлишимни хоҳлайсизми?— деди Сайдий.

— Асар қанча кўп ва қаттиқ танқид қилинса, ўқувчи уни шунча қизиқиб ва қидириб ўқыйди!

Сайдий бунга ишонди, чунки, Аббосхоннинг ёмон ниятда бир иш қилишини кўз олдига келтиролмас эди.

XXXIII

Оlamдаги ҳамма эркаклар кетсиз бир сафга тизилган. Мунисхон жинснинг фарқига борадиган бўлганидан бери шу саф олдидан ўтиб боради. Мунисхон саф олдидан ўтиб бораётганлигини идрок қилмасидан бурун, назарида, эркакларнинг ҳаммаси бир хилда эди, сўнг эркак эркакдан фарқ қила бошлади, ниҳоят, унга ёқадиган, олдидан ўтиб кетганида қайрилиб қарашга мажбур қиласидан эркаклар учрай бошлади. Энди бир сабаб шундай эркакларни сафдан бир қадам илгарига, унинг қаршиисига чиқариши ва шулардан янги бир саф ташкил топиши керак. Узининг ёнидами ё дунёнинг у бурчидами эканини билолмай юргани эркакни Мунисхон шу сафдан топади ва бу эркак унинг учун шу жинснинг энг мукаммали бўлади.

Салимхон ярим ойлик командировкага бориб қайтгач, Мунисхон онасидан хунук бир гап эшилди: акаси

уни марғилонлик Мухторхон деган бир кишига бермоқчи эмиш! Мунисхон нимжон, хотинчалиш бу одамни бир неча марта кўрган. Мухторхон ҳар келганда Аббосхон, Муродхўжа домла, Маҳмуджон афанди ва бошқаларнинг иштирокида тонготар ўтиришлар бўлар, қачон бирон сабаб билан Мунисхон кирса, Мухторхон гапириб тургани устидан чиқар эди. Мижғов, хотинчалиш, эзма бу одам билан бир ёстиққа бош қўйиш эҳтимоли Мунисхонни шундай ваҳимага солдики, онасини восита қилишга сабри чидамай, акаси билан юзма-юз ўтириб гаплашишга мажбур бўлди.

— Яхши йигит!— деди Салимхон.— Мулойим, шириңсўз, қиздай йигит!..

Мунисхон бу «қиздай йигит»нинг мулоимлиги, шириңсўзлигидан кўра йигитдай йигит қисганда қўлиниг оғришини афзалроқ кўрар эди.

— Менинг ўзимда ҳам ихтиёр борми?— деди.

— Бирон хоҳлаганинг борми?— деди Салимхон кулимсираб.

— Йўқ, лекин...

Салимхон унинг гапини оғзидан олди:

— Йўқ, синглим, бу тўғрида гапиришдан илгари сенга бир нарсани айтиб қўяй, сен ҳар бир оғиз гапингни шуни эсда тутиб айт: мен сенинг аканг, сенга энг яқин киши. Бундан ташқари, отамиз оталик муҳаббатини ва масъулиятини менга ташлаб кетган. Сен хоҳлайсанми, йўқми, бундан қатъи назар, мен сени баҳтиёр қилишим керак! Тушундингми?

Мунисхон ерга қараб тек қолди.

— Биламан, нима демоқсан,— деди Салимхон, давом этиб,— сен «муҳаббат» ва «мажбурият» тўғрисида ўйлайсан ва «мажбурият»дан кўра «муҳаббат» натижасида вужудга келадиган никоҳни ортиқ қўрасан. Ўйлаб қарасанг, иккови орасида фарқ катта эмас. Балки «мажбурият» натижаси бўлган никоҳ яхшироқ бўлади. Фараз қилайлик, мен сени мажбуран куёвга бердим. Сен то у одамга кўникунча бирмунча вақт қийналасан. Мана шу сени ҳозир ваҳимага солади. Ҳолбуки, «муҳаббат» натижаси бўлган никоҳда ҳам хотин шу қийналишни, кўнишишни бошдан кечиришга мажбур, чунки сен муҳаббат боғлаган эркак сенга ўзининг ялтироқ томонларини кўрсатади. Унинг қора, чирик томонларини никоҳдан кейин кўрасан ва шунга кўнишишга мажбур бўласан. Шундай бўлгандан кейин бу икки никоҳ орасида қандай фарқ бор?

Мунисхоннинг кўз олдига Сайдий келди, хаёлида унинг чирик ва ялтироқ томонларини излади.

— Бу бир,— деди Салимхон, давом этиб,— бундан ташқари, хотин нима?— Фақат она... Она... бўлиш учун эркакдан эркакни фарқ қилиш, менингча, зарур эмас-дир.

— Эркак ҳам фақат ота-да! Нега у қизни қиздан фарқ қиласди?— деди Мунисхон ўзи ҳам кутмаган бир дадиллик билан.

— Иўқ... Албатта ота, аммо... Мен бошқа нарса демоқчиман. Муҳаббат тўғрисига келганда севиш ҳуқуқини эркакка бериш керак. Хотин унинг муҳаббатини ўзига қаратиши лозим.

— Хотин эркакдан кам демоқчисиз-да!

— Сабр қил... Бу тўғри. Табиатни қонун билан ўзгартириб бўлмайди. Бунда насл масаласи бор. Мана, мен сенга исбот қиласай: бир хотин йигирмата эрлик бўлса ҳам, бари бир — битта туғади, балки туғмайди. Бир эркакнинг йигирмата хотини бўлса, ўнта бола туғилиши мумкин.

Салимхон асл муддаосини йўқотиб қўйди. У, «хотин эркакдан кам» демоқчи, аммо бу фикрни нимага боғламоқчи бўлганини унуди, яна бошидан тушмоқчи бўлган эди, Мунисхон унинг сўзини кесди:

— Маориф ишчилари союзининг мажлисида қилган докладингизда нима деган эдингиз? Хотин-қизлар эрлар билан тенг ҳуқуқли, у-бу, деб ҳеч кимга сўз бермаган эдингиз-ку?

— У доклад, мен ҳозир сенга доклад қилаётганим йўқ.

Шу кечаси Мунисхон кўрпага кирганидан кейин Мухторхон тўғрисида ўйлаб, «жуда ҳам хотинчалиш эмас эди шекилли, назаримда шундай кўрингандир-да», деган фикрга келди, икки кундан сўнг онасидан Мухторхоннинг бойлигини эшишиб, хаёл сурди. Мухторхон бориб-бориб тўлишади, чинакам йигитга ўхшаб қолади, қаср солади, қасрнинг орқасида кичкина боғча — истироҳат ва хаёл суриш ўрни бўлади. Богчанинг ўртасидаги мармар ҳовузда олтин балиқлар сузиб юради. Шабада эсганда дарахтлардан мусиқа товуши чиқади...

«Иўқ,— деди Мунисхон сесканиб,— худо кўрсатмасин!»

Мунисхон унинг суратини қидириб топди-да, унга узоқ тикилиб анча нарсалар кашф этди: кўзи унча ҳам

юмалоқ эмас, қора билаги унча ҳам ингичка кўринмайди; озгина семирса ўртacha одам бўлар...

Яна бир куни Салимхон бир муносабат билан шу тўғрида ҳеч қандай эътироzга ўрин қолдирмайдиган қатъий сўз айтди: «Сенинг учун мен ўйлайман, сенга ҳеч ўйлаш керак эмас», деди. Мунисхон бу сўзни эшитганидан сўнг Мухторхондан яна «ўртacha одам бўлиш» белгиларини излади, топди, анчагина топди, аммо хилватга кириб йиғлар эди. У ўзини турмага олиб кетилаётган маҳбусдай сезарди: унда қанақа хулқлар бор эканини билмайди; бир ёқдан тузукроқ камерага тушсам гўрга эди деса, иккинчи ёқдан қандай камера бўлмасин, ҳозирдан кўнишига мажбур.

Унинг сўнгги кунларда қиласидиган иши Саидийдан нуқсон, Мухторхондан фазилат излашдан иборат бўлиб қолди. У Саидийнинг фазилатини нуқсонга, Мухторхоннинг нуқсонларини фазилатга айлантиради. Бу қийин иш бир неча ҳафта ичидаги уни шунча сўлитдики, Саидий уни кўчада кўриб дарров пайқади.

— Нима бўлди, тобинг йўқми? — деди унинг кўзига тикилиб.

Мунисхон ерга қаради.

— Йўқ... Умримда ҳеч қачон ҳозиргидай соғ бўлган эмасман.

— Рангинг қочгандай...

— Сенинг ҳам...

Бу тўғри, Саидийнинг ҳам ранги кетган, чунки у ҳам бир неча ҳафтадан бери, Мунисхон сингари, шу қийин ишни қиласар — Мунисхоннинг фазилатларидан нуқсон ясар эди. Икковининг фарқи шундаки, Мунисхон ўзини алдай олмаган — фазилатдан нуқсон ва нуқсондан фазилат ясашдан ожиз келган минутларида йиғларди, Саидий эса ичар эди.

Иккови узоқ жим қолганидан кейин Саидий:

— Қутлашим мумкинми? — деди.

Бу сўзни у жуда тез айтди, аммо айтиб бўлгунча кўзидан ёш чиқиб кетаёзди.

— Мумкин! — деди Мунисхон ўзини хурсанд кўрсатишга тиришиб.

Мунисхон шу билан, бўлажак куёвини яхши кўришини, ўзини баҳтиёр ҳисоблашини билдиromoқчи бўлди. Саидий бунга ишонмаса ҳам, ҳар қалай, Мунисхоннинг шу ҳаракати унинг юрак-бағрини эзиб юборди.

Саидий унинг билагидан ушлаб:

— Орамизда...— деб гап бошлаган эди, Мунисхон өўзни кесди.

— Бўлди, бўлди... Қалин ўртоқ эдик, аммо нима бўлиб ўшандайлар... бўлганига ўзим ҳам ҳайронман.

Сайдий унинг билагини секин қўйиб юборди.

XXXIV

Мунисхоннинг тўйи шу йилнинг кузида бўладиган эди. Сайдий сўнгги ойлар ичида Мунисхоннинг фазилатларидан нуқсон ясашдан чарчаб, ўзига тасалли бериш учун янги, ўз назарида ундан кўра жўнроқ иш топди, қачон шу тўғрида ўйласа дарҳол ўзига-ўзи: «Мен уни олмоқчи эмас эдим, муҳаббат боғлаганим йўқ», дейдиган ва кўнглининг фарёдини ичкилик билан босадиган бўлди.

Бусиз ҳам «маст бўлиш пайшанбалари» Аббосхон, Салимхонлар сухбати, домла билан бўлган ўтиришлар — ҳаммаси Сайдийга рюмка тутар, қаерга борса қаршисидан шиша чиқар эди.

Бу орада Сораҳон унинг олдига тез-тез кириб турадиган бўлди. Қачонданdir бошлаб чой ва овқатни оқсоқ хотин эмас, Сораҳон олиб кира бошлади, яна кечалари кириб Сайдийнинг чойга майлини ҳам сўраб қўяр эди. Бундан кейин тез фурсатда домланинг хотини ҳам юз кўришди. Пакана, ориқ, юзи кўкимтири — заҳил бу хотин Сайдий билан биринчи кўришганида «ўзимнинг ўғлим бўласиз», деди, иккинчи кўришганида эса титраб-қақшаб оқсоқ хотиннинг ярамас хулқлари бор эканини айтиб берди. У худди ҳозир шу оқсоқ билан уришаётгандай, юпқа лаблари бир-бирига тегмай, заҳил ранги кулранг бўлиб кетди, кўз жияклари қизарди. Сайдий буни «Нега чой, овқатни оқсоқ хотин олиб кирмайди?» деган сўроғига жавоб деб ўйлади.

Сораҳон бир кирганда Сайдий бошқа гап тополмай:

— Оқсоқ хотин шундақа ёмонми, Сораҳон? — деган эди, Сораҳон қўл силтаб:

— Онамнинг ўзлари ҳам уришқоқлар,— деди.

Сораҳоннинг онаси ҳар кирганида уйда кўнгилсиз бир воқеа ёки жанжал бўлиб ўтгандай бир кайфият қелар эди.

Бир куни Сораҳон ҳеч кутилмаган бир иш қилди: Сайдий бир кечаси одатдагидан кўра ҳушёрроқ келдида, яна кўчага чиқиш нияти бўлганлиги сабабли ечин-

май, каравотга чўзилди. У хаёл суроқ ётганида секин эшик очилиб, Сорахон чойнак олиб кирди. Саидий ўзини уйқуга солиб ётаверди. Сорахон қўлидаги чойнакни каравотнинг боши томонидаги курсига қўйди-да, Саидийни уйғотди. Саидий уйғонмади. Сорахон уни учиб қолган гумон қилиб секин оёқ кийимини ечди, устига кўрпа ёпиб чиқиб кетди.

Саидий ўрнидан туриб, чойнакни олиб кўрди. Бу — совуқ чой эди. Учиб қолган одамнинг оёқ кийимини ечиш, устига кўрпа ёпишни ҳар ким ҳам билади, аммо ўшандай кишининг бош томонига, бошқа жойга эмас, уйғониб пайпаслаганда қўли етадиган жойга совуқ чой қўйиш ҳар кимнинг иши эмас! Наҳот Сорахон шуни билса! Демак, туппа-тузук! Саидий шифтга қараб узоқ ўйланиб ётди. Унинг кўз олдидан бу кунгача кўрган қизлар ўта бошлади. Буларнинг ичida Сорахон қўлидаги чойнаги билан ажralиб турар эди. Саидий шунча вақтдан бери биринчи мартаба унинг афт-бошига тузукроқ қарашга қарор берди.

Эрталаб Саидий Сорахонга миннатдорчилик билдиromoқчи бўлган эди, эрталабки чойни, нима бўлиб, яна оқеоч олиб чиқди. Сорахон шу куни кечқурун ҳам чиқмади ва шунақаси уч кун йўқ бўлиб кетди. Учинчи кун кечқурун Саидий Мирза Муҳиддин билан чиқиб кетаётганида уни дарвозанинг олдидা учратди. У духоба паранжи ёпинган, қўлида чиммат, кўчанинг нариги юзидағи бир қиз билан хайрлашар эди. Саидий у билан сўрашмоқчи бўлиб Мирза Муҳиддиндан кейин қолди. Сорахон юзини чиммат билан тўсиб, Мирза Муҳиддинни ўтказиб юборди-да, ўзига одат бўлмаган бир абжирлик билан бурилиб бир қадам ташлаганида Саидийга тўқнаш келди. Саидий сўрашгани қўл узатди.

— Нима бўлди, Сорахон, чиқмайдиган бўлиб кетдингиз? — деди кайфдан қисилиб милтиллаб турган кўзларини унинг кўзига тикиб.

Сорахон бу қарашга бардош беролмай, унинг кўкрагига қараб туриб:

— Қовун сайлига чиққан эдик... — деди ва Саидийнинг оқ шоҳи кўйлагига қаерданdir илашган қизил ипни олиб ташлади.

Чойнак уни ҳамма қизлардан ажратган бўлса, бу ипни олиб ташлаши уни Саидийга озгина яқинроқ келтирди. Оқ кўйлакка қизил ипнинг ёпишиб туриши бир нуқс — камчилик. Ҳар қандай камчиликни шу камчиликдан манфаатдор бўлмаган киши тез пайқайди.

Демак, Сорахон Саидийнинг нуқсонли бўлишидан манфаатдор эмас!

Саидий Сорахоннинг тез-тез кириб туришини илтимос қилди, бу илтимосни хайрлашишда бошқа гап тополмагани учун қилмади, лекин нима муддаода қилганини очиқ билмас эди. Шу кўришишда Саидий катта бир нарса кашф қилди: Сорахоннинг кўзи қора, киприклари бу кунгача кўргани ҳамма киприклардан узун.

Шу кундан бошлаб Сорахон ҳар кирганида Саидий янги бир нарса кашф қила бошлади... Ахирин бир куни «Сорахон хунук, бу рост, аммо истараси иссиқ», деган фикрга келди, бир ҳафтадан кейин эса бу фикрга яна янги бир фикр қўйди: «Баъзи қизлар чиройли бўлса ҳам истараси совуқ бўлади, ҳуснда истаранинг аҳамияти зўр».

— Муҳаббат нима? — деди Саидий бир куни Жамол Каримийга, бўшатган рюмкасини столга қаттиқ қўйиб. — Ҳайвоний хоҳиш, лекин унинг яланғоч ўзи эмас, ҳисдан гуллар ясаб безалгани. Бу гуллар қуриб тушса, ҳайвоний хоҳишнинг ўзи қолади. Шу сабабли никоҳ учун муҳаббат шарт эмас. Шунинг учун «Бу хотин хунук, буниси чиройли», дейишда маъно йўқ.

Бу тўғрида шунча кўп гапирдники, Жамол Каримий «Мени яхши кўрган қизимдан айшитмоқчи», деган шубҳага тушиб:

— Муҳаббат борми, ўқми, хунук хотин яхшими, чиройлигими, бундан қатъи назар, мен ўша қизни оламан,— деди.

Саидий учун эса у ўша қизни оладими ё бошқаними — барибир, фақат муҳаббатнинг йўқ эканига ва турмуш учун чиройли хотиндан хунук хотин яхшилигига ишонса бўлгани эди.

Бир куни Саидий газетага шошилинч равишда тушириладиган кампания материалларини ишлаб, ишга бормади, тушки овқатдан сўнгги бир соат истироҳатини ҳисобга олмагандан, бу куни эртадан кечгача ишлади. Унинг кўзлари шунча толдики, яқин нарсалар узоқ, тиниқ ранглар хира кўринар эди. У қаттиқ бир керишиб ўрнидан турганида кўзи қоронғилашди, боши айланиб, қулогига фувиллаган товушлар эшитилди, секин ташқарига чиқди. Ҳозиргина тинган ўткинчи ёмғир кундузги тинимсиз ҳаракатдан кўтарилган чангни босган. Ҳаво соф. Дараҳтларнинг барги тиниқ кўк ва улардаги ёмғир томчилари, ботиб бораётган қўёшнинг қизғиш нурида жилваланар эди. Саидий панжаларини чалмаштириб боши орқаси-

га қўйганича узоқ айланиб юрди. У уйдан чиққанидан бошлаб қайтиб киргунича хаёлдан бўшамади; шунча хаёл сурар эдикни, ҳатто оёгини артмасдан кириб кетганини столнинг олдига борганида орқасига қарабина билди. Бўялган полнинг бир неча ерида оёқнинг изи қолди. Эшикка яқин ерда эса пошнадан кўчган бир парча лой ҳам ётар эди. Саидий оёғини артиб кирди-да, яна ишга ўтириб, қоронги тушиб чироқ ёқилгунча яхши ишлади, аммо чироқ ёқилгандан сўнг эшик олдида ётган бир парча лой унга халал бера бошлади: супургини олиб кириб, энди энгашганида Сораҳон кириб қолди.

— Вой ўлай, Раҳимжон ака,— деди Саидийнинг қўйлида супурги кўриб.— Сиз ишлаб ўтирганингиз учун ювдирмаган эдим. Қўйинг, бемаҳалда, ёмон бўлади...

— Озгина...— деди Саидий супургини ундан олиб қочиб,— шундай... мана шу лойни...

Сораҳон қўймасдан супургини олди ва уйни супурди.

— Хаёл суриб оёғимни артмасдан кирибман. Шунча парво қилмай десам, яна кўзим тушади.

Сораҳон эшик олдиаги латтани олиб кириб, оёқ изларини артиб олди. Сораҳон то бу ишларни қилгунча Саидий яна талай нарсалар кашф қилиб қўйди, кейин Сораҳон жувон бўлганда қандай хотин бўлишини кўз олдига келтириб кўрди: жувон бўлганда тўлишар, тўлишганда ёмон бўлмас...

— Ишингиз бўлаётдими?— деди Сораҳон дераза ёнидаги креслога ўтираётib.— Овқат яқин...

Унинг шоҳи кўйлакни кўтариб турган кўкрагига кўзи тушган Саидийнинг қулоғига бу товуш жуда майин ва ёқимли эшитилди.

— Ишни-ку, ҳар қачон йиғиштирилса бўлаверади, аммо иштаҳа йўқ... Билмадим, куни бўйи бир жойда ўтирганданми...

— Йўқ, мен-чи, мен куни бўйи юрдим. Менинг ҳам иштаҳам йўқ. Ёмғир ёққанга суюнган эдим, ҳаво салқин бўлса...

У сўзини тамом қилмасдан Саидийнинг столи ёнига келди. Саидий эса унинг яна ҳам яқинроқ келишини хоҳлар эди, келмагандан кейин иккни тирсагини столга қадаб, Сораҳонга яқинлашди.

— Сизнинг ҳам менга ўхшаш ёзлигингиз йўқ экан,— деди Сораҳоннинг қўлини ушлаб.

Сораҳоннинг қўлига Саидийнинг эмас, йигитнинг қўли тегди. Сораҳон ҳуркиш акс этган ҳаракати билан шуни билдириди. Саидий буни фаҳмлаб дарҳол қўлини олди-да,

шу дамни совутмай ўз билагининг терисини чўзиб кўрсатди.

— Кўрдингизми, мен шунча семиришим керак...

Сораҳон ўз билагига қаради. Саидий унинг билагига эмас, стол устидаги бошқа бирон жонсиз нарсага қўл узатгандай беғараз ҳаракат билан унинг билагидан ушламоқчи ва терисини чўзиб кўрсатмоқчи бўлди. Сораҳон қўлини олиб қочди ва кулди. Шу кулги Саидийнинг кейинги ҳаракатига йўл очди. У Сораҳонни иккала билагидан ушлаб ўзига тортар экан, ичиди аввал «бу қандоқ бўлди, бу қандоқ бўлди», деди, кейин эса «аввал буни ўпай, қандоқ бўлганини кейин суршираман», деди.

XXXV

Сораҳон питиллаб қўймадими, ё бирор кириб қолишидан ҳадиксирадими, ишқилиб нима бўлди-ю, Саидий Сораҳонни ўша куни ўша тобдаги хоҳишича тузукроқ ўпа олмади.

Икки кун ўйқ бўлиб кетган Сораҳон учинчи куни кечаси кулимсираб, зада бўлган отдай ҳурка-ҳурка кирганида, Саидий яна унинг билагидан ушлади; аммо негадир бу сафар ҳам муддаосидагича ўпа олмади. Тузукроқ ўпиши учун, назарида нимадир кам эди. Сораҳон деярли ҳар куни киради. Саидий ҳар сафар кеча мўлжаллаб қўйганича амал қиласди, аммо кам нарса ҳамон кам бўлиб келар эди. Кейин у, «кўнгилдагидай бўлниши учун ҳар икки томоннинг ҳам интилиши шартдир», деган фикрга келди. Орада уч ҳафта ўтгандан кейин бу шарт ҳам жойига келди. Аммо Саидий ҳамон норози эди. Ахир бир куни ўзидағи бу туйғуни таҳлил қилиб, «чиройли қизларни севиб изтироб чекиш, хунукларининг бошини айлантириб эрмак қилиш — йигитлик ёшининг оғриғи», деган натижага келди.

Албатта эрмак. Наҳот уни ўпиш бошқа ҳақиқий ўпишлардай муҳаббат ҳоврини бир оз пасайтириш бўлса!

Никоҳ учун хотиннинг чиройлигидан хунуги яхшилиги, муҳаббат ҳислар билан безатилган ҳайвоний хоҳишининг ўзигина эканлигига Саидий қанча бошқаларни ва шу билан ўзини ҳам ишонтиришга уринса, Мунисхоннинг фазилатларидан нақадар нуқсонлар ясаса ҳам, ҳарҳолда, Мунисхон Мунисхонлигига қолди. Мунисхон билан биринчи мартаба учрашувини хотирлашнинг ўзи бу фикларнинг ҳаммасини пучга чиқарар ва бунга ўзини яна ишонтириш учун ойлаб Жамол Қаримийнинг миясини қоқиб қўлига беруви керак бўлар эди.

Саидий нима учун университетга киргани қанчалар машаққат тортди? Университет уни Мунисхоннинг кўзи тушадиган йигитлар қаторига қўйиши керак эди. Энди у нега мартаба, бойлик ортириш учун бунчалик жонини жабборга бераётир? Мартаба, бойлик—уни бошқа ҳамма эркаклардан ажратиши, Мунисхоннинг диққатини жалб қиласидиган ўринга қўйиши керак эди.

Бироқ Саидий кечикди. То у мартаба зинасидан кўтарилиб оламдаги ҳамма эркаклардан юқорига чиққунича бошқа киши — Мухторхон ўзининг аллақандай фазилати билан Мунисхонни ўзига қаратиши болди.

Аммо Саидий ўзини уча ҳам кечикмаган ҳисоблар эди. У ўзини мартаба поғонасига қадам қўйиш олдида турган ҳис қиласи ва сўнгги қадамни ташлаш, назарида, жумҳурият матбуотининг бир шовқин кўтарилиши билан бўлиши керак эди.

Нега матбуот шовқин кўтармайди, нега Аббосхоннинг «Саидий ўзбек адабиётининг ифтихори бўлажак» деганини газеталар йирик-йирик ҳарфлар билан сарлавҳа қилмайди? Ахир буни Аббосхонгина эмас, ҳамма билади-ку! Талантнинг қадрига етадиган Муродлўжа домла бунга ишониб неча минг сўм сарф қилиди. Маҳмуджон афанди ўзининг Туркияда кўрган адибларига таққослаб, «бошқа қобилият эгаларининг бир йилда босадиган йўлини Раҳимжон бир ҳафтада босади», деди.

Ҳақиқатда эса Саидий ёзувчиликда сўнгги зинага қадам босиш эмас, биринчи зинадан ҳануз оёгини кўтаролмаган эди. У, шунча вақтдан бери «Ошиқлар», «Қаландар» сингари яна икки-уч ҳикоя ҳам шунча шеъргина ёзди, холос. У ўз доирасидаги таълимни билан атоқли ёзувчиларнинг атоқли бўлувлари сирини очмоқчи бўлиб, бундан илгарироқ «оламнинг бузук эканини ва яна бузилиб келаётганини» очиб қўйди. Бурун Ёқубжондан ҳам камгап бўлган Саидий, гап мавзуи оламнинг бузуклиги ҳақида кетганда, Маҳмуджон афандидан ҳам сергап бўлар эди. Унинг адабий фаолияти «оламнинг бузук» эканини биладиган одамлар билан суҳбат қуриш, билмаганларга тушунтириш бўлиб қолди. У сўзлайди, фикрига қўшилмаган одамни мия механизмидан бирон винти тушиб қолган гумон қиласиди. Қенжак, Теша сингари кишининг эса мия механизмидан бир винти эмас, бутун бошлиқ бир парраги тушиб қолган ҳисобларди.

Унинг учун мия механизми бутун кишилардан бири — Илҳом. У Саидийнинг тилига тез тушунади, бирон фикр-

ни англатиш учун бирон имо кифоя. Бир куни «сиёсат ёмон» демоқчи бўлганини Илҳомга кўз ва юз ҳаракатч билан англатишга муваффақ бўлиб шунча завқ қилдики, ичнида «ер юзида иккита ақлли одам бор: бири — мен, иккинчиси — Илҳом» деб қўйди.

Ўз доирасидаги кишиларнинг ҳаммасини Саидий ақлли, ҳаммасининг мия механизмини бут ҳисоблар, буларни «тушунадиган одамлар», деб атарди.

— Мен ўйлайман биз мохов эмасмиз,— деди Ёқубжон, бир куни босмахонада Саидийнинг биқинига туртиб,— йўқ, агар мохов бўлсан уни айтинг...

— Хўш?— деди Саидий, қўлидаги оттискларни ўлчаётib.

Ёқубжон жавоб бермай, қўлидаги ўзи терган бир неча сатрли набордан оттиск олиш учун пресс ёнига кетди. У қайтиб келиб изоҳ бермоқчи эди, аммо метранпаж рухсатсиз ҳарф териш мумкин эмаслигини айтиб, оттиск олгани қўймаганидан кейин, вёрстка тамом бўлгунча индамай, терган наборини тарқатиш билан овора бўлди. Метранпажнинг бу гапи Саидийга ҳам тегди, чунки у ҳам ҳар замон ҳарф теришни машқ қиласр эди.

— Ҳеч шубҳасиз, биз мохов эмасмиз,— деди Саидий кўчага чиқишигандা.— Нима эди?

— Ҳамма гап ейди, биз нега емаймиз? Гап — кузнинг зеб-зийнати...— деди Ёқубжон.

Саидий, жўралар тушунадиган одамлар бўлса, гап ейишга тайёр эканини билдирган эди, Ёқубжон эртасига жўраларни ном-баном айтди. Булар орасида Саидийга унча синашта бўлмаган бирмунча киши, жумладан, вилоят ижрокомининг собиқ секретари, ҳозир мактаб мудири Зокирхон ҳам бор эди.

Саидий Зокирхонни Салимхоннинг уйида, терговчи Мирза Муҳиддин ҳикоя юзасидан тергов юргизганини айтиб, ёзувчиларнинг қўрқоқлигидан шикоят қилган куни кўрган эди.

Зокирхон ер ислоҳоти ўтказилаётган вақтда бир неча масъул ишчилар билан бирга вилоят партия комитетига ариза берди. Гуруҳ шикаст еди: булардан бир неча киши партиядан ўчирилди, бир нечаси тавба қилиб, тавбаси рост эканини ер ислоҳоти вақтида кўрсатди. Зокирхон эса ёлғондакам тавба қилди, орада бир неча ой ўтказиб туриб, вилоят партия комитетига қарши гуруҳ ташкил қилди, гуруҳ тор-мор этилди. Ўрганган қиморбоз турли ўйлар билан пул топиб қиморга бой бергандай, Зокирхон ишлаб-ишлаб эътибор ортиради-да, бу эътиборга

бир гуруҳбозлик чиқиши билан барҳам беради. Бу шунча кўп тақрорландики, бутун шаҳар уни танир ва ҳамма унга «гуруҳбоз» деб қўйини бигиз қиласи эди. Зокирхон қўлига кичкина чамадонини олиб, кўчага чиқсан куни ҳамма билар эдикни, бир иш қилган ва ариза бергани марказга кетаётир. Оқибат, бу курашда Зокирхон шунча ҳолдан тойдикни, ким ёрдам қўйини чўзса, унинг башарасига қарамасдан қўл узатадиган бўлди. У ҳам оламдан норози, шунча норозики, ҳатто биринчи гап мажлисидаёқ Саидийга ёқа қолди.

Бошланишда бешта бўлган жўралар сони ойнинг оҳзирида тўққизга етди ва Саидий буларнинг ҳаммасидан ҳам мамнун эди.

— Гап мажлиси — каъба уйи, унда нима гуноҳ қилинга гуноҳ дафтарига ёзилмайди, аммо гап шу ерда қолиши керак, бу шарт,— деди бир сафар Ёқубжон суюк кемираётисиб.

Зокирхон кулди.

— Ҳа, бўлмаса шу ерда ҳам мафкура суриштиринг!.. Зиёллар қурултойи эмас бу ер!..

Гап бошланиши вақтида «гуноҳ» ҳисобланган сўзлар кейин-кейин оддий сўзлар қаторига кириб қолди. Саидийнинг назаридаги, оламнинг ҳамма ери бузуқ, сёқ босадиган ери йўқ, фақат шу гап-мажлисларигина тузук, шунинг учун шу гап-мажлисларидагина ўзини фароғатда ҳис қиласи эди.

Бир сафар қотма, Маҳмуджон афандидай товуши ингичка бир муаллим искарддан бир қултум ортиқроқ ичиб олиб, кўкрагига муштлади.

— Мен ўзимга тўқ, ҳар куни қазили ош ейман, аммо ичимга ош эмас заҳар киради. Зиёллар қурултойида мени сўқдилар. Сўксинлар!

Жамол Каримий Зокирхонга қаради. У ўз навбатида Саидийга қаради. Саидий ерга қаради.

— Нима қилиш керак?— деди муаллим давом этиб.— Қани?

— Ташкил қилиш керак...— деди Зокирхон кулимсираб.

Нима ташкил қилиш керак эканини ҳамма билар эди.

Ёқубжон ҳозир гўшт ўғирлаб еган мушукдай, лабларини ялаб, ҳаммага ер остидан қаради.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

I

Саидий Мухторхонни тўй ҳафтаси Салимхоннинг уйида кўриб, ҳайрон қолди. Бунинг нимаси бор, бир бедаво-ку! Қаншари паст, икки кўзи лойга тушган мунчоқдай, бет суяклари чиққан. Қулоқлари еллигичдай. Яна соч-соқолига оқ тушган. Наҳот Мунисхон бунинг фақат бойлигига учган бўлса! Бошқа бир нарса ҳам бордур. Мухторхонни, шу оддий бир киши, ибтидоий мактабнинг муаллимини Аббосхондан тортиб Маҳмуджон афандигача ҳамма иззат қиласди. Маҳмуджон афанди у билан сўрашганда энгалишиб, қўлини ўпгудай бўлади. Саидий унинг Муродхўжа домланинг уйида Аббосхон, Салимхонлар билан сенсирашиб, ҳазиллашиб, кулишиб ўтирганини кўргандан кейин, «ҳарҳолда бу одамда бир сир бор, бир тилсимнинг калити бунинг қўлида бўлса керак», деган фикрга келди.

У бир вақтлар Мунисхоннинг тураг жойини тасаввур қилолмай, «дарвозаси оддий дарвозалардан бўлиши, унинг ичи ҳам шундай оддий деган сўз эмас, ким билади, бунинг ичида қандай сирлар бор» деганидай, Мухторхоннинг ташқи кўриниши тўғрисида ҳам шундай ўйга борди. Унинг қаршисида ўтирганида ҳар дам ундан бирон мўъжиза кутар эди.

— Дарвоқе, поччангиздан салом. Ҳаёлимдан кўтарилибди...— деди Мухторхон Мирза Муҳиддин билан шахмат ўйнаб ўтириб.

Саидий бир чўчиб тушди: Мухторхон Муҳаммадражабни танир деб сира ўйламаган эди.

— Саломат бўлсин,— деди Саидий шошиб,— танир экансиз. Қўпдан бери хат олганим йўқ.

Мирза Муҳиддин қалтис бир шах берган эди, Мухторхон ўйланиб қолди. У шоҳни қайси катақка қўйса фойдалироқ бўлишини ўйлаб:

— Ҳимм... Қўп хат ёзишмаслик керак..— деганини ўзи ҳам билмай қолди.

Саидий ҳайрон бўлди ва бу сўздан мутлақо Муҳаммадражаб таъқиб остида деган мазмунни тушунди.

— Ҳозир қаерда?

— Гарди...— деди Мухторхон ва Саидийга энди жавоб бераман, деб турганида Мирза Муҳиддин бир пиёда суриш билан уни яна илгариги аҳволга солди, Мухторхоннинг фикри яна мудофаа билан банд бўлиб, нима де-

ганини ўзи билмай жавоб берди,— ҳимм... Ўзгантда.. Шах! Ҳимм... Ўзгантда... Йўқ, йўқ, очмас... Ўз... гантда... — Ўзгантда нима қилади?— деди Саидий.

Аббосхон кулди. Мухторхон Мирза Муҳиддинни мот қилишга шошилиб, Саидийнинг саволини жавобсиз қолдирди. Аббосхон ўрнидан туриб, Саидийнинг ёнига келди-да, унинг елкасига қўлинни ташлаб, яна кулди.

— Ўзгантга боришини хоҳламайсизми?

— Нима қилади у, Ўзгантда?— деди Саидий Аббосхоннинг кулишидан шубҳага тушиб.— Ростдан Ўзгантда ми?

— Билмадим. Ҳай, Мухтор, Муҳаммадражаб қаерда?

Мухторхон жавоб бермади. Аббосхон Саидийни диванга олиб кетди.

— Бу киши Муҳаммадражабни қаердан танийди?

— Ҳой, менга қара, Мухтор,— деди Аббосхон, ҳамон илжайиб,— сен Муҳаммадражабни қаердан танийсан?

Мухторхон мот қилишга шошилар эди:

— Шах... шах... Биз ҳаммани таниймиз... Биз ҳаммани... гарди... Сиз бизни танимайсиз, холос. Шах, шах. Мот!

Мухторхон мот қилиб мамнуниятдан қизарди.

— Сиз бизни танимайсиз-да, биз сизни таниймиз. Раҳимжон Саидийни биламиз,— деди доналарни қайтадан тераётib.

Муҳаммадражабнинг ростдан ҳам Ўзгантда эканини айтиб, Аббосхон Саидийни тинчитди, аммо бу ҳақдаги изоҳни кейинга қўйди.

Шу куни Мухторхоннинг нимасидир Саидийга ёқди, шу қадар ёқдики, эртасига Ёқубжонга «Мухторхон тушиунадиган одам кўринади», деди. Ёқубжон эса Мухторхоннинг таъриф-тавсифини қилди. Унинг сўзича, ер юзида мия механизми бутун одам битта бўлса, ўша— Мухторхон эди.

— Кўп иш кўрган одам,— деди у.— Қўлидан ҳар иш келади. Мен уни яқиндан танимайман, аммо биламан.

— Бизнинг йўлларга ҳам юрадими?

— Унисини билмадим... Юрмаса ҳам, ҳарҳолда, шундай ишимиз бор эканини билса, бориб ҳукуматга айтмайди.

Аммо Мухторхоннинг яхши томонлари Мунисхонга кўёв бўлиш учун кифоя қилмас эди. Ҳарҳолда, Мунисхоннинг шу бедавога нега кўнгил берганлиги, бу одамда қандайдир сир борлиги, бу нимжон одамнинг қўлида

қандай тилсимнинг калити бўлуви мумкин эканлиги Саидийга қоронғилигича қояди.

Саидий тўй куни эрталабдан уйини ичкаридан беркитиб олиб, кечгача ичди. Рюмка кетидан қўтарилаётган рюмка истаган жойига бориб тушмас, ичган сайн ўзида ичишга каттароқ хоҳиш сезар эди. У тўйга боролмади, бормоқчи ҳам эмас эди. Тўйнинг қандай ўтганини эртасига Сораҳон сўзлаб берди: Мунисхон йиғлабди, Салимхон уни урибди. Ичкарида анча дилсиёҳлик бўлибди.

II

— Сиз Мунисхон ўртоғимни яхши кўрар экансиз, эшилдим... — деди Сораҳон бир кечаси Саидийнинг ҳужрасига кирганида.

Саидий, тошойналарининг қирралари ёруғ чироф шуъласида ранг-баранг зиё берган катта жавонга терилган китоблардан бирини олар экан, электр қуввати теккандай бир ирғиб тушди ва олаётган китобини ярим суғурилган ҳолича қолдириб, Сораҳонга қаради.

— Бирга юрган бўлса яхши кўрган бўлаверадими? Рост, бирга юрдик, аммо беғараз...

— Бе, худо... беғараз эмиш! Йиғит билан қиз бирга юар эмиш-да, беғараз бўлар эмиш!..

— Нега, мана икковимиз кўп ёлғиз қоламиз. Мана ҳозир ҳам... беғараз гапиришамиз-ку?..

— Ўпишганларимиз, қучоқлашганларимиз ғаразга кирмайдими?

Саидий жавоннинг олдига нега келганини ҳам унуди, келиб жойига ўтирди. У ўзиннинг айтган гапидан хижолат бўлди.

Бундан бир неча ой бурун Қирғизистондан келган бир қирғиз меҳмонга домла Саидийни «куёвим», деб таништирган, Саидий баъзан овқатини ичкарига кириб ейдиган бўлиб, оиласда домланинг ўнг қўли ҳисобланар эди. Бундан ташқари, домла бир куни у билан майхўрлик қилиб ўтириб, «Раҳимжон, Сораҳон билан шўхлик қилманлар... Ҳар ишнинг вақт-соати бор... Рўзани дастурхон устида туз билан очадилар...» деган эди. Гап шу даражага етганда Саидий Сораҳонга «Мен сен билан беғараз гапиришаман», деб ўтиrsa, тағин ҳам Сораҳон йиғлаб чиқиб кетмади. Саидий сўзининг мантиқсиз эканига иқрор бўлиб, кейиндан Сораҳоннинг кўнглини олди. Саидий шу куни биринчи мартаба ўзига ўзи ҳисоб берди, оқим ўзини қаёққа олиб кестаётганлигини фаҳм-

лаб, кўзини чирт юмди-да, «хайр, нима бўлса бўлар...» деб қўл силтади.

Шундан кейин у Сорахонга эр бўлишга кўнига бошлади ва авваллари ҳуши келганда, кейин-кейин доимий равишда оиласда ўзини куёвдай тутадиган бўлди.

Сорахон билан Сайдий орасидаги алоқанинг жиддий тусга кируви таниш-билиш, қавм-қариндошларгача маълум бўлиб, Сорахоннинг онаси ҳаммага «биттаю битта қизимга ичкуёв орзу қилиб юрар эдим, худо ниятимга етказди», деб юрди.

Муродхўжа домла ҳам мамнун. У энди Сайдийнинг олдига бир хайриҳо бўлибгина эмас, қайната бўлиб кирап эди.

Сайдий Сорахонга эр бўлишга кўнига бошлади, энди «бўлажак никоҳ бутун бойлик хазинасининг калитини қўлимга топширади», деб билуви керак эди. Сайдийни шундай ўйга олиб келиш домладан кўп меҳнат талаб қилмади. Домла мулкларига келган солиқ ёки далага қайси ҳўқизни юбориш керак эканлиги сингари масалаларда Сайдийга маслаҳат солар экан, Сайдий ўзини бутун мулк-амлокка шерикдай сезар эди. Кейинги вақтларда домла шундай масалаларда ундан маслаҳат сўраш ўрнига, тўғридан-тўғри рухсат сўрайдиган ва Сайдий қилма деган ишни қилмайдиган бўлди.

Сайдий ўзининг «хунук бўлса ҳам истараси иссиқ» рафиқаси билан Муродхўжа домланинг меросхўри! Домла шу тўғрида гапирганда, Сайдийнинг назарида домла бу бойликларга яна кўп бойликлар қўшиб бўлганидан сўнг кўп турмай ўладиган кўринар эди.

Ер-сув, бир неча авлоднинг қўшимчалари — тўлдиришлари натижасида сарой ҳолига келган ҳовли ўзининг «Боги эрами» билан Сайдийники. Оёқ остидаги сомон парчасидан тортиб томдаги йилдирим соқчисигача Сайдийга қарайди. Шунинг учун бирон дараҳтнинг пўстлогига етган заардан тортиб, ёмғир ёққанда деворнинг нам тортишигача Сайдийнинг диққатини жалб қиласа ва кўнглига ғашлик солар эди.

Сайдий баъзан кечалари кўрпада уйғоқ ётиб туш кўради. У оламшумул ёзувчи: американлик машҳур муҳаррир сингари ҳар куни бир стүнлик нарса ёзиб, йилига ўн икки минг олтин маош олади; турли мамлакатлардан франк, доллар, рупиялар келиб туради; шундан сўнг бу серғавро, серазият шаҳардан кетиб, Шимолий Америка адиби Торо сингари табиат қучорига киради; водийнинг энг баҳаво, энг гўзал ерига солган қасрида ўтириб, хотиц-

ни Ариаднанинг роялда қилган машқига қулоқ берар экан, бутун водий ва ундаги ўтлаб юрган қўй-қўзилар, йилқилар, тоғ ён бағирларида ўсган писта, арча, кўм-кўк ўланлар ва уларнинг орасидан илонизи бўлиб оқсан қуёшнинг нурида кумуш тасмадай ярқираган ариқ ва ариқчалар кўриниб туради. Унинг қасри орқасида ер юзидаги ҳамма мевалардан топиладиган катта боғ бўлади. Саидий олтиннинг кучи билан бу боғда нилуфар гуллари, хурмо ва апельсин дарахтлари ўстиради...

Саидий шу қадар кўп хаёл сурар ва бу манзарани тасаввур қиласар эдики, бу водий, ундаги қаср худди яқинда кўриб келгани жойдай кўз олдида турар эди.

Бу хаёлнинг ҳаммасини ҳақиқатга айлантириш керак. Домланинг меҳмонхонасига кўчиб келиш ўша водий, ўша қаср, ўша Ариадна, ўша ғурраклар ғуриллаб, асаларилар гул сўриб юрган жаннат томон босилган биринчи қадам эди.

III

Муҳаммадражабни эсон-омон жўнатиш учун қамалиши шарт бўлган маҳалла комиссиясининг раиси Мавлонқулов терговчи Мирза Муҳиддин томонидан эҳтиёт чораси кўрилгунча, бир йилдан ортиқроқ қамоқда ётди. Бу муддат унга неча йил кўринса кўрингандир, аммо қўлида бир ярим яшар ўғилчаси билан қолган хотиннинг назарида бутун бир умрдай туюлди.

Эри бор вақтда кундалик тирикчилик аранг ўтиб турган эди, эри қамалиб, орада бир ҳафта ўтар-ўтмас, рўзгорга қўл кетди. Икки ой ўтмасдан рўзгорда сотарли нарса қолмади. Бундай вақтларда ичкари хотинлари учун «осмон йироқ, ер қаттиқ» бўлади. Қавм-қариндошлар ҳам умр бўйи боқолмайди, ахир! Саводи йўқ, бўлганда ҳам паранжи билан столда ўтириб бўлмайди. Столда ўтириш учун эмас, замбил кўтаргани ҳам очиқ юз, бўш қўл керак.

Саккиз ой ўтгандан кейин маҳалла фаоллари, гуноҳкорнинг ҳамкарабалари — шувоқчилар иттифоқнома ёзиб уни кафилга сўрашди. Терговчи Мирза Муҳиддин порахўр Мавлонқуловни кафилга бериш мумкин эмаслигини билдириди.

Гуноҳи порахўрлик, аммо вақт ўтган сайин унинг устига янгидан-янги мағзavalар тўқилар эди: у — порахўр, у — хотинбоз, у — хотин-қизлар озодлигига қарши. Унинг бобоси табиб бўлган. У — аллақандай кишини

ўрли билан ўлдириб, сигирини олган. Ишқилиб, Мавлонқулов ёмон. Агар бирор тентак өр юзидағи ёмонларнинг рўйхатини тузса, биринчи қилиб Мавлонқуловни ёзиши керак эди. Мавлонқулов жиноят қонунлари мажмуасининг ҳамма моддаси билан айбланаарди. Терговчи Мирза Муҳиддин кафилга олмоқчи бўлиб келганларга шундай деди ва кулди.

Ахир бўлмади. Кафилга олиш умиди йўққа чиқди. Энди судин теззалиш керак. Маҳалла фаолларидан бири унинг хотини қўлига оиласининг аҳволини тасвирловчи ариза ёзиб бериб, терговчи Мирза Муҳиддиннинг ҳузурига юборди.

Умрида маҳкама эшигини кўрмаган хотин учун шу аризани олиб бориб керакли одамга тутиш, юзишни билмай туриб дарёнинг ўртасига ўзини ташлашдай эди: суд идораси қандоқ, унда қандай одамлар ўтиради — буни ҳеч тасаввур қилолмас ва юрагини ваҳима босар эди. Аммо, нима қиссин, бошга тушгандан кейин киши юзишга эмас, учишга ҳам уриниб кўради.

Суд идораси тасаввур қилганича бўлиб чиқмади. Оддий бино, ўзи кўриб юрган одамлар. Бутун суд унинг кўзига стол ва қофоздан иборат бўлиб кўринди. Мирза Муҳиддиннинг кабинети эшигига рўпара бўлганида, вастлабки ваҳима уни яна босди. Қабинет қизил байроқлар билан безатилган, суратлар осилган. Қизил мовут ёйилган, ҳашаматли стол орқасида ўтирган Мирза Муҳиддин аризани олиб, хотинга ўтиргани жой кўрсатди. У аризани кўздан кечириб, ингичка ва қора қошлирини чимириди-да, бир қўлини галифе шимининг чўнтағига солиб, иккинчи қўли билан аризани стол устига қўйди; сўнгра ўрнидан туриб нари-бери юрди; анчадан кейин тўхтаб, аризага яна кўз ташлади-да, ўзини дарғазаб кўрсатишга тиришинб, лунжларини шиширди.

Ариза узатган оппоқ қўл чимматнинг остидан чиқиб турар эди.

— Мавлонқулов сизнинг кимингиз бўлади?

Хотин йифи аралаш жавоб берди:

— Эрим бўлади...

Мирза Муҳиддиннинг икки кўзи титраб турган оппоқ қўлда эди.

— Порахўрни шўро қонуни сира аямайди. Порахўр шўролар ҳукуматининг душмани. Эрингиз шўролар ҳукуматига қарши...

Хотин аччиқ йифи аралаш эътирози билан унинг сўзини кесди.

— Вой худо... Суд почча... Бу хусуматдан... ӽзи шувоқчи бир камбағал. Ҳукуматга сирайм қарши әмас. Ҳаммага тушунтириб юрар әди.

— Қаршилиги кўриниб турибди-ку! Мана сиз, унинг хотини, сиз ҳам қарши. Нега бўлмаса шу чоққача паранжини ташламадингиз? Бу қаршилик әмасми? Ҳукумат паранжи ташласин, деганини эшитганмидингиз?

Хотин қўрқиб дудуқланди. У ҳозир паранжини бошидан олиб ташлашга тайёр, аммо ўнғайсизланар әди.

— Ё фақат шу ерга ёпиниб келдингизми?— деди Мирза Муҳиддин унинг ўнғайсизланганини сезиб.

— ӽзим... Уялиб...— деди хотин ва чимматини юзидан туширди.

Давомли ғам-койишдан сўлиброқ қолган бўлса ҳам, бу тиниқ юз, қизил гулнинг ғунчасидай оғиз, ёш йилтираб турган узун қора кинприкларни кўриб, Мирза Муҳиддиннинг кўзлари ўйнаб кетди, аммо сирни бой бермасдан қовоғини солиб, аризани яна кўздан кечирган бўлди.

— Хўп, касби шувоқчиликми? Қандай шувоқчи, бойми, камбағалми?

— ӽзимиз кўчманчи... Ҳеч нарсамиз йўқ...

— Хўп. Мен ҳозир буюраман. Ишни топиб менга беришади. Эртага марказга кетмоқчиман, эҳтимол бирон ой қолиб кетсан. Шунинг учун бу кун кечқурун менга учранг, аризангизнинг жавобини оласиз.

Мирза Муҳиддин адрес берди.

— Хўп,— деди хотин адресни олиб.

Мирза Муҳиддин керишди ва телефонга қўл узатди.

Шу бугун кечқурун бормаса эртасига терговчи марказга кетади, хотин унинг олдидан чиққандан кейиноқ тўғри ўша адрес бўйича эртароқ бориб, кўчанинг бошида ўтириди.

Кечқурун кун ботиш олдида гузардан дабдаба билан ўтган пар отли извош кўчанинг бошида тўхтаб, ундан Мирза Муҳиддин тушди ва ҳеч ёққа қарамай муюлишдаги ҳовлига кириб кетди.

Хотин орада ярим соат чамаси ўтказиб туриб кирганида уни бир йигит ташқарининг саҳнида қарши олиб, меҳмонхонага олиб кирди. Хотин чимматини қўлига олиб эшиқдан кирганида, Мирза Муҳиддин шоҳи кўрпа устида пар ёстиққа ёнбошлаб папирос чекиб ётар әди. Хотин бўсағадан ўтиб, бир-икки қадам босар-босмас, ўтиromoқчи бўлган әди, Мирза Муҳиддин жой кўрсатиб кўрпачага таклиф қилди. Унинг кўзлари қисилган, қизарган, сўзлари мулойим әди. Хотин паранжи-чиммати-

ни дераза олдида турган стол остига тиқди-да, худди ўйилиб кетадиган муз устида тургандай, қўрқиб, қалтираб, кўрпачага ўтириди. Давомли ғам-койишдан оқаришган юз ҳозирги қўрқувдан бўз бўлиб кетди. Жимлик чўкди. Қаердадир ўргимчак уяга илинган пашша фин-филлар эди.

— Ёзилиброқ ўтирангиз-чи! — деди Мирза Муҳиддин қисилган кўзларини хотинга тикиб. — Ёзилиб ўтираверинг, бу ер маҳкама эмас...

— Яхши ўтирибман...

Мирза Муҳиддин гоҳ жиддий гапириб, гоҳ суюқлик қилиб хотинни юқорироқ ўтиришга ундар ва ҳар сафар уни бир оз юқорига силжитар эди.

— Мен ишни кўриб чиқдим... — деди Мирза Муҳиддин ёстиқни хотин томонга қўйиб. — Иш зўр...

У, бир учи хотиннинг тиззасига тегиб турган ёстиқ-қа ёнбошлаб илжайди. Хотин қимтиниб ўзини орқага тортмоқчи бўлган эди, Мирза Муҳиддин қўлини унинг елкасидан ошириб ўзига тортди. Шу дамда хотиннинг бошига бир неча фикр келди: биринчиси — аризанинг оқибатини билишдан воз кечиш, иккинчиси — яқинлашиб келаётган сассиқ оғиз ва ҳаяжондан қийшайган ба-шарага туфлаш, учинчиси — Охунбобоевга арз қиласман, деб қўрқитиш, тўртинчиси — дод дейиш ва энг охиргиси — юзини икки қўли билан беркитиб куюниб йиглаш. Ягона йўл — шу эди, шундай қилди.

— Хафа бўлманг, — деди Мирза Муҳиддин, сўнг, дастурхон ва шиша кўтариб кирган йигитга юзланди. — Тергов аллақачон тамом бўлар эди, бироқ янгидан-янги жиноятлар очилаётибди... Бир иложини қиласмиз...

Йигит рюмкаларга вино қуйиб бирини хотинга тутди.

— Ичинг шу аламларга!

Хотин кўз ёшини артиб бош чайқади. Бу йигит қанча уриниб олдиролмаганидан кейин рюмкани Мирза Муҳиддин олиб, хотиннинг қаршиjisiga чўккалади ва ишни бетўхтов судга чиқаришни ваъда қилиб, бир рюмка вино ичирди.

Орадан икки кун ўтмай, дарҳақиқат иш судга чиқди.

Халқ суди ишни олганидан сўнг, икки сутка унинг устида бош қотириб мағзини тополмади: «Ахир бу одамнинг асосий гуноҳи нима?» деган савол унинг бошига сўйил бўлиб тушар эди. Судья учинчи куни ишни қўлтиғига қистириб, бош терговчининг олдига борди.

Бош терговчи судьянинг фикрини эшишиб, Мирза Муҳиддинни чақирди ва:

— Бу ишнинг ҳар бир варагидан шахсий ғараз ҳиди келади-ку! — деди.

Мирза Муҳиддин «Бу қандай иш экан» дегандай, уни қўлига олди, варақлади-да, эслаганига ишора қилиб қечини керди.

— Хўш, қандоқ шахсий ғараз экан?

— Порахўр дейилади, порахўрлигига далил йўқ. Хотин-қизлар озодлигига қарши дейилади, унинг қаршилиги нимадан иборат экани тўғрисида бирон қилмиши ишда кўринмайди. Хотинни зўрган, одам ўлдирган дейилади, даъвогар йўқ. Ҳоказо ва ҳоказо... Ахир, бунинг асосий гуноҳи нима? Саккиз йилдан бери суд аппаратида ишлаб, бундай бетутуруқ айлов фикрини, бундай пуфлаб шиширилган ишни кўрганим йўқ.

Мирза Муҳиддин ўйланиб қолди ва зўр бериб пешонасини уқалади, қофоз устига тушган юмалоқ-юмалоқ кирларни пуфлаб ташлади-да, ишни варақлаб, газетадан қирқиб олинган хабарни кўрсатди:

— Гап мана бунда... фирмата матбуоти бўлган газетанинг обрўйини сақлашда... Газета уни порахўрликда айблайди. Асосий гуноҳи шу, албатта. Бошқалари унинг томонидан шундай бир жиноят содир бўлуви мумкин эканига далолат қиласиган ёрдамчи фактлар. Албатта, жазо берилганда унинг порахўрлигини назарда тутиб жазо берилади.

— Менингча, билъакс, бу фирмата матбуотининг обрўйини тўқади.

Мирза Муҳиддиннинг аччиғи келди:

— Порахўрлиги рост, мен буни шахсан биламан!

— Ишда бунга асос бўларли ҳужжат йўқ.

— Ишда бор!

— Бўлса кўрсатинг... — деди судья қизишиб.

— Жонли гувоҳни ишга тикиб бўлмайди!

— Сиз айтган жонли гувоҳни мен танийман. Унинг ўзи ҳали суд олдида жавоб берниши керак. Яшириқча ипакфурӯшилик қилиб қўлга тушган бир савдогар. Мен бундай масъулиятни ўз устимга ололмайман.

— Фирмата матбуотининг обрўйини тўқадиган одамга тушиб қолган масъулият бўлмаса керак.

Мирза Муҳиддин эртасига Мавлонқуловнинг хотинига учраб, уни ваҳимага солди: «Ишни енгиллаштириб судга чиқарганимда, ҳалқ суди Иброҳимов ишни яна өғирлаштириди. Эринг отилса эҳтимол» деди. Хотин, эри билан уни танимаган ҳалқ суди орасида қандай адомат бўлуви мумкин эканини ўйламади, чунки икки яшар

гўдак билан тул қолиш ваҳимасида гангид қолган эди. Мирза Муҳиддин шундай қилдики, хотин эртасига вилюят газетасининг бошқармасига «Халқ суди Иброҳимов мендан пора сўради, айб гаплар гапирди...» деб йиғлаб борди. Мирза Муҳиддин билан гапни бир жойга қўйган Саидий буни кутиб ўтирас эди.

Орада икки кун ўтмасдан Мавлонқуловни порахўрликда айблаган ўша имзо билан яна кичкина бир фельегон босилиб чиқди. Бунда халқ суди Иброҳимовнинг хотиндан қандай пора сўрагани ва уйига чақириб зўрламоқчи бўлгани, йиртилган кўйлакнинг бир парчасини у бадмастнинг қўлида қолдириб, хотин қандай қочиб чиққанлиги худди кўргандай тасвир қилинар эди.

Тез кунда суд бўлиб, Мавлонқулов беш йилга кесилди, бир ҳафтадан сўнг бола-чақаси билан хайрлашиди.

Хотини уни йиғлаб қарши олди:

— Шундақа ҳаром-хариш ишларга юриб, бошимга шундай кулфатлар солдингиз... Энди нима қиласман...

— Ёлгон, ҳаммаси ёлғон, хотин! Нима гап эканини ҳали ҳам тушунолганим йўқ. Менинг қамалишим, беш йилга кесилишим кимга бунча зарур экан, билмадим. Ҳар қалай охири бунинг таги чиқар. Хайр, бўлар иш бўлди энди.

Мавлонқулов ўпкаси тўлганини хотинига билдири маслик учун энгашиб ўғилчасининг бошидан ўпди; кейин ўзини тутиб олиб, давом этди:

— Энди анча қийинчилик бўлади. Бошга тушгандан кейин илож қанчалик... Биз бу кун поездга чиқамиз. Сен энди... пилла фабрикасига ишга кирсанг бўлармикан...

— Мен ҳам шуни ўйлаган эдим,— деди хотин, унинг сўзини кесиб,— Бегижоннинг хотини ўша ерда ишлайди...

— Шундай қил. Үлмасак кўришамиз. Бу ишнинг таги очилиб қолар... Бунга хафачиликнинг ҳеч ҳожати йўқ... Гап шу, ишга кир. Кечқурун станцияга чиқинглар.

Унинг кўзи жиққа ёшга тўлди, ўғлини қўлига олиб яна ўпди ва соқчи кўришиш муддати тамом бўлганидан хабар бергандан сўнг, болани хотинига узатди.

У бурилиб ёғоч панжара орқасига ўтганда, ўғилчаси қичқириб қолди:

— Э, дада тетти... дада тетти... дада! Дада!... Да-да!

Мирза Муҳиддиннинг Мұхаммадражабга қилган бу жонкуярликлари — қиличнинг дамидан юриб бориб уни ҳалокатдан қутқаргани учун Саидий унга кўпдан-кўп миннатдорчилик билдириди. Аммо бу миннатдорчиликнинг тўлароқ бўлиши учун Мұхаммадражабнинг ҳам бир таъзими зарур эди.

Саидий Мұхаммадражаб келганда унинг номидан бир зиёфат ташкил қилиб, Мирза Муҳиддинни хурсанд қилишни мўлжаллаб қўйган эди. Мұхаммадражаб Ҳайдар Ҳожи, Мухторхонлар билан бирга келди. Саидий уни, бўлиб ўтган воқеалардан хабарсиз, эшитса ваҳима ва шодликдан энтикар деб ўйлаган эди. Аммо бундай бўлиб чиқмади. Мұхаммадражаб ҳаммасини эшитган, ҳаммасидан боҳабар экан. У, «Мирза Муҳиддин шундай қилиби, яхши одам экан» ҳам демади. Саидий «демак, уни ўзи хурсанд қилмоқчи экану, менга айтиши лозим кўрмаётir» деб ўйлади-да, бу ҳақда иккинчи оғиз очмади.

Мұхаммадражаб тўлишган, юз ва бўйинлари ёғдан йилтирайди, ўзи хушвақт.

Ҳожи бир кун туриб эртасига Мухторхон билан марказга кетди. Мұхаммадражаб Ҳожи келгунча туриши керак эди. Икки кунда қайтишини ваъда қилган Ҳожи бир ҳафтадан сўнг яна бир ҳафта кечикиш эҳтимоли бор эканини билдириб телеграмма берди. Мұхаммадражаб бу кунларни Саидийнинг ҳужрасида ўтказди.

Орада бир неча кун ўтди — Мұхаммадражаб жим, Мирза Муҳиддинни оғзига ҳам олмади. Саидий ишда эканида куни бўйи уйда ўтиради-да, Саидий келиши билан чиқиб кетганича саҳарга яқин келади. Саидий Мирза Муҳиддинга нисбатан Мұхаммадражабнинг одобсизлигидан хижолат бўлар, ичида «юзсиз, беандиша» дер эди.

— Ишларингга Мухторхоннинг ҳам қатнашиши борми дейман? — деди Саидий, бир кечаси, Мұхаммадражаб одатдагидан эртароқ келганида.

Саидий бу сўроқни кўпроқ бошқа гап тополмагани учун берди.

— Ҳожи билан бирга кетгани учун айтиётисизми? Иўқ, бизнинг ишга аралашмайди. Унинг иши бўлак.

Саидий, гарчи бу сўроқни шунчаки берган бўлса ҳам, Мұхаммадражабнинг жавобидан қаноатланмади.

Муҳаммадражаб умуман унинг саволлариға шундай қисқа жавоблар берар эди. Саидий шу чоққача ичида «нега бу ёзилиброқ гапиришмайди?» деб юрган бўлса ҳам, ўзига айтмаган эди, бу сафар очиқ ўпкалади:

— Жуда қўрқиб қолганга ўхшайсизми?

— Нега бундай дейсиз?

— Энди... келганингиздан бери ёзилиброқ гапиришмайсан. Мен келганда кетиб қоласиз...

— Йўқ, Раҳимжон, наҳот... Сиздан яширадиган гапим бўладими... Энди, кечқурунлари учрашадиган ерларга учрашаман... Сиз кечқурунлари ишлайсиз. Халақит бермайин деган ўйга ҳам бораман-да...

— Бу важ эмас! Тўғриси, нима қилиб юрганингизни, ишингиз қалай эканини шу чоққача билмайман. Сиз айтишни лозим ҳам кўрмайсиз...

Саидий ростдан ўпкалади. Муҳаммадражаб ваъдасининг устидан чиқмаган машинасидай, ширин сўз бўлиб сайраб кетди ва бирпасда Саидийнинг кўнглини олиб, орадаги тундликни кўтарди.

— Ўзингиз биласиз, Ҳайдар Ҳожи билан иш бошладик. Ишимиз ёмон эмас. Энди сиз билмаган нарса шуки, teng шерик эмасмиз. Мен тўртдан бир тан.

— Нега, дастмоя Ҳожиникими? Ё молни у топадими?

— Йўқ, дастмоя ўртада. Мол топиш ҳам жўн. Кооперативдан мижозлар кўп. Гап бунда эмас. Ўзингиз биласиз, бу замонда бу ишнинг ҳар куни минг хил чатоғи чиқади. Бу чатоғликларга мен рўпара бўлсан бир кунда илинаман. Ҳожи бўлса ишнинг кўзини билади. Ундан кейин баъзи амалдорларга инобатли. Улгуржи солиқ чиқса, Ҳожи, ҳеч бўлмаганда яримга келтиради ё буткул йўқ қиласди. Аммо, лекин Мирза Муҳиддиннинг ит ялғи тилладан бўлгандир, порани иликдай ютади. Ҳар боргандага Ҳожини кўрмасдан қайтмайди. Кузда борганида иккита босмачининг терловини олиб борди. Ҳамма «отишга ҳукм қилас» деб ўйлаган эди, нимагаки, буларнинг устидан ариза жуда кўп тушди. Шундай бўлса ҳам, бадавлат одамлар экан, пул билан ўлимдан қолди. Иккови ҳам етти йилдан кесилди. Ҳозир биттаси қутулиб чиққан эмиш, деб эшитаман. Аслу терговчиликка ўқийдиган экансиз.

— Мирза Муҳиддин ўша томонларга бориб турадими? — деди Саидий.

— Ҳа, бориб туради.

— Муҳторхоннинг иши бошқа бўлса, унинг Ҳайдар

Ҳожига қандай муносабати бор? Уни қаердан танийди?

— Ҳожини билмайдиган одам йўқ экан. Унинг олдига бу ёфи Қашқардан, бу ёфи Оренбургдан, Қозон деган шаҳардан тортиб одам келади. Ҳар шаҳарга борса иззати жойида.

— Мухторхоннинг муаллимликдан бошқа иши ҳам борми, ахир?

— Бордир-да.

Муҳаммадражаб жим қолди, афтидан, шу мавзуда сўзлашни хоҳламас эди. Саидий яна ўпкалади, аммо бу сафар ўпкалаганини сўз билан эмас, ҳаракат билан билдириди.

— Ўтган йили Ҳожи мени Ўзгантга юборди,— деди Муҳаммадражаб давом этишга мажбур бўлиб,— тўртта от олиб борган эдик. Бир одамнинг уйинга тушдик. Кечқурун Мухторхон пайдо бўлиб қолди, кейин билсам икки ҳафтадан берп шу ерда экан. Қелганда ранги ўчгани, худди рўзғори опись бўлган одамдай шошилган эди. Мен билан тузукроқ сўрашмади ҳам. Мезбон билан пичирлашиб дарров чиқиб кетди. У кетгандан кейин мезбон ундан баттар ҳолга тушди. Ўзингиз биласиз, мезбон ташвишманд бўлгандан кейин меҳмон ўтиргани жой тополмай қолади. Охири хуфтон бўлмасдан, «лоҳас бўлиб кетаётибман» деб, жой солдириб ётдим. Мезбон кўчага чиқиб кетди, хуфтондан кейин Мухторхон билан бирга келди. Мен ўзимни маст уйқуга солиб ётавердим. Иккови узоқ пичирлашиб ўтириб, Мухторхон ярим кечаси кетди.

— Мухторхон нима қилиб юрган экан?— деди Сандий шошилиб.

— Эрталаб намоз вақтида таҳорат олиб юрсам, бир ўрис башара киши келди. Мезбон у билан икки-уч оғиз гапиришди-да, билмадим, нима сир ўтдики, турган ерида тахта бўлиб қолди. Мен ўзимни гўлликка солиб зеҳн қўйиб турибман. Отилишга ҳукм бўлиб ўз оёғи билан ўлимга кетаётган одамни кўрганман, аммо унинг ранги бу мезбонникича эмас эди. Ахири оёғидан дармон кетиб тиззалири букилди — чўккалади. Ўрис шошилганича чиқиб кетди. Нонушта қилдик. Худо ҳақи, одам ҳаддан ташқари қўркса қизиқ бўлар экан: бир тўғрам нонни оғзига солиб чайнай-чайнай ҳеч ютолмайди денг!

— Ахир, нима гап эканини сўрамадингизми?

— Узи сирни бой бермасликка уриниб турибди, айтиб бўлмайдиган сир бўлса, «билган экан» деб ўсал

бўлмасин, дедим-да, сўрамадим. Нонуштадан кейин Мухторхон келиб мезбонни олиб кетди. Пешинга яқин «Самандар қўрбоши ўлдирилди» деган дув-дув гап тарқалди. Бу қўрбоши ҳукумат билан ярашиб кирганига икки кунгина бўлган экан. Кейин билсам, агар шу қўрбоши ўлдирилмаганда Мухторхонга бир азият етар экан.

— Нега?

— Азият етишининг важи шуки, Мухторхон Самандар қўрбошига яроғ-аслача етказиб турган экан.

— Қаёқдан билдингиз?

— Мухторхоннинг менга бир иши тушиб қолди, жонига ора кирмаганимда, кетар эди.

Сайдий Мухторхоннинг унга қандай иши тушганига қизиқсан экди, Муҳаммадражаб гапни бошқа ёқقا бурди:

— Мен Мавлонқуловнинг ғалвасини эшитиб кўнглим ғаш бўлди. Ҳожига айтган эдим, «мен Мухторхонга тайинладим, хотиржам бўлинг» деди. Кейин билсам, Мирза Муҳиддин билан Мухторхон қалин оғайни экан. Албатта, Мирза Муҳиддин бир ёқдан сизнинг юз-хотирингизни қилган бўлса, иккинчи ёқдан энди... яхшиликка яхшилик қайтади-да...

Сайдий, Мирза Муҳиддиннинг жонкуярликлари кимнинг туфайлидан эканини яхши англади, аммо Мирза Муҳиддинга бўлган меҳри заррача қайтмади.

Сайдий, Муҳаммадражабни шу кечаси узоқ гапга солди, унга сон-саноқсиз сўроқлар берди. Бу сўроқларга берилган жавобларнинг ҳар бири чигал калаванинг учини топиб берар экди.

Соққа ўйнаб чўнтагини ёнғоққа тўлғазган ёш бола, душманининг жанозасидан қайтиб келаётган киши — ҳар қайсиси ўзича мамнун, ўзича баҳтиёр, аммо булардан ҳеч қайсисининг мамнуният ва баҳтиёргини ҳозирги Сайдийники билан тенглаштириб бўлмас экди.

Асаларининг ғинғиллаши, расида қизларининг қийқириб кулиши, энди тили чиқа бошлаган гўдакнинг дастлабки айтган сўzlари — ҳаммаси қулоққа ёқади, аммо Муҳаммадражабнинг товуши Сайдий учун булардан кам эмас экди.

Сайдий Муҳаммадражабни бутун бир ҳафта гапга солди. У сўзлаган ҳар бир ҳодиса, воқеа, Сайдий билган ҳодиса ва воқеалар орасига тушиб, уларни бир-бирига боғлар экди.

«Эси бутун одам ҳайрон қолмайди». Бу гап бурунги замонлардан бери бор, ҳозир ҳам, бундан сўнг ҳам ҳикматли сўз бўлиб қолади.

Ташқарида қор ёғди. Ўйда сукут қилиб ўтирган эшон қор ёғаётгани тўғрисида каромат қиласди. Агар бу икки ҳодиса орасида учинчи бир ҳодиса — мушукнинг туйнукдан қараши бўлмаса, шу дамда кўз ёши қилган муридлар сингари кўп катта-кичик ақл эгалари ҳам ҳайрон қолар эди.

Саидийнинг атрофида ҳодисалар сон-саноқсиз ва буларнинг ҳар бири, ҳатто эс-хуши бутун одамларни ҳам дафъатан ҳайрон қолдирар эди.

«Пул» деганда ўт кечиб бўлса ҳам югурадиган Ёқубжон — сандалга тушиб қўйган бир сўм учун хотинини уриб кар қилган киши ўзини маданий юришнинг фидокори эълон қилиб, босмахона ишчиларини текинга ўқитади. Муродхўжа домла — «қишлоқ халқи ҳайвонлашиб кетаётир, кўргани тоқатим йўқ», деб юрган одам кўклиамда ўша «ҳайвонлар» орасига бориб лекциялар ўқий бошлади. Булар ва буларга ўхшаган сон-саноқсиз ҳодисалар бўлди, бўлаётир ва янгиси рўй бериши ҳам мумкин. Булар тўғрисида Саидий фақат Муҳаммадражаб билан суҳбатлашиб, ундан яна шундай эриш воқеаларни эшитганидан кейингина ўйлай бошлади. Унинг фикри уйғонди, шундай уйғондики, ҳатто аллақачонлар ўтиб кетган ҳодисаларни ҳам ўйлаб кўра бошлади. Нега Аббосхон Муҳаммадражабни Ҳожига қўшиб қўйди? Нега Мунисхон — табнат ҳайкалтарошлиқ ҳунарини бошлаганидан бери мислини яратмаган бир мўъжиза, анор сувининг томчисидай тиниқ, суҳбати тонг шаббодасидай кишининг баҳрини очадиган бир қиз Мухторхонга — қиринди, ташланди лойдан ҳафсаласизлик билан «олам учун бир эрмак ҳам керак-ку ахир», деб ясалган ҳайкалга — кўзлари қумлоқда дам олиб ётган калтакесакнинг кўзига ўхшаган бир кишига майл берди? Саидий аввал Мухторхоннинг бойлиги, бор гумон қилган ва шундай деб эшитган эди, кейиндан маълум бўлдики, бу пуч гап экан.

Муҳаммадражабнинг айтганлари, шундан сўнгги фикрий уйғониш натижасида кўрган фактлари, Саидийни «катта бир механизм бор, буларнинг ҳаммаси унинг алоҳида қисмлари» деган фикрга келтирди. Энди бу қисмларни жой-жойига қўйиб, ўша механизмни ҳаракат-

да кўриш керак. Саидий ўзини бу механизминг бир винти бўлиб чиқишига ишонар ва қаеридаги, қай дара жада зарур винт эканини билгиси келар эди.

Агар муҳитнинг бутун қилган иши унинг кўзини қора парда билан қоплаб оламни кўрсатмаслик ёки сирли ойнак орқали қинғир-қийшиқ қилиб кўрсатишдангина иборат бўлса, у парданинг тешилган лаҳзалари, ҳар бир факт ҳақиқат бўла бермаслигига ақли етадиган пайтлар ҳам бўлар эди. Муҳит яна бир иш қилди: Саидийнинг эски ярасини янгилади, тўрт-беш йил ичida хийла битиб қолган яранинг юзини гўё қирғич билан тирмалади. Эски яра янгиланса, унинг дарди янги яранинг дардидан ортиқроқ бўлади. Бу ярани янгилашга, Саидийни бузиб қайтадан ясашга унинг шахсий ҳаёти кўмак берар эди. Саидий оламга, унинг барча ҳодисаларига Муродхўжа домланинг кўзи билан қарап, ҳар бир товушни унинг қулоги билан эшитар эди.

Шахсий ҳаёт юмшатди, муҳит ясади. Оқибат шундай бўлдики, Саидийнинг ички ҳаёти билан ташқи ҳаёти орасидаги кундан-куни ўсиб бораётган қарама-қаршилик унинг жонига қасд қиласларли даражага етди. Бундай қарама-қаршилик кўпинча шахснинг бўйнига сиртмоқ солади. Лекин Саидий ўз доирасидаги одамларни халқ вакиллари деб ўйлагани ва шунинг учун келажакка умид билан қарагани учун бўйнини сиртмоқдан йироқ тутар эди.

Механизм бор. Саидий унинг алоҳида қисмларини билади, бирон киши бу қисмларни жой-жойига қўйиб, уни ҳаракатда кўрсатиши ва Саидийнинг ўз жўралари билан бу механизминг қаеридаги ва қандай винти эканини белгилаб бериши керак. Аммо буни ҳеч ким қилмас, кимга айтса сукут қиласлар, баъзилар елкасини учирив, гапни бошқа ёқقا бурав эди. Саидий Ёқубжонга айтганида «шу гапимиз ўсиб, ўшандай механизмга айланади», деди. Бу гап Саидийни тажанг қилди. Нега гапни тез фурсатда ўстириш, тарқоқ ҳаракатларнинг бошини бириттириш мумкин эмас? Бу саволни берганида Мухторхон, Ҳайдар Ҳожи ва бошқа кўп «тушунадиган» одамларни кўзда тутар эди. Ёқубжон бунга ҳам жавоб берди: «Гап қанча тез суръат билан кенгайса, шунча хавфли, гапга Мухторхон, Муродхўжа домла, Маҳмуджон афанди ва бошқалар сингари «сояси юпқа» одамларни тортиш хатарли», деди. Бошқа оқил, донишманд, тажрибали зотларнинг фикрлари ҳам шу бўлиб, гапни ёшлар ҳисобига ўстириш тўғрисида шама қилишар эди.

Саидий кўнди, катта механизмни излашдан тўхтади, энди алоҳида ҳодисалар орасидан муносабат топиб завқ қилиш ўрнига, гапни қандай қилиб тезроқ Ёқубжон айтган даражага етказиш пайдан эди.

Мунажжимлар қуёш тутилишини қандай қарши олса, Саидий «ташкил қилиш, кенгайтириш» тўғрисида бир фикр айтадиган одамни шундай қарши олади ва шу тўғрида сўзлар экан, қархисида турган киши олдида ҳозир ўйнаш қўйнидан чиқиб келиб, уйда эрининг чойга майлини сўраган хотиндай эшилар эди. Компаснинг тили юз айланса ҳам яна титраб бир томонни кўрсатгандай, Саидий қайси ҳолда бўлмасин бир томонга интилар эди: «Ташкил қилиш керак, кенгайтириш керак!»

У янги йўлга кирган ёш боладай шошилар ва шундай қадамлар ташлашга қасд қилар эдик, бу жўраларини ваҳимага солди.

Саидийни ташкилот ёғидан расман танимаган Аббосхон, Салимхон ва бошқалар уни айблашди, аммо буларнинг гапи «устабузармон» мураббийлар, зотан душман бўлган дўстлар, бадҳоҳ хайриҳоҳларнинг тарбияси, насиҳати, танқидига ўхшар эди.

Ҳали балоғатдан икки қадам берида турган ёш болага онаси бошқа хотинлар олдида «ўғлим, хўп яхшисану, қизларни тинч қўймайсан-да» деб кулар экан, бола уялади, аммо шу топда шундай гапни бошқа хотинлардан ҳам эшитгуси келади, агар шунгача қизлар билан иши бўлмаган бўлса, энди ростдан тинч қўймайди... Май мажлисида кўп ичиб, маст бўлмаслиги таъна қилинган майпараст бундай таънани ҳаммавақт ва ҳар кимдан эшитгуси келади. Бу ҳам онанинг ўғлига берган дашномидай таҳсин аралаш таънадир. Таъна, дашном, танқид ва бошқа мингтурли дўстона, хайриҳоҳона товшуларга таҳсин аралашса, қулоққа фақат таҳсингина киради. Аббосхон, Салимхон ва бошқалар таънасида ҳам мана шу таҳсин бор ва булар бу «таҳсин»нинг хусусият ва кучини билишар эди.

Саидий ҳаддан ошиб кетди, эҳтиёткорлик талаб қилган Ёқубжон билан уришиб, уни «сотқин» деди, жўралардан бир нечасини «қуён юраклар, қуёнлар: шитир этган товуш эшитилса, юракларинг узун қулоқларингдан чиқиб кетай дейди» деди, навбатдаги гап мажлисида талай лойиҳалар тақдим қилиб, шуни қабул қилишни ва амалга оширишни талаб қилди. Бу талаблар ичида яширии ва рақалар тарқатиш ҳам бор эди.

Мажлис бу лойиҳаларни қабул ҳам қилмади, рад

ҳам қилмади ва одатдагидан эртароқ тарқалди. Ким қандай кайфиятда кетган бўлса кетгандир, аммо Ёқубжон асабийлашди. Саидий эса ўзини доҳий ҳис қилас эди.

Орадан бир ҳафта ўтгандан сўнг бир куни кечаси Муродхўжа домла Саидийнинг олдига кирди ва диванга ўтираётib гап бошлади:

— Сизнинг устингиздан шикоятлар бор,— деди кулимсираб.

Саидий қизарди-да, узалиб стол устида турган папиросдан бирини олиб тутатди ва илжайди. У ўтган кечаси Сораҳон чиққанда, ҳол-жонига қўймай, ярим кечагача олиб ўтирган эди, шундан ҳадиксиради ва олдини олишга шошилди:

— Ўтган кечаси...— деб гап бошлаган эди, домла сўзини кесди:

— Шошқалоқлик кишини нобуд қиласди!

— Йўқ, домла, мен сира ҳам...

Домла яна унинг сўзини кесди:

— Сабр қилинг... Рухсат этинг, мен сўзлай. Лойиҳа нима керак, варақанинг нима ҳожати бор, хўш?

Саидий қўрқиб кетди.

— Бир ножӯя ҳаракатингиз билан бир неча кишининг бир ҳафталик вақтини олдингиз,— деди домла давом этиб.— Қанча вақтдан бери шу гапга иштирок этиб, шу вақтгача менга айтмадингиз, мен ўйлайман, бошқа кишига ҳам айтмагандирсиз. Бу — яхши. Шундай бўлиши керак. Бу иш шиша, синса ямаб бўлмайди. Мен била-ман... Тажрибали...

Саидийнинг вақти чоғ бўлиб кетди:

— Гап бор эканини билармидингиз?

— Албатта билар эдим. Бу иш энди бошланаётир, буни мен вужудга келтираётирман, деб ўйлайсиз шекилли... Шундай бўлса керак, йўқса бунчалик шошилмас эдингиз.

— Йўқ, домла, бундай эмас. Албатта, бу ҳаракат бор, аммо, назаримда, тарқоқ. Уларни бирлаштирувчи бир марказ йўқ. Мен хоҳлар эдимки, бу тарқоқ ҳаракат бир изга тушса...

— Қаёқдан биласиз шундай марказнинг йўқлигини?

— Бўлса бизни танитинг, бизга раҳбарлик қилинг.

Домла кулди.

— Раҳбарлик қилаётган бўлса-чи?

Саидий шунча кўп сўроқлар бердики, Муродхўжа домла мўлжалидан ортиқроқ сирни айтиб қўйди.

Саидий ўзининг лойиҳалари билан кўнгилсизлик туғ-

дирган кечаси, Ёқубжон тўғри домланинг олдига келиб воқеани баён қилган эди. Домла кўп масалани ўзича ҳал қиласидиган ва шунга ҳақли бўлса ҳам, буни якка ўзи ечолмай, навбатдан ташқари мажлис чақирди. Домланинг ўз фикри — Саидий етилганлиги сабабли бирмунча сирлардан уни хабардор қилиш эди. Бошқалар эса умумий қоидадан Саидийни мустасно қилишни ҳеч лозим топмас эди. Баъзилар Саидийнинг бу шошқалоқлигига, ўзини тутолмаслигига катта аҳамият бериб, унинг гапда иштирок этишини ҳам хавфли ҳисоблашар эди. Оқибат шу натижага келинди: майли, Саидийни қисман хабардор қилиш керак, У вилоят қўмитаси ва марказий қўмита борлигини билсин, аммо ундаги одамларни шахсан танимасин. Шундагина у, «тарқоқ ҳаракатнинг бошини бириктириш»га шошилмайди ва устида жиҳдий бир масъулият сезиб тийилади.

Муродхўжа домла буларнинг ҳаммасини Саидийга айтди, яна «гапни ташкил қилган ва уни бошқариб турган Ёқубжон — вилоят қўмитасининг вакили, бундай гаплар бир неча жойда бор» ҳам деб қўйди. У Саидийнинг кўнглига қараб ўтираверса, балки ўзи вилоят қўмитасининг раиси эканини, қўмитанинг босмачиликни сақлаб қолишга бўлган тараддудига оид бирмунча фактларни, бошқа жумҳурият билан бўлган алоқа сингари яна кўп сирларни ҳам айтар эди, Саидийнинг қисташига қарамай, ўрнидан турди-да, чиқиб кетаётib, эҳтиёт бўлиш кераклигини, Ёқубжоннинг сўзидан чиқмаслик лозим эканини ва жўралардан ҳеч қайсисига бу гапларни айтмасликни қайта-қайта тайинлади.

Саидий, кўп чигал муаммони ҳал қилиб ҳордифи чиққандай, чуқур нафас олди ва ечиниб кўрпага кирганидан сўнг хаёл суриб кетди: ҳали янгидан-янги гаплар ташкил қилиб, буларнинг ҳаммасига раҳбарлик қиласар, ҳали аллақандай сеҳрли йўллар билан бир кечанинг ичида ўткир нотиқ, ҳарбий ишга ўтакетган моҳир бир киши бўлиб янгидан-янги босмачилик ташкил қиласар, ҳали аллақандай моддалар, ойналар воситаси билан куйдирувчи нур ихтиро қиласар ва бу нур воситаси билан шу ерда туриб шаҳарларни куйдирап, ҳали пўлатдан кийимлар кийиб, ўзи якка зиҳрли автомобиллар, танкларга қарши борар... Шунга ўҳшаган интиҳосиз хаёллар ичида ўзининг водийга солажак қасри юзиб юрар эди.

Муродхўжа домла ҳам талай вақтгача ухлай олмади. У қўмита аъзолари билдиришни лозим кўрмаган гапларни ҳам Саидийга айтиб қўйди. Шу дуруст бўлдими,

нодурустми? Домла ўйлай-ўйлай ахiri, дуруст ва бошқа сирларни ҳам билдиришнинг зарари йўқ, деган натижага келди.

Дарҳақиқат, домла нима учун яширади? Қўмита аъзоларидан баъзилари «Сайдийни умумий қоидадан мустасно қилиб бўлмайди» дер экан, улар учун Сайдий бошқа ўнлаб кишилардан фарқ қилмайди. Домла учунчи? Домла учун Сайдий — бўлажак куёв! Сайдийнинг оғзи бўшлиги, шошқалоқлиги хавф келтирадиган бўлса, қўмита аъзолари айтгандай, ўз устида бир масъулият дис қилганидан кейин тузалади, тийилади.

Ростдан ҳам Сайдий кейинги кунларда анча тийилди, энди илгари тақдим қилгани юзта лойиҳадан кўра ҳозир чин кўнгил билан ишлаб турган бир масъул ишчини газетада масхара қилишни, обрўйини тўкишни, ё бўлмаса бошқармага келган бир хабарни куйдиришни фойдалироқ кўрар эди.

Домла унинг олдиға тез-тез кириб турар, ҳар кирганида Сайдий ундан янги бир маълумот олишга тиришар ва кўп вақт бунга муваффақ бўлар эди. Икки орада ўтадиган гапнинг мавзуи нима бўлмасин — ой куйишими, сигирнинг камсутлигими, оқсоқ хотиннинг ёмонлигими, фаний ихтироотми — барибир унинг охири ташкилотга келиб тиralар эди.

Кўп вақт ўтмай Сайдий Муродхўжа домла вилоят қўмитасининг раиси эканини ва бунга боғлиқ бўлган кўп нарсаларни билди, шундан кейин «алоҳида қисмлар»ни ўз ўрнида ва у «катта механизмни» ҳаракатда кўрди.

Бир жума куни Сайдий Муродхўжа домла билан улфатчилик қилиб ўтирганда Ёқубжон келди. У ўтираётib, «ҳи» деди-да, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, Сайдийга «сиз товуқсиз», деди. Ёқубжон ҳаммавақт бир нарса демоқчи бўлса, аввал шундай бир нотайин ва кўпинча совуқ гапни айтиб, изоҳни кечиктиради. Буни ҳамма, жумладан Сайдий ҳам билар эди.

— Домла сиз айтганмисиз бу кишига? — деди Ёқубжон, Сайдий узатган пиёлани олаётib.

— Йўқ, айтганим йўқ. Ўзларинг ўзаро гаплаша беринглар. Мени ё бошқани аралаштирманглар. Қоидани бузманглар.

Сайдий ҳеч нарса тушунмади, аввал домлага, сўнгра Ёқубжонга қаради. Ҳеч ким изоҳ бермади. Сўз нима тўғрида кетаётгани анчадан кейин маълум бўлди.

Товуқ жўжя очганидан кейин, то жўжалар ўз донини ўзи топиб сайдиган, хавф-хатардан қочиб қутула ола-

диган бўлгунча парвариши қиласди. Жўжалар шу даражага етгандан сўнг товуқ «бор энди, ўз донингни ўзинг топ. Сен ҳам она бўл» дейди, яъни, «етим қиласди». Ёқубжон ва унга ўхшаган дунё кўрган «она»ларниң вазифаси — тухум босиб, жўжа чиқариш — гап ташкил қилиш — уларни тарбиялаш ва оқибат «етим қилиш» — «бор энди», сен ҳам мендек тухум босиб, жўжа чиқар» дейиш эди. Гап шу тўғрида кетар эди. Ёқубжон буни икки-уч оғиз сўз билан айтгандан сўнг, домла унинг берган изоҳига қаноатланмасдан, кенгроқ англатишга мажбур бўлди: навбатдаги гап мажлисида Ёқубжон гап доирасини кенгайтириш тўғрисида масала қўяди ва Саидий, рози бўлиш билан бирга, бу ишни қандай бажариш ҳақида гўё ўз фикрини айтуби керак эди.

Саидий, домланинг узоққа чўзилган сўзига қулоқ бе-рар экан, ўйга толди. Шу вақтгача у, «ташкил қилиш» тўғрисида ўйлаганида, назарида, сон-саноқсиз кишилар бир оғиз сўзни кутиб тургандай эди. Аммо ҳозир, бўйнига маълум бир вазифа тушгандан кейин шундай одамларни хаёлида излар экан, биронта ҳам тополмас эди. Бундан бир-икки соат бурун қулоғига эшитилиб турган дод овозлари қўшиққа айланди: Маҳмуджон афандилар билан тўлган олам Кенжалар, Тешаларга тўлди. Булар орасида Саидий юргани йўл эмас, қочиб беркингани тешик ҳам тополмас эди. У хаёлида газета бошқармасини излади. Йўқ, «тушунадиган одам» йўқ. Университетдаги танишларини хаёлдан кечирди. Буларнинг ичидаги танишларини ўйлаганида юрагини ваҳм босар эди.

Ҳарҳолда Саидий бу вазифани қабул қилди ва навбатдаги гап мажлисида, Ёқубжон масала қўйганда, Ёқубжон ва Муродхўжа домла ўргатган сўзларни майнадай тақрорлади.

VI

Агар қароқчи, Муродхўжа домланинг йўлини тўсиб, «жонми, ҳамёнми?» деса, домла «ҳамён» деганини ўзи ҳам билмай қолади. Борди-ю «ҳамёнми, Саидийми» деса-чи?— Ҳеч шубҳасиз «Саидий» дейди, чунки келажакда катта ҳамён эгаси бўлиш умидини йўқотишдан кўра, ҳозир бир ёки бир неча кичкина ҳамёндан айрилиш яхшироқ.

Саидийнинг бир саволи жавобсиз қолиши, ёки унинг андак кўнгилсизланиши жуда қимматга тушуви мумкин эканини домла билар эди, шунинг учун Саидий оз вақт

и чида ундан ташкилотнинг тузилиши, иш усулларига оид кўп нарсаларни билиб олди. Ташкилотнинг муддаоси — қизил байроқ ўрига кўк байроқ тикиш. Бу шундай байроқ бўладики, унинг ҳимояси остида машина-дам, машина-босқон билан ишлайдиган хусусий корхона очган киши Саидийнинг отасидай ўзини осмайди. Водийга қаср солиш, канизаклар, чўрилар сақлаш ва ҳоказолар мумкин бўлади.

Саидий иш бошлади. Унинг вазифаси — янги одамлар топиб, янги гап бошлаш эди. У кечалари ўйлаб ётиб, кимнинг олдига бориш ва қандай қилиб гап бошлаш тўғрисида маълум қарорга келади, аммо тонг отгандан кейин муваффақият қозонишга шубҳаланади, у кишининг олдига боргани отланганида эса, ўзини тамоман ожиз сезади. Саидий босмахона комсомол ячейкасининг секретари, Пўлатовнинг олдига боришга бел боғлаганида ҳам шундай бўлди.

Пўлатов босмахонага янги келган, илгари бошқа босмахонада ишлар эди. Саидий Ёқубжон сингари ҳарф теришни ўрганмоқчи бўлиб, босмахонада юрганида уни кўрар эди. Саидий бир куни терган ҳарфини сочиб юборди. Бунча сочилган ҳарфни жой-жойига қўйиш, қайси хонада қандай ҳарф туришини билмаган Саидий учун кўп қийин иш эди. Шунда Пўлатов келиб, сочилган ҳарфларни йиғишириди ва жой-жойига қўйди. Иккови шу муносабат билан танишган эди.

Пўлатов сўнгги вақтларда Саидийнинг комсомол эканини эшишиб, бир неча марта «бизнинг ячейка учётига келинг» деб мурожаат қилди. Саидий эса комсомолдан чиқиб қолганини билдирамасдан «университет ячейкаси учётдан чиқармаётир», деб юрди. Пўлатов Саидийни газетанинг масъул котиби, юқори маълумотли комсомолдан чиққан ёзувчи деб ҳурмат қилар эди. Саидий бир неча марта унинг ҳужрасига борди, аммо шу вақтгача, Муродхўжа домланинг тили билан айтганда, унинг «қўйнига қўл солиб кўргани» йўқ эди.

Саидий кечқурун унинг ҳужрасига борганида ҳеч кутмагани бир тасодиф устидан чиқди. Унинг ҳужрасида, бир вақтлар ер ислоҳоти вақтида кўргани йигит — «Пешонамдан чойракорчиликни ўчиритириб, йигирма танобгина ер питдириб оламан» деган батрак — Йўлчибой ўтиради. Унинг устидан яхши беқасам тўн, бошида чуст нусха дўппи, белида шоҳи қийиқ, оёғида қишлоқ йигитлари яхши кўрган пошнаси бир қарич ағдарма этик. Саидий уни таниди, аммо ўзининг кўзига ишонмас эди.

Йўлчибой дарҳол ўрнидан туриб, Саидий билан қучоқлашиб кўришди. Йўлчибойдан кейин унинг жияни — йигирма ёшлардаги бир йигитча ҳам сўрашди.

— Сиз бу кишини қаердан танийсиз? — деди Пўлатов Йўлчибойга.

— Бу киши билан биз эски қадрдон. Ер ислоҳоти вақтида бизнинг қишлоққа чиқиб бир ойга яқин турганлар. Оббо, ўртоқ Саидий-еъ... Бир кўрай деб шунча орзуманд бўлдим... Катта шаҳар экан, кишини ахтариб топиб бўлмайди. Яқинда матбуотда ишлайдилар, деб эшитиб, босмахоналарни қидирар эканман-да, деб қўйган эдим... Хўш, тинчмисиз, димогингиз чоғми?

Йўлчибой Пўлатов билан марказда секретарлар курсида ўқиб юрганида танишган. Бу вақтда Пўлатов секретарлар курси ўрнашган бинонинг остки қаватидаги босмахонада ҳарф терувчи эди. Йўлчибой дарсдан бўшагандан кейин Пўлатов ҳужрасига келар, ўзининг хушчакчақлиги, очиқлиги билан унинг ҳордигини чиқарар ва шу билан бирга дарсда тушуммаган нарсаларини сўрар эди. Пўлатов ишдан чарчаган кезларида ҳам Йўлчибой билан сұхбат қуриб, унга билганларини ўргатишдан эринмас эди. Пўлатов унга шунча ўргандики, ишдан қайтганидан сўнг Йўлчибой келмаса дарсхонага борар ва то дарс тамом бўлгунча Йўлчибой билан бирга ўтиради. Бир куни Йўлчибой қаердандир «ер юзида одамлар қандай пайдо бўлдилар» деган китобни топиб келиб, ҳарф терувчилардан хафа бўлди: «Бизга одамлар қандай пайдо бўлганининг кераги йўқ. Бу одамлар қандай бўлиб бири бой, бири камбағал бўлди, мана шу керак, шунаقا китоб чиқаринглар», деди. Пўлатов завқ қилиб кулди ва эртасига шундай китобни топиб берди. Бу гап бутун ҳарф терувчилар орасида тарқалиб, шундан сўнг Йўлчибой ҳарф терувчилардан кўп ўртоқлар ортириди. Йўлчибой шу кунлардан бери Пўлатов билан иноқ. Пўлатов бу ерга келганидан сўнг Йўлчибой шаҳарга ҳар тушганида уни кўрмасдан кетмас эди.

Йўлчибой ўзининг қандай ўқигани ва ҳозир қишлоқ шўросида секретарь бўлиб ишлаётгани тўғрисидаги ҳикоясини тугатгандан сўнг, Саидий унинг жиянидан:

— Сиз-чи, сиз ўқийсизми? — деб сўради.

Бу йигит эшифтади. Саидий саволини яна қайтарган эди, Йўлчибой дарҳол Саидийни огоҳлантириди:

— Чап қулоғи кар, сира эшифтади...

Йўлчибой, «Сенга айтиётир» деб йигитнинг тиззасига туртган эди, йигит Саидийга ўнг қулоғини тутди.

— Чап қулоғингизга нима қилган? — деди Саидий. Йигитдан илгари Йўлчибой жавоб берди:

— Отаси уриб кар қилган.

— О, бу қандай ваҳшийлик! — деди Саидий Пўлатовга қараб, — нима гуноҳ қилган эдингиз?

Йигит илжайди.

— Ҳечтима... Бир куни Кимсан деган бола билан қўриқда мол ўтлатиб юрган эдик, иккита милтиқлик келиб, биздан «қишлоқда қизил аскарлар борми?» деб сўради. Кимсан «йўқ» деди, мен «бор» дедим; ростини айтдим. Йигит Кимсанни бир-икки ҳамчи урди. Шунга алам қилиб, Кимсан отамга «ўғлингиз қўрбошиларга ён босди» деб чақибди. Шунга отам «нега аскар борлигини айтдинг, йўқ, десанг-ку тўғри келиб иккови ҳам қўлга тушар эди», деб мени урди. Акам келиб қолди: ажратармикан десам, у ҳам бир-икки тепди. Шунда қулоғим... Бир ойгача дўхтирга қаратдим, бўлмади.

Шу муносабат билан сўз босмачилик тўғрисида кетди-ю, Саидий ўзини овсарликка солиб ўртага босмачилар кимлар, деган мазмунда бир савол ташлади, бу савол замирида «хато йўлга кирган энг яхши йигитлар»га ачиниш руҳи бор эди. Пўлатов бир нима демоқчи бўлган эди, Йўлчибой унинг сўзини оғзидан олди:

— Батрак «яхши» деса, хўжайин «ёмон» дейди. Батрак «ёмон» деса, хўжайин бор товуши билан «яхши» деб бақирмасдан иложи йўқ. Батрак гап қайтарса, хўжайин пичоқ сууради, болта кўтаради. Буни мен ўз кўзим билан кўрдим. Ер ислоҳотини Иброҳим Раҳматуллаев яхши, деган эди, унинг хўжайини Ниёзмат Ҳожи ёмон, деди, батрак гап қайтарган эди, Ниёзмат Ҳожи уни бир кечада йўқ қилдириб юборди... Ҳозир батраклар, камбағаллар ҳар ерда хўжайнинг гап қайтаради, илгариgidай шапалоқ еб қуллуқ қилмайди. Шундай бўлганидан кейин ҳамма хўжайнлар ҳам пичоқ сууриб, болта кўтаради... Босмачилик ўша хўжайнлар кўтарган болта...

Йўлчибойнинг бу жавобидан кейин Саидий учун бу мавзуни давом эттиришнинг маъноси қолмади, соатига қараб ўрнидан турди ва хайрлашиб чиқди.

Бу сухбатда ҳеч қандай тортишув бўлгани йўқ, лекин Саидий ўзини узоқ тортишувдан чарчагандай сезар эди.

VII

— Сиз қўнғизсиз,— деди Ёқубжон бир куни, идорадан ҳамма кетиб, Саидий билан ёлғиз қолганида.

Саидий одатдагича унинг юзига қараб изоҳ кутди.
Ёқубжон қофоз титкилаб ўтириб, яна дўнғиллади:

— Қандақа қўнғиз денг!

— Хайр, қандақа қўнғиз? — деди Саидий.

Ёқубжон махфий бир гап айтмоқчи бўлгандай, у ёқ-
бу ёққа қаради-да, сўнгра пичирлади:

— Отнинг тезагини яхши кўрадиган қўнғиз... Отнинг
тезагини юмалатиб уясига олиб киришга ҳаракат қиласди,
аммо ҳаммавақт уясининг оғзига сиғмайдиган тезакка
ёпишади. Меҳнатни қила-қила оқибат уясининг эшигини
тезак билан беркитиб қўйиб, ўзини-ўзи қамайди.

Саидий ўйланиб қолди.

— Ҳа, гапнинг кайфини сураётисизми? — деди Ёқуб-
жон Саидийнинг олдига келиб.

— Мен тезак юмалатадиган бўлсам, аввал сизни
юмалатар эдим, — деди Саидий кулиб.

Саидий, гарчи кейинчалик Ёқубжоннинг рамзига ту-
шунган бўлса ҳам, бу гапни ҳақоратга қарши ҳақорат
тарзида айтди.

Саидий янги гап ташкил қилишга кўп уринди, бир
неча ёшларнинг қўйинларига қўл солиб кўрди, аммо
ҳеч иш чиқаролмади, чиқаролмадигина эмас, ҳар сафар
бир хавф туғдириб, бундан сўнгги фаолиятининг йўлини
беркитар эди; оқибат шундай бўлдики, бирорвнинг олдига
боришга, даромад қилишга безиллаб қолди. Ёқубжон
уни қўнғиз дейиш билан шуни айтмоқчи ва таъна қил-
моқчи эди.

Саидий ўзини оқлашга тиришди:

— Менинг ўрнимда бўлганнингизда сиз ҳам шу ҳолга
тушар эдингиз.

— Йўқ, мен сизнинг ўрнингизда ҳам бўлганман, ле-
кин қўнғиздай қамалиб қолганим йўқ.

— Нима қилдингиз?

— Ташкил қилдим.

— Ташкил қилганингиз билан янги одам топганингиз
йўқ-да!

— Нега, мана сиз, Зокирхон...

— Мени сиз шу йўлга солдингизми? Ҳеч-да! Менинг
шу йўлга киришим учун Ёқубжоннинг усталиги эмас,
ўзимнинг бир лаҳза ўйлашим кифоя эди. Мен инқилоб-
дан ютқизган киши... Зокирхон ҳам, бошқалар ҳам шун-
дай. Қани, шу тўққиз кишининг ичидагизнинг устали-
гингиз орқасида шу йўлга кирган ким бор? Бундай
одамларни бир жойга тўплаш қийин эмас. Бу одамлар
ҳатто ўз-ўзидан ҳам тўпланиб қолади. Сиз Кенжа, Пўла-

тов ва бошқа шунга ўхшаганларга таъсириңгизни ўтка-
зинг, қойил қолай.

— Сиз ҳам комсомол эдингиз-ку!

— Ҳа, мен ҳам комсомол эдим. Бироқ, сиз мени ком-
сомолдан юлиб олган бўлганиңгизда ҳам, янги бир
нарса олганиңгиз йўқ. Мен ўз маҳалламдан кетган экан-
ман, қайтиб келдим.

— Шундай бўлса, нега шундақа одамларни топиб,
ишни шулардан бошламадингиз?

Ёқубжон бориб жойига ўтириди. Сайдий, қаршисида-
ги деразадан ташқарига, узоқларга кўз тикканича ўйла-
ниб қолди, анчадан кейин нимадир демоқчи бўлган эди,
эшик очилиб гапи оғзида қолди. Муаллим Салоҳиддин
домла салом бериб кирди. Ёқубжон дарҳол сўрашди.
Сайдий ҳали ўрнидан туришга улгурмаган эди, Сало-
ҳиддин келиб қўл берди. Сўрашганда бу одамнинг бир
вақтлар ер ислоҳоти муносабати билан бўлган зиёлилар
кенгашида сўзлаган сўзлари Сандийнинг қулоғига эши-
тилиб кетди.

Салоҳиддин домла у вақтдагига қараганда анча
кеқсайган. У вақда мош-гуруч бўлган соқоли ҳозир та-
моман оқарган, бўйин томирлари чиққан. У ҳассасининг
ёрдами билан курсига ўтириди, қайрилма ёқа камзули-
нинг чўнтағидан рўмолча олиб юз-кўзини артди.

— Қалай, бардаммисиз,— деди Сайдий ва ўзи била
туриб яна сўради:— Ишлаётисизми? Мактаблар қалай?

Салоҳиддин илжайиб қўя қолди. Сайдий ҳам саволни
жавоб олиш учун бермаган эди.

Салоҳиддин бир йилдан бери ишсиз. Округ маориф
бўлимининг ижтимоий тарбия бўлими мудири Салимхон
соғлом мафкура, соғлом тарбия ғамхўри бўлиб қилган
докладларининг бирида Салоҳиддинни янчидан ташлади.

Салоҳиддин домла муаллимлик қилган мактаб дево-
рий газетасида миллатчилик руҳида ёзилган бир неча
шеърлар босилган. Бир бола давлат арбобларидан бири-
нинг ҳайкалини уриб синдирибди. Бир бола ўзининг хо-
тира дафтарига «Катта бўлганимдан кейин инқилобчи
бўлиб ...ни ийқитаман» деб ёзиб қўйибди ва бу уч нуқ-
та нима деб сўралганда «шўролар ҳуқумати» дебди.
Буларнинг ҳаммаси рост, Салимхон заррача ҳам мубо-
лаға қилгани йўқ.

Муаллимлардан, мураббийлардан ҳеч қайсиси бола-
ларга бундай таълим бермаган. На арбоб ҳайкалини
синдирган, на катта бўлганида «инқилобчи» бўлмоқчи
бўлган ва на бошқа болалар ҳеч қайсиси «буни менга
фалон муаллим ёки мураббий ўргатди» деёлмайди.

Айб кимда?

Синфий ҳушёрликка чақирган Салимхон, бу ҳодисаларни таҳлил қилиб, натижа чиқарди: «Ким айбли? Вақтида дарсига келиб, дарсини берганидан сўнг бир минут ҳам мактабда турмайдиган муаллим — Маҳмуджон афандими ё кечасию кундузи мактабда, ётоқхоналарда бўладиган мураббий Салоҳиддинми? Бунга албатта Салоҳиддин айбли. Тарбия ишига расмий, вазифашунослик билан қараган мудир, муаллимларни ҳам оппоқ деб бўлмайди, аммо ҳамма иллат Салоҳиддинда! Калтак шу одамнинг бошида синиши керак».

Дарҳақиқат, калтак Салоҳиддиннинг бошида синди. У мураббийликдан бўшатилди. «Салоҳиддин домла яхши эди», деб уни мажлисда ёқлаган талабалардан бир нечаси Салоҳиддиннинг таъсирида заҳарланган ҳисобланди ва уларга алоҳида диққат қилиш вазифаси қаттиқ ҳайфсан билан қолдирилган мактаб маъмуриятига, муаллимларга топширилди. Маҳмуджон афанди бу топширикни мамнуният билан қабул қилди.

Салоҳиддин мактабдан қувилди. Орада беш ой ўтиб, унинг бўйга етган қизи вафот қилди.

Педагог ўз шогирдларини, ота ўз қизини йўқотди. Салоҳиддин учун бунинг ҳар иккаласи баравар кучдаги кулфат, мусибат эди. Севикли шогирдларидан бир неча дафтар, севикли қизидан — оч қизил ласга турли рангдаги ипаклар билан тикилиб ишланган СССР харитаси қолган.

Дафтар, харита! Харитага қараганида Салоҳиддиннинг кўзига ёш келса, дафтарларга қараганда бу ёш оқиб соқолига тушар эди.

— Ўртоқ Саидий,— деди Ёқубжон,— домла кўп қийналгандир. Ёрдам қилсак, деган ўйга бориб, кеча контора мудири билан бир гапиришиб кўрган эдим. Бизга кассир керак, деган эди. Шунга... муваққат бўлса ҳам... а, домла, нима дейсиз?

Салоҳиддин сукут қилди.

— Яхши бўлади! — деди Саидий, кейин афсусланиб оҳ тортиди.— Қийин экан-да... ўттиз, ўттиз беш йиллик муаллим...

— Эски зиёли,— деди Ёқубжон,— бўриининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам...

Салоҳиддин Ёқубжоннинг нима демоқчи эканига тушунди.

— Энди, ука тарбия масаласи кўп нозик масала. Инсон бамисоли бир машина, машинанинг сарф қилини-

ган қувватни фойдали ишга айлантириш қобиляти турличадир. Инсон ҳам шундай. Инсонларнинг ҳам инсониятга фойда етказиш қобиляти турлича. Фан машиналарнинг шу қобилятини ортиришга, яъни сарф қилинган қувватдан иложи борича кўпроқ фойда чиқаришга урингандай, тарбия ҳам инсоннинг жамиятга фойда етказиш қобилятини оширишга уринади. Фан ҳали сарф қилинган бутун қувватни исрофсиз фойдали ишга айлантирадиган машина тополгани йўқ, аммо тарбия буни топди. Ер юзида шундай бир тарбия борки, бу тарбияни кўрган киши куч ва умрини самарасиз, худбинлик натижаси бўлган ишларга сарф қилмайди. Бундай тарбияни берадиган мураббий аввал ўзи тарбияланган бўлиши керак. Мен умримнинг ярми бузук, инсонларни майиб қиласидиган тарбия асосига қурилган жамиятда ўтган одамман, шунинг учун ўзимни қанча қўлга олмайин, саҳв-хатога боришим муқаррар. Амма шогирдларимдан шундай фикрлар чиқувинга мен айблими, бошқами — ҳануз билолмайман. Шундай бўлса ҳам модомики менинг тарбия доирасида ишлашим заарли экан, четланиш менинг инсоний бурчимдир.

Ёқубжон мийифида кулиб қўйди.

— Отдан тушсангиз ҳам, узангидан тушмайсиз-а, домла...

— Тушунмадим, ука...

— Йўқ, энди, айтаман-да... Фойдаси йўқ... Бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам...

Саидий Ёқубжоннинг бу гапини тушунтириб берди. Салоҳиддин ўйланиб туриб, деди:

— Агар масала сиз айтганча бўлса, албатта, мунофиқлик бўлар эди. Бундай эмас, мен бу байроқ остига зўр келганидан ўтганим йўқ. Бу байроқ машъал бўлиб, саодати абадия йўлини ёритди. Турли ялтироқ пардаларни ўиртиб, унинг остидаги кир ниятларни кўрсатди. Ҳақиқатни кўрдим. Мана шунинг учун ўтдим.

Саидий гўё Салоҳиддинга эмас, ўзича гапиргандай, кесатиб дўнгиллади:

— Ҳарҳолда негадир беақлроқ зиёлилар сиз кўрган ҳақиқатни кўролмайди.

— Инженерлар ҳам зиёли ҳисобланадими? — деди Ёқубжон Саидийга қараб.

Салоҳиддин буларнинг нима демоқчи эканини билди, аммо муддаосини англай олмас эди.

— Шахта воқеасини айтмоқчисиз, шекилли? — деди Салоҳиддин.— Албатта, улар доно зиёлилар, ақлли зиё-

лилар. Бироқ дунёда оқ ҳам йўқ, қора ҳам. Бу ҳар кимнинг қарашига боғлиқ нарса. Манфаат масаласи бор. Америка қитъаси янги очилган вақтларда миссионерлар ундаги занжиларни христиан динига киргизиш учун турли йўллар тутган, жумладан, ой тутилишини илоҳий бир ҳодиса қилиб тушунтирган. Ой тутилиши илоҳий ҳодиса эмаслигини миссионерлар билмаганими? Билган, аммо билса ҳам ҳалқни нодонликка бошлаган. Ўша миссионерларни аҳмоқ, деб бўладими? Йўқ. Шахта воқеаси, умуман инқилобга қарши қаратилган ҳаракатлар, инқилоб, яъни ҳақиқатнинг қаршиликка учрашидир. Ҳақиқат қанча кўп қаршиликка учраса, кишиларнинг қалбидан шунча чуқурроқ ўрин олади.

Салоҳиддин билан бу мавзуда сўзлашиш Ёқубжоннинг планида йўқ эди, нима бўлди-ю, орада шунча гап бўлиб ўтди. Саидий эса бу гапни давом эттириб, шу ернинг ўзидаёқ Салоҳиддинни «большевизм зулмидан дод» дегизини хоҳлар эди. Ёқубжон бунга йўл қўймай, гапни қисқа қилди ва Салоҳиддин кассир бўлишга розими эканини аниқ билмоқчи бўлди.

— Мувофиқ кўрилса, албатта, йўқ демайман,— деди Салоҳиддин.— Қайси тарзда фойдали бир иш билан машғул бўлсам...

Салоҳиддин рўмолчаси билан кўзини арта-арта хайрлашиб чиқди.

— Мана шуни қўлга оламан,— деди Ёқубжон Саидийнинг олдига келиб,— сиз қўнғизиз...

VIII

Муҳаббат — сенгиб бўлмас хоҳиш натижасида вужудга келган оиласда муҳаббат ҳарорати ва зиёси икки вужудни бир-бирига боғлайдиган сон-саноқсиз туйфуларни барқ урдиради, чечаклар оттиради. Мажбурият натижасида вужудга келган оила эса, модомики оила бўлиб қолиши зарур экан, совуқ, мажбурият сохта туйфулар туғдиради. Мунисхон билан Мухторхон оиласи мана шундай оилалардан эди. Мунисхон сохта туйғунинг тез-тез фош бўлиб туришидан кўп азият чекар эди.

Никоҳдан бурун Мунисхонга икки нарса тасалли берар эди: бири — Салимхон айтганча, никоҳдан сўнг кўнигиши — «чирик қирраларини яширмай, кўрсатиб турган Мухторхондан ялтироқ қирралар топиш»; иккинчи — унинг бойлиги. Никоҳдан сўнг Мунисхон бунинг ҳеч қайсисини кўрмади. Мухторхон ҳамон ўша, илгари

ҳам баҳарнав эди, энди ундан офтобда қолган ёғоч чўмичнинг ҳиди келади. У ўпгандага худди калтакесакнинг чирқиллашига ўхшаган бир товуш чиқади. Мухторхон — ари талаётганига қарамай асалари уясига тумшуқ тиққап айиққа ўхшайди...

Шундай бўлса ҳам Мунисхон Саидийни кўрганида ўзини турмушидан, оиласвий ҳаётидан жуда мамнун кўрсатишга тиришар эди. Бу узоққа чўзилган давосиз дард натижаси шу бўлдики, Мунисхоннинг гўзаллиги ҳар кимнинг қучоғида бир қатрадан қола бериб тугаёди...

Мунисхон қачонгача шундай қилишини билмайди, аммо кўнглиниң бир бурчида умид учқуни бор: қачондир аллақандай ўзгариш бўлади, Саидий унинг қаршисида тиз чўкиб йифлайди: «Қачонгача шундай қилиб юрамиз!» дейди, шунда у: «Кел энди, бечора...» деб қўл беради. Албатта, бу вақтда Саидийнинг мартабаси баланд, бойлиги ҳисобсиз бўлади.

Мунисхон бунга сира шубҳа қилмас ва шубҳа қилишини хаёлига ҳам келтирмас эди, шунинг учун Саидийнинг Сораҳонга уйланиши тўғрисидаги миш-мишларга ишонмади, ҳатто бу гапни Саидийнинг ўз оғзидан эшитганида ҳам бўладиган иш, деб қарамади. Унинг кўнгли тўқ, унга бу иш дорбознинг чиғриқ ўйинидай кўринар эди: Саидий ўзини чиғриқдан пастга ташласа ҳам бу фақат билмаганларнигина ваҳимага солади, ҳақиқатда эса, Саидий оёғидан маҳкам боғланган, ўзини ташлаганида ўша боғланган оёғидан осилиб қолади.

Аммо бундай бўлиб чиқмади. Тўй янги ойнинг йигирма иккисига белгиланганлиги, Муродхўжа домла бошқа шаҳарлардаги ёр-дўстларига мактублар юборгани, тайёрлик ишлари битгани ва бошқалар тўғрисида Мунисхон аниқ дараклар эшитди. Тўй бўлади, бу аниқ эди. Мунисхон биринчи мартаба ўз-ўзига Саидийни севганини қаттиқ товуш билан айтди: юзини фижимлаб, куюниб йифлади ва чидолмаган минутларининг бирида ўзини каравотга кўтариб урди. У аввал ўзини ўлдиromoқчи бўлди, сўнгра, инсофга келди-да, ҳозирнинг ўзидаёқ Саидийни йўлдан урмоқчи бўлди, тузукроқ ўйлаган эди, уни йўлдан уришдан кўра, ўзини ўлдириш осонроқ кўринди, кейин озгина ён берди: «Ахир, қиз олмаган йигит, қандай қилиб бир калтакесакнинг сарқитига рози бўлсин, майли, у ҳам қиз олсин. Сўнгра баравар бўламиз».

Мунисхон бир куни дарсдан қайтишида, нима бўлиб газета бошқармаси ўrnashgan кўчадан юрди, бошқарма

олдидан ўтиб кетаётганда эса, худди бир зарур иш бордай, киргиси келди ва остоңага қадам қўйганида ичидан «Сайдийни кўриб нима дейман?» деди, ҳали бунга жавоб бермасдан, яна бир неча қадам ташлаб қўйди.

Қоғозлар ичига кўмилиб ўтирган Сайдий Мунисхонни кўриб ўзини йўқотиб қўйди, талай вақт ўтгандан кейин ўзини тутиб олиб, Мунисхонга жой кўрсатди. Мунисхон атрофда тизилишиб ўтирган бўлим мудирларига, бурчакда мудраб ўтирган муҳаррирга бир-бир кўз ташлаб, сўнгра, расмий мурожаат қилди:

— Ўртоқ Сайдий, бизнинг факультетда мухбирлар тўгараги ташкил қилинган... қилинмоқчи бўлиб, шунга раҳбарлик деб... Ҳаваскорлар кўп...

Мунисхон қизарди. У фақат «мухбирлар тўгараги» деган нарса бор эканини эшигтан, аммо тўгарак қаерда, қандай ташкил қилинади, қандай ишлайди — булардан хабарсиз эди, гапни мухбирлар тўгарагидан бошлашга бошлаб қўйиб, сўз тополмай қолди.

Сайдий унинг қўлланма олгани келганига бир қадар таажжубланса ҳам, лекин чиппа-чин ишонди ва столнинг тортмасидан қўлланмани олиб берди. Мунисхон қўлланмани кичкина қора портфелига солиб ўрнидан турди. Сайдий ҳам турди ва уни кузатиб чиқди. Мунисхон кетидан унинг келаётганини, кўчага ҳам чиқишини билиб қадамини тезлатди. Кўчага чиқилганда Сайдий унинг тирсагидан ушлади.

— Мунис...

Мунисхон зинадан тушиб тўхтади.

— Нима дейсан?

— Мунча шошасан?..

— Зарур ишим бор.

— Мухторхон келдими?

Мунисхон бурнини жийирди. У ҳеч қачон Сайдий олдида Мухторхонга нисбатан фойибона бундай муносабатда бўлмаган эди. Сайдий унинг Мухторхонга кўнгилсизлигини биларди, аммо сира ўз оғзидан эшигмагани учун доғда эди.

— Ҳа, нега бунаقا қиласан?

— Нима қилдим? — деди Мунисхон.

— Норозироқ кўринасан...

— Ҳеч-да, — деди Мунисхон, Сайдийнинг кўзига қараб ва бир оз қизарди.

— Йўқ, мен буни ҳозирги кайфиятингга қараб айтиётганим йўқ, умуман шундай деб эшигманан.

— Ҳеч! Ҳеч! Ҳеч! Эрим яхши!!

Мунисхон астойдил қизарди, кўз қорачигида юпқагина ёш пардаси пайдо бўлиб, йилтиради, бурилиб кетмоқчи бўлган эди, Саидий яна қўймади.

— Нега бўлмаса, никоҳ кечаси йиғлаган эдинг?

— Балки ҳали сен ҳам йиғларсан...

Мунисхон ҳозир яна ўша никоҳ кечасидагидаи куюниб йиғлашга тайёр эди, аммо ўзини қўлга олди ва кулги баҳонаси билан юзини беркитди.

Саидий узоқ ўйланиб қолди.

— Бунинг ҳаммасига сен сабаб бўлдинг,— деди Саидий ерга қараб,— шундай қилдингки, ўзинг ҳам йиғладинг, энди мен ҳам йиғлайман...

— Сен ҳам сабаб бўлдинг. Нега бўлмаса ўзинг... индамадинг?..

— Мен индамадимми? Индамадимми? Эсингда борми, ҳу ишчилар шаҳарчасининг боғида дарс тайёрлаб ўтирганимизда нима деган эдинг? Кўрқиб-кўрқиб гапнинг учини чиқарганимда «мен сенга тегмайман» демаганнидинг?

— Ҳеч-да! Айтганинг йўқ!

— Шундан кейин оғиз очгани юрак қилолмадим. Бундан ташқари, сен менга юқоридан қараб оғиз очгани қўймас ҳам эдинг.

— Энди у вақтларда ичар эдинг...

— Ҳозир ундан ҳам кўп ичаман.

— Қаёқдан биласан, балки ҳозир ҳам юқоридан қарабман!.. Аммо сен айтганинг йўқ... Сен айтмаганингдан кейин, ўзим айтайми?

— Башарти айтмаган бўлсам, сен бир оз ён берсанг «Мунисхон»лигиндан тушиб қоларнидинг?

— Албатта. Айб ўзингда! Мен сенинг қўлингда эдим. Нима қилсанг қилар эдинг...

Саидий қизарди.

— Менинг сенга бўлган муҳаббатим ҳамон илгаригича. Бу муҳаббат ҳануз ғунча...

— Энди қийин...

— Албатта қийин. Бир янги оила қуриш учун икки эски оилани бузиш керак бўлади. Агар бутун қийинчилик шуни бузишдангина иборат бўлса, бу ҳам мумкин, бироқ бугина эмас. Мухторхон, Салимхон ва Мурод, хўжа домлалар ораси бузилади. Башарти биз қовушгайда ҳам бу бузилиш кетидан келадиган мусибатни тортишга мажбур бўламиз. Сен буни билмайсан, айтишин ҳам мумкин эмас... Аммо... фақат ажалга илож йўқ...

— Москвага кетмайсанми?

Сайдий жавоб бермади.

Уни қўлга олишдан ожиз эканига Мунисхон энди иқрор бўлди. У бу кунгача «Сайдий менинг қўлимда бир зувала хамир, тиласам кулча қиласман, тиласам бўғирсоқ» деб ўйлар эди. Бундай бўлиб чиқмади. У секин бурилиб тор кўча томон йўл олди. Сукут қилиб қолган Сайдий бошини кўтариб нимадир демоқчи бўлганда Мунисхон узоқлашиб кетган эди.

IX

Сайдий тўйни бундай дабдабали бўлар, деб сирз ўйламаган эди. Татаристон ва бошқа жумҳуриятлар, Ўрта Осиёning кўп шаҳарларидан шунча кўп меҳмон келдики, булардан бир қисмининг келтирган тўёналарини пулга чаққанда оддий тўйлардан ўнтасининг харражатини кўтарадиган эди.

Саҳари мардонлаб туриб ҳовли юзида товуқдай қақағлаб юрган корчалон хотинлар, ташқарида, том орқасида, боғда ивирсиб юрган эркаклар кеча битмай қолган ишларини нонушта маҳалигача битказиб, ҳамма-ёқни меҳмон қабул қилишга тайёр қилди. Қатор қурилган учта катта-катта тандирдан нонушта маҳалида турли сомсалар, ёғлик кулчалар, патир, кунжутлик ширмон нонлар чиқиб, саватларга тушди ва ичкарига, ташқарига ташила бошланди.

Домланинг жонажон дўстларидан бири, шаҳарда машҳур бўлган бир қандолатчи ҳовлининг бир бурчагидаги қазноқда, ўзининг аҳдига мувофиқ, ўз қўли билан тўйга нишолда қилмоқда. Унинг атрофига тизилган ёш болалар катта мис қозондан отилиб чиққан кўпикларни талашиб, тупроқ аралаш ялагани ялаган. Улардан берида, ўзларини сипо тутиб турган қизчаларга қандолатчи тегишади, жамалакларидан ушлаб тортади, қиём ялатади, бағбақаларини силаб, пешоналаридан ўпиб, ўзининг суюқлашган қонини гупуртиради. У нишолда тайёрлашдан кўра кўпроқ шу билан овора эди. Шундай бўлса ҳам нишолда нонушта вақтига тайёр бўлди. Қуюқ қандин нишолда ликобчалар, жонон пиёлаларда беҳи, сабзи, турли мевалар солиниб қилинган мурабблар қаторида ичкарига, ташқарига кета бошлади.

Муродхўжа домла шаҳардаги энг йирик кондитер корхоналаридан бирига кўп миқдорда буюртмалар берган эди. Корхона хўжайини эрталаб домлага одам

юбориб, «агар магазинларда ўтмай ётган моллардан бир оз олмасалар буюртма бажарилмайди, берган зақалатларини қайтариб олишлари мумкин», деди. Домла унинг талабини қабул қилишга мажбур бўлди, шунинг учун кондитер моллари нонуштада мўлжалдан икки баравар ортиқ берилди.

Нонушта битар-битмас, ойнакорли айвон остидаги подвалдан тоғора-тоғора гўшт том орқасига ташилиб, қатор қурилган дошқозонлар остидан тутун кўтарилди. Ҳовуз бўйи катта чинор остидаги супа устида сабзи, картошка ва бошқа кўп сабзавотлар арчилар, тўғралар; супанинг бир томонини қоғозларга ўралган мурч, зарчуба, қалампир, зира сингари дориворлар, кашнич, кўк пиёз, жамбил сингари кўкатлар банд қилган. Нонушта тугаши билан ичкаридан сатта хонатлас, кўк қарға шоҳи кўйлаклар кийган, бошларига фаранг дурра ўраган бир тўда қишлоқ қизлари, жувонлар бир-бирларини қувлашиб, қозон атрофида юрган, ҳовуз бўйи ва супада ўтирганларга қочиримлар қилиб, боғнинг ўртасидаги шийпон томонга ўтиб кетишди ва ҳаял ўтмай чилдирма даранглади.

Бошима ишқинг тушиб савдо бўлурми мунча ҳам,
Кўз деган оҳу каби шаҳло бўлурму мунча ҳам?

Муродхўжа домла кенг оқ шоҳи кўйлак кийиб, устидан сариқ ипак чилвир боғлаган; бошида ҳозиргина тахтакачдан чиққан такдўзи дўппи, ичкаридан ўрдак юриш қилиб лапанглаб чиқди ва супада букчайнib ўтириб, гўшт тўғраётган қаролини чақирди:

— Остона, шийпонда кимлар бор? Ҳозир ҳаммасини қув! Сув сеп. Ичкаридан гилам олиб чиқиб сол. Турдига сих буюрган эдим, олиб келган бўлса айт, кабобини қилаверсин.

Домла яна ўрдак юриш қилиб қайтиб кетди. Остонақул дастурхонга қўлинни артиб ўрнидан турди-да, чукӯр уф тортди.

— Тўй, шундай улуғ айёмда ҳам Остона дейдилар-а! Шунча йилдан бери бир мартаба отимни жуфт айтгандарини эшитмабман. Остона, Остона...

Остонақул домланинг амрини бажо қилиб, хабар бергандан кейин, шаҳарлардан келган меҳмонлар сафсаф бўлиб шийпон томонига ўтишди. Буларнинг ичидаги Муҳаммадражаб ва Саидий ҳам бор эди. Саидийни Мухторхон қўлтиқлаб олган. Энг кейинда Муродхўжа

домла татаристонлик меҳмон билан борар, меҳмон домлага гап маъқуллар эди:

— ...Масалан, Шарқда таъсис қилган янги ҳукуматлари эса, турк ва туркман қабилаларидан бўлинурки, булар дахи Чингиз ва Ҳилокуннинг инқирозидан сўнг зоҳир бўлган давлати Илайхония, Темур давлати, шимолда Даشت Қипчоқ давлати, Ҳиндда Бобиря давлати, Анатолида Усмония, Эронда София давлати каби ҳукуматлардан иборат эди. Эски ислом биносин чурук негизи ва анинг харобалари, бузилган деворлари устинада қурилган бу давлатларнинг бариси-да битди. Биноан алайҳ таъсис этажакмиз янги Турон давлати ислоҳ этилажак ислом биноси устинада қурилажак...

Булардан сўнг машшоқлар тўпи ўтди.

Шийпондан нарида жазиллаб кабоб пишар, ундан кўтарилиган кўкимтири турун шабадада елиб, дараҳтлар орасига кириб кўздан йўқолар эди.

Рюмка ва стаканлар жаранглаб, жағлар қимирлади. Шийпондан четдаги алоҳида супага ўрнашган машшоқлар асбобларнинг қулоқларини бураб созлашди ва ўзлари қилган узундан-узун бир машқдан сўнг меҳмонларнинг сўровларини бажара бошлиши.

Муродхўжа домла «буюк сарҳуш» деб атаган Жамол Каримий кўпдан бери орзуманд бўлиб юрган муддаосига эришди: бир неча бочка пиво, турли навдаги сон-саноқсиз вино ва арақ шишалари билан тўлган катта омборнинг калити унинг қўлида эди. У эрталаб бир пақир сувга бир ҳовуч сода ташлаб қўйиб, то шийпондаги зиёфат бошлангунча омбордаги виноларнинг кўпидан бир рюмкадан ичиб қўришга улгурди, кайфи ошиб кетганда шу содали сувдан ичиб бир оз ҳушёр бўлар ва яна янги шишани очиб татиб қўришла давом этар эди. Бундан ташқари у, ҳар сафар шийпонга вино ё бошқа нарса кўтариб келганда, Саидий меҳрибончилик қилиб бир рюмка узатар эди. У содали сувнинг ярмини ичиб бўлса ҳам барибир маст бўлди, сўнг дафъа келганида шийпон зинасидан тўнтарилиб тушди. Бу вақтда машшоқлардан бири ҳаддан ташқари маст бўлиб, ҳаммага калака бўлиб ўтирас эди, шунинг учун Жамол Каримийнинг йиқилганини ҳеч ким пайқамади.

Маст бўлиб қолган ғижжакчи ўринидан турәтиб, гандираклаб кетди ва ўртада турган дуторни босиб синдириди, сўнгра, қалқиб туриб бор товуши билан бақириди:

Қилич айтур ҳо-до-о-ода, қисқаман, деб...
Бууруунгилардан, ҳо-о нусхаман деб!..

Шийпонда ўтирган сипо меҳмонлардан Ҳайдар Ҳожи ўрнидан турмоқчи бўлиб, қалқиб кетди-да, кабобли тарелкани босиб синдириди, йиқилаёзганда Мухторхон тутиб қолди. Муҳаммадражаб Саидийнинг ёнига ўтириб, унинг товушини мақтаб бирон ашула айтиб беринини сўради.

Муродхўжа домла кечқурунги зиёфатда яхши «маданий» закускалар ҳам бўлсин, деб шу яқиндаги бир ресторанга буюртмалар берган эди. Бу ресторан хўжайини ҳам кондитер эгасининг ишини қилди: айни закуска керак вақтида келиб, агар домла шу овқатга яраша ичкилик ҳам олмайдиган бўлса овқат бермаслигини билдириди. Бу ресторанчи ўзига керакли турли сабзавот, гўшт, тухум, ун ва бошқа молларни Муродхўжа домладан олар эди, шунинг учун домла ҳам бўш келмади: агар ҳозир ҳеч қандай ичкиликсиз овқатнинг ўзини бермаса, бундан сўнг ҳеч нарса бермаслигини билдириди. Аммо ресторанчи елкасини қисиб, «майли» деди, бундан ўзининг ресторанига заррача шикаст етмаслигини исбот қилди. Орада бўлган тортишишнинг натижаси шу бўлдики, домла овқат билан бирга ичкилик олишга розилик билдириди, шунинг учун ичкилик ҳам мўлжалдан икки баравар ортиқ бўлди.

Шаҳардан чақирилган меҳмонлардан Аббосхон, Мухторхон, Маҳмуджон афанди, Мирза Муҳиддин, Салимхон, Илҳом, Ёқубжон ва бошқалар ичкарига, чег шаҳар ва ўлкалардан келган меҳмонлар ўтирган уйга киришди. Қўпчилик эса, шу жумладан, вилоят газетасининг муҳаррири, Зокирхон, Салоҳиддин домла, Ёқубжон ташкил қилган гапнинг ҳамма иштирокчилари, бир неча муаллим ва Саидийнинг ўзи ҳам, ташқарида қолди. Бутун машшоқлар, ашулачилар, қизиқчилар ҳам ташқарида эди. Ичкарида қизлар, жувонлар ўйин бошлади.

Хутба ўқилгунча ичкарида кўп хушовоз жувонларнинг товуши хириллади. Номи чиққан раққосалар ҳолдан тойиб сулайди. Ташқарида эса тарафма-тараф айтишган ашулачилардан бир томон енгилди.

Ичкари ҳовлиниң ичкаrima-ичкари уйларидан бирида уч кундан бери бўлаётган кенгаш никоҳ эртаси кечқурунгача ҳам давом этди. Кенгашда ташкилотнинг вилоят қўмитаси аъзолари — Салимхон, Аббосхон,

Мухторхон, Муродхўжа домла ва бошқалар бор. Четдан келган улуғвор кишилар ичида булар катталар сұҳбатида ўтирган ёш болалардай боадаб бўлиб, катталарнинг оғзига қараб ўтирас эди. Марказий ўринни ташкилот марказий қўмитасининг раиси — ўрта ёшлардаги бир киши банд қилган. Кенгашда кайфият оғир. Қандайдир бир умидсизлик руҳи бўлиб, бу руҳни алоҳида нотиқларнинг оташин нутқлари ва тақдим қилаётган янгидан-янги режалари ҳам ўзгартиромас эди.

Татаристондан келган меҳмон Татаристон ташкилоти ҳақидаги вилоят қўмитаси сўнгги вақтда олган маълумотларнинг бир қисмини тасдиқлади, бир қисмини рад қилди. Рад қилгани — татар аксилинқилобчиларининг муваффақият қозонаётганликларига, тасдиқ қилгани ташкилот фош бўлиш олдида турганига доир маълумотлар эди. Меҳмон бундан ташқари Татаристонда бирмунча эски зиёлиларнинг ташкилотга хиёнат қилганликларидан хабар берди.

Ҳайдар Ҳожи босмачиликни сақлаб қолиш қийин эканини билдирад эди:

— Кундан-кун имконият доираси тораймоқда. Халқ босмачиликнинг давом этишидан манфаатдор эмас, билъакс унинг йўқолишидан манфаатдор, бинобарин, ҳукуматга ёрдам беради. Бу ёрдамни қилич кесолмайди.

Охирги сўзни марказий қўмитанинг раиси олди. У бутун сўзларга якун ясади. Босмачилик тўғрисига келганда Самандар қўрбошининг ўлдирилишини тўғри топди. Аммо «Самандар қўрбошини, ҳукуматнинг ўзи ҳийла қилиб ўлдиртириди» деб гап тарқатиш билан, унинг йигитларини қайтариш мумкин бўлганини, шу тўғрида Мухторхон шошиб қолганини таъкидлади, сўнгра Жалолобод атрофидан иш чиқмаслигини айтиб, бутун кучни Афғонистон чегарасига ташлаш ва у ерда қандай ишлаш тўғрисида сўзлаб кетди.

Ташқаридан ашула, ўйин давом этар эди.

X

Кўнгилдаги умумий бир ғашликни эътиборга олмаганда, Саидий ўз турмушидан мамнун эди. У, Сораҳонни севади. У бир вақтлар «турмуш учун хунук хотин яхши» деганига энди икрор эмас, чунки Сораҳонни энди хунук хотин деёлмайди. Сораҳон тез фурсат ичида унинг кўнглидан Мунисхон ишқини қувиб чиқарди. Бу

ишиқдан кичкина бир учқун қолган бўлса ҳам, Саидий бунга «бир ўпиш билан сўнадиган учқун» деб қаради.

Саидий оилада Муродхўжа домладан ҳурматли. Муродхўжа домлани кўрганда таъзим қиласидиган қавм-қариндошлар уни кўрганда ер ўпгундай бўлишади. Бир куни оқсоч хотин «Раҳимжон ака» дегани учун домладан бир тарсаки еди. Домла: «Минбаъд бегим дегин», деди.

Пул кўп. Бир домланинг толганиёқ оиланинг бутун талабларидан ортиб қолади. Саидий домлага қараганда икки-уч ҳисса ортиқ пул топади. Унга қаравали еттида уйнинг бир қисми шарқ, бир қисми ғарб услубида жиҳозлантирилган, ясатилган. Ягона камчилик — бир неча жавонга терилган китоблар ичидаги биронта ҳам Саидийнинг ўз асари йўқлиги, буни эса, пул билан қилиб бўлмасди.

Шундай бўлса ҳам, Саидийнинг кўнгли ғаш. Бу ғашлик вақт-вақти билан диққатлика айланарди. Шундай чоқларда у бошини чайқаб, «оббо» дейди, уф тортади. Бу ғашлик хусусан жума кунлари, баъзан ўзи ёлгиз, баъзан ўртоқлари билан отланиб қишлоққа чиқиб келганида ортарди. Бир вақтлар комсомол ячейкаси учётига киришдан қочиб юрганида, ячейка жамоат иши юклаганда қандай кун кўрган бўлса, Саидий оилавий баҳтиёрлигига қарамасдан, ҳозир шундай кун кўрарди. Бу таъби хиракиининг сабабини унинг ўзи очиқ билади: бу баҳтиёрлик, бу турмуш, бу кун кўриш тариқаси мустаҳкам эмас, ваъдага асосланган иш, муз устига солинган уйдай. Эрта-индин ваъда бузилади ёки баҳорининг юмшоқ еллари эсиб муз эрийди, синади, парчала-нади ва оқимга таслим бўлади... Бу — ҳаёт оқими. Бу ҳаёт оқимида мислсиз гирдоблар учрайди. Бу турмуш тушда кўрилгандаигина бўлиб қолиши мумкин.... Шунинг учун Саидий кеч бўлса тонг отишни, тонг отса кеч бўлишини истамас, ўтадиган ҳар бир минут уни бесаранжом қиласди.

Унинг учун ҳаёт энг юқори нуқтасига етган. Ундан шари борса фалокат, ҳалокат. Шунинг учун у, эртага бутун жумҳурият матбуоти «Саидий оламшумул адаб» деб қичқирадиган, хаёлида водийга соладиган қасри битиб, кўчиб келишини кутиб турадиган бўлса ҳам, ўша ёртадан бу кунни афзалроқ кўрар ва ўшандай адаблик шухратидан воз кечишга тайёр эди.

Муродхўжа домла эса ўз режаларини амалга ошириш билан овора. У ҳаммавақт Саидийга «омад кел-

гандада пул топиш ва уни ушлаш керак, мол-дунё орттириш зарур» деб насиҳат қилгани қилган.

— Ҳозир бисотимизда ўн тўрт минг саккиз юз сўмча пул, бир юз ўттиз беш пуд ортиқча гуруч бор экан,— деди у бир куни Саидий билан боғда шиййонда ўтириб.— Энди янги ойнинг ўрталарида иморат ишини бошласак ҳам бўлар.

Бу янги иморат боғ билан ҳовлини ажратиб турган қатор қазноқлар ўрнига тушуви керак. Саидий ўша томонга қараб анча ўйланиб турди-да:

— Лойиҳа ҳамон ўша лойиҳами?— деди.

— Ҳозирча ўша. Албатта, бу сизга ёқмайди. Буни мен ўша вақтда билган эдим.

— Менингча, қатор уйлар солишда ҳеч бир маъно йўқ. Уйлар ортиб ётибди. Янги иморат бўладиган бўлса, ҳовлига бир янгилик киритсан.

— Қандоқ бўлсин, дейсиз?

— Иморатнинг икки қанотида ердан камида бир ярим метр баланд музалла шаклидаги уй бўлади. Ҳар иккови ҳам катта-катта деразалар билан боқقا кўкрак кериб туради. Буларнинг ўртаси кўндалангига иккига бўлиниб, бир бўлаги икки томонида биттадан уй бўлган зал ва иккинчи бўлаги боқقا қаратилган айвон бўлади. Агар қатор солинажак тўққиз-ўнта уйнинг пулини шу мен айтганга сарф қилинса, боқقا ҳам ҳусн киради. Ана у ҳовуз кўмилиб, айвондан беш-олти сажин берида, унга қараганда икки-уч ҳисса катта ҳовуз қазилади. Йистасангиз ҳовуз бўйига ҳам жой қилиш мумкин. Ундан кейин айвон билан ҳовуз орасида унча ҳам катта бўлмаган йўлка қолдирилиб, атроф гулзор қилинади.

— Ҳовли томони қандай бўлади?

— Қандай бўлар эди, залнинг эшиги ҳовли томонда бўлади. Катта-катта деразалар қурилади... Подвал бўлади.

— Бундай бўлса буни беш минг билан ҳам қилиш мумкин-ку?

— Албатта мумкин, аммо сарф қиласман десангиз ўн беш минг сўм кетади. Менингча, шундай жой бўлгандан кейин пулни аямаслик керак. Ўша ўн тўрт мингни харжлаш керак бўлади. Сиз оддий ёғоч зиналик, шифти фанердан, деворлари оҳак билан оқартирилган иморат, деб ўйлайсиз шекилли? Йўқ, бундай эмас. Мармар йўнувчилар, наққошлар ва бошқа усталар ҳам анча пул олади.

Сайдийнинг тасаввур қилишича, бу — водийга солажак қасрига яқинроқ бир иморат бўлиши керак. Бу домлага жуда ёқди, ишни тезроқ бошлиш тараддудига тушди.

Домлани бунчалик шоширган нарса, бир ёқдан шуни тездан битказиб кўриш хоҳиши бўлса, иккинчи ёқдан бинокорлик материаллари кундан-кун қимматланармикан, деб ўйлаши эди.

Муродхўжа домла материаллар сотиб ола бошлади. Иморат тушадиган ердаги қазноқларни буздириб майдон қилишга киришди.

— Мен бир ўйга келдим,— деди Сайдий бир куни домлага,— гарчи материал кундан-кун қимматланади, деб ўйласангиз ҳам, ҳеч нарсани олдин олиб қўйиш керак эмас, чунки пул бекор банд бўлиб, ўлик ҳолда ётади. Шу бугунга нима зарур бўлса шуни олиш керак-да, бор пулни айлантириб туриш зарур. Айлантирилганда ойида энг ками ўн процент фойда чиқади. Агар ўн минг сўм бир айланса, минг сўм деган сўз. Сиз ўн минг сўмлик материал олиб қўяр экансиз, материал қанча қиммат бўлса ҳам ойнинг охирида фарқ минг сўмга етмайди. Шундай эмасми? Мен Мұҳаммадражаб билан сўзлашсам, ўшанга ойига ўн процент бериш шарти билан бешолти минг сўм берсак. Нима дейсиз?

Домла севиниб кетди.

— Агар ўн фоиз берадиган бўлса ўн минг сўм ҳам беришимиз мумкин. Бир юз ўттиз беш пуд яхши, девзира гуруч, ўлганда ўн сўмдан олади. Бундан ташқари, олтмиш етти қадоқ ипагимиз бор. Ҳозирча биз шуларни сотиб ишлатиб турсак, ўн минг сўм баҳузур бероламиз. Мен биламан. Мұҳаммадражаб тажрибали. Аммо ўзи яхши одамми? Муомаласи қаттиқ бўлмаса... Хафа бўлманг тағин, шунчайики айтиётирман-да. Мен биламан...

— Бўлмаса мен олдига борай. Хайр, бундан бир ярим-икки минг даромад бўлар, аммо бу билан ҳам иш битмайди. Сизнинг ойлигингиш рўзғордан ортмайди. Шунинг учун мен ортиқроқ ишласам бўлади. Қалам ҳақи, ойлик йўли билан қанча ишлаганда ҳам бунинг чеки бор. Идорадан ташқаридан ҳам иш олишим керак. Муаллимлик қилганман... Лаббай, яна қилишим мумкин-да! Нима дейсиз шунга?

Домла қувончидан энтикли:

— Муаллимлик кўп фойдали иш. Мен ўйлайман, бунинг адаблик ишингизга ҳам фойдаси бор.

Домла бир неча катта адиларнинг номини айтиб, шулар ҳам муаллимлик қилган, демоқчи эди.

— Мен илгари тил дарси берганиман. Энди адабиёт ҳам беролсам керак.

— Албатта, ҳеч шубҳа йўқ. Бундан ташқари, яна бир иш бор. Ҳозир таржима иши ҳам жуда серунум иш экан. Бир саҳифасига уч сўм. Агар ҳар кун кечқурун ҳафсалангиз келганда уч-тўрт саҳифа қилиб қўйсангиз, бу ҳам ойига уч-тўрт юз сўм бўлади. Мен жон-дилим билан қиласар эдим, афсуски ўрисча билмайман. Ҳар саҳифаси уч сўм бўлса, жуда яхши гап-да. Минг ҳарф бўлади.

— Топилармикин?

— Хоҳласангиз топилади. Мана мен топаман-да...

Домла кулди.

Сайдийнинг назарига минг ҳарф жуда кам кўринди. Минг ҳарф! Уч сўм! Нега кунига бир саҳифа эмас, ўн саҳифа таржима қилиб бўлмайди?

Сайдийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Кейинги ҳафталар ичида бу планларнинг ҳаммаси амалга оширилди. Сайдий Муҳаммадражабнинг олдига бориб, ўша таклифни қилди. Кўп талаш-тортишлардан сўнг у, ўн процент эмас, саккиз процент беришга рози бўлди. То Сайдий қайтиб келгунча Муродхўжа домла унга муаллимлик ўринлари топиб қўйди ва келган куниёқ буни айтишга шошилди.

— Техникумда ҳар куни иккى соат адабиёт берасиз; ойлиги — бир юз саксон сўм. Кечки ишчилар мактабида она тили, ҳисоб, табииёт, ер билимидан ўқувчиларга ёрдам берасиз. Ҳар куни кечқурун икки соат; ойлиги — икки юз қирқ сўм.

— Таржима нима бўлди, топдингизми?

— Топдим. Чаканароқ иш бўлса ҳам, доимий экан. Лавҳалар корхонасида кўп миқдорда турли лавҳалар таржимаси бўлиб турар экан, саҳифасига тўрт ярим сўм ҳисобидан сўзлашдим.

Сайдий иш бошлади. У ҳар куни дарс бериш, таржима қилиш билан қанча пул топса, газета идорасидан ҳам шунча даромад қила бошлади. Бироқ, газета идорасидан қиласидиган даромади узоқ вақт давом этмади. Оммавий бўлимнинг мудири Кенжак ажойиб бир ҳушёрлик қилди: сўнгги вақтларда мухбирлар юборган хабарларининг биринчи қофози усига «гонорарлик» деб ёза бошлади, улардан баъзи бирлари эса хабарнинг ҳар бир қофозига ёзар эди.

Кенжা буни текширишга киришди, мухбирларга пул юборилиши тўғрисида кассир Салоҳиддиндан сўраган эди, Салоҳиддин елкасини қисиб «тушунолмайман», деди. Кенжা ведомостларни кўрмоқчи бўлган эди, бош бухгалтер қовофини солиб, «мен сенга кўрсатмайман» деди. Жанжал кўтарили. Бухгалтер Кенжани «иввогар» деди. Кенжа унинг устидан муҳаррирга арз қилди. Муҳаррир ҳар икки томонга ҳам насиҳат қилди. Бундан бохабар бўлган Саидий, дарҳол Кенжани бир ойлик командировкага юбориш йўлини қидирди ва топиб, юборишига муваффақ бўлди, аммо ўзи мухбирларнинг ҳақини хўплашдан тийилироқ турди.

Имаратнинг пойдевори ердан кўтарилиган сайин Саидийнинг кўнглига янги ғашлик туша бошлади. Бу ғашлик фақат гап мажлисларида гина кўнгилдан бир оз кўтарилиб турар эди.

XI

Саидий бир куни ишдан кеч, жуда диққат бўлиб келди. У одатда боғ томонга ўтиб, қизғин кетаётган бино-корликни айланар ва кекса усталарнинг бўлажак иморат тўғрисидаги мақтовларини эшитиб, ҳордигини чиқарар эди. Бу кун, худди узоқ йўлдан чарчаб келгандай, судралиб тўғри уйга кирди, дераза ёнидаги качалкага ўтири. Игна билан тароқнинг тишларини тозалаб ўтирган Сораҳоннинг кайфи ҳам Саидийнидан яхши эмас эди. У этагига тушган кирларни қоқиб, ўрнидан турдида, бориб диванга чўзилди.

— Совуқ чой борми? — деди Саидий ўзини елпиб.

— Чанқабсиз-да, — деди Сораҳон, — борган жойин-гизда чой дамлаб бермадими?

Сораҳон бениҳоят кунчи хотин чиқди.

У Саидийнинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзидан хиёнат белгилари излар, ҳар куни шу важдан бир ништар урар эди. Саидий шу чоққача заҳрини ютиб келар эди, бугун ғаши келди.

— Йўқ! Чойга аталган сувга чўмилишга тўғри келди, — деди.

— Биламан!.. — деди Сораҳон йиғламсираб.

Саидийнинг жони чиқиб кетди. Олдинги уйдан оёқ товуши эшитилди.

Саидий Сораҳоннинг онаси келаётир гумон қилиб, тек қолди, чунки аксари Сораҳон билан орада гап қочганда онаси аралашса катта дилсиёҳлик бўлар эди.

Кўп йиллар касал ётиб ўлган мурда сингари бўлган бу хотин, Саидий тўғрисида қизидан кўра ортиқроқ кунчи эди. У Саидийниң қаерга борганини, ким билан сўзлашганини мудом суриштириб билиб юрар ва агар бирон шубҳага тушса қизи орқали, ёки жуда чидай олмаса, ўзи Саидийни сиқиб жонини олар эди. У гапирса, Саидий сўз қайтаришга юрак қилолмас, чунки бир оғиз сўз қайтарса, уч кунгача боши фурбатдан чиқмасди. Шунинг учун Саидий унга «булбулигё» деб ном берган.

Эшикдан Муродхўжа домла кириб келди. У ўрдак сингари лапанглаб ўтиб Саидийнинг қаршисидаги крес-лога ўтириди-да, узун кекирди:

— Худога шукур,— деди яна кекирмоқчи бўлиб бўйни чўзиб.— Ош бўлсин мирза йигитга... Хўш, нима янгиликлар?

— Ҳм... Бир жойдан йигирма етти қути бўёқ топдим. Ӯн олти қадоқ алиф мой топдим. Бўёғи яхши бўёқлардан. Мойни айтинг, худди мураббо, жонивор... Арzon... Ҳммм... Хўш, яна бир иш... Ўтган ҳафта Аббосхон мактаблар учун ҳозирги ўзбек адабиёти намуналарини тузинг, деганда қўлим тегмайди, деган эдим. Ўйлаб турсам, тузишим керак экан.

— Албатта тузишингиз керак. Модомики, шунга эҳтиёж бор экан, сиз тузмасангиз бошқа киши тузади. Масалан, Кенжя тузиши мумкин.

— Албатта бу жиҳатдан зарур-ку, аммо бошқа жиҳати ҳам бор. Агар ҳажмини каттароқ қилсам, иморатга керакли ҳамма бўёқ ва сирларнинг харажатини кўтаради. Ҳа, дарвоқе, сизга таржима қилинадиган беш-олтида ариза топиб қўйдим. Ҳар бирига уч сўмдан гаплашдим.

Саидий бир оз жим қолганидан кейин, деди:

— Мен бундан бирмунча вақт илгари бир фикрга келиб, буни Ёқубжонга ҳам айтган эдим. Шу фикримнинг тўғри эканига шу ой ичи, оқибат бу кун яна ишондим. Яъни, менинг янги гап ташкил қилолмаганим, ёки бирон кишини бор гапга тортолмаганим — ношудлигимдан эмас, дейман. Ёқубжон тўплаган одамларни мен ҳам тўплай олар эдим, чунки, буларни тўплаш янги бир нарсани вужудга келтириш эмас. Мана, нега шу вақтгача жўраларнинг сони ҳамон ўша — тўққиздан ортмайди? Чунки пишган, етилган, озгина шабададан дув этиб этакка тўкиладиган одам кам. Пишмаганларини пишириш учун кўп ва давомли меҳнат керак. Бу меҳнатни ёшларга сарф қилиш керак.

— Албатта, ҳеч шубҳа йўқ. Ёшларни қўлга олиш

деган сўз, ёшлиқдаги тарбияни қўлга олиш деган сўз.

— Адабиёт намуналарини тузиш ҳам, шу нуқтани назардан ёмон иш бўлмас.

Муродхўжа домла бу фикрни маъқуллади.

Оқсоқ кириб, овқат тайёр бўлганидан хабар берганда, домла ўрнидан тураётиб, чўнтағидан бир хатни олиб, Саидийга узатди.

— Эҳсон деган ўртоғингиз бор экан. Кўп аҳмоқ одам кўринади...

Саидий хатни кўздан кечирди:

«Дўстим Саидий!

Илгари ёзганларим сингари бу хатнинг ҳам тақдирни белгисиз. Билмадим қаерда, кимнинг қўлида қолиб кетади.

Бошқа жойга кўчибсиз деб эшилдим. Билмадим, ўша ҳужрадан кетиши мажбурияти сизни бошқа жойга кўчирганми ёки ўша ерга кўчиши мажбурияти ҳужрани ташлаб кетишга мажбур қилганми? Менинг учун ҳар иккovi бир эмас. Агар бу хатнинг қўлингизга тегишини аниқ билсан, нега шундай эканини ёзар эдим. Ўқишишимни битирдим. Бу хатни Қrimdan ёзаётирман. Қrimda икки ой турман.

Мен сизнинг олдингизга диплом билан бораман. Сиз, албатта, мени бир неча асарларингиз билан қарши оласиз.

Сизга доимий ҳурмат билан: Эҳсон».

Домла чиқди. Саидий хатни яна ўқиди. Иккинчи ўқишида хатнинг қаериидир унга ёқмади. «Қизиқ,— деди,— ҳужрани ташлаш мажбурияти бу ерга кўчирдими...» Бари бир эмасми?

Овқат маҳалида «булбулигўё» одатдагича яна талай одамларни ёмонлади, аллақаерда бўлган жанжалда ким ҳақ, ким ноҳақ экани, оқсоқ бир неча мартаба танбех этилишига қарамасдан, бу кун яна супургини деворга суюб, тикка қўйгани тўғрисида титраб-қақшаб сўзлади. Унинг асабга тегувчи товуши ва сўзлари ҳар куни Саидийнинг еганини заҳар-заққумга айлантирас эди, аммо бу кун ундан ҳам кўра хат Саидийни асабийлаштириди.

Овқатдан сўнг Саидий хатни яна бир неча мартаба ўқиди ва ҳар ўқиганида ундан табиатини хира қилалигиган бир нарса топар эди. «Мен сизнинг олдингизга диплом билан бораман, сиз мени асарларингиз билан

қарши оласиз!» Бу нима деган сўз? Шу билан нима демоқчи?

Домла «бу одам аҳмоқ кўринади» деганда унинг аччиғи келган эди, аммо ҳозир айтса тасдиқлар эди.

У ётоғига кирди, ечинаётуб, ётиш фикридан қайтди, аммо нима қилишини билмас эди, кейин отланиб бир айланиб келишга жазм қилган эди, отнинг қишлоққа кетганини эслаб, яна бўғилди.

Домла эшикдан бошини тиқди.

— Муҳаммадражабга яна бир хат ёзсангиз...

Муҳаммадражаб саккиз минг сўмни ойига саккиз процент фойда бериш шарти билан олиб, икки ойдан бери на фойдасини берар эди, на танини. Сайдий бир неча мартаба хат ёзди, жавоб бўлмади.

— Мен бундан сўнг хат ёзмасликка қарор бердим.

Домланинг кўзлари олайиб кетди.

— Ҳа, нега? Фойдасини бермаса ҳам гўрга, саккиз минг сўмни қайтарсинг...

— Йўқ, йўқ, фойдасини-ку, оламиз. Үзим борсам дейман.

— Үзингиз биласиз...

Домла эшикни ёпди ва зарда билан гурс-гурс қадам ташлаб боққа томон ўтиб кетди.

Сайдий айвонга чиқди, чекиб турган папиросини жаҳл билан ерга урди-да, велосипедни етаклаб кўчага чиқиб кетди.

XII

Сайдий дарвоза олдида узоқ туриб қолди: қўллари рулда, бир оёғи педалда, миниб жўнашга тайёр, аммо қаёққа боришини билмас, ўпкаси тўлиб, йиғлагуси келар эди.

Сайдий қоматини ростлади, велосипедини етаклаб кўчанинг у юзига — майхона томонга ўтди, майхонага кириб, прилавка олдига келди ва бир кружка винога пул узатди. Майхона эгаси пиво кружкасини чайқаб, вино қўйиб берди. Сайдий бир кружка винони, чўллаб келиб сув ичгандай шимириди. Вино унга ҳеч қачон ҳозиргича лаззатли татимаган эди, яна бир кружка сўради, то кўзига одамлар майдা, қийин ишлар осон кўрингунча иди-да, кўчага чиқди ва велосипедга миниб, шаҳардан ташқаридаги истироҳатгоҳ — булоқ бўйига жўнади. Сайдий куннинг иссиқлигига қарамай, велосипедни тез ҳайдаб, ҳаял ўтмай қўрғондан чиқди ва серқатнов, чанг булоқ йўлидан борар экан, ўйлар эди: «Энди бундан сўнг

турмушни маълум бир йўлга солиш керак. Идора олти соат вақтни олади. Ишдан келгандан сўнг дарс вақтигача ухлаб олиш керак. Дарсдан соат тўққизларда келар эканман, бир ёки бир ярим соатни таржима ишига бериб, қолган вақтни асар ёзишга сарф қиласай. Ҳар куни уч-тўрт соат вақт берганимда ҳам анча иш қилиш мумкин. Нега шу вақтгача шундай қилмадим? Иморат битгандан кейин дарс беришни ташлайман ва бутун вақтни асар ёзишга бераман. Шундай қилсан қиши билан бир неча жилд асар ёзиш мумкин. Энди қандай ёзишни биламан. Ҳар ўтирганда наҳот бир ҳикоя ёки бирон романнинг бир бобини битиролмасам? Мұҳаммадражаб фойдани ҳам танга қўшиб айлантираётган бўлса керак. Борсам ҳеч бўлмаганда икки ярим минг сўм олиб келаман. Иморат учун пул керак бўлса, пул топиш писанд эмас. Умуман, энди менинг ошиғим олчи. Ҳаммавақт олчи туради...»

Кайф унинг хаёлини яна олиб қочаётган эди, велосипеднинг орқа ғилдирагидан «қарс» этиб чиқсан товушдан бир чўчиб тушди. Орқа ғилдиракнинг дами чиқди. Қамера ёрилди. Сумкада на резинка бор, на елим. Булоқ ҳали узоқ. Шаҳар қўргони кўриниб турибди. Назарида, худди шу дарвоза оғзида велосипед устаси бордай бўлди. Бориб, дарров камерани яматмоқчи ва йўлда давом этмоқчи бўлиб, дарвоза оғзига келди. Уста йўқ эди. Уста қидириб ичкарироққа юрди. Икки-уч мўлжаллаган жойидан ҳам уста тополмаганидан сўнг, булоққа бориш ниятидан воз кечди. Қуннинг иссиғида тарқала бошлаган кайф билан шунча йўлни пиёда босиб уйга бориш кўп мashaққат эди. У ҳозир уйга қайтишини сира истамас эди ҳам.

Сайдий велосипедни етаклаб секин-секин қадам ташлаб борар эди, стадион ёнидан ўтиб кетаётганида бирор чақиргандай бўлди. Сайдий тўхтаб аввал орқасига, сўнгра кўчанинг у юзига қаради. Кўчанинг у юзида Мунисхон турар эди. Сайдий кўчанинг у юзига ўтди.

— Қалай, омонмисан? Кўринмайсан? — деди Мунисхон.— Одам соғиниб қолар экан. Нега мунча озиб кетибсан? Қалай, хотининг билан иноқмисан?

Сайдий кулди.

— Ўзингдан қиёс қилавер. Сен эринг билан иноқмисан?

— Албатта!

— Ростданми? Мен бутуслай бошқа гап эшиздим-ку?

— Эйй... одамларнинг гапи...

Иккови секин-секин қадам ташлади. Мунисхон анча

ергача ўз иши, танийдиган, сўзлашадиган кишилари об-
рўси тўғрисида сўзлаб борди.

— Яқинда марказга бордим. Комиссарлардан кўпини
билиман. Кўпи мени «қизим» дейди. Мен ҳам «ота» дей-
ман. Ота бўлмай ўлгурлардан биттаси, «менга тегмай-
санми?» деди. «Эй ўлинг ота бўлмай», дедим. Шундақа
деганидан бери ўша билан гаплашмайман.

Мунисхон илгариги Мунисхон эмас, илгари кишини
мафтун қиласидиган кўзлар, энди маст кишининг кўзидаид
қизил ва қисилган, худди ёшланиб тургандаид кўринади,
хусусан кишига қараганда, атайлаб кўзларини сузуб
қарайди ва шу қараши билан гўё «мени яхши кўрмай-
санми?» дегангага ўхшайди. Саидий унга қараганда кўз
олдида турган Мунисхонни эмас, бундан уч-тўрт йил бу-
рунги Мунисхонни тасаввур қиласар, буни тасаввур қилга-
нида илгариги ҳаёти кўз олдидан ўтар, шунинг учун
ҳозир Мунисхон билан бир минут бўлса ҳам ортиқроқ
суҳбат қилишга иштиёқманд эди.

Саидий студентлик вақтида ўз турмушидан норози
эди: факультет ва комсомол ячейкаси уни ўз ҳолига қўй-
мас, ҳозиргига нисбатан қашшоқлик билан кун кўрап,
ҳеч ким танимас ва обрўси йўқ эди. Аммо ҳозирги ҳаёти
билан у вақтдаги ҳаётини чофиштириб қараганида, икки
орада қариллик билан йигитликдай фарқ кўринарди. Ил-
гари у йигит эди, энди чол; илгари ҳаётга энди қадам
қўйиб келаётган эди, энди ҳаётдан кетаёттир. Шунинг
учун кексаликдаги ҳузур-ҳаловатдан кўра ёшлиқда тор-
тилган «оҳ» афзалроқ эканини сезар эди.

Мунисхон хайрлашмоқчи бўлиб қўл узатганда, Саи-
дий унинг қўлини қўйиб юбормади.

— Мунис, бир оз юрайлик...

— Йўқ, мени бир катта одам йўқлаган экан, телефон
қилай-чи, нима дейди... Бошқа куни. Ҳозир қаёқдан ке-
лаётган эдинг?

— Нима қилишимни билмай, булоқ бўйига бормоқчи
бўлиб, йўлга чиққан эдим. Велосипеднинг камераси ёрил-
ди. Асбоб йўқ. Уста тополмадим.

— Ўзинг тузатишни билсанг, мен асбоб топиб бера-
ман. Ҳу кўчанинг бошигача борайллик...

Кўчанинг бошига етганда Мунисхон Саидийни бир
дарвозага бошлаб кирди-да, кираверишда чап қўлдаги
Қора клеёнка билан қопланган эшикка калит солди.

Үй Саидийнинг илгариги ҳужрасига ўхшаган тор, аммо
шифти паст, поли цемент, бир қаватлик кичкина дера-
засига газета тутилган. Уйнинг бутун жиҳози тўрдаги

битта темир каравот ҳам унинг бош томонига қўйилган бир стол ва унинг остидаги икки табуреткадан иборат. Каравот худди ҳозир бирор туриб кетгандай оқ рўйжа оёқ томонда фижимланиб ётарди. Саидий велосипедни деворга суюб, Мунисхон қўйиб берган курсига ўтирди. Мунисхон каравотдаги кўрпани тузатиб, рўйжани ёпдида, ташқарига чиқиб, ҳаял ўтмай кирди.

— Ҳозир асбоб олиб келади,— деди киришда негадир эшикнинг илгагини солаётниб,— уй иссиқ, қўйлагингни еч.

Уйнинг иссиқлигидан қатъи назар, велосипедни тузатиш учун ҳам кўйлакни ечиш зарур эди. Саидий кўйлагини ечгани ўрнидан турмасдан илгари, Мунисхон гўё олдида гўдак ёки ўз эри ўтиргандай, ҳеч ибосиз устки кўйлагини еча бошлади. Саидий тўхтади, юраги «шув» этди. У бир вақтлар Мунисхон билан дарс тайёрлаб ўтирганида унинг қўлини ушлаб, яна бир сафар унинг ёқасидан баданига кўзи тушиб шу ҳолга тушган эди. Мунисхон кўйлагини ечиб, каравот поясига илди-да, сочини ёзиб жойига ўтирди. Саидий ҳамон тикка турар ва нима қилишини билмас эди.

— Ҳа, нега ечмайсан?— деди Мунисхон кулиб, таралиб турган сочи билан кўкрагини беркитиб.

Саидий бирдан совиди. Унинг қаршисида оддий хотин, оддий бадан турар эди. Бундан бир неча секунд илгари кўпириб турган қони сусайди, йигитлик туйғуси устига ҳўл кўрпа ёпилган ўтдай босилди.

Саидий кўйлагини ечиб ўз ўрнига ўтирди. Мунисхон икки қўлини стол устига ташлаб унинг юзига тикилди.

— Хотинингдан қўрқасанми?

Саидий жавоб бермади.

— Вино ичасанми?

Саидий яна тек қолди, анчадан кейин нимадир лемоқчи бўлиб, Мунисхоннинг юзига кўз ташлаган эди, у яна сочи билан кўкрагини беркитди ва Саидий туриб олдига бораётгандай, қочишига тайёрланди. Саидий айтадиганини айттолмай, яна ерга қаради. Мунисхоннинг бу ҳаракатлари ҳар қандай эркакни ҳам ҳужумдан кўра ўзини мудофаа қилиш тўғрисида ўйлатар эди...

Саидий эшикка қаради. Мунисхон ўрнидан туриб каравот ёнига келди ва Саидийнинг орқасида туриб, бир қўли билан унинг иягидан ушлаб, ўзига бурди. Саидий гавдаси билан ўғирилиб унинг белидан қучоқлади, аммо бу қучоқлаш, айни кучга тўлган йигитнинг қучоқлаши эмас эди.

Мунисхоннинг хўрлиги келди ва бу хўрлик секунд ўтмай ғазабга айланди. Бу қандай ғазаб эканини фақат мақсадига эришолмаган хотинни ўз кўзи билан кўрган кишигина тасаввур қила олади.

Мунисхон Саидийнинг тиззасидан иргиб турди ва тепишга тайёрланаётган курк товуқдай тисарилди, сочларини ғижимлаб, Саидийнинг юзига тикилди ва қичқирди:

— Мен хотинингдан, ўша дастмолқовоқдан камми?

Саидий қўрқиб кетиб, ўрнидан турди ва қалқиб йиқиляётган Мунисхонни ушлаб қолмоқчи бўлди, улгурмади. Мунисхон ўзини каравотга ташлаб илондай тўлғониб ҳўнгради.

— Мунисхон,— деди Саидий,— Мунисхон!..

Мунисхон иргиб ўрнидан турди ва ўтириб кафти билан кўз ёшини артди-да, яна қичқирди:

— Сен қўлимни ушлашга зор бўлиб юрган йигитларнинг битта ҳаром тукига арзимайсан! Нимангга ишонасан?! Чиройингамп?! Ит ғажиб ташлаган ошиқдайсан. Ёзувчилигиннга-ми? Ниманг бор?

— Ҳеч нарсам йўқ...

— Нима ёзиб қўйибсан?!

— Бўлди!— деди Саидий бир оз пўписа қилиб.

— Айт-чи, қани ёзувчи бўлиб нима қилиб қўйибсан?!

— Ҳеч нарса қилганим йўқ, Мунисхон...

Саидий бу гапни хўрлиги келиб, ўпкаси тўлиб айтди, лекин минут ўтмай бу хўрлик, Мунисхоннинг хўрлиги сингари ғазабга айланди. Мунисхон яна нимадир демоқчи бўлиб бошини кўтарган эди, Саидий қулочкаш қилиб тарсаки билан тортиб юборди. Мунисхон каравотдан ағдарилиб тушди. Саидий унга қайрилиб ҳам қарамасдан, велосипедни етаклаб чиқиб кетди.

XIII

Августнинг бошларида иморат битди, лекин Саидий ишга ўтириш учун ҳамон хотиржам эмас эди. Домлага меросхўр бўлувига ишонган кунларидан бошлаб бирон дарахтнинг пўстлоғига етган заардан тортиб ёмғирда деворнинг нам тортишигача унинг диққатини жалб қиласидиган бўлган экан, шаҳарда уй-жой танглиги ҳукм сурган бир пайтда шунча иморат устига яна бир иморат бино бўлиши ташвиш ортирилмай қўймас эди.

Бундан ташқари, домланинг айтишигага қараганда, қўрбитган, бисотда ортиқча пул қолмаган. Мұҳаммадражаб

юзсизлик қилиб, домланинг олдида Саидийни ерга қартиб қўйди. У саккиз процент фойда бериш шарти билан пул олиб, талай вақтдан кейин танининг ўзини қайтариб берди. Саидий пулнинг фойдасини қистаб унга қаттиқ гап айттолмади, чунки орада гап қочса, бу вақтда икки кўзи ожиз бўла бошлаган опаси тул бўлар эди.

Муҳаммадражабнинг фойдани еб кетишидан Саидий заррача манфаатдор эмаслигини, қайта зарар тортишини домла жуда яхши билади. Шундай бўлса ҳам, «Шу фойдани Муҳаммадражаб еб кетди-я. Муҳаммадражаб ким?— Сенинг поччанг, ўзингники» деган маънони ўзи шама қилар, хотини ва қизи орқали очиқдан-очиқ билдирап эди. Саидий бу гапни кўтаролмасди, шунинг учун туни-куни ишлар, қандай йўл билан пул топиш мумкин бўлса шуни қилар, Сорахон ва «булбулигўё»нинг оғзини пул билан қоплашга тиришар эди. Шундай қилиб, бир ёқдан мулк-амлок, унга етажак ва етиш гумон қилинган зарар ташвиши, иккинчи ёқдан пул топиш ғами билан Саидий тез фурсат ичидаги «Иморат битган кундан бошлаб астойдил ўтириб китоб ёзаман» деган ниятини унуди.

Пул, пул, пул! Саидий бир сўм ишласа, оила ўн сўм талаб қилади. Саидий ўн сўм ишласа, оила пулсизликдан қонқора қақшайди.

Ойнинг охирида Саидий ойлигини келтириб одатдагича Сорахоннинг қўлига топширди. Сорахон пулни олиб чиқиб кетди-да, дам ўтмай ранги ўчиб кирди.

— Нега бу оз?— деди у, ғижимлаган пулни стол устига ташлаб.

— Нимаси оз? Кеча ҳисоб қилиб қўлимга қанча пул тегишини айтган эдим-ку!

— Қани, ўшандан ҳам саккиз ярим сўм кам...

Саидий индамади.

Сорахон чиқиб кетаётуб, жонга тегадиган товуш билан дўнфиллади:

— Эрга тегиб нима кўрдим, тўртта келинчак олдига кийиб чиққудай кийимим йўқ. Мен билан баравар эрга текканлар тўрттадан амиркон туфли йиртишди.

Сорахон эшикдан қайтди ва дераза олдидаги курсига тескари, Саидийга орқасини ўгириб ўтириди-да, йиғлади.

Сорахоннинг онаси чойнакда чой олиб кириб, столга қўйди. Унинг ранги ўчган, кўкарған эди. У эшикдан кириши билан Саидийнинг юраги шув этиб кетди: «Оббо, бу касофатнинг йиғлаб ўтирганини кўрмаса гўрга эди» деди ичидаги ва бор кучини тўплаб, «булбулигўё»га

иљайиб қаради, «Булбулигўё» пиёлаларни чайқаётиб Сораҳонга қаради.

— Ҳа, тағин нима бўлди? Йиғлаш билан рўзгоринг тузаладиган бўлса аллақачон тузалар эди...

Сайдийнинг юраги гумуриб кетди. У иш бўлмасига кириб кетишни ва кутилиб турган жанжалдан қутулишини истар, аммо ўринидан туриши биланоқ «булбулигўё»нинг портлаб кетишидан қўрқар эди.

«Булбулигўё» тез-тез чой ҳўплар, қилт-қилт ютар ва «қилт» этган товуш Сайдийнинг юрагига эриган чўян бўлиб томар эди.

Сайдий бир пиёла чойни не машаққат билан ичиб, бўлмасига кириб кетди ва эшикни зичлаб ёпди-да, бориб стол ёнига ўтириди. Нариги уйда «булбулигўё», атайлаб, Сайдий эшитсин деб, қизига қаттиқ-қаттиқ сўзлар эди:

— Хотин боқиши шундақа бўлади. Эрга тегиб бир майлис қилганинг йўқ, ё бўлмаса беш-ўнта хотин-халажни чақириб, олдига бир товоқ ош қўймадинг. Сен эрга тегиб мен нима орзу-ҳавас кўрдим, ўзинг нима орзу-ҳавас кўрдинг? Сен тенги келинчакларнинг уйига кирсанг оғзинг очилиб қолади: қўш-қўш тилла соатлар, тилла билагузклар... Олган ойлигига берса тўртта тиррақи қўй беради!..

Сайдий шунча ўзини бошқа нарсалар билан овунтиришга тиришса ҳам, «булбулигўё»нинг товуши қулоғига кирав эди.

Муродхўжа домла Сораҳон ва хотини билан Сайдий орасида ўтган гап тўғрисида ўзини билмасликка солади. Сайдий эса чиндан «у билмайди, билса ҳеч шубҳасиз аралашиб, буларни ғазаблайди» деб ўйлар, аммо бу ҳақда ўзи гапирмас ва гапиришни бачканалик ҳисоблар эди.

«Хотин боқолмаслик» таънасини эшитмаслик учун кеча-кундуз ишлаш, пул чиқадиган бўлса ҳар қандай ишдан қочмаслик керак бўлди... Сайдий газета идорасида ишлайди, кечқурунлари курсма-курс юриб дарс беради, бундан ортган вақтини аризалар ва турли лавҳалар таржима қилишга сарф қиласиб эди. Таржима ишини илгари «иморат битгунча вақтинча машғулот» ҳисоблаган эди, энди бу доимий, бўлмаса оч қолиш хавфи бўлган машғулотга айланди. У шунча банд, шунча кўп ишлар эдикни, асар ёзиш эмас, бу ҳол қачонгача давом этиши, нега бир боши учун мунча кўп ишлашга мажбур экани тўғрисида ўйлашга ҳам вақти бўлмас эди. Сўнгги вақт-

да ҳар қанча ҳориса, ҳар қанча кеч ётса ҳам уйқуси келмайдиган бўлди, қулоғи фув-фув этиб, назарида, миаси чирсиллаётгандай бўлар эди.

Унинг ягона бўш вақти уйқусизлик билан ўтган соатлар, бундай соатларда ўйласа, ўйи ўзини яшашга иқтидорсиз ҳис қилишдан нари бормас эди.

Август ойи тамом бўлиши билан қисқа муддатли курслар ёпила бошлади. Сентябрнинг ярмига боргандা, икки доимий ўринини ҳамда таржима ишларини эътиборга олмагандা, Саидий ишсиз қолди. Бу икки доимий ўринининг бири идора, иккинчиси эса ҳар куни кечқурун икки соат вақтини оладиган бир курс эди. Саидий идорадан келиб овқатдан сўнг дарс вақти бўлгунча бир-икки соат истироҳат қила бошлади. Шу икки-уч соатлик истироҳати ойига қанчага тушувини Муродхўжа домла дарров ҳисоблаб кўрди.

«Булбулигё» бир куни қизидан койиди ва бошига муштлаб, деди:

— Ҳўшшаймай ўл!.. Қачонгача мен сенинг эрингни пойлайман? Керак бўлса ўзинг қара-да!.. Шу аҳволинг бўлса мендан кейин ҳолингга маймунлар йиғлайди. Менинг кўз олдимда шундай қилиқлар қиласди-ю!..

— Нима қилди? — деди Сораҳон чўзиб.

— Эр дегани хотин қўлга олиши керак... Неча кундан берн зеҳн соламан, уйга келган ёш-ялангларга қарайди, илжаяди. Ойпошнинг келини томда юрган эди, эринг тикка қарагани мендан истиҳола қилди шекилли, атайлаб уйдан ойна олиб чиқиб, ойна билан қаради. Олдига келсан ҳеч нарсани билмаган бўлиб, ойнага қараб тинини тозалаётти. Уйга кириб деразадан пойлаб турсам, секин битта кесакни олиб томга отди. У манжалақи ҳам кўзини сузади... Ӯшандан сен камми? Қўрмайсанми, қачон қарасанг уйда. Қиласман деса иш қуриб кетидими?

Сораҳон «шунча иш бўлган экан, мен қаерда эдим, доим уйдаман-ку» дейиш ўрнига, тутикашиб кетди.

— Ӯзим биламан! — деди у йиғламсираб ва эшик олдидаги супада ёнбошлаб газета ўқиб ётган Саиднинг олдинга чиқди.

Саидий ҳеч гапдан хабари йўқ, бундан бир ярим йил бурун бир газетада босилган мақоласини ўқиб, ўша вақтдаги қаламининг ўткирлигига ҳайрон қолиб ўтирас эди. У Сораҳоннинг авзойини кўриб қўрқиб кетди. Чақмоқ ялт этгандан сўнг момақалдироқ қанча мүқаррар бўлса, Сораҳоннинг бундай кайфиятидан сўнг «булбулигё»

нинг сайраши шунча муқаррар эди. Саидий шундан қочиб ўрнидан турди ва иш бўлмасиңга кириб кетди.

— Ҳа, энди бизга қарагийгиз ҳам келмай қолдими?— деди Сораҳон унинг кетидан кириб.

— Нима бўлди, аввал тушунтири, гуноҳим бўлса тавба қилай. Нима қиласан ўзингни ўзинг дилсиёхликка солиб? Балки арзимаган нарсадир...

Сораҳоннинг юпқа лаблари пирпиради.

— Битта хотинни эплаёлмай, яна кўнглингиз бошқасини ҳам тусадими?

Саидийнинг юзида асабий қулги акс этди.

— Хўш, кимга совчи қўйибман?

— Ҳаммага, Холниса манжалақига! Қачон қарасам уйдасиз. Қиласан десангиз иш қуриб кетибдими!

— Холниса ким ўзи?

Сораҳон ўзини диванга кўтариб уриб, бор товуши билан ҳўнграб йиғлади. Бу йиғи Саидийнинг бошига кутилмаган балоларни келтириши аниқ эди. У ёлбора бошлади:

— Сораҳон, аввал менга тушунтири... Сораҳон... Майли, нима десанг хўп, сен менга тушунтири, гуноҳим бўлса тавба қилай...

— Фарнинг оғзи тавба қилади, холос!— деди Сораҳон, йиғи аралаш қичқириб.— Мен энди кўрибманми?..
Худо кўтарсин!

«Булбулигўё» гул қўйилган ваза кўтариб кирди. Саидий ўтирган ерида кесак бўлиб қолди.

— Тагин нима бўлди?— деди «булбулигўё» вазани столга қўйиб.

— Нима эканини ҳали менга ҳам айтгани йўқ,— деди Саидий илжайишга ҳаракат қилиб.

— Қўйинг-ей, Раҳимжон, гапирманг-ей! Худо урли кетди. Қизим қўлингизга тушгандан бери бир кун рўшинолик кўрмади. Бирон муддаонгиз бўлса очиқ айта қолинг-да...

«Булбулигўё» сайдаб кетди. Сораҳоннинг рашкидан бошланган гап Саидийнинг рўзгор ғамини емаслигидан ўтиб, Муҳаммадражабнинг фойдани еб кетгани-гача етди.

— Олангиз «укам қайнанасини боқиб ётипти» деб ўйлайди шекилли-да!... Ҳабари йўқки...

Саидий индамади. Унинг вужудига аллақандай заҳар тарқалди. Бу заҳар вужудини титратиб секин-секин бошигача келар, буни Саидийнинг ўзи сезиб турар эди. «Булбулигўё» ҳамон сайран эди. Саидий изз столи

ёнига келиб ўтирганида юзининг томири тортишиб, башараси қийшайди ва бор товуши билан қичқирди:

— Нима қилай, бўлганим шу!

Бу товуш ўзига узоқдан эшитилар эди.

— Шунча вақтдан бери ўзимни ўтга, сувга уриб боқдим, кийим-кечагингизга қарадим. Энди менда ҳам қурбат қолмади. Қизим бисот қилиш ўрнига, менинг бисотимни тамом қилди...

Саидий сўзлай олмас эди, лабини бурди.

— Ҳа, боқмадимми? Кийим-кечагингизни қилмадимми? Оббо! Эсингиздан чиқдими, келганингизда оёғингиздаги ботинканинг ипи симдан эди...

Саидий беихтиёр ўрнидан турди ва қўлини кўтариб бор кучи билан столнинг устига урди. Стол устидаги бир тахта ойна майда-майда бўлиб, Саидийнинг билак ва бармоқларини тилди, ўзи аввал креслога, ундан дўмбалоқ ошиб ерга тушди, совуқда қолгандай, ияги титради, бет мускуллари учар, зич қисилган тишлари орасидан оппоқ кўпик сизиб чиқиб, панжа ва билагидан оққан қонга қўшилди ва янгигина бўялган полдан бир томонга қараб оқа бошлади. Эсини йўқотиб қўйган «булбулигўё» қочиб кетаётуб, эшикда Муродхўжа домлага ўзини уриб олди ва йиқилди. Сораҳон унинг устидан ҳатлаб ўтиб кетди. Домла қўққисдан уйқудан уйғотилган кишидай идроксиз ҳаракат қилар, аммо ичкарига кирмас эди. Унинг кетидан югуриб келган оқсоҷ дарҳол уйга кириб, Саидийнинг олдига келди ва унинг кўйлак ёқасини бўшатиб, сувга югурди, сув олиб келиб бетига сочди ва узун этаги билан елпий бошлади. Домла эшик олдига зўр бериб титрар эди. Анчадан кейин Сораҳоннинг қичқириб йиғлаган товуши эшитилди. «Булбулигўё» домланинг ёнига ўтириб, аллақандай дуолар ўқир эди. Сораҳон жўжасини олдирган товуқдай югуриб келиб, қичқириб йиғлаганича, онаси ни икки-уч тепди.

— Худо кўтарсан сени... Қани шу ўлсин-чи!.. Шу ўлсин-чи... Худо урсин уйингда турмайман! Вой-дод...

Оқсоҷ, Саидийнинг қўлига қадалган ойна парчалирини суғуриб ташлади-да, елпишни давом этди ва то Саидий кўзини очиб, сув сўрагунича ёнидан кетмади. Бу орада уч соатдан ортиқ вақт ўтди. Домла Саидийнинг хушга келганига ишонганидан сўнг, оллига кириб кўп меҳрибончиликлар қилди ва хотинини икки тарсаки урди.

Ли жанжалдан кейин «булбулигўё»нинг жаги анча тийилди, Саидийнинг кўзига кам кўрина бошлади.

Бир куни Саидий ишдан жуда хурсанд қайтді. Бундан олти-етти ой илгари бир журналга юборган ҳикояси расмлар билан безатилиб босилган. Уйга келганида унинг хурсандлигига хурсандлик қўшилди: водийга солажак қасрида бўлишини хаёл қилган иш бўлмасини янги иморатнинг ўнг қанотида кўрди. У келгунча Муродхўжа домла унинг иш бўлмасини шу ерга кўчирган ва ўз иш бўлмасидаги кўп қимматбаҳо жиҳозлар билан безатган эди.

Эски иш бўлмаси Сораҳоннинг истироҳат бўлмаси бўлиб қолган. Саидий эшикни очиб кирганида, ерда гилем устида эмаклаб юриб, нима биландир машғул бўлган Сораҳон ирғиб ўрнидан туриб, бўйнига осилди.

— Шу тирикми, ўликми? — деди у гиламга ёйилган оқ рўйжанинг устидаги пашшани кўрсатиб.

Саидий қўлидаги журнални кўрпача устига ташлаб ўтириди, сўнгра, бармоғи билан пашшани қимиrlатиб қўйди. Пашша тирик, аммо карахт эди.

— Тирик.

— Нега тирик?

— Чунки қимиrlайди,— деди Саидий рўмолчаси билан юзини, бўйнини артиб.

Сораҳон қийқириб кулди, сўнгра, худди фавқулодда бир нарса кўргандай, Саидийнинг бошига тикилиб, секин қўлини кўтарди.

— Қимиrlаманг, қимиrlаманг!.. Жуда семизи, яхшиси экан...

Саидий ҳайрон бўлиб тек турди. Сораҳон пашшани ҳовучига қамаб, муштини Саидийнинг қулоғига тутди.

— Эшитдингизми?

Пашша ғинфиллар эди.

— Эшитдим... Хўш?

— Мана ҳозир кўрасиз... Йўқ, тўхтанг. Аввал айтингчи, жони бор нарсанинг боши узиб ташланса ўладими, йўқми?

— Дарров ўлмайди.

— Юрдими, учадими?

Саидий кулди.

— Юрмайди ҳам, учмайди ҳам...

— Учади. Шарт боғлашаман. Нимадан?

— Ҳа, хўп.

— Сиз ютқизсангиз, хонатлас кўйлаклик олиб берасиз. Мен ютқизсам нима десангиз майли...

Сораҳон кафтига қамаган пашшани секин олиб қанотидан ушлади ва кичкина қайчича билан бошини кесиб, қўйиб юборди. Пашша кўтарилиб ўни бир айланди-да, дераза ёнига бориб тушди. Ундан кўзини узмай қараб турган Сораҳон, бориб пашшани олди ва юқорига ирғитди. Пашша яна учди.

— Кўрдингизми?— деди Сораҳон севиниб.

Сайдий хонатлас кўйлаклик олиб беришга рози бўлди, сўнgra, ёнбошлаб журнални варақлай бошлади. У босилиб чиққан ҳикоясини Сораҳонга кўрсатмоқчи, хурсандчилигини бўлишмоқчи эди. Аммо Сораҳон ҳамон пашша билан овора эди. Ярим соатдан кейин пашша қимирламай қолди. Сораҳон пашша тутиш учун атайлаб асал суртилиб қўйилган тарелка ёнига борганда, Сайдий чақирди.

— Буни кўрдингми?— деди суратлар билан безатилган саҳифани кўрсатиб.

Сораҳон журнални қўлига олиб, суратларни томоша қилди.

— Нима бу?

— Менинг ҳикоям.

— Неча пул беради шунга?

Сайдий ундан бошқа бир гап кутган экан шекилли, таъби хира бўлиб, ёнбошлади. Сораҳон туриб яна пашша қидириб кетди.

Муродхўжа домла кириб келди.

Домла жуда хушвақт эди, эшикдан кирибоқ, Сайдийга қараб илжайди.

— Кўрдингизми?— деди Сайдийнинг ёнига ўтириб.— Энди бу уйнинг шикаст-рехтини тузатиб қўйсак... а, нима дедингиз, Раҳимжон?

Сораҳон тутган пашшасини муштига қамаганича дераза ёнига туриб қолди ва «шу топда кириб нима қилар эди» дегандай афтини буриштирди.

— Бир оқлатсак, полини бўятсак бўлар экан,— деди Сайдий, уйнинг у ёқ-бу ёғига қараб.

Домла гиламнинг бир четини кўтариб, полни кўрмоқчи бўлган эди, гилам устида ўлиб ётган сон-саноқсиз пашшаларни кўриб, нафратланди.

— Нима бу, мунчада... Пашша дори қўйдиларнингми?

Ерда ўлиб ётган пашшаларни Сайдий пайқамаган экан. Домла қаерга кўз ташласа, оёқларини осмонга қилиб ётган пашшаларни кўрар эди.

Сораҳон асал суртилган тарелкасини олиб чиқиб кетди.

Домла полни, деворларини кўздан кечирганидан кейин, ёстиқ устида турган журнални кўриб қўлига олди.

— Бу янгими?

— Ҳа, янги... Ҳу, бир вақтда юборган ҳикоям энди чиқибди.

Домла ҳикоядаги суратларни кўрди, сўнгра ўрта бир еридан, бир-икки жумла ўқиб, тилидан нуқс топди:

— «Чит кўйлакка ҳам зор эди» дебсиз. Чит — ўрисча ситецнинг бузилган шакли. Асли русча калима. Мана шундай калималарни ўз сўзимиз билан алмаштиришга ҳаракат қилиш керак. Мен ёзаётган китобимда шу ҳақли талаб эканини исбот қиласман. Ўрисларда газламанинг бутун турларига ном берилган: ситец, сатин, маркизет ва ҳоказолар. Бизда ҳам газламанинг турларига ном бор: бўз, дуда, қалами, олача, беқасам, шоҳи, катак, ип-арқоқ ва ҳоказолар...

Домла Саидийни янги иш бўлмасига таклиф қилди.

Иш бўлмасининг очиқ турган катта деразасидан цемент ҳовуз, унинг атрофидаги гулзор, бутун боғ кўринар ва юмшоққина кечки щабада эсиб турад эди. Домла диванга ёнбошлаб, қархисида креслода ўтирган Саидийга кулиб қаради.

— Яхшими? — деди бир қўл ҳаракати билан бутун уйни, ундаги жиҳозларни ва деразасидан кўриниб турган манзарани кўрсатиб.

Саидий ўз мамнуниятини ифодалайдиган сўз тополмас эди.

— Шундай бир иш бўлмаси бўлишини хаёл қилган эдим, аммо хаёл қилганим ҳам бунчалик мукаммал эмас.

— Одам, Раҳимжон, дунёга бир келади. Кишининг дунёга келиб тортадиган ташвиши ўз ҳузур-ҳаловати йўлидаги ташвиш бўлмаса ва бунинг кетидан бир роҳат кўрмаса дунёга келди нима бўлди-ю, келмади нима бўлди.

Домла ўз фикрини изоҳлашга киришди. Натижада, ресторон очиб савдо қилиш билан адаблик, даллоллик билан нақошлик орасида фарқ қолмади. Буларнинг ҳаммаси ҳам сабаби тирикчилик, касб, уч кунлик умрда роҳат кўриш учун танланган йўл бўлиб чиқди.

Бу сўзларнинг ҳаммаси домланинг даромади эди. У кеча Саидий билан рўзгорнинг кам-кетиклари, тузукроқ маишат қилиш тўғриларида сўзлашиб, кўпроқ ишлаш

Жақида унинг розилигини олган ва кўпроқ пул ишлаш йўлини бу кун айтмоқчи бўлган эди, чўнтағидан бир қоғозни чиқариб, Саидийга тутди. Бу иккита эълон эди.

«ЭЪЛОННОМА»

«Урисчадан ўзбекчага, ўзбекчадан ўрисчага турли таржималар қабул қиласман. Арzon баҳо билан ва тез муддатда бажарилажак. Ҳар куни кундуз соат учдан кеч соат ўнгача учрашиш мумкин. Унвон: Пояки маҳалла, 13».

«ЭЪЛОННОМА»

«Урисларга ўзбекча, ўзбекларга ўрисча дарс бераман ва она тили, ҳисоб, ер билими, табиат фанларидан катталар мактабига тайёрлайман. Мурожаат учун унвон: Пояки маҳалла, 13».

Саидий эълонни ўқиб негадир қизарди.

— Айб бўлмасмикин? — деди.

— Нега? Исмингизни қўймайсиз...

Саидий узоқ ўйланиб қолди.

— Нега ўйланасиз? Е унвонни ҳам ўзгартайликми?

Саидий ўйлаб туриб бир натижага келди шекилли, бирдан:

— Майли, домла, майли, қўяверинг, аҳамияти йўқ,— деди.

Домла нимадир демоқчи эди, қаердандир Сораҳоннинг додлаган товуши эшитилиб, гапи оғзида қолди. Саидий югурди. Унинг кетидан домла ҳам чиқди. Сораҳон, йўл қолиб, гулзор орасидан шу томонга қараб додлаб югуриб келар эди. То Саидий етгунча, Сораҳон йиқилиб, гуллар орасига кўмилди. Саидий чаққонлик билан бориб уни кўтарди. Унинг ранги мурданинг рангидай, тили тутилган, фақат «Тўпа, Тўпа» деганини билиб бўлар эди. Аввал домла, унинг кетидан «булбулигўё» етиб келди. «Булбулигўё» Сораҳоннинг кўйлагида ҳон кўриб, қичқириб юборди. Қоннинг сабаби дарров аниқланди: Сораҳон йиқилганда, пашшанинг бошини кесиб ўйнайдиган қайчиси кўкрагига бир оз қадалган экан. Саидий уни кўтариб кириб диванга ётқизди. Домла бетига сув сепди. «Булбулигўё» катта бир латтани ёндириб, бошидан айлантириб ташлади — аласлади.

— Эр бўлиб шунга қарамайсиз!..— деди у Саидийга йиғламсираб.

Муродхўжа домла Сорахоннинг бошини силади.

— Қизим, Сорахон, кўзингни оч... Оч кўзингни, нима бўлди?

Талай вақтдан кейин Сорахон кўзини очиб, «Тўпа» деди-да, яна юмди.

Тупа — оқсоч хотин. «Булбулигўё»нинг жиғибийро ни чиқди.

— Худо кўтарсин шу ўлимтикни!— деди туриб юрганича анҳор бўйига — Тўпа кир юваётган жойга борди ва минут ўтмасдан қайтиб, Саидийни чақирди.

— Раҳимжон, сиз боринг... аллақандоқ ётипти...

Саидий югуриб чиқди ва ўша томонга кетди.

«Булбулигўё» кириб Сорахон ёнига ўтирди. Сорахон кўзини очиб аввал отасига, сўнгра онасига қаради.

— Нима қилди, қизим?— деди домла, унинг пешонасини силаб.

— Тўпа ўлиб қопти... Қўрқдим...

«Булбулигўё» сув берди.

— Э, аҳмоқ, нега унинг олдига борасан, ўлса ўлиб ётавермайдими!— деди домла ўрнидан турәтиб ва чиқиб Саидийнинг кетидан кетди.

Боғнинг бир бурчагидаги катта чинор остида — анҳор бўйида кир қозоннинг остидан кўтаришган тутунни ел ўйнатар эди. Ўчиқдан йигирма қадамча наридаги кир тогора билан, ювилган кирлар уйилган сават орасида Тўпа чўзилиб ётар эди. Унинг лаблари қуруқшаган, кучли иситмада ёнган кишининг лабидай қорайган, чўтири юзи сап-сариқ, иссиқ, ишқорли сувда буришган қўллари икки ёнида эди.

Саидий оёғининг учи билан унинг қўлини туртди, кейин кўкрагига зеҳн солди. Тўпа билинар-билинмас нафас олмоқда эди. Саидий қайтиб кетмоқчи бўлган эди, домланинг товуши эшитилди.

— Тирикми? Бетига сув сепинг! Нос искатинг. Мен ҳозир Остонага айтаман, нос олиб келади.

Домла ташқарига чиқиб Остонақулдан нос сўради. Унда нос йўқ экан, ҳозир келтирмоқчи бўлиб кўчага чиқиб кетаётгана, домла тўхтатди ва ҳали Саидийга тасдиқлатгани эълонларни уйдан олиб чиқиб, унинг қўлига берди-да, шунақасига почтахона, дорихона, ҳамом эшиги ва бошқа жойларга ёпиштиришни буюрди.

Саидий неговқовоқда анҳордан сув келтирди ва бир неча қадам берида туриб Тўпанинг юзига сепди. Тўпа кўзини хиёл очди.

— Ҳа, нима бўлди? — деди Сайдий, — тутқаноқ дардингиз борми?

— Йўқ, бегим, — деди Тўпа пичирлаб, — менинг дардим йўқ. Бекач бераҳмлар... Кеча пешиндан бери туз татиганим йўқ... Сув... сув.

Тўпа кўзини юмди, яна бир марта «Сув» деди. Сайдий неговни олиб унинг тепасига келди.

— Очинг оғзингизни...

Сайдий, афтидан, агар Тўпа оғзини очса сувни тикка туриб қўймоқчи эди. Тўпа киприклари орасидан тепасида турган Сайдийни, қўлидаги неговни кўриб кўзларини катта очди.

— Бегим, мен касал эмасман, мендан ҳазар қилманг... Сиз ҳушдан кетиб йиқилгандা, оғзингиздан кўпик чиққанда мен ҳазар қилмаган эдим-ку... Мен касал эмасман... Кўнглим озди...

Тўпа, ортиқ галиргани ҳоли бўлмай, кўзларини юмди. Унинг киприклари орасидан тирқираб чиққан ёш бурнининг икки томонидан ўрмалаб келиб устки лабидаги тер зарраларига қўшилиб кетди.

Сайдий неговни қўйиб қайтиб кетди. Йўлда «булбулигўё» учради.

— Ҳа, нима бўлибди?

Сайдий кулди.

— Қорним оч дейди!

— Ҳу қорни ёрилсан!

— Озгина сутингиз йўқми?

— Сутни пишириб оқлик солиб қўйған эдим.

— Майли, бир пиёла сўт беринг, тузалиб кетади.

— Ие, қатиқ бузилади!.. Ҳаммаси зардобга айланади!

— Бўлмаса нон бера қолинг, — деди Сайдий ва айвонга чиқиб кетди.

Орадан икки соатча ўтгандан кейин Остонақул биттә нонни қўлтиғига қисиб боғнинг тўрига — анҳор томонга жадаллаб ўтиб кетди.

XV

Бир жума куни Аббосхон Муродхўжа домланикida меҳмон бўлиб кечқурун Сайдийни ҳол-жонинга қўймай театрга олиб кетди. Янги музикали драма қўйилган экан, одам ҳаддан ташқари кўп.

Танаффус вақтида Аббосхон бир ошинаси билан ўтириб қолди. Сайдий ўзи якка чиққан эди, Салимхонга дуч

келди. У билан айланиб юрганида ҳеч кутмагани ва хоҳламагани бир учрашув бўлди: қаршидан бир тўда ёшлар ичида Эҳсон келар эди. Саидий ўйнаш билан тутилган кишидай гангид қолди, чунки Эҳсон бир келганида Москвада Салимхон билан уришганини ва бу одамнинг ёмон эканини сўзлаган эди. «Саидий бу одам билан нима қилиб юрибди?» демайдими?

Эҳсон шерикларидан айрилиб келар экан, Саидийни сабаби ўзинга ҳам очиқ маълум бўлмаган яна бир ваҳима босди, устига катта бир терак йиқилаётганда бўлди, шу қадар ўзини йўқотдики, кўришганда «қачон келдингиз?» дейишдан бошқа ҳеч нарса дея олмади. Бунинг устига Эҳсон Салимхон билан ҳам сўрашди. Демак, Москвада ўтган гаплар эсида. Саидий жуда танг бўлди. Хайриятки, учинчи сигнал бўлиб қолди-ю, бу учрашувнинг совуқлиги билинмади.

Чироқлар ўчунча Эҳсон ўтирган ерида иккι-уч марта бўйинни чўзиб Саидийга қаради ва ёнидаги шерикларига нималардир деди.

Аббосхон сўзлашиб ўтирган ошнаси билан йўқ эди. Чироқлар ўчиб, парда очилаётганда Салимхон келди.

— Аббоснинг жойи шуми?

— Шу. Қани у киши?

— Қаёққадир кетди. Янаги пардага етиб келаман, деди.

Парда очилди. Саидийга қўшиқлардан завқланишга нимадир халал берар эди. Салимхон пицирлади:

— Ҳалиги йигитни танир экансиз?

— Танийман, ҳа.

Саҳнада кишининг юрагини эзадиган оғир бир фожия, Залнинг қайси бурчагидандир бир хотиннинг «оҳ» деган товуши эштилди. Ўша томонда ғовур бўлиб кетди. Кейин эшик очилиб ёпилди.

— Докторликка ўқир эди, битириб келибди,— деди Салимхон.

«Битириб келибди», деган гап, негадир, Саидийнинг кўксига оғули ханжар бўлиб қадалди.

— Битириб келган билан дарров доктор бўла қолдими!— деди Саидий зарда аралаш, гўё «мен сендан щуни сўрадимми?» дегандай.— Қаёқдан билдингиз? Ким айтди?

— Аббос Москвадан хат олган эди.

Саидий таажжубланиб, Салимхонга бошини бурди.

— Аббосхон уни қаёқдан билади? Унга нима алоқаси бор?

Салимхон «секин гапир» деб Саидийнинг тиззасини босиб қўйди, сўнгра, оғзини қулоғига яқин келтириб, ниҷирлади:

— Ҳамма сизми?

Салимхон шу билан «Наҳот ҳануз шундай муҳим одамларни қўлга олиш учун атрофга кўз-қулоқ бўлиб туриш зарур эканини англамасанг? Э, гўдак, қачон пишасан!» демоқчи бўлди.

Саидий буни англади-да, кўзи чарақлаб очилди. Ҳақиқатан жамиятнинг фаолияти учун янги майдон очадиган ва бу майдонда оз меҳнатнинг кўп самарали бўлувига катта имконият берадиган Эҳсон сингари одамларни қўлга олиш учун Москва билангина эмас, СССРнинг ҳамма шаҳарлари билан алоқада бўлиш зарур. Агар Аббосхон шундай алоқада бўлиш йўлини топган экан, катта иш қилибди. Эҳсон қўлга кирса, унинг ҳозир рајком секретари бўлиб турган яқин дўсти — Шарифга ҳам қўл етадиган бўлади. Агар шундай бўлса, пишиллаб, тутаб ёнишдан кўра сўнишга мойил бўлиб турган аксил-инқилоб гулхани яшнаган, бутун мамлакатни босарли бир ёнғин ҳолига келгани бўлмайди? Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Салимхон нимадир умидвор бўлиб Саидийга қаради. Саидий бу қарашдан «Эҳсон билан гапиришадиган гапинг йўқми?» деган маъно тушунди-да, танаффус вақтида унинг олдига бормоқчи бўлиб ўрнидан турганида, Эҳсоннинг ўзи келиб қолди. У мамнун, ҳаддан ташқари таъсиrlанган кўриниар эди.

— Раҳимжон,— деди у кулимсираб,— ўзбек музикаси бор экан-а! Мен Москва, Ленинград саҳналарини кўриб, ўзбек музикаси энди завқимдан жуда орқада қолиб кетди, деган ақидада эдим. Музикамиз илгари кетибди. Илгариги музикамиз билан ҳозиргиси орасида бўй дўкони билан чит фабрикасича фарқ бор. Аммо, асбоблар «меҳмонхона — кичик суҳбатлар учун яратилганиман» деб турибди. Шу асбобларни каттароқ қилинсами...

— Қани, туринглар, чиқайлик! — деди Салимхон, аммо шундай деганига пушаймон бўлди, чунки, Эҳсоннинг у билан юргиси йўқ, ёлғиз Саидий билан айлангиси келгани билиниб турар эди.

Саидий эса Салимхоннинг ўзидан бир қарич нарига жилишини хоҳламасди. У кетса, худди ёлғиз қолаётган. дай, худди Эҳсон еб қўядигандай бўлар эди. Салимхон нима қилишини билмай, булардан айрилиб кетгани ба-

ҳона тополмай турган эди, Аббосхон кўриниб қолди. Салимхон югуриб унинг олдига кетди. Кейин Эҳсон Сайдийни қўлтиқлаб, ташқарига бошлади. Эҳсон учинчи сигналгача бўлган бир неча минут ичидаги Сайдийни толиқтириб қўйди. У Сайдий ёзувчи бўлгани учун санъатнинг ҳар соҳасидан хабардор деб ўйлар, ўзини эса, санъатга ҳар қанча қизиқса ҳам унга нисбатан нодон ҳисоблаб, турли масалаларга Сайдийнинг қарашини билмоқчи ёки баъзи масалаларга ўз қарашининг тўғрими эканини аниқламоқчи бўлар эди. Сайдий шунча танг бўлди, сўзни бошқа ёққа буриш учун нима дейишини билмай, сўради.

— Хотин олдингизми?

— Ҳали ҳаммасини айтиб бераман. Бугун бизниги кетамиз-ку?

Сайдий жавоб бермади.

Учинчи сигнал бўлди. Чироқлар ўчди. Сайдий жойига қайтиб келганида Аббосхон ўтираси эди.

— Қаёққа кетиб қолдингиз? — деди Сайдий.

Парда очилди. Аббосхон Сайдийнинг қулоғига пицирлади:

— Ўртоғингизни топиб олибсиз-ку. Унинг Салимхонга ҳуши йўқ экан, сиз ҳам Салимхондан узоқ бўлинг. Икковларинг ёшлиқда ҳаммактаб эканликларингни билар эдим, аммо кейиндан узоқлашиб кетган бўлсаларинг керак, деб ўйлаган эдим. Сиз унга урина кўрманг, ишни бузасиз... Кейиндан менинг ўзим яқинлашаман. Сизнинг қиласидиган ишингиз — уни мен билан учраштириш. Бу ҳам ҳали ҳозир эмас... Ўзим айтаман!

«Бизниги кетамиз» деганда Сайдийнинг индамаганини Эҳсон розилик деб тушунган бўлса керак, спектакль тамом бўлгандан кейин, Сайдийни ўз уйига томон бошлади. Сайдий кўнмади.

— Бизниги бора қолайлик,— деди Сайдий бўшгина.

Эҳсон ўзини Сайдийга жуда яқин тутгани учун қистатиб ўтирамади.

Иккоти қадам ташлаб борар экан, худди бирор: «Эҳсон доктор бўлиб келди, бу орада сен нима бўлдинг?» деб сўраётгандай, Сайдий ўзича бу саволга жавоб берар эди: «Бу доктор бўлган бўлса, мен ўз турмушимни ташкил қилдим. Менини сингари уй, рўзгорга эга бўлгичча бунинг соchlари оқариб кетади. Наҳот шуни англамаса!»

Бор илмни ўрганиш, уни бу кунга қадар ишлатилганича ишлатиш — ҳар бир эс-ҳуши бор одамнинг қўлидан келади. Илмга янги бир нарса қўшиш ёки унинг янги бир иш майдони очиш — ҳақиқий хизмат.

Москвага борган йили Эҳсонда туғилган бу орзу сўнгги йилларда қасдга айланди. Бу қасддан бир нарса чиқиши учун бу замонда фақат чидамгина керак бўлса, Эҳсонда чидам етарли эди. Мана шу сабабли, унинг Ўзбекистонга келишдан мақсади — қолиб ишлаш эмас, ёзда дам олиб, ўқишини давом эттириш ниятида яна қайтиб кетиш эди. Аммо келган куни эртасигаёқ унинг шахти қайтди: «Шундай тилаклар билан кетар экансан жоним билан ёрдам бераман», дейишини кутган Шариф «биз беш йиллик планни қайтадан тузиб, илм учун жуда катта иш майдони очиб қўйдик» деди. Эҳсон унинг бу сўзида чуқур бир маъно бор эканини билиб турса ҳам, Шарифнинг шундай чуқур маънони кўзда тутиб айтганига ишонгиси келмас эди. Наҳот Шариф «илем учун иш майдони»ни шунча йил ўқиб келган Эҳсон кўзда тутган маънода англай олса! Мана шунинг учун Шарифнинг бу сўзини «кетма, ишла» деган маънода тушунди ва буни жуда хом муҳокаманинг натижаси деб ўйлади.

Бироқ кейиндан маълум бўлдики, иш бошқача бутун дунё кўрадиган юксакликка кўтарилиган музикани эшитиб олға кетган Эҳсоннинг завқидан ўзбек музикаси кейинда қолмасликка қанча тиришган бўлса, савияда кишилар ҳам шунча илгарилабди. Шариф «беш йиллик план илм учун янги иш майдони очди» деганида, бунинг маъносини англаб сўзлагангина эмас, илм аҳлларини йиғиб, улар олдида шу фикрини исбот қилиш ҳам қодир экан. Эҳсон ўзи тўғрида жуда юқори фикрда эканини тез фаҳмлади ва келажакда дакки ейишини пайқаб, бироз тушди.

Эҳсоннинг кетиши ёки қолниши тўғрисида Шариф бошқа гапирмади. Шариф бир куни Эҳсонни қурилажак комбинат ва уни электр кучи билан таъмин қилиш учун солинадиган гидростанция орасига тушадиган ишчилар шаҳарчасининг ўрнини текшириш учун марказдан келган олимлар ҳайъатининг ўтиришига олиб борди. Янги солинажак шаҳарнинг ўрнини белгилашда ҳар жиҳатдан жуда мувофиқ ўринга тушган ҳозирги шаҳарчанинг истиқболини кўзда тутиш зарурлиги фикрида бўлган маҷаллий мутахассислар, гидростанция тушуви билан

дүрө йигирма етти километргача димланиши ва бунинг натижасида комбинатнинг шимол томони ўттиз километргача захкаш, шаҳар солиш учун номувофиқ ер бўлишини таъкидлар эди. Мунозара қизғинлашган сайин Эҳсоннинг кўз олдидан жимжит бинолар, лабораториялар, сон-саноқсиз ялтироқ асбоблар, тажриба столларида ётган қуёнлар, итлар кетиб, унинг ўрнига буг ва тутиң остига кўмилган қир ораликлари, пишқириб ерни кўтариб ташлаётган экскаваторлар, ҳаммаёқни мўрмалаҳдай босиб кетган одамлар, қум, шағал, ҳар хил бинокорлик материаллари юклаб у ёқдан бу ёқса учиб юрган поездлар кела бошлади. Бу азамат иш бошланиши билан бутун водий янги тусга киради. Дарёни янги изга солувчи, шаҳарни тামоман янги бир қиёфага киргизувчи одамлар, бу иш жараённида ўзларини ва ўз турмушларини ҳам ўзгартади. Ҳемак, бу одамлар илмининг ҳар соҳасига катта-катта талаблар қўяди.

Шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими Эҳсонни ишга тайин қилди. Қасал кўриб, дори ёзиб беришдан иборат бўлган бу ишни Эҳсон қабул қилмади. У бутун водийни, унинг табиатини, кишиларини ўзгартирадиган бир иш олдида коммунист бир докторнинг қасал кўриб, дори ёзиб ўтиришини сира эп кўрмас эди. Нима учун доирани кенгроқ олиш мумкин эмас? Совет медицинасининг асоси — қасални тузатишгина эмас, қасалликни тугатиш, яъни унинг сабабларини йўқотиш-ку! Нима учун водийда, ҳатто бутун мамлакатда иситмани йўқотиш мумкин эмас? Нима учун катта проблемаларни ҳал қилиб бўлмайди?

Ўз ихтиёрига Эҳсоннинг келиши билан юраги такапука бўлган шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимининг мудири — ўрта медицина маълумотигина бўлган Носиров кулиб туриб, Эҳсоннинг жонини олишга тиришди: «Медицина соҳасига кирган киши амал-мансабдан юз ўғириши керак». Эҳсонга бу гап жуда алам қилди. Шундай бўлса ҳам, авзойини бузмасдан, нима учун ўша ишни қабул қилмаслигини ва нима қилмоқчи эканини ётиғи билан айтиб кўрди. Носиров масалага гўё энди тушунган бўлиб, ўз олдига бундай катта вазифалар қўядиган кишига ҳар қачон ёрдамга тайёр эканини билдириди, унинг қўлинни қаттиқ қисиб, ғайратли ишчан ёш докторни олға сурмоқчи бўлган идеяси билан табриклар экан, ичида: «Ахир, итвачча, шундай масалаларни кўтариб чиқасан-ку, менга тинчлик бўладими? Иккى кунда мени расво қиласан», дер эди.

Эҳсон соғлиқни сақлаш бўлимининг аппаратида қол-

дис Носиров унга ўзини хайрихоҳ тутар, аппаратда шундай ишчан, яна коммунист докторнинг ишлашига чекиз хурсанд эканини ҳаммага айтар эди. Эҳсон тайинланган вазифасида бирмунча вақт ишлагандан сўнг, Носиров бир куни шаҳар партия комитетининг культпропига борди. У ерда «коммунист доктор»ни хўп мақтади, сўнгра уни ҳозирги вазифасидан олиб, ундан ҳам муҳимроқ, «коммунист доктор» идора қилганда ундан ҳам кўпроқ фойдали бўладиган янги бир вазифа—қизил ярим ой жамияти томонидан ташкил қилинган пуллик поликлиникага бош врач қилиб тайинлашни сўради, ўша куннинг ўзида Эҳсонни кабинетига чақириб, культпропдан койиди: «Биронта эслик одам йўқ ўша ерда, сизни янги вазифага тайин қилиш билан яна ишга тўнкўз қилмоқчилар. Шунча тортишдим, бўлмади», деди.

Бироқ, Эҳсон ўз вазифасида қолди. Носиров тоқатсизлана бошлади. У ўзини Эҳсонга жуда хайрихоҳ кўрсатишга тиришса ҳам, кўп замондан бери унинг феълига тушуниб қолган бу ердаги мутахассислар бу хайрихоҳлик остида ашаддий бадҳоҳлик ётишини билар эди.

Эҳсон буларнинг кўпи билан чиқишади: ёрдам сўрайди, қўлидан келса ёрдам қиласди. Булардан бири ўттиз уч йилдан бери тропик касалликлар билан машғул бўлган профессор. Бу одам Эҳсон келган кундан унинг дардини билди: бу йигит илмни мамлакат хизматига қўймоқчи, ўзи катта бир илм аҳли бўлиш тарафдудида, Носировнинг ичи қора, баҳил эканлиги ва бу ичи қораликдан Эҳсон жабр кўришини ҳам билади, газаби келади, аммо унинг тарафида туриб, Носировга қарши қўл кўтаргани андиша қиласди, чунки иш очиқ жанжалга айланса, Эҳсоннинг ютиб чиқишига кўзи етмасди.

Эҳсон Сайдийнинг ўйига келди-ю, унинг баҳтига тонг отгунча мана шулар тўғрисида ўз ҳасратидан бўшамай, ҳисоб ҳам сўрамади. У Носировдан шикоят қилган сайин, Сайдий уни ўзига яқин кўрар, уни қўлга олиш умиди кучаяр эди: «Зорайики бу курашда Эҳсон енгилса, зорайики мағлубиятдан гангиса, ёрдам ваъда қиласди ҳар бир кишига, жумладан, Аббосхонга қўл узатса!»

— Айтдим-ку, мен унинг ўрнига ўтиromoқчи эмасман,— деди Эҳсон Сайдийнинг бир саволига куюниб жавоб берар экан,— мен илмий иш олиб бормоқчиман. Менга халал бермасин дейман. Орамизда жанжал борлигини эшитган одам дарров стол талаши деб ўйлайди. Шариф ҳам шундай ўйламасин, деб ҳануз унга гапирганим йўқ... Аппаратда партия ўзаги йўқ ҳисоби. Мирза-

карим деган бир доктор бор. У — кандидат. Бу одам ажойиб: агар киши сўзни «партия раҳбарлиги остида» деб бошлаб «яшасин» билан тамом қилса, аксилиниқиlobий фикрларни тарғиб қилганда ҳам чапак чалади. Кўзимга дили қора кўринган мутахассислар унга хушомадгўйлик қилишади. Ҳақиқатда соғдиқ мутахассислар ундан нафратланади, чунки ўлгундай дағал, одобсиз. Носиров бу ҳовлиқма, нодонни хўй ўрганган, қўлига олган, кўп ишларни унинг орқасига ўтиб туриб қилади. Бу бефаҳм «Носиров мендан бесўроқ иш қилмайди», деб вақти чоғ. Нуқул машинисткаларнинг ижтимоий келиб чиқишини суриштириб, йиғлатиб юради. Носировнинг баъзи ишлари амалпарастлик доирасидан чиқиб кетади. Ҳалиги мен айтган профессор тропик касалликлар станциясида ўн йилдан бери тўплланган материалларни ишламоқчи бўлганида, йўл бермабди. Аммо «ишлама» деб ўзи айтмай, Мирзакаримни ишга солган: «Бу — фирқасиз профессор. Шундай қимматли материални ўз кишилиз, фирмали профессор ишлагани яхши эмасми?» деган. Мирзакарим профессорни қанча хафа қилган. Буни менга Мирзакаримнинг ўзи айтди. Мен тушунтира бошласам, «сен эски мутахассисларнинг таъсирига берилиб кетган одамсан», дейди. Ҳозир менинг ижтимоий келиб чиқишимни суриштириб юрган эмиш. Мен индамай юрибман. Ҳар замон ғашига тегиб қўяман. Узи бир жанжал кўтарса-да, буни горкомга кўтариб борса, менинг учун катта йўл очилар эди.

Тонг ёриша бошлади.

Муздаккина тонг шабадаси очиқ деразадан эсди. Ташқарида япроқлар шилдиради. Дараҳтлар орасидан кўриниб турган кулранг осмон секин-секин қизара бошлади. Ҳаммаёқ жимжит. Ширин уйқу пайти.

— Бу кечага менинг ҳисобим билан ўтди, энди сизнинг ҳисобингизни қачон эшитаман? — деди Эҳсон кўзини юмған ҳолда.

— Бундан кейин эшитаверасиз, — деди Сайдий чироқни ўчириб.

Ҳовли томонда «булбулигёё» йўталди.

XVII

— Раҳимжон,— деди Эҳсон чой маҳалида,— рафиқан-гиз кирмади-я? Шундақа уятчанми?

Тўғри, Сораҳон кишидан қочади, башарти қочмаганда ҳам, Сайдий уни Эҳсоннинг олдига олиб киргани номус қилар эди. Важ қилди:

- Қеча кечқурун далага кетган эди.
- Үқийдими?
- Ҳа... унча-мунча...
- Сурати йўқми?

Хайрият Сорахон умрида сурат олдирмаган. Ростини айтиш Эҳсонни таажжублантирас эди. Сайдий Эҳсоннинг саволини эшиитмаган бўлиб, гапни бошқа ёқса бурди:

— Мен бир фикрга келдим: шу Носировнинг кирди-кори тўғрисида газетага бир фельетон ёзилса бўлмасмискин?

— Бўлмайди...— деди Эҳсон, аммо сабабини айтишга улгурмади, Муродхўжа домла кириб қолди.

Домла кечаси меҳмоннинг олдига кирмаган бўлса-да, Сайдийдан унинг Москвада ўқиб қайтган доктор эканини эшиитган эди.

— Марҳабо, марҳабо...— деди домла чуқур самимият билан сўрашиб,— маъзур кўрасиз, кечаси кирмадим. Кириш ихтиёrim бор эди, нотинч қилмай дедим.

Нонушта пировард бўлгунча домла шарқ табобати ва унинг машҳур кишилари тўғрисида сўзлади, ҳозирги замон медицинаси Абу Али ибни Сино замонидаги табобатдан ками беш юз йил орқада, ҳозирги замон медицинасининг энг аҳамиятли тармоғи ветеринария, энг аҳамиятсизларидан бири — тиш докторлиги, деган фикрлар баён қилди. Эҳсон Муродхўжа домлани билади, аммо сира ҳамгап бўлмаган эди, бошдан-оёқ унинг сўзларига ноилож қулоқ солиб ўтиргани учун гапни яна чўзмасин деб, унга қарши ҳеч нарса демади. Домла яна гапга оғиз ростлаганида Эҳсон жавоб сўради:

— Энди менга жавоб,— деди ва ўрнидан турди.

Сайдий унинг кечгача қолишини сўради. Эҳсон қаттиқ узри бор эканини айтди.

— Раҳимжон кўпдан бери сизнинг тўғрингизда менга сўзлаб юрар эди,— деди домла ўрнидан турәтиб,— сизни бир кўриш орзусида эдим, насиб бўлди. Афсуски, кетаман дейсиз. Мана энди тез-тез келиб туринг. Шарқ табобатига оид китобларим бор... Ҳа, айтгандай, бир оқизамиз бор, анчадан бери бетоб, бир сари қадам кириб, кўриб чиқасизми?

Эҳсон розилик билдириди. Ҳовлига чиқилгандা, домла Сайдийга «олиб боринг» ишорасини қилиб, ўзи зина устидаги ғалвирдан дон олиб товуқларга сепа бошлади.

Тўпа ойнакорлик айвонининг зинаси остидаги қишида самовар қўйиладиган подвалда ётар эди. Сайдий Эҳсон-

ни бошлаб тушди. Подвалдан эскирган қовун пўчоқ ҳиди келар эди. Арқон каравотда қизил шол кўрпа ёпиниб ётган Тўла оёқ шарпасини сезиб, кўзини очди ва буларни кўриб ўрнидан туришга ҳаракат қилди.

— Қимиrlаманг, қимиrlаманг!— деди Эҳсон.

Тўпа катта бир гуноҳ иш қилиб афв сўрамоқчи бўлгандай Сайдийга қаради ва шу қараши билан «нима қиласай» деб, амр кутгандай эди.

— Бу киши доктор. Касалингизни айтинг!— деди Сайдий.

Тўпанинг ичга ботиб кетган кўзлари катта очилди: Муродхўжа домла уришиб бермасмикан?

Уни титроқ босди. Эҳсон мулойим сўзлар билан ҳол сўраб, қўлни ушлаганда, Тўпа яна Сайдийга қаради.

— Бегим...— деди, худди гуноҳимдан кечинг, дегандай қимтиниб.

— Нега қўрқасиз?— деди Эҳсон, унинг томирини ушлаб,— мен касалингизни билмоқчиман, дори ёзиб бера-ман... тузаласиз... қаерингиз оғрийди?

Шу гапни Сайдий ҳам айтгандан кейин Тўпанинг, қўрқуви бир оз босилди.

Сайдийни Муродхўжа домла чақирди. Тўпа Эҳсон билан ёлғиз қолганидан кейин, унинг сўроқларига жавоб бера бошлади:

— Худди қўрғошин ютгандайман, кўкрагим оғир. Мана шу еримни боссам оғрийди. Қайт қиласман. Зардам қайнаб туради.

— Бошингиз ҳам оғрийдими?

— Оғрийди. Ёмон оғрийди!

— Касалингиз тайинлик касал, аммо бу ерда ётсангиз тез тузалмайсиз. Касалхонага борасизми? Касалхонада жуда тез тузаласиз.

— Бегим биладилар... Бекач биладилар... Нима десалар шу-да...

Эҳсон подвалдан чиқиб келаётганда домла, худди бирон арзимас нарсасини ямоқчига бериб унинг эпақага келиш-келмаслигини сўрагандай:

— Қалай, бўладиганми?— деди. Эҳсон унинг саволига жавоб бермади, ерга қараганича Сайдийнинг олдига келди ва:

— Бу қандай хотин, ким ўзи?— деб сўради.

— Оқсоч...— деди Сайдий тутилиброқ.

Домла етиб келди

— Бўладиганми, ука?

— Ҳа, бўладиган. Нима қилиш кераклигини Раҳимжонга айтаман, Хайр! Саломат бўлинг!

Сайдий уни кузатгани чиқди. Кўчага чиқилганда Эҳсон сўради:

— Оқсоҳ — хизматчи деганингизми? Нега уни бундай хор қилибсизлар?

— Касалини билмадик...

— Касалхонага юбориш керак эди! Касалхонага юборилмаса бўлмайди... Яхши эмас, Раҳимжон!

— Ўзим ҳам шундай қилмоқчи эдим. Хўш, энди қачон кўришамиз?

Эҳсон хайрлашди.

Сайдий қайтди. Домла ҳовлиниң ўртасида тикка туриб пичоқчаси билан тирноқ олар эди, тирноқдан кўзини олмай, докторнинг нима деганини сўради. Сайдий Эҳсоннинг сўзини айтди.

— А?— деди домла ва пичоқчасини ёпиб, чўнтағига солди.— Касали нима экан?

— Меъдаси бузилган эмиш.

— Шунга ҳам касалхонами? Бу замонда ўрис табиби нимани билар эдики, энди ўзбаги билсин! Аҳмоқ! Касални билмайди, билмагандан кейин касалхонага юбор, деб осонгина қутула қолади. Меъдаси бузилса сирка ичириш керак, вассалом. Кисловодскка борганимда доктор шўр сувга туширди, «Бошингни сувга тиқма», деб кетди. Кетгандан кейин шўнғиб-шўнғиб олдим, ҳеч нима қилмади. Шу-да, буларнинг билгани...

У сўкина-сўкина уйга кириб кетди. Унинг кетидан Сайдий ҳам кирди. Уйда «булбулигё» Сораҳоннинг сочини ўриб ўтиарди. Домла докторнинг аҳмоқлигидан хотинига алоҳида шикоят бошлаган эди, Сораҳон унинг сўзини кесди:

— Юбораверинг-да, шу ерда ўлиб-петиб қолса кечаси ташқарига чиққани қўрқаман!

— Сенинг қўрқишингдан ҳам кўра ўлик кўмишни айт,— деди Сайдий.

— Башарти ўлмагандан ҳам, касали узоққа чўзилса нима бўлади? Ҳарҳолда, юбориш маслаҳат. Софайса келар, ўлса ўшандақаси кетаверар,— деди «булбулигё».

— Раҳимжон,— деди домла,— докторингиз қанча нодон бўлса ҳам, ҳарҳолда неча йил меҳнат қилиб шу илмни ўқиган-ку. Бир нарса билар, дейман? Майли, Тўпани юборайлик. Бир банда зорайники шифо топса. Бир Муҳаммад уммати деб яхшилик қилсангиз — савоб, бир

одам десангиз — инсонлик вазифаси. Шундай қилинг, касалхонага элтиб ташланг. Бугун касали яна ёмонроқ бўлса керак, эрталаб ўҳчиди.

XVIII

Саидий янги уйнинг зинасидан тушиб келаётганда, ташқаридан икки бола югуриб кирди ва иккови ҳам баравар «извош келди» деб кўча томонни кўрсатди. Ҳеч қандай меҳмон кутилмагани учун Саидий домлага қаради. Домла «чиқинг-чи» деб ишора қилди. Саидий юрганича чиқиб кетди. Унинг кетидан домла ҳам чиқди. Извошли, юмaloқlab чилвир билан боғланган шол кўрпани извошдан тушириб, паранжилик хотиннинг тушувига маҳтал бўлиб турар эди. Саидий бу паранжилик хотинни дарҳол таниди, у — опаси эди. Негадир болалири йўқ. Саидий югуриб извошнинг ёнига борди. Опаси уни кўриб ҳўнграб юборди ва ўтирган ерида узалиб бўйнидан қучоқлади. Унинг қўлларини кўриб Саидийни вахима босди. Бу қадар озган!

— Йиғлама, йиғлама! Болаларинг қани?

— Бермади...— деди у ҳиқиллаб ва извошнинг соябони устига ташлаб қўйилган қўлтиқтаёқни олиб туришга ҳаракат қилди.

Саидий қўрқиб кетди ва шошилиб, опасининг оёқларига қаради. Оёқлари бутун. Саидий боргандা ҳам у оёқ оғриги эди. Аммо бунчалик эмас эди. Саидий дарров қўлтиқтаёқни унинг қўлидан олиб, болалардан бирига узатди, опасини даст кўтариб, олиб кетди. Ўрта эшикдан чиқиб келаётган Муродхўжа домла буларни кўриб, бемор кишидай инқиллаб юборди, аммо не машиқатлар билан бўлса ҳам, меҳмонни очиқ чеҳра билан қарши олишга тиришди.

Бу хотин нима учун келганини бутун оила билар эди. Уни Мұҳаммадражаб талоқ қилган. Домларайхонзор бўйидаги супага ўз қўли билан палос солиб, меҳмонни ўтқизди ва «нега бу кишининг келишидан бехабар қолдингиз, мен истиқболларига чиқар эдим-ку» деб, Саидийдан ўпкалади. Текинхўрни кўриши билан ранги ўчган «булбулигўё» титраб-қақшаб Мұҳаммадражабни қарғади. Кейинча келган Сораҳон, онаси ўргатган сўзларни айтиб, баҳтсиз хотиннинг қайғусини бўлишган бўлди.

— Мен бу поездда келмайдиган эдим. Ҳайдар Ҳожи амаким тўсатдан Ўшга кетадиган бўлиб, шу поезд билан жўнатдилар,— деди меҳмон ва рўмолининг учига туккан хатни олиб Муродхўжа домлага узатди.

Муродхўжа домла ҳатни ўқиб бўлиб Саидийга берди. Ҳайдар Ҳожи Муҳаммадражаб тўғрисида ёзар эди:

«...Мазкур отларнинг тули — жами етти минг олти юз саксон уч сўмни дастмоя қилиб ўз дўконига солди. Шундай кўрнамаклик қилса ҳам отанг яхши, онанг яхши деб турмоқ кераклиги маълумингиз бўлгани учун, бул оиласий муноқашага Раҳимжоннинг мудоҳала қилмогига моне билурсиз ва яна Раҳимжонга маълум қилурсизки, спаларига гўдакларидан жудо бўлмоқ нақадар мусибат бўлса ҳам сабр қиласин, деб яъни тез кунларда гўдаклар унинг ёсриси бўлмоқлари хусусида Мухторхон айтган тадбирларни жорий қилмоққа киришдим. Мухторхон 13 числода келса керак эди; бугун йигирма етти. Ҳануз дараги йўқ. Мактуб ҳам йўқ. Ўнинг бундай узоқ вақт ҳат қилмаслик одати йўқ эди. Ҳавотирман...»

— Парво қилманг,— деди домла ўз павбати бўлган бир пиёла чойни узатиб,— мана, ўз уйингиз, ўз жойинигиз. Баҳузур турасиз. Мана, укангиз олдингизда. Ишоолло, тузалиб кетасиз.

Домла унинг болаларини Муҳаммадражабдан олиш, оёфини докторга қаратиш тўғрисида ваъдалар бериб, ўрнидан турди.

— Энди, қизим, чарчаб келгансиз, озгина ором олинг. Сораҳон, сен мана бу ерга сув сеп!

Домла уйга кириб кетиб, бир оздан кейин Саидийни чақириди.

— Мен биламан,— деди домла,— опангизнинг табиати жуда нозик кўринади. Бунинг олдида Тўпанинг бижғиб ётиши яхши эмас. Тездан буни йўқотайлик. Уйда бунақа касалнинг ётиши, табиати нозик одамга тўғри келмайди.

— Ҳозир дейсизми?

— Майли, ҳозир бўлмаса, бирон соатдан кейин бўлар. Остона бирга боради.

Саидий кўнди ва опасининг олдига қайтиб келди. У келиб ўтириши билан опа гап бошлади:

— Энди, ука, майли. У юзи қора билан сан-манга бориб ўтирма. Инсофга келар... Унгача мен ҳам тузаларман. Худо берган дард, яна ўзи олади. Энди..— деди ва ўпкаси тўлди,— шу болалар туфайли сени ҳам гойида ишдан қўярман. Ҳар замон бир кўрсам, борсам, дейман... Ачир, тузалиб кетаман. Бозор куни менга бирон беш пайса отининг илигини олиб келиб бер. Офтобда ўтириб тиз-

заларимга суртай, зорайники, худо шифо берса. Кўзим ҳозир сал тузалгандай...

— Албатта тузаласан. Докторга қаратаман.

Опа кўёз ёшини рўмолининг учи билан артди.

— Йўқ, ука, дўхтири-пўхтири деб чиқимдор бўлма. Тузалиб кетаман. Тузалай, ахир, худо бир йўлга бошлар. Инсоф берсин...

— Кимга инсоф берсин? Яна қайтиб борасанми?

— Нима қиламан бўлмаса? Сен ҳали билмайсан. Қачонгача сенинг уйингда тураман? Бир рўзғорга ўша рўзғорининг ўз фавфоси ҳам етади.

Сайдий кулди. У шу кулгиси билан «лозим келар экан битта эмас, ўнта опани умр бўйи боқишига ҳам қудратим етади» демоқчи эди.

— Демак, орада унча ҳам катта жанжал бўлмаган экан-да?

— Бўлгани йўқ. Гапнинг боши шуки, ўша сен пул қистаб борганда, поччанг Ҳайдар Ҳожидан ажраб ўзи якка дўкон очиш ҳаракатида юрган эди. Сенга пулнинг фойдасини бермагандан кейин, нега бермадинг десам, тутиб олиб урди. Дўконини ажратиб, ишлари жўнашиб кетди. Ҳар куни ўйдан битта-иккита меҳмон узилмайди. У меҳмонлар хотин олиб келишади... Тонг отгунча мени хизматда... Ўлар ҳаром иш билан... мастилик... Бир куни ошхонада ўчоқ олдида ўтириб, саҳарга яқин кўзим ўй-қуга кетибди. Чой деган экан, эшифтабман. Шунга чиқиб икки-уч тепиб юборди. Шу учта гўдак туфайли шуларга ҳам чидадим. Кейин бир оёғим баттар бўлиб юролмай қолган эдимки, ташлади-қўйди. Эртадан кечгача оч-оч ўтираман. Қўчадан келиб ҳолинг нима демасдан, уйга киради-кетади. Уйдаги озиқ-овқатни сандиққа солиб қулфлаб олди. Кейин билсам, мени шундай қилиб зериктирмоқчи бўлган экан. Бир мисгарнинг қизини олиш тарафдудида юрган экан. Ҳа, айтгандай, бир куни Ҳайдар Ҳожи билан хўп уришди, оғзига келган гапни қайтармади. Тағин ҳам Ҳайдар Ҳожи яхши одам экан, индамади, бечора. Дўкон ажратиб ўзи иш бошлаб, қўлига пул киргандан кейин қутуриб кеттида... Талоқ хат олиб келиб берганидан кейин, маҳаллага чиқиб бир шармандасини чиқарай деган эдим, бу ўғрини. Ҳайдар Ҳожи қўймади. «Қамалиб нетиб кетса, болаларингиз билан кўчада қоласиз», деди.

Муродхўжа домла келди.

— Энди, Тўпани эртага элтаман-да, бугун кеч бўлиб қолди,— деди Сайдий домлага, сўнгра, Тўпа ким, қан-

дай касал эжанлиги, уни бу ердан нима учун йўқотиш кераклиги түфрисида домланинг айтганларини опасига сўзлаб берди.

Шу онда эшикдан оқ халат кийган бир хотин кирди ва шу ҳовлида бир касал хотин борлигини, шуни олиб кетгани келганини билдириди. Домла аввал бунга тушунолмай қўрқиб кетди, кейин, Эҳсон юборганлигини билиб, хурсанд бўлди. Носилка кўтарган икки эркак кириб Тўпани олиб чиқди. Уни машинага солишда дома-ла, ҳеч керак бўлмаса ҳам, ёрдам беришга тиришди.

Саидий билан домла кўчадан қайтиб киргунча ёлғиз қолган меҳмон боғ томонга ўтмоқчи бўлиб ўрнидан турди; қўлтиқтаёқнинг ёрдами билан супадан тушиб, энди икки қадам босганида нимагадир қоқилиб йиқилди ва райҳонлар ичига юмалаб кетди. Бундан боҳабар Сораҳон «Вой, райҳонларни худо урди»,— деб қичқириди. «Булбулигё» югуриб келди.

— Нима бўлди, ука?— деди у, бир неча қадам нарида туриб.

— Менгина ўлай!— деди меҳмон, инқиллаб ўрнидан тураг экан,— худоёй кўзим қурсин... қоқилиб кетдим.

«Булбулигё»нинг кўзи ағанаб ётган сопол обдастага тушди. Обдастанинг жўмраги синган эди. У жаҳли чиқиб обдастани жойига қўйди-да, индамасдан қайтиб кетди ва ош сузар экан, дўнғиллар эди: «Худо кўтарсан, шабкўр... ўлимтик!..»

Меҳмон райҳонлар ичидан чиқди ва супада ўтирган Сораҳонга шикоят қилди:

— Худо битта дард берган эмас-да. Дардманд бўлгандан кейин, дард устига дард келаверар экан. Кўзим шомдан кейин кўрмайди. Нима экан у қоқилганим? Синдими?

— Ҳа... Обдаста. Жўмраги синди,— деди Сораҳон ва негадир қиқир-қиқир кула бошлади.

XIX

Шарифнинг дўсти Эҳсонни қўлга олиш — шаҳар партия комитетига раҳна солуви керак эди. Шунинг учун ҳамма шунга фойдаси тегадиган можаро — Носиров билан Эҳсон орасидаги муносабатга кўз-қулоқ бўлиб тураг эди.

Жанжалнинг фойдаси шундан иборатки, Эҳсон енгилса тентирайди, ёрдам берадиган киши излайди. Шу вақтда ёрдам қўли узатилса, шубҳасиз, «жон» дейди.

Бу қўл эриш кўринмаслиги, ҳуркитмаслиги учун ҳозирдан унинг кўзига иссиқ кўриниш, қитифини ўлдириш керак. Кўзига иссиқ кўриниш учун эса, унинг ўз душманидан қилган шикоятига қулоқ солиш, нима деса маъқул топиш кифоя.

Бунинг учун Эҳсон келиб шикоят қилиши керак. У ўзи келмайди. Шикоят эшитиш учун ҳеч ким унинг олдига боролмайди ҳам. Икки орада йўл йўқ. Мана шу йўлни бино қилиш учун Саидий ўз хоҳишига қарши бўлса-да, Эҳсоннинг олдига тез-тез бориб турнишга мажбур бўлиб қолди.

Эҳсоннинг бутун хурсандлиги, хафалиги, рози ё норозилиги ўз билимини бу янги майдонда ишлатиш атрофида бўлди. Носиров ўзининг қўлни куйдирмайдиган узун косови — Мирзакарим орқали кўтарган маш-машалари ҳам уни ортиқ даражада банд қилмас эди.

Саидий Эҳсоннинг олдига бориб сира хушвақт қайтмайди. Эҳсон ё ўзининг иши ҳақида сўзлаб зериктиради, ё адабиётдан сўз очиб кўнглини кир қиласди. Сўз адабиёт устида боргандা, худди ҳозир «шунча йил ичидан сен нима ёздинг?» деб сўраётгандай, Саидий жонини ҳовучлаб турар эди.

Муродхўжа домла Саидийнинг опаси келгандан бери ташвишда. Саидий уни докторга қаратса пул кетади. Домла эса, яхшими, ёмонми шу Эҳсонга қаратиб дорипори қилдиришни, агар бу билан бўлмаса, «докторнинг дорисики кор қилмади, демак тузалмас экан», деб қўя қолишини хоҳлар эди. Шунинг учун у Саидий ҳар сафар Эҳсоннинг олдига боргандা, опаси ҳақида гапиришни таъкидлар, аммо Саидий бепарволик қилиб келар эди. Бир куни домла уни опасининг олдида уялтириди: «Одам деган ўз опасига бунчалик бемеҳр бўлмайди», деди. Саидий шу куни кечқурун маҳсус шу тўғрида Эҳсоннинг олдига борди.

Эҳсон таъби хирароқ бўлиб ўтирган экан, ўз ҳолатини шунча билдирамасликка тиришса ҳам Саидий сезди. Тағин Саидий бошқа ўйларга бормасин деб, Эҳсон бунинг сабабини айта қолди. Ижтимоий келиб чиқишини суриштириб, машинисткаларни йиғлатиб юрган ўша Мирзакарим, бир мажлисда Эҳсонни «эски фикрли профессор билан алоқа қилиш»да айблабди. Унинг асл мақсади-ку, Эҳсонни қоралаш, аммо бундан «профессор шунча ёмон одамки, у билан ҳатто сўзлашиш ҳам жиноят», деган маъно чиқиб қолибди. Бу профессор кўнглида

кири йўқ, қўлидан келган хизматини аямайдиган одам, буни ҳамма билар экан.

Эҳсон бу ҳақда Саидийга кўп сўзламади, чунки профессор билан учрашиб шу тӯғрида сўзлашганидан бери тажанг, асаби бузилган, энди Саидий билан бошқа тӯғриларда сўзлашиб бир оз ёзилишни хоҳлар эди.

— Гапиринг, Раҳимжон, гапиринг... Айтгандай, хизматчингиздан хабар олиб турибсизми? Оқсочингиздан...

— Ҳа, хабар олиб турибмиз.

Эҳсон стол устида ётган бир китобчани Саидийнинг олдига сурди.

— Буни кўрдингизми? Иккинчи босмаси...

Китобча — Кенжанинг шеърлар тўплами бўлиб, титули устига «Дўстим Эҳсон! Иккимиз икки шаклда, бир маслак учун ишлаймиз» деб ёзилган. Саидий китобни вараклади. «Ўтмишдан эртаклар» сарлавҳали бир шеърда шу сатрларнинг ости чизилган эди:

Бешик ила тобут ораси дашти адамди.

Қолган изи кўз ёши ва қон, оҳ-фиғондан.

— Бунинг остига сиз чиздингизми?

— Мен чиздим. Оҳангни келиштираман, деб маънони қоронғилатиб қўйибди.

— Ўзи тузук шоир, бироқ танқидни кўтармагани ёмон. Ҳозирги билимдон танқидчиларимиздан бири — Аббосхонни менсимайди, шаънига беҳуда гаплар айтиди. Тирноқ остидан кир излайди.

Аббосхоннинг шаънига Кенжанинг деганлари Саидийга қанча хуш келмаса, Кенжа тӯғрисида Саидийнинг ҳозирги сўзи Эҳсонга шунча ёқмади. Бу норозилигини силлиқлаб, беозор қилиб билдириш шу тобда юрагига сигмай, Эҳсонга тўмтоққина қилиб деди:

— Аббосхонни чандон билимдон деб ўйламайман. Уч-тўрт мақоласини кўрдим. Шуларнинг бирида, кўп классикларнинг асарларини салбий фактлар билан тўлганлиги тӯғрисида тамоман янгилик фикр юргизади. Гўё, санъатнинг асосий материали — салбий фактлар эмиш! Сўзидан шу хулоса чиқади.

— Бўлса бордир. Салбий фактлардан иборат зўр асарлар кўп-ку.

— Бу асарларни зўр қилган салбий фактлар, деб ўйлайсизми? Менингча, классиклар яшаган даврда турмушнинг ўзи салбий фактларга тўла бўлган. Улар шу

фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб бергаплар. Наҳот ижобий фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берилса, ўшандай зўр асарлар вужудга келмаса! Бир ишни қилиш учун аввал шу ишнинг мумкин эканига ишониш керак. Аббосхонингиз шу ишонч йўлини тўсмоқчи-ку!

Сайдийнинг назарида агар Эҳсон шу гапларни Аббосхоннинг ўзига айтса, у икки оғиз сўз билан жавоб қиласдиган кўринар эди.

— Ҳарҳолда Аббосхон ўз соҳасида етарли билимга эга. Сўз табобат устида боргандада унинг ҳам кўзига тўғри нарсалар эгри бўлиб кўриниши мумкин,— деди Сайдий.

Сайдий шу сўзи билан «адабиёт тўғрисида сўзлашини сенга ким қўйибди, докторлигингни қиласанг-чи!» демоқчи бўлди. Эҳсоннинг аччиғи келди.

— Агар бирор менинг олдимга «иштаҳам йўқ» деб келса-да, мен уни ётқизиб бурнини кеса бошласам,— деди у заҳарханда қилиб,— бу ҳаракатимнинг потўғри эканини англаш учун доктор бўлиш шарт эмасдир дейман?.. Ё сиз беш йил ўқиб доктор бўлмагунича англамайсизми?

Бу гап Сайдийга Эҳсон истагандан ҳам қаттиқроқ тегди. Эҳсон аямагандан кейин, Сайдийнинг ҳам аягуси келмади ва шу топда кўнглига келган гапни очиқ айта қолди:

— Кенжা сизга хўп уқтирганга ўхшайди.

— Чакки шундай деб ўйлайсиз,— деди Эҳсон, бу сафар ранги бўзариб.

— Менингча, агар Кенжা кўнса,— деди Сайдий,— Аббосхон унинг манманлик шираси босиб қуриб бораётган талантига янгидан ҳаёт бағишилар эди.

— Сизнинг талантингизни шундай ширадан тозалағанми?

— Албаттa?!— деди Сайдий.

Эҳсон қаттиқ кулиб юборди. Бу кулги ҳақиқий кулгими, ёки асабий бир ҳолатми эканини билиш қийин эди.

— Ҳеч ўзингизни салмоқлаб кўрасизми?— деди Эҳсон секин.— Менингча, Аббосхон, Салимхон сингари устодлари талантини ширадан тозалаган букупнги Раҳимжонга ҳеч кимнинг ҳаваси келмас! Билишимча, таланти ширадан тозаланган Раҳимжон ҳозир шалоги чиққан аравадай Муродхўжа домланинг томорқасида аниаб ётибди!

Саидий ичида: «Вақти келар, бу кунларда нима қилиб юрганимни биларсан...» деди-ю индамади.

Орага бошқа гап тушмади.

Саидий йўлимни тўсар деган ишонч билан ўрнидан туриб жўнаб қолган эди. Эҳсон индамади. Саидий эшикни аста ёпди.

XX

Оилада Саидийнинг опасига ноилож бўлса-да, ҳар замон кулиб қарайдиган одам Муродхўжа домла бўлса, уч-тўрт ҳафта ўтмай унинг ҳам дардини иситмаси ошкора қила бошлади. Саидий на Эҳсонни ёрдамга чақиролди, на бошқа доктор топди. Саидий Эҳсон билан иккни орада ўтган гапни Аббосхонга айтган эди, Аббосхон бундан кейин у билан учрашишни қатъян ман қилди.

Бир куни домла опанинг олдида «худо ҳар кимни ўз феълига яраша кўйга солади», деди. Опа индамади, ерга қаради ва хилватга кириб куни бўйи йиғлади. Унинг йиғлаганини билиб қолган домла: «Кўз ёшининг хосияти йўқ, касб-корга басталик келтиради. Менинг уйимда йиғламанг!» деди. Шундан сўнг опа ҳаммавақт домлани кўрганда ўзини зўрлаб очиқ чехра билан турадиган бўлди. Бироқ домлага бу ҳам ёқмади: «Нега сиз ҳамиша хушвақтсиз, уч боладан айрилган, оёқсиз киши ҳам шунча бедард бўладими?» деди. Албаттa, бу зихновларни на домланинг ўзи, на «булбулигё» ва на Сорахон — ҳеч ким Саидийга билдирамас эди. Бу галларни опа ҳам айтмайди, чунки бу чақимчилик билан укасининг уйини бузишдан қўрқар ва ҳар жафо бўлса ичига соларди.

Домланинг оилавий ҳаловатсизлиги ҳасрат қиласи даражага етганлигидан Аббосхон чўчиdi: агар домланинг ҳар кимга қиласидиган ҳасрати Саидийнинг қулоғига етса, қайната билан куёв орасига совуқчилик тушади. Бунинг натижаси, ҳарҳолда, яхши бўлмайди. Аббосхон шу хавфнинг олдини олишга йўл излаб юрганда, яна бир хавфдан дарак етди. Бу — газета идорасида катта бир ўзгариш кутилуви эди.

Шаҳар партия комитетининг секретари Шариф газетанинг муҳарририга «беш йилликни ёритолмаётисизлар» дебди. Бу нима дегани эканини Аббосхон тушуди.

Мана шу икки хавфнинг олдини олиш учун Аббосхон домлага маслаҳат солди.

— Салимхон икковимиз Раҳимжонни марказий журналга ишга юборсак деган фикрга келдик. Бу фикр сизга ҳам маъқул тушади, деб Салимхонни ишонтиридим.

Домла бир чўчиб тушди.

— Сабаб?

— Аввали шуки, газета идорасида катта бир ўзгариш кутилади. Бу ўзгаришнинг силлиқлик билан ўтишига кўзим етмайди. Натижада Раҳимжон майиб бўлади. Раҳимжоннинг бошига тушган калтакнинг бир учи сизга ҳам тегади. Бу, Раҳимжонни яна баттарроқ майиб қилади. У вақтда Раҳимжон учун фаолиятнинг ҳамма йўллари беркилади. Иккинчи ёқдан... сизга ҳам ёмон бўлмайди... Бола-чақаси билан кетса тузук бўлар, менингча... Опасини ҳам олиб кетади.

Домла ўйланиб қолди.

У рози бўлолмайди, чунки Саидийни бошқа шаҳарга юбориш эмас, унинг уй ажратиб чиқиб кетишига рози бўлиши ҳам соғин сигирни ҳаром ўлдириш деган сўз. Аббосхон яна тушунтира бошлаган эди, домланинг кўнглига бўлак гап келди: «Бу таклифнинг тагида бир гап бор. Бу гап мутлақо бирорвонинг манфаати бўлиши керак!»

Домла ҳадиксираганича бор: аввали шуки, назарида Саидий ҳануз Мунисхондан бегоналлашиб кетгани йўқ. Иккинчидан, Мунисхоннинг бир хотинга, Мухторхонни ёмон кўрганлиги ва Саидийни сира кўнглидан чиқаролмаганлиги тўғрисида ҳасрат қилиб тўккан кўз ёши арzonга тушган ёшлардан эмас, домла бу шубҳани тасдиқлайдиган кўп хабарлар эшитган. Бунинг устига, Мухторхон Афғонистон чегарасига хатарли сафар қилганича бедом-дарак бўлиб кетди. Унинг тақдирни ҳақида энг некбин бўлган Ҳайдар Ҳожи энди бадбинликка тушиб хатлар ёзарди. Мана шуларнинг ҳаммасига суялиб, домла бу таклифнинг остида мутлақо Салимхоннинг манфаати ётади, деган хуносага келди.

— Хайр,— деди домла, четга қараб,— газетада ишламаса бошқа жойда ишлар. Нима қиласиз бола-чақаси билан сарсон қилиб?

— Майиб бўлади. Унга фаолият йўллари беркилади.

— Майиб бўлганда, фаолият йўллари беркилмаганда нима қилиб берди? Эҳсоннинг кетидан шунча юрди, бир дона гуручга арзнийдиган манфаат чиқмади.

— Бу Раҳимжоннинг ношудлигидан эмас. Фирка қўмитаси Носировни қўлламагуича бундан бир иш чи-

қишига менинг ҳам кўзим етмас эди. Аксн бўлди: фирмқа қўмитаси Эҳсонни қўллади. Ҳозир Носировнинг иши тафтиш комиссиясида эмиш. Шариф: «Зиёлилик қилибсан-да, нега эртароқ айтмадинг», деб Эҳсонни койибди. Эҳсон сизни ёмон кўради, шундай бўлгандан кейин, қандай қилиб сизнинг куёвингизга, хусусан, сиз билан турган одамга кўнгил қўйсин?

«Ҳа, итвачча,— деди домла ичида,— Салимхон сенга бир нарса ваъда қилганга ўхшайди».

Домла кўнмади. Агар Саидий ваҳимали бир хабар олиб келмаганда, баҳс сан-мангача борар эди.

— Яна қўзғалди,— деди Саидий эшикдан кириши билан. Унинг ранги ўчган эди.

— Нима?— деди домла қўрқиб.

Саидий қўлидаги журнал ичидан бир варақ қоғозни олиб Аббосхонга узатди. Янги алифбеда эгри-буғри қилиб ёзилган бу хатни Аббосхон ўзи якка ўқий олмай, Саидийни ёрдамга чақирди. Домла янги алифбени сира билмагани учун, шуларнинг ўқиганига қулоқ солди.

«ГАЗЕТАГА МАҚОЛА»

Шу мақола бараварида маълум қиласманки, суд Иброҳимов мендан пора сўрагани ёлғон... Ноҳақ турмага тушганини, ўзим фирмага кандидат, рабочик бўлганим учун рост, деб маълум қиласман. Тушунмасдан ўртоқ Иброҳимов устидан порахўр ҳамда менга айб гаплар гапирди, деб оғзаки мақола берганман. Шу ишларни ўртоқ Иброҳимов қилган эмас, Мирза Муҳиддин деган ёт унсур қилган. Шу мақолани бериш бараварида сўрар эдимки, газетага ёзиб Мирза Муҳиддин деган ёт унсурни бир текшириб қўйилса... Ўртоқ Иброҳимов гуноҳсиз бўлгани учун, тегишли идоралар турмадан чиқарсалар, деб мақола берувчи ипак фабрикасининг рабочиги Мавлонқулова. Ижтимоий келиб чиқишим камбағал, ўртоғим шувоқчи уста, маҳалла комиссияси бўлган вақтда порахўр деб қамалган... ўртоқ Иброҳимов шу тўғрида қамалган, деб Мавлонқулова. Хатоси бўлса тузатиб ёзилсин деб Мавлонқулова».

Аббосхон ранги ўчиб, домлага қаради. Домла бу ҳотин ким эканини билади, аммо шунча қўрқдики, зорайики бошқа хотин чиқиб қолса ва бу хат бошқа тўғрида, бошқа кишилар ҳақида ёзилган бўлса, деб яна сўради.

— Қандай хотин ўзи?

Аббосхон «хароб бўлдик» деб бош чайқади.

— Қандай бўлди, ўзи келдими? Нима деди? Сиз нима дедингиз?

— Ўзи келди. Мен аввал танимадим. Жуда бошқача кишига сира гап бермайди. Ўша бўлган воқеаларни айтди. «Мирза Муҳиддин мени алдаб ёлғон гувоҳлик бердирган», деди. Буни ҳозир ҳеч кимга билдираманг, ўзим бостираман, десам, «Шариф акамга бир учрайман, ке-ча борсам қишлоққа чиқиб кетган эканлар» деди. Якшина куни яна келмоқчи бўлиб кетди.

Аббосхон домлага қаради. Домла ҳануз Саидийни марказга юбориш яхши эмаслигига Аббосхонни ишонтириш ғамида эди.

— Мана, кўрдингизми, шу ҳам сиздан чиққан ақл эди! Ӯшанда мен шу ишни қилманг, демоқчи эдим, нафсингиз койир деб, индамадим. Энди Раҳимжонни марказга юборамиз, дейсиз. Бу ҳам бепанд иш.

— Хайр, билганингизни қиласиз,— деди Аббосхон, тажанг бўлиб,— мана бу тўғрида гапириңг! Нима қиласиз?

Саидий бориб Салимхонни айтиб келди. Воқеани эшитиб у эсанкиради. Ундан кейин чақирилган Мирза Муҳиддин энди бу тўғрида суд аппаратидан фойдаланиш мумкин эмаслигини билдириди. Ярим кечагача чўзилган маслаҳатдан ҳеч натижага чиқмади. Эртаси кўп одамнинг иштироки билан бўлган кенгашдагина бир йўл топилди. Бу йўл Мавлонқуловани Округ маориф бўлими орқали ўқишига юбориш ва воқеадан ташкилотнинг марказий қўмитасини хабардор қилиш бўлди..

XXI

Бу ишни жуда тезлатиш, Шариф келгунча Мавлонқуловани йўқотиш керак эди

Салимхон эртасига уни чақиририб узоқ суҳбатлашди, шундай яхши муомала қилди, шундай щирин сўзлар айтдики, агар ҳар гап орасида «рози бўлсангиз ҳозир ишларингизни тўғрилаб пулингизни олиб бераман, эртага жўнайисиз» демаса, Мавлонқулованинг кўнглига «бунинг бирон ифлос нияти йўқмикин?» деган гап келиши аниқ эди. Мавлонқулова бу таклифни, албатта, хурсандлик билан қабул қилди, севинди, аммо газетага берган мақоласи ва унинг натижасидан хотиржам эмас эди.

— Шариф акам келганларидан кейин кетсам қалай

бўлар экан? Бу қуриб кеткур, жуда чалкаш иш-да.
Ўзим тушунтириб бермасам бўлмас.

— Газетага берган бўлсангиз чиққандан кейин ўқиб ўзи тушуниб олади, тушунмаса ковлаштиради. Сиз йўлдан қолманг.

— Ё ўша мақолага қўшимча қилиб Шариф акамга бир ариза қолдирсаммикин?

— Бу ҳам бўлади. Аммо менингча, шу ишдан... воз кечмасангиз тинч ўқиёлмассизми, дейман-да. Эрингиз келар экан-ку, бўлди-да.

— Э, ғалатисиз-а! Мавлонқулов ноҳақдан қамалгандан, қийналган кунларимда, сарсон бўлган кунларимда, ёрдам сўраб бориб, ҳақоратланиб қайтган кунларимда суд идоралари кўзимга қандай ёмон кўринди! Нимага энди суд идораларининг афтини қийшайтириб кўрсатган бу одамларни яна шу кирдикорини қўяр эканман! Ўзим фирмага кандидат бўла туриб...

Салимхон мулойимлик билан унинг сўзини кесди:

— Албатта қўймаслик керак. Аммо менинг дардим нимада эканини англамаётисиз. Мен бутун шаҳардаги корхоналарни, фабрика, заводларни қидириб сизга ўхшаган хотинларни кўп тополганим йўқ. Ўзи уч-тўрт кун вақт қолди. Кечиксангиз олмайди.

— Мақола газетада чиқармикин? Қачон чиқади энди...

— Э, оғзаки берган мақолангиз чиқади-ю, ёзиб берганингиз чиқмайдими! Ўша мақолангиз неча кунда чиқкан эди?

— Берган кунимнинг эртасига чиққан.

— Бу ҳам тездан чиқар. Аммо бир ҳафта, ўн кун тўхтаб қолиши ҳам мумкин. Мен ҳам бир нарса берган эдим, бугун ўн етти кун бўлди — чиқмайди.

— Бўлмаса газетадан олиб, Шариф акамнинг уйига ташлаб кета қолсамми?

— Бу ҳам бўлади, аммо газетада чиққани тузук. Нимагаки, уйига ташлаб кетсангиз, ўқиб кўриб унча аҳамият бермаслиги мумкин. Газетада чиқса дарров диққатини жалб қиласди. Яхшиси, мақолангиз газетада қолаверсин. Сиз кетаверинг. Шарифга алоҳида ариза ҳам қолдирманг. Газетада чиққандан кейин, бунинг нима эканини тушунтириб, алоҳида хат ёзарсиз.

Бу маслаҳат Мавлонқуловага маъқул тушди.

Мавлонқулова кетиб, орада тўққиз кун ўтгандан кейин, бир куни эрталаб Муродхўжа домла марказий газетанинг ҳодисалар бўлимида қўйидаги хабарни ўқиди:

«Кечаке кечқурун гидростанциядан олти чақирим юқорида моторлик қайиқ учинчи ва түртинчи пристань орасида эшкакли бир қайиқ топди. Қайиқда қон юқи бор. Дастрабки текширишда шулар маълум бўлди: қайиқ йигирма етти рақамли бўлиб, түртинчи пристандан Зарифа Йўлдошева ва Турсуной Мавлонқулова деган аёллар томонидан соат бешда икки соатга ёлланган. Ёлланган вақтда кўрсатилган ҳужжатларга кўра, буларнинг ҳар иккови ҳам ишчилар факультетининг бу йил қабул қилинган студентлари бўлган.

Домла шошиб ўрнидан турди ва ички кўйлак, лозимида юрганича Саидийнинг олдига чиқди. Уostonaga қадам қўйганда, Саидийга тўқнаш келди. Саид ҳам қўлида газета, ҳовлиққан эди.

— Үқидингизми? — деди домла ҳовлиқиб.

Саидийнинг лаблари пирпиради, кўзига ёш келди, четга қараб кўз ёшини артди. Домла таажжубланди.

Саидий индамай орқасига бурилиб уйга кириб кетди. Домла унинг орқасидан кирди.

— Сиз сабаб бўлдингиз шунга! — деди Саидий йифламсираб. — Агар Аббосхоннинг аввалги айтганида мён бошқармадан кетсан, устимда бунчалик гап бўлмас эди. Менинг ўтмишим тўғрисида бунча сўзлашга сабаб топилмас эди... Энди нима бўлди?

Домла паст тушди.

— Раҳимжон, сиз нима тўғрисида сўзлаётисиз?

— Сиз-чи?

Домла хабарни кўрсатиб, ўзи Саидий кўрсатган узундан-узоқ мақолага кўз ташлади. Газетанинг икки подвалини банд қилган бу мақолада Саидий, Ёкубжон ва округ газетасининг муҳаррири исмлари бутун колонкаларни чипор қилиб юборган эди. Сўз нима устида борганини домла фаҳмлади, пешонасидан совуқ терчиқиб кетди.

Агар бунчалик бўлишини билса, Муродхўжа домла Саидийнинг марказга эмас, дунёнинг у бурчига кетишига ҳам рози бўлар эди. Мақола, округ газетаси беш йиллик пландек бу куннинг сиёсий масалаларини нима учун ёритмаслигини чуқур таҳлил қиласлар эди.

XII

Саидий бошқармадан худди Аббосхон айтгандай маънуб бўлиб бўшалганидан сўнг, курсдан, мактаблардан ҳам кетди. Буларнинг баъзиларига ариза берди, баъзиларига тўғридан-тўғри бормай қўя қолди.

Муродхўжа домла унинг курс ва мактаблардан чиқишига жон-дили билан қарши бўлса ҳам, дами ичида эди. Саидийнинг уйда ётиб қилаётган таржималаридан келадиган даромад, бир курсдан ёки мактабдан оладиган ойлигидан ҳам оз. Мана шунинг учун домла тўнг бўлиб қолди. Бунинг оғирлиги ҳаммадан кўра Саидийнинг опаси устига тушар эди.

У янги келган кунларидан бошлаб «укам билан келинимнинг рўзгор аччиғлигига сабаб бўлмайин» деб бир тўғрам нонини ҳалол қилиб ейиш йўлларини қидирди. Аммо мудом уни түянинг устида ит қопар эди: укасидан яширинча дўппи тиккани ипак олдирган эди, нима фалокат бўлиб, унинг устига бинафша сиёҳ тўкиб юборди; қолган-қутган ипакдан бир дўппи тикиб, қўшнидан бозорга чиқарганда, харидор ипак билан такнинг ҳам пулини бермади. Бунақа дилсиёҳликлар кўп бўлди ва энг сўнггисини Саидий билиб қолди.

Саидий кечқурун домла келтириб берган таржима ишларини битириб, уйдан ташқарига чиққанида, боғ томондан «булбулигўё»нинг вайсаган товушини эшилди. Тунука идиш ергача юмалаб кетди. Гарчи «булбулигўё»нинг бузуқ авзойини, бундай кезларда қони қочадиган қулоқларини, кўкариб кетадиган юз ва лабларини, кўришга тоқати бўлмаса ҳам, Саидий боқقا томон йўналди. У боғ эшигининг бўсағасига қадам қўйганда, «булбулигўё» калтакесакдай чаққонлик билан унинг синидан ўтди ва Саидий то орқасига қараб гап сўрагунча эшикни тақ этиб ёпиб уйга кириб кетди. Саидий боқقا чиқди. Опаси қўлтиқтаёфини остига қўйгани ҳолда, ҳовузнинг пайнави томонда ўтирас ва қурумли қўлларини латта билан секин-секин ишқар эди.

— Нима гап?

Саидий келганини пайқамай қолган опа, унинг товушини эшитиб, чўчиб тушди ва қурумли қўлларини ишқар экан, кўзидағи ёшни тез-тез киприк қоқиш билан ютди-да, укасига қараб илжайишга тиришди.

— Ҳеч...

— Нима дейди? Сенга гапираётганмиди?

— Иўқ,—деди ва шу билан «наҳот менга ёмон гапирса» демоқчи бўлди.

Саидийнинг кўзи опасидан бир неча қадам нарида ётган қурумли кастрюлькага тушди.

— У нима?

— Ҳа, ўша...—деди опа дудуқланиб ва ёнида турган темиртак пичоқни олиб, Саидийга қаради.

— Нима, ахир, бир гап бўлдими?

— Йўқ, худо урсин агар...

— Нима қилиб ўтирибсан бу ерда?

— Шу кастрюльканни тозалай деб... бекор ўтириб зерикканимдан шуни тозалай деб... ўзи тешик экан, қалайиси кўчиб кетибди...

Сайдий дарров фаҳмлади: опаси кастрюльканнинг қурумини тозалайман деб тешигига қўйилган қалайини кўчириб юборган.

— Нима кераги бор,— деди Сайдий тажанг бўлиб,— тинч, худо деб ўтирсанг бўлмайдими?.. Сенга бирор буни қил демаса... Ҳовуз бўйи зах, оёғингга зарар қиласди.

Опа қурумли латта билан пиçoқни артаркан, ўйлар эди: «О, ука, билмайсан! Агар мен худо деб тинч ўтирадиган бўлсанам рўзфоринг ҳар кун аччиқ бўлар эди. Бўлар мен нотавонни шунча сўрятти-ю, тағин ҳам сенинг ўлмаган жонинг!..»

Опа қўлтиқтаёфини дўқиллатиб ичкарига кириб кетди. Сайдий унинг кетидан кирмоқчи бўлди, аммо «Хозир «булбулигўё» дуч келса, бир нарса дейман-да, дилсиёҳлик бўлади» деб қайтди ва боғнинг тўрига қараб кетди, қоронги тушгунча айланиб юрди.

Сайдий қайтиб келганда янги уйнинг айвонида ўсма сиқиб ўтирган Сораҳон йигламсиради:

— Қуриб кетсин!— деди ўсмали пиёлани нари суреб.— Мени хотин қиладиган бўлсангиз уй олинг, кўчириб кетинг, ота-онам билан турмайман!

Муродхўжа домла унга бу гапни ўргатган вақтда: «Раҳимжоннинг кайфи чоғ вақтини топиб айтгин», деган, бунга бирон ҳафта бўлиб, Сораҳоннинг эсидан чиққан эди. Сораҳоннинг оғзидан бу гап чиқиши билан Сайдийнинг кўз олдига тешик кастрюль, «булбулигўё»нинг ғазабдан кўкариб кетган башараси келди. Сайдий кастрюль воқеасидан Сораҳонни хабардор ва онасининг инжиқлигидан ранжиган, бадбаҳт тул хотинга раҳми келган гумон қилди.

— Майли, хафа бўлма, уй олармиз ҳам, кетармиз ҳам...— деди.

Муродхўжа домла Сайдийдан оладиганини олди, энди Сайдийнинг на ҳозирги ҳолати, на истиқболи унга ҳеч нарса ваъда қилмас эди. У Сайдийнинг шарбатини сўриб бўлди, энди пўчоғини пуфлаб ташлаши керак. Шунинг учун Сайдийнинг уйини ажратиб, чиқариб юборишга бел боғлади. Уйини ажратиб чиқариб юборган-

дан сўнг, вақт-соати билан қизини чиқариб олиш ҳам, қочмайди. Қизини чиқариб олганда ҳам, шундай қила-дикি, Саидий Сораҳонни қўйиб юборишга мажбур бўлади. Аммо бу қўйди-чиқди ҳар икки томоннинг ҳам ғозилиги билан бўлиб, бундан ҳеч қандай кўнгилсизлик ва бу кўнгилсизликнинг натижаси бўладиган бузилиш юз бермайди. Бу планни амалга ошириш учун лозим келса домла Саидийга ҳатто Мунисхонни мақташга, «адиб бўлиш учун Мунисхондай ўқимишли хотин зарур» дейишга, ё бўлмаса ўз қизини жиннига чиқаришга ҳам тайёр эди.

Домла бу тўғрида кўп ўйлади, йўллар чизди. Саидий қаердан бўлса ҳам бир минг-ярим минг пул топади, уй олади, уйни Сораҳоннинг номига хатлатади; иккинчи ёқдан, сиёсий идора Мухторхонни қамоқقا олганини эшитса, эски маъшуқаси — Мунисхон билан яна яқинлашади. Эрининг қамалганини Мунисхон ҳозир билмайди, билса бу хабарни айтган кишига суюнчи беради.

— Ота-онанг рози бўлармикин? — деди Саидий.

Сораҳон «Ота-онам жон дейди» деб юборишдан қўрқиб дудуқланди:

— Нима... Ҳар кимнинг таъби-да!..

— Сен аввал секин даромад қилсанг яхши бўлар эди.

— Ҳмм... — деди Сораҳон лабини буриб, — йўқ, дермиди!

Сораҳоннинг ҳаракатидан «ҳар иш қўлимдан кела-ди» деган бир маъно англашилар эди, бироқ ота-онасига ўз сўзини ўtkаза олишига Саидий ишониб етмади.

Аммо, сўнг маълум бўлдики, Сораҳоннинг ҳам қўлидан бир иш келар экан. Бир куни кечқурун Муродхўжа домла кўчадан очиқ чеҳра билан келиб, эгарчилик маҳалласида сотиладиган уй борлигидан хабар берди. Буни Саидий мутлақо Сораҳон қўйган талабнинг натижаси, деб билди.

— Унча қиммат ҳам эмас, — деди домла ҳовлининг таърифини қилиб бўлгандан кейин, — етти юз эллик сўм. Яна уч юз сўмгина сарф қилинса, уч минг сўмлик ҳовли бўлади. Агар шу ҳовлини қўлга киргизсангиз, бир мулк бўлиб қолар эди. Кўрдингизки, ишониб бўлмайди, бу кун амалдорсиз, эртага фуқаро. Бу кун ўнта мактабда муаллимсан, эртага битта мактабда ҳам эмас... Шундай! Мулк керак, бойлик! Ота-она, ёр-дўст, шуҳрат-фазилат — ҳаммаси бир чақа. Бойлик, мулк-амлок

орттириш керак. Уч-тўрт ой илгарироқ билганимизда пул тайёр эди. Ҳали ҳам нима, йигит кишига пул топниш писанд әмас. Агар сиз шу ҳовлини олсангиз, бу уйларингиздан бир нечтасини ижарага қўяман. Баҳузур еб ётиб, китоб ёза берасиз. Сорахон ҳам уй-рўзгор тутишини ўрганади. Опангиз шу ерда тура беради. Укишини ўзим парвариш қиласман. Сиз одамнинг қадрига стмайсиз.

— Ҳозир пул йўқ-да,— деди Саидий илжайиб.

— Пул йўқ. Тўғри, пул йўқ. Аммо, пул йўқ, деб анграйиб турилса, ҳовли қўлдан кетади. Уч кундан кейин минг сўмга ҳам харидор чиқади. Ёқубжонда учтўрт минг сўм ҳаммавақт топилади. Мен сўрасам бермаслик эҳтимоли бор. Ўзингиз сўрасангиз дарров беради. Сўраганда ҳам пули бор эканини бўйнига қўйиб туриб сўрайсиз-да. Аммо ҳовли олмоқчи эканингизни билдирамайсиз. Бир ярим минг сўранг, худо хоҳласа икки ойда узасиз.

— Ўша берган пулимизнинг фойдасини Муҳаммадражабдан яхшилик билан сўрасам бермасмикн?— деди Саидий, аммо бу гапнинг мантиқсизлигидан ўзи ҳам кулиб юборди.

Муродхўжа домла, қандай қилиб биратўла Мухторхоннинг қамалганлигини ҳам айтаб, Саидийнинг ёдига Мунисхонни туширишни билмай турган эди.

— Муҳаммадражаб бир қора чақа ҳам бермайди. Ҳали буни мен сизга айтганим йўқ: Ҳайдар Ҳожи жиянларингизни унинг бойлигига ворис қилишни ваъда қилган эди, шу бўлмади. Режалар бузилди. Мухторхонни Афғонистон чегарасидан сиёсий идора қўлга олибди. Бу нарса Мухторхонга боғлиқ эди...

Саидий бир ирғиб тушди.

— Нимага?

— Нимага эканлиги маълум, Ўш ва Ўзгант атрофида иш чиқмагандан кейин Ҳисор, Кўлоб томонга юборилган эди. Шу ерда қўлга тушди.

— Унинг қўлга тушуви ташкилотни хавф остида қолдирмайдими?

— Хавф остида қолдиради. Аммо Мухторхонга ишонч зўр. Фақат шуниси ёмонки, шундай пайтда ишчан бир кишидан айрилдик. Ҳозирги пайтни биласизми? Favғолар замони бошланаётитпи!

— Қандай favғо бўлиши мумкин?

— Favғо ҳозир ҳам бор. Ўтган йилга қараганда ҳукумат хусусий савдони бўғди, молни оз бера бошлади.

Солиқни кўпайтирди. Солиқ сиёсати савдогарларни синдириш сиёсати бўлаётир. Бу норозилик туғдирмайдими? Саидий ўйлаб қолди.

XXIII

Пул топилди. Ҳовли қўлга киритилди. Қузнинг ўрталарида унинг шикаст-реҳтларини тузатиб, Саидий кўчиб кетди.

Муродхўжа домла янги ҳовлини Сораҳоннинг номига хатлатди, ижарага қўйишни мўлжаллаган эски уйларидан бир нечтасини ижарага қўйди.

Бироқ, кузнинг охириғида домланинг планлари ер билан яксон бўлди. Шаҳарда уй-жой танглиги кескинлашиб, кузнинг бошида ижараси саккиз сўмлик уйларнинг нархи 20 сўмгача кўтарилганда, шаҳар совети бутун хусусий уйларнинг ижара ҳақига такса пичиб қўйди. Бу уй-жой танглигидан фойдаланиб, ижара ҳақини ўн икки сўмдан, йигирма тўрт сўмгача кўтаришни ва бу уйлардан йилига тўрт минг сўм даромад қилишини мўлжаллаган домла, бу қарорга амал қилганида, йилига сал кам минг сўмгина даромад қила олар эди, холос. Домла ҳали бу дардга даво топганича йўқ эдик, иккинчи бир дарддан хабар етди: беш йиллик план бўйича ҳозирги Гала Атторлик ўрнига катта бир фабрика тушиб, ундан станцияга қаратса тикка тош йўл чиқарилар эмиш. Агар бу йўл тушадиган бўлса, домланинг ҳовлиси буткул ва чорвонининг ярми кетар эди.

Домланинг бошига оғир кунлар тушди. У на уйга сиғар эди, на кўчага. Унга на май тасалли берар эди, на «золимнинг заволини бергин» деб худога ёлвориш. Шу кунларда домла бир эчкисини супурги билан уриб ўлдириб қўйди. «Булбулигё» юрган йўлида вайсаб, қарғаниб юрадиган ва учраган киши билан уришадиган, кучи етса уриб, етмаса йиғлайдиган бўлиб қолди.

Ташкилот аъзоларининг ҳар бири ҳам кайфиятда Муродхўжа домладан қолишимас эди. Илҳом уйланганига етти ой бўлганида хотинининг қорнида боласи билан қўйиб юборди. Нима учун қўйганини Илҳомнинг ўзи ҳам билмади, бирор сўраса «нима бўлганини билмайман, ўша кечаси кетдим, деб шапкамни олиб чиқиб кетавердим», деб жавоб беради ва бир нуқтага тикилганича қолади.

Ёқубжон бир кечаси «Ўзбекторг» магазинининг чердагига орқа томондан олтингугурт ёқиб ташлабди, шуни бирорга айтганида, худди ашаддий бир душманидан ўч

олгандай ҳордиги чиқади. Маҳмуджон афанди савдоийироқ бўлиб қолган: кимни кўрса бир республика маориф комиссарлигидан: «Сиз шарқ адабиётининг отаси. Сиздай одам бизга керак», деган мазмунда хат олганини ва бунга: «Бормайман, тупроғим ўз ватанимнинг тупроғига қўшилсин», деб жавоб ёзганини айтади. Маҳмуджон афанди бир куни ташкилотнинг мажлисида шу гапни бошлаган эди, Аббосхон жеркиб берди.

Ёқубжон ташкил этган гап иштирокчилари ўн учга етди. Булардан бири яна бир гап ташкил этди.

Катталар тўпининг мажлислари ҳар пайшанба кечаси ҳар кимнинг уйида бўларди. Сўнгги вақтларда бу тўпининг кўрадиган масаласи марказнинг ташкилотни ўстириш тўғрисидаги топшириғини музокара қилинганда иборат бўлиб қолди. Ҳар сафар кимни ташкилотга тортиш, қандай қилиб янги гап ташкил қилиш ҳақида масала қўйилади, аммо шу тўғрида ким фикр бермоқчи бўлиб сўз олса, мавзу у ёқда қолиб, ўз ҳасратига тушиб кетарди.

Маҳмуджон афанди сингари қотма нозик ва товуши ингичка бир муаллим сўз олди:

— Кеча иккита уйимни печатлаб кетди. Ўз уйимга ўзим киролмайман. Уйларга нарх кесди. Ўз уйим. Васиқам бор. Илгари тўққиз сўм бериб турган одам, ҳозир икки сўм олтмиш тийин беради. «Чиқ, уйим ўзимга керак» десам, «Октябрь ойи кирди, қаёққа бораман? Бу ҳақда ҳукуматнинг қарори бор!» деб васиқани тан олмайди. Яна бири: «Мен уйингга кирганимда деразалари синиқ эди, тўрт сўмлик ойна солдирдим», деб яrim ойга ҳақ бермади. Ҳам уй бер, ҳам деразасига ойна солдириб бер. Ана, қонун! Бу тўғрида кўп жойларга югурдим. Қонун шу! На кишининг ўзига, на мулкига, на илмига, ҳеч нарсага ҳурмат йўқ. Комхозга арзга борсам, мудир кулади. Энди тинч турган халқни нотинч қиллиб «Гала Атторликни бузаман» дейди. Қанча бечоранинг уйи бузилади. Мана шунинг учун айтаманки зулм ортди. Ҳалқда исён ўти учқунлана бошлади. Кулли ёвмин батар!

Муродхўжа домланинг аччиғи келди:

— Ҳаммаларинг ўз дардларингни айтасизлар. Бундай ҳол жами халқнинг бошида бор. Шундан қутулиш ўйли тўғрисида галиринглар-да! Бу ерга наҳот ҳасрат қилгани тўплланган бўлсак! Ҳар қайсимиз буюк бир ғоянинг эгаси. Бу нима майдагаплик!

Домладан кейин сўз олган бир киши Николайнинг вақтида боғдорларга, дўкондорларга қанча солиқ чиқ-

қанлиги ва ҳозир қанча чиқиши тўғрисида узоқ сўзлади. У, «шўролар ҳукумати, гарчи ҳар ким ўз меҳнати орқасида кун кўрсин, деса ҳам амалда ўзи бунга қарши снёсат тутаётир» дер, бунга далил қилиб, ҳукуматниг дўйондорлар меҳнатни меҳнат ҳисобламаганини кўрсатар ва эртадан-кечгача дўконда ўтиришни кўмири конида ишлашдан қийин ҳисоблар эди.

Ташкилотнинг мажлислари шундай ўтар эди.

Шаҳарда уй-жой танглигининг кучайиши бошда домлага қанча фойда еткизган бўлса, энди ундан кўп зарар еткиза бошлади. Бундан ташқари, кунларниг бирнида техник кўчани невилир билан кўриб, домланинг дарвозасига қизил нишон қўйиб кетди. Округ газетасининг берган хабарига кўра, Гала Атторликни текислаш яна икки ойдан сўнг, йўл иши баҳорнинг ўрталарида бошланиши керак эди. Газета ҳар сонида шаҳар ободончилигига айрим ўрин берадиган бўлди. Муродхўжа домла Гала Атторликдан станцияга қаратса солишадиган йўл «меҳнаткашлар манфаатига хилоф» деб узуи бир мақола ёзган эди, газета босмади. Башарти уй бузилиб кетса, ҳукумат қандай ҳақ тўлаши тўғрисида домла ишибилармон кўп одамларга учраб, бениҳоят кўп кенгашлар эшилди. Буларнинг ичида энг яхшиси ҳовлида оиланинг сонини кўпайтириш ва уй бузилганда, ҳукуматдан оила аъзолари сонига яраша жой талаб қилиш эди. Домла Саидийни кўчириб келишга жазм қилди.

XXIV

Саидий Муродхўжа домладан ажраб чиқиб кетишга шошилган, чунки, назарида, мустақил турганидан кейин қиладиган иши кўп ва ёруғ кун, саодатли дамлар кутгандай бўлган эди, аммо ажраб чиқиб кетгандан кейин қоронги кечада ёт элларда йўлдан адашиб қаёққа боришини билмай умидсизликка тушган кишидай бўлиб қолди. Ажраб чиқиб кетгандан кейин қиладиган ўша «кўп иши» аслда ўтмишдаги «эртаси бу кундан яхшироқ» бўлган ҳаётини эсга солиб, ҳозирги «эртаси ваҳималар билач тўла» бўлган ҳаётининг уқубатли минутларидан оз бўлса ҳам дам берадиган Мунисхонни яна бир мартаба «Рахимжон» дедиришгина эди. Унинг Мунисхонга бўлган ҳозирги муҳаббати мана шу уқубатдан дам олиш, эртанинг ваҳимасини унудиши, ўзини кечаги кунга тортишгина, аммо бу муҳаббатни ҳамон ўна, ҳамон студентлик вақтидаги ошиқ-маъшуқлик деб билгани учун исега ҳо-

зирги Мунисхоннинг шуинча разолати бу муҳаббатни сўндиримаганига ҳайратда эди.

Домладан ажраб чиқиб кетганидан сўнг, Саидийнинг йўл адашиб умидсизликка тушган кишидай шалвирашига сабаблардан бири — Мунисхоннинг сўзламаслиги эди. Саидий кўчада бир-икки унинг йўлини тўсида ҳамка, бурилиб кетди, қарамади. То Мунисхон номаълум сабаб билан ўзини отгуича кунлар шундай ўтди.

Мунисхон нима учун ўзини отганини кўплар қаторида Саидий ҳам билолмади.

Мунисхон ўша куни кечқурун одатдагича оила дастурхонини баҳам кўриб, овқатдан сўнг қазноққа — подвалга тушибди. Унинг эшик очиб кириб кетаётганини кўриб қолган аммаси «ҳой етимча, бемаҳалда тушма!» деб қичқирган экан, индамай тушиб кетибди-да, орада ўн беш минут ўтмасдан тўппонча товуши эшитилибди. Салимхон, тўппонча товуши чиқиши билан, қозиққа қараса осиб қўйган тўппончаси йўқ, бундай фалокат рўй беришими сира кутмаганилигидан, «бу бадбаҳт ўйнаб ўқ чиқариб юборди-ку» деб ғижиниб, сўкиниб, юргурганча қазноққа тушса, синглисининг ўлиги устидан чиқибди. Мунисхон қазноқнинг тўрида бошини кирлар орасига тикиб ётар экан, Салимхон тортиб олиб қараса, чаккаси қон, негадир оғзига шоҳи рўмол тиқибди. Шу куни кечаси Салимхон ўзининг иш столи устидан шу хатни топибди:

«Бу кунгача кўз ёши тўқдим. Барибир бундан кейин ҳам тўкар эдим. Қиз туққан оналар, болаларингизни тириклай кўмингиз, қиёматда сизга домангир бўлмасин, демоқчи бўлиб қалам олган эдим, бироқ қувноқ қизлар, қувноқ хотинларнинг кулги товушлари қулогимга эшитилиб кетди. Йўқ, қиз эмас, Мунисхон туққан оналар болаларини тириклай кўмсиллар. Оlam тўла баҳт, фақат мен баҳтсиз эдим».

Бошқа ҳеч гап йўқ. Мухторхоннинг қамалганлигини билганлар «эрининг чиқишидан умид узгани учун ўзини отгандир» деб гумон қилишган эди. Кейиндан маълум бўлдики, Мунисхон буни билмас, билса ҳам севинар экан. Салимхон ва унинг ёр-дўстлари бу воқеани бошқача қилиб овоза қилишди: гўё Мунисхон тўппончада ўқ борлигидан бехабар, оғзини ўзига қаратиб туриб, туйқисдан тепкисини босиб юборибди.

Мунисхонни йиқитган бу ўқ, ҳалокатли чоҳга дўмба-лоқ ошиб кетаётган Саидийнинг «тутиб қолиб жон сақлайман» деган тошини кўчирди. Бу ўқ ўткир қилич бўлиб, хаёлида ўтмишга боғланган, қачон бўлса ҳам орқага

тортадиган умид риштасини кесди. У истиқболини ўйлар экан, ҳамма вақт «худо, шуларнинг ҳаммаси тушим бўлса эди!» дер эди.

Саидий Муродхўжа домладан ажраб чиқиб кетганига пушаймон бўлди.

У, бир вақтлар, ўқиб юрган маҳалларида, Илҳом туфайли комсомол Теша билан уришганидан сўнг, рабфак залидан ўтишга безилладиган, ҳар бир комсомолни кўрса худди «тўхта, бу ёқقا юр, комсомоллар мажлис қилиб сени кутиб турибди» деётгандай, юраги орзиқадиган бўлган эди. Бу кунларда яна ўша ҳолга тушди, аммо энди унинг юрагини орзиқтирадиган комсомолларгина эмас, кўча-кўйда учрайдиган ҳар бир киши. Саидий кўчага камдан-кам чиқади, чиққанида ҳам уйга қайтишда, худди орқасидан бирон шикаст етказадиган киши келаётгандай бўсағадан ўтиши билан тезроқ эшикни занжирлагиси келар эди. Мана шундай кезларда домланинг ҳовлиси унга иссиқ қучоқ, мустаҳкам қалъа бўлиб кўринар эди.

— Менинг уч кунлигим ё бор, ё йўқ,— деди домла бир куни келиб,— замонни кўриб турибсиз. Ўз мулкингизни ўзингиз банд қилиб турсангизгина қўлингизда бўлади. Энди қариб қолганимданми, негадир, мол-мулкка ҳавасим қолмабди. Мана уй, мана жой, мана ер... Ўзингиз биласиз, нима қилсангиз қилинг. Энди менга нима керак? Улигим кафансиз қолмаса, дуюи фотиҳага келгандарнинг олдига битта-иккита қаттиқ-қуттуқ нон қўйсангиз бўлгани. Энди айтай: иморат солмасимиздан илгари чоракорларимиздан ўн уч таноб ерни қўлга туширган эдим. Буни сизга айтмай юрганимнинг сабаби бор эди.

Домланинг ер олгани рост. Буни Саидийга билдирамаган ва билдиromoқчи ҳам эмас эди.

Саидий ернинг дарагини эшишиб аввали севинди, кейин ғам босди. Шундай бўлса ҳам ўзича янги план тузди: домланинг уйига кўчиб боради, бу уйни тузукроқ одамга ижарага қўяди; қишлоқда колхоз ҳаракати ҳалокатга учрагандан сўнг, (ташкилот мутафаккирларининг фикрича, баҳоргача ё катта бир қўзғолон чиқиши керак, ё ҳукумат бу ҳаракатни давом эттиришдан воз кечиши керак эди) у фақат ерлардан келган даромадни сб ётиб, ишини давом эттиради ва ёзган асарларини чет элга юбориб бостиради.

Саидий бир неча ҳафтадан бери домланинг уйига бормаган эди. Кўчишдан икки кун илгари борганида, «булбулигўё» эшик олдида унинг бўйнига осилиб йиглади:

— Бувингизни соғиниб ўлсин, деган экансиз-да, ташлаб кетдингиз... келмайсиз.. Энди кетгани қўймайман..

«Булбулигё» соғинганлигини айта-айта тўккан ёшини шу ёшигача кўргани барча тобутлар устида ҳам тўкмаган эди.

XXV

Ташкилотнинг топшириғи билан домла бундан ўн йил илгари муаллим бўлиб, ҳозир савдогарлик қилиб юрган бир кишининг қўйнига қўл солиб кўргани бориб, тажанг бўлиб қайтди. «Уй қизи» бўлиб қолган Сайдий, у келгандаг мөхмонхона саҳнида тикка ўйланиб турар, чоракор билан хизматкор Остонақул эса даладан олиб келинган сўнгги икки арава фўзапоя ва жўхори пояларни дарвозанинг томига босишар эди. Домлани кўриб Сайдий ичкари ҳовлига томон юрди ва ўрта эшик олдида тўхтаб, домлага йўл берди.

— Халқ ҳайвон,— деди домла ичкарига қадам ташлаб.

Домланинг иш бўлмасига кирилгунча ҳам, Сайдий индамади.

— Ҳа, нега хомушсиз?— деди домла рўмолчаси билан бўйинни артиб.

— Ҳеч... Нима бўлди, гапиришдингизми? Аббосхон келиб кетди.

— Ҳўш, нима деди? Бирон гап гапирдими?

— Йўқ... Шундай...

Домланинг жаҳли чиқди:

— Ахир, нега хомушсиз бўлмаса? Одам деган бунақа «ичимдан топ» бўлмайди. Яхшими, ёмонми, бир гап бўлса, дарҳол айтиш керак!

Сайдий тек қолди. Домла, авзойидан, бақирадиган кўринар эда. Шуни пайқаб, Сайдий хомушлигининг сабабини айтишига шошилди.

— Аббосхон Шарифнинг олдига кирган экан, Салоҳиддин ўтирган эмиш.

Салоҳиддин кассирлик ишига Ёқубжоннинг ёрдами билан кирган, ўзи илгари мактабдан ҳайдалган киши, яниги келган муҳаррирга буни тушуниришган эди, муҳаррир уни дарров ишдан бўшата қолди.

Домла жаҳлидан анча тушди.

— Арзга боргандир-да. Шариф албатта дағал муомала қилиб жўнатса керак. Мана энди тўнини тескари кияди. Ўл-а!.. Шу пес қўлга кирса, талай киши қўлга кирган бўлар эди. Сиз бунга нима учун хафа бўласиз?

— Бир вақт Ёқубжон икковимиз уни ўртага олган эдик. Шунда ўтган гапларни Шарифга айтса, тағин ёмон бўлади, дейман-да.

— Ёмон бўлиб нима бўлар эди? Қиладиган ишини қилди. Энди шаҳардан ҳам ҳайдаб чиқармас! Хўш, тағин нима гап?

— Ҳеч гап йўқ... билишимча, шу чоракор яхши одам эди.

— Албатта яхши. Ҳаромдан парҳиз қилади, бўлса борига, йўқ бўлса йўғига қаноат қилади. Худотарс.

— Шуни айтаман-да. Шуниси яхши эди. Бу йилдан кейин еримизни экмас эмиш.

— Экмасдан нима қилар эмиш? Қаёққа боради, кимнинг ерини экади?

— Колхозга кираман, дейди.

— Колхоз бўлар эмишли?

— Айтишидан, бўлади шекилли.

Домла қошларини кўтариб, пешонасини тириштири-ди-да:

— Халқ ҳайвон!— деди ва ташқарига чиқиб кетди.

Орадан ярим соат чамаси ўтгандан кейин Саидий ҳам чиқди. Домла меҳмонхонанинг зинасида ўтириб, чоракора-га насиҳат қилар эди:

— Озми, кўпми, ишқилиб, худонинг бергани. Бир суюм бўлса ҳам ўз мулкингиз. Хоҳласангиз тариқ экасиз, хоҳ-ласангиз кўкнори. Бу ерни сиз пешона тери тўкиб топгансиз. Бошқалар-чи? Бошқаларга ерни ҳукумат берган, шунинг учун колхозга киришдан қўрқмайди. Мана кў-расиз, ер ўз-ўзиники бўлган одам бўйнига қилич кел-гандা ҳам колхозга кирмайди.

Домланинг қаршисида — пастда, ерга қараб, чўп син-дириб ўтирган чоракор, бошидан дўпписини олди-да, чи-киб турган пилталарини уза-уза гап бошлади.

— Энди, афандим, шунча йил чоракорчилик қилдик. Ер оз. Колхоз яхшими, чоракорчилик яхшими бир кўрай-лик-да! Колхозга бойни олмас экан, бир нафи бордир-да, камбағалга... Охунбобоев, колхоз яхши депти. Мияси бутун одам. У киши ер ислоҳоти яхши деди, ғаламисларнинг гапига кириб биз ёмон дедик. Оқибат яхши бўлиб чиқди. Охунбобоев «Ҳаммаларинг ерларингни бирга ишлайсиз-лар, ҳосилни тарозида тортиб, бўлиб оласизлар» депти. Галвира ўлчаса ҳам майлига. Ҳукумат трактор берар экан. Ҳукуматнинг йўлига юрганлар кам бўлгани йўқ.

— Менинг еримни экиб кам бўлдингизми?

Чоракор кулимсиради:

— Йўқ. Қам ҳам бўлганимиз йўқ... ортиқ ҳам.. Аммо умр ўтиб кетяпти...

Домла нима дейишини билмай тек қолди, аммо юзидан ғазаб акс этар эди. Домла ўрнидан туриб индамай ичкарига кириб кетди.

Чоракор туриб, томда ғўзапоя босиш билан овора бўлган Остонақулга нимадир демоқчи бўлган эди, Саидий сўз қотди:

— Чакки қиласиз, ака: домланинг жаҳлларини чиқардингиз. Колхоз бўлса-ку, бўлди, бўлмаса ўйнашга ишониб эрсиз қоласиз...

— Ўйнашдан айниб эрлик бўлмоқчиман, мулла ака,— деди чоракор кулиб.

Саидий ҳам кулди.

— Албатта, бошқа одамнинг ерини ҳам экаверасиз-ку, аммо домладай очиқ қўлли одамни ё топасиз, ё йўқ. Менинг билишимча, колхоз бўлмас. Ўз ихтиёри билан ерини берадиган одам кам топилади. Ё борми?

Чоракорнинг берган жавоби Саидийни ваҳимага солди.

Саидий ва унинг атрофидаги катта-кичик «тушунадиган» кишиларнинг ҳаммаси бир оғиздан колхозлаштириш иши ўнгмас, деган ақидада эди. Саидий чоракорнинг сўзини ёшитганидан кейин, ер ислоҳотини эслади.

Шу домла, шу одамларнинг ер ислоҳоти тўғрисидаги фикри ҳақиқатга тўғри келмаган эди.

Чоракорнинг гапига қараганда домланинг бу гапи ҳам ҳақиқатга тўғри келмаслиги аниқ эди. Саидий бориб қишлоқнинг руҳини ўз кўзи билан кўргиси келди, аммо боришига юраги бетламас эди: «Борди-ю, тўғри бўлса!»

Борди-ю, тўғри бўлса, кўп ёмон бўлади, чунки ислоҳот вақтида қишлоқларнинг хароб бўлишини кўрсатадиган руҳни кутиб, аксинча, обод бўлишига далолат қиладиган руҳга учраган бўлса, бу руҳ унинг ҳеч қандай умидини пучга чиқармаган, аксинча, гарчи ёзилмаган бўлса ҳам, романига мавзу бўлиб, унга ёзувчилик шухратини ваъда қилган эди. Энди-чи? Энди қишлоққа чиқиб одамлар колхозни ҳам ўша ислоҳотдагидай руҳ билан қарши олганларини кўрса, пучга чиқадиган умиди бор: ер қўлдан кетади...

Саидий ўзининг иш бўлмасига кириб, дераза ёнидаги креслога ўтириди-да, стол устидаги китобни олди; ўқимоқчи эмас, агар китоб ўқиш учун чиқарилганлиги ҳозир эсира тушса, кўтариб урар эди; варақлади, узоқ варақлаб ўтириди-да, сўнгра, отасининг китобга қараб фол очиши

эсига тушди. Отаси ишү чалкаш бўлган вақтларда китобни олар ва кўзини юмиб туриб, сатрлар устига кўрсатгич бармоғини босар эди. Агар бармоғи «Қ» ҳарфи устига тушса «кушойниш», деб хурсанд бўлар, «Б» ҳарфи устига тушса «басталик» деб қайгуар эди. Саидий ҳам бир неча мартаба шундай қилди, бироқ бармоғи остидан яланг бошқа ҳарфлар чиқар эди. Отаси буни кўп такрорламасдан натижа чиқарар эди, негадир, Саидий шунча такрорласа ҳам бўлмаётир. «Ё ярим ишониб, ярим ишонмай қилаётирманми?» деб ўйлади Саидий, сўнгра, жуда ихлос билан такрорлади.

Бир соатдан ортиқ уринганидан сўнг Саидий буни ихлос билан қилишга ўзида шунча эҳтиёж сездики, чиқиб таҳорат олиб келди.

Қўшни уйдан домланинг бақирган, «булбулигўё»нинг йиғлаган товуши эшитилар эди.

XXVI

Орада бир ҳафта ўтгандан сўнг қишлоқдан одам келиб, домлани олиб кетди. У, колхозга кирмоқчи бўлган чоракорнинг қўлидаги ерни бошқа одамга ёки ҳозир мавжуд бўлган чоракорлардан бирига топшириб, кеч қолса уч кунда қайтишни ваъда қилган эди, роса ўн беш кун деганда қайтди. Қишлоқ назарида аждарҳонинг оғзидаи кўринган Саидий, бу ўн беш кунни жуда хавотирликда ўтказди.

Домла худди дашт сафаридан қайтгандай қорайган, озган, кўзлари киртайган, илгари говмиш сигирнинг елинидай осилиб турадиган бағбақаси сўлган, дами чиқсан пуфакдай шалвираган, соч-соқоли ўсган, сочидаги оқ кўпайгандай кўринар эди.

У, Саидий билан қўл учидагина сўрашди-да, индамай уйга кириб кетди. Домланинг эшикдан хурсанд кириб келишини кутган Саидий, ичиде «тамом, масала ҳал» деб қўйди, аммо ҳарҳолда, масаланинг жуда ҳам бундай ҳал бўлмаслиги эҳтимоли билан ўзига тасалли берди ва шу эҳтимолнинг йўққа чиқишидан қўрқиб, домланинг олдига киргани, гап сўрагани юрак қилолмади, ҳовли юзида узоқ туриб қолди, сўнгра, чор-ночор домланинг кетидан кирди. Домла, ҳозир бирор билан уришиб келгандай, диванинг бир четида ўтирас, Сораҳон эса деразанинг тагида ўтириб йиғлар эди. Саидий оёғининг учиде юриб келиб иш столи ёнидаги курсига секин ўтирди. Домла унга қайрилиб ҳам қарамади, анчадан кейин Сораҳонга қараб ўшириди:

— Тур, йўқол!

Сорахон ўрнидан туарар экан, ҳиқиллаб:

— Нима қилдим, ахир? Бекордан-бекорга...—деди.

— Айтдим-ку, жон қизим, кўзингни лўқ қилма. Сигирга ўшшаб қарама!—деди домла, сўнг Сайдийга мурожат қилди:— Мен ундан гап сўрайман, у менга кўзини лўқ қилади...

Сайдий ерга қаради. Сорахон ҳиқиллай-ҳиқиллай чиқиб кетди.

— Қишлоқ халқи ҳайвонлашган!— деди домла.

Сайдий бир иргиб тушди ва ичида яна «тамом!» деб қўйди.

— Ўша ер ислоҳоти вақтида халқ орасига нифоқ тушган эди,— деди домла.— Мен биламан, тажрибали... Ўша вақтда айтган эдим. Ана шу нифоқ кундан-кун авж олаётир. Сиёсат шу нифоқни кундан-кун авж олдириш сиёсати. Бир тўда маърифатсиз, маслаксизлар шу сиёсат фойдасига амал қилаётир.

— Нима, колхоз бўладиганми?— деди Сайдий бўшашиб.

— Мен борганда ҳаммаси бўлиб ўн уч киши ариза берган экан, беш-олти кун ичида яна бир неча ариза тушибди. Аммо илгари ариза берганлардан бир неча киши аризасини қайтариб ҳам олди. Шоирингиз Кенжа ўша ерда газета чиқараётир. Ана у пес — Салоҳиддин ҳам ўша ерда. Шариф мактаб мудири қилиб юборган экан. Қаерга борса колхоздан ганиради. Тағин одамлар тўп-тўп бўлиб шунга қулоқ солади! Гапдон бўлиб ташвиқотчилик қилганига куяйми! Кенжа билан иноқ.

— Ёрни нима қилдингиз, чойракорлардан биронтасига бердингизми? Ё улар ҳам колхозга кирмоқчими?

— Айтиб кўрдим. Қани кўрайлик-чи, бу гаплар бир ёқли бўлсин, дейди. Колхозга киришга кўнгли бор, аммо ҳуркиб турганига ўхшайди.

Кечқурун Салимхон келди. У бир ойдан бери қишлоқларда юрган эди. У ҳам хафа, юрагига қил сиғмайди. Сайдий ундан ҳам бирон хунук хабар эшитишдан қўрқиб, ўзининг уйига чиқиб кетганича қайтиб кирмади.

Салимхон ҳозир чекиб битирган папиросидан иккинчисини тутатиб, домлага қаради.

— Сиз кетган куни эртасига Иброҳимовни сиёсий идора турмадан олиб кетибди.

— Қайси Иброҳимов?— деди домла ҳовлиқиб.

— Мавлонқуловнинг иши... Халқ суди Иброҳимов.

— Хўш?

- Кесилган одамни олиб кетишдан... бирон гап борга ўхшайди-да.
- Мирза Муҳиддин қаерда?
- Мирза Муҳиддин Аббосхон билан марказга кетган эди.
- Иброҳимовни сиёсий идора олиб кетишининг маъниси нима?
- Жуда ёмон. Менингча, бу ишнинг тагидан сиёсий идора хабардор бўлган. Бутун воқеа шу Иброҳимов билан очилади. Шунинг учун сиёсий идора унга турмада бирон шикаст етади, деб олиб кетган бўлса керак.
- Домла сукутга кетди.
- Ўрта эшик тақиллади. Домла билан Салимхон бирбирига қаради.
- Домла чиқди. Эшик қоқсан Ёқубжон экан.
- Бунақа бефаҳм бўлманг! — деди домла Ёқубжонга уйга киргандан кейин, — ўтиринг... Эшик деганинг занжири бўлади, одам деган шуни шиқирлатади. Нахот тарс-тарс урса!
- Нима қиласай, — деди Ёқубжон, Салимхоннинг ёнига чўқкалаб, — зонжирни шиқирлатсам ҳам эрта-индин тўртта солдатнинг олдига тушамиз, деворни йиқитиб кирсам ҳам...
- Домла унга хўмрайиб қаради. Салимхоннинг жаҳли чиқди.
- Ёқубжон, ўлгундай совуқсиз-да. Бунча совуқ бўлмасангиз!..
- Ҳа, хабарнинг ўзи совуқ бўлса, мен уни қандоқ иситиб айтаман?
- Хўш?
- Мирза Муҳиддин билан Аббосхон қамалибди. Сиёсий идора қамабди. Марказдан одам келди!
- Домла «жон ука!» деб Ёқубжоннинг елкасини ушлади. Салимхоннинг ранги оппоқ бўлиб кетди-да, деворга суюнганича тек қолди.

XXVII

Бу ваҳималардан Саидийнинг хабари йўқ эди, ўшакуни домлани қайтиб кўрмади. Домла кечасидаги поезд билан қаёққадир кетибди. Буни эрталаб чой вақтида «булбулигё» айтди. Саидий чойдан сўнг, анчадан бери тўхтаб ёғган таржималарни оз бўлса-да юргизиш ниятида иш бўлмасига кирди; эшикдан кириб столустидаги қофозларга кўзи тушиши билан ўзини ҳаддан

ташқари чарчаган, ҳар қандай фикрий ишга иқтидор-сиз сезиб бўшаши ва дераза ёнидаги креслога ўтириб, папирос чекди. Ҳозир ишлаш эмас, қўлни кўтариб папироснинг кулини қоқиш ҳам малол келар эди.

Сайдий бошини орқага ташлаб, қимирламасдан шифтга қараганича ўтириди ва ҳеч нимани ўйламасликка аҳд қилди; қандай қилганда ҳеч нарсани ўйламаслик мумкин эканлигини ўйлаб, шу ондаёқ бу аҳдини бузиб қўйди. Бу ўй яна кўп ўйларни эргаштириб келиб, унинг фикрини бўтаб юборди. Қулоғи жингиллаб кетди. Бўталган фикрлар ичидаги қачондир аллақайси китобда ўқиган шу сатрлар айрилиб турар эди:

Ҳаёт жомин кўтариб юмуқ кўз билан,
Зар қирғоқларга кўз ёши тўкамиз...

Сайдий иргиб турди ва буни қайси китобда кўрганини эслашга тиришди, эслали, қидириб шу китобни топди, шеърнинг давомини ўқиди. Шеър қисқа экан. Сўнгра яна шу руҳдаги биронта шеър топиб ўқигиси келди. Мундарижадаги сарлавҳалардан шеърнинг руҳини белгилаш қийини, бунинг учун ҳар қайси шеърдан бир-икки мисра ўқиб кўриш керак эди. Ҳозир ўқиш эмас, китобни жўн варақлаш ҳам уни толиқтирас эди. «Тавба,— деди Сайдий китобни жавоннинг ичига улоқтириб,— одамлар бунча гапни қаердан топиб ёзар экан!»

Сорахон кирди. Унинг кўзига Сайдий касалдай кўрипди.

— Ҳа, нима қилди?— деди Сорахон оғзидағи сақинини қирсиллатиб.

Сайдий анчадан кейин жавоб берди:

— Яшашдан чарчабман...

— Оббо, нима қилибсизки, чарчайсиз... Ётинг, чўзилинг...

«Яшашдан чарчабман» деган сўзга Сорахоннинг тушиунмаслигини Сайдий билар эди, аммо бу фикрни унинг фаҳмига яраша сўзлар билан айтишга эринди.

Сорахон нимадир қидириб уйни икки айланди-да, сақинини яна бир қирсиллатиб чиқиб кетди.

Бу кунни Сайдий шундай диққат бўлиб ўтказди, эртаси уйқудан уйгониб анчагача кўзини очмай ётди, кўзини очганда гул қўйиладиган столча устидаги ўзининг дўпписини кўриб аллақандай бўлиб кетди. Бу ҳискишида ҳозиргина қабрга қўйилган одамнинг кийимини кўрганда пайдо бўлади.

Сўнгги кунларда уй жиҳозларидан тортиб боянинг атрофини ўраб олган деворларгача Сайдийда шу ҳисни пайдо қила бошлади. Кунлар ўтиши билан бу ҳис шунча чуқурлашдики, Сайдий уйда ўтирганида ҳар замон ўзининг тирик эканига шубҳа қиласа эди.

Шундай кунларнинг бирда Сайдий, тасодифий равишда ўзининг бемор ётган опаси олдига кириб қолди. Опаси кузда — ёмғирли кунлар бошланиши биланоқ узил-кесил шол бўлиб қолган эли. У бир неча кундан бери кириб ҳол сўрамаган укасини кўриб кўзига ёш олди.

— Раҳимжоц, энди нима қиласай, худо бахти қора қилиб яратган экан... бир ишга ярамасам... келинга айтгин, кепак қиздириб берсин... Худо омонатини тезроқ олмайди ҳам...

— Хўп, сенга кепак қиздириб берсин. Сен ўлма. Оёқларинг тузалсин. Кўз ёши водийсида истаганингча кез! Наҳот кепак қиздириб беришига ва шу билан оламга бир ҳовуч ёш ортиқроқ тўкилишига қарши бўлсам!

Опа укасининг олдида ҳўнграб йиғлаб юборишидан ўзини тишиш билан овора бўлиб, қулоғига гап кирмади. Сайдий эшикдан чиқиши биланоқ опасининг илтимосини унугиб, боқقا чиқиб кетди ва ҳавонинг совуқлиги, қор учқунлаб туришига қарамай, узоқ айланиб юрди. Бир вақт кўзини очиб қараса каллакланган дараҳтга суюнб турибди, лайлаккор ёғяпти.

Сайдий сўнгги кунларда одамга қўшилмайдиган, баъзан ўзига ўзи гапирадиган бўлиб қолди. «Булбулигўё» уни жиннига чиқарди. Муродхўжа домла қайтиб келганидан сўнг, Сайдий билан озгина ҳамсуҳбат бўлди-да. «булбулигўё»нинг фикрини тасдиқлади: «Бунига жиннилик ота мероси, отаси ҳам жинни бўлиб ўзини осган», деди. Буидан ортиқ сўзлаш ёки Сайдий билан яна суҳбат қилиш домланинг юрагига сифмади.

XXVIII

Сўнгги кунларда, «булбулигўё»нинг кўзига Сайдийнинг нафас олишидан тортиб то чой ҳўплашигача ғалати кўрина бошлади: назарида, Сайдий кун сайин баттар бўлаётган ва эрта-индин қизига бир шикаст етказадигандай кўринар эди. У ўзидағи бу ваҳимани юз ҳисса ортириб Муродхўжа домлага айтди. Домла Сайдийни касалхонага юбориш тараддудига тушди ва доктор чақирди.

Орада икки кун ўтгандан кейин портфель кўтарган бир рус хотин келди. Домла уни чақирилган доктор гумон қилиб, иззат-икром билан қарши олди ва жицинилик Сайдийга ота мероси эканини тушунтироқчи бўлди:

— Пана девона, мама девона. Узи девона бўлган чорт...— деди у, хотинни уйга бошлаб.— Ҳар кун қизимкага михлаш беради.

Хотин тушунмади, портфелидан бир қофозни олиб домлага кўрсатди-да, алланарсалар деди. Домла унинг сўзидан фақат «Тўпа, пул» деганинигина англади ва ҳайрон бўлди.

— Тўпа йўқ,— деди у, худди соқов билан гапиришаётгандай имо-ишора қилиб.— Тўпа кетди. Раҳимжон Сайдий девона. Раҳимжон Сайдов йигирма олти яшар!

Иккови бир-бирининг муддаосига сира тушунолмади. Ахири хотин ўзбекчалаб тушунтиришга тиришди:

— Тўпа биласан?

— Ҳа, биламан. У кетган. У девона эмас.

— Пул даёшь?

Домланинг кўзлари олайиб кетди.

— Э, зачем пул даёшь?— деди ва эшикка қараб бақирди.— Сорахон, Раҳимжонни айтиб қўй!

Сайдий худди неча кун ухламаган кишидай гаранг ҳолда кириб, эшикка яқин ерга ўтириди.

— Бу киши ким ўзи, нима дейди?— деди домла.

Хотин, стол устида турган қофозни Сайдийга кўрсатиб, изоҳ берди:

— Бу киши Тўпа исмли хотинни етти йил ишлатган, ҳақ тўлаган эмас. Мен шуни... билгани келдим...

Тўпа касалхонага юборилгандан кейин ҳеч ким ҳабар олмаган, унинг аҳволи жуда оғир бўлганликдан, ўлган гумон қилинган эди. Сайдий ҳайрон бўлди.

— Қаерда ҳозир у хотин?

— Бизда. Артелда ишлайди...

— Хўш?— деди домла кайфи учиб.

— Тўпа етти йиллик ҳақини талаб қилибди. Бу киши шу тўғрида сиз билан сўзлашгани келибдилар.

— Э, унинг бизда қанақа ҳақи бўлади? Етти йил ишлагани йўқ, биз уни тарбия қилдик, бир бечора кўчада хор-зор бўлмасин, деб одамгарчилик қилдик. Шуни тушунтирамдингизми?

Сайдий хотин билан икки оғиз сўзлашди-да, домлага қаради.

— Шуни тушунтириш қийин бўлаётир,— деди.

Домла ўйланиб қолди-да, сўнgra деди:

— Ахир, ишлаган бўлса, овқат еди. Кийим-кечак қилдик. Қасаллигига ишламасдан ётиб еди. Докторга қаратдик. Узингиз биласиз, қўлидан бир иш келмас эди. Хўш, қанча бўлар экан ҳақи?

— Бу кишининг хомаки ҳисобига кўра, бир минг икки юз олтмиш сўм бўлар экан. Бунга бошқа чиқимлар кирмас эмиш. Масалан, юз эллик сўмча ижтимоий муҳофазат...

Домла хотинга қаради, сўнгра яна Саидийга ўғирилиб деди:

— Бу қандоқ бўлди, Раҳимжон? Айтишидан, бир ярим минг сўм чиқадиган кўринади. Шу кишининг ўзларини хурсанд қилсан... бир эвни қилиб юбормасмикинлар? Бир қўйнига қўл солиб кўрингчи... Неча пул берсак шу ишни бости-бости қилар экан?

Саидий домланинг сўзини таржима қилган эди, хотин индамай ўрнидан турди-ю, жўнаб қолди. Саидий ўз бўлмасига чиқиб кетди. Домла ўзи ёлғиз қолиб, янги план тузди: Тўпага икки йиллик ҳақ тўлайди, аммо қолган беш йиллигини тан олмайди, Саидийнинг бўйнига ағдаради, «Мен ишлатганим йўқ, Саидий ишлатган» дейди. Зўр келса иш судга тушар. Жавобгар — Саидий бўлса, суд ҳеч вақт руҳий касал кишини жавобгарликка тортмаса керак.

Домла шу билан ўзига тасалли бериб, кечқурун навбатдаги гап мажлисига кетди.

Саидий одатдагича ўз уйида креслода ўтирас эди.

«Булбулигўё» кирди. Саидий ҳозир олдига бирор киришини шунча хоҳламас эдики, «булбулигўё» кириши билан бутун танига бир оғриқ киргандай бўлди.

— Ҳалиги хотин нимага келган экан,— деди «булбулигўё»,— домлангиз айтмадилар, сўрай десам, феъллари айниб турган эди, қўрқдим...

Саидий гапни чўзилмайдиган қилишга тиришди:

— Домладан озгина қарзи бор экан, шуни ваъда қилган кунига беролмайдиган бўлиб, узр сўрагани кебибли.

«Булбулигўё» бундан хотиржам бўлди-да, озгина туриб, яна деди:

— Бўрон қўзғалди. Айвончанинг тунукасини шамот кўтарди шекилли, тарақлаяпти. Шунга бир нарса бостириб қўйилмаса...

«Булбулигўё» анча кутди ҳамки, Саидий жавоб бермади, сўнгра, дўнғиллаб, эшникни қаттиқ ёпди-да,

чиқиб кетди. Саидий худди кўзига тушиб азоб бераётган қум донаси бирдан чиққандай эркин нафас олди. «О, телба хотин, нега зарда қиласан,— деди орқасига суюниб, кўзини юмниб.— Томнинг тунукаси нима экан, замона бўрони бутун мамлакатни кўтариб тарақлаётитти-ку! Қўй, мен оламга том тузатгани келганим йўқ, ундан тезроқ кетгани келганим».

Саидийнинг кўзи ялт этиб очилди. У илгарилар ҳам бир неча марта бошига келгандай қўнгли ҳамиша иккига бўлниб, бири шу фикрни тасдиқлагандай сукут қилса, иккинчи-си «Сен ҳаёт жомини энди қўлингга олдинг, ҳали лазатини билмайсан, тўхта!» дер эди. Бироқ бу сафар қўнглининг иккинчи ярми ҳам сукут қилди.

Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Саидий ўрнидан туриб чироқни ёқди, нари-бери юрди, яна ўтириди, кўзини юмди. Унинг қўнгли бир бутун бўлиб пичирлади: «Ҳаёт жомини кўтардинг, унинг шарбатини татиб кўрдинг, шунаقا, ичган сайин тагидан тахири чиқа беради. Бас, энди, ҳаёт бозоридан харид қилиб бўлдинг, энди бемаҳалга қолмасдан қайт! Бемаҳалга қолсанг қувғин ейсан. Асалдан тортиб мойгача ҳаммасини татиб кўргансан, ҳаммасидан тўйгансан. Шу томоғингдан бир қултум май ўтди нима бўлди-ю, миллион шиша май ўтди нима бўлди! Сени уч кун ортиқроқ умр кўришга мажбур қиладиган нима қолди! Шундай экан, нима қилиб ўтирибсан, тур тезроқ!»

Саидий кўзларини катта очди, қаршисидаги зарҳал рамкали каттакон тошойнага тикилди: ойна кўзига, негадир, ниҳоятда чиройли, жуда кўп одамлар орзу қилган, кўз тиккан бир нарса бўлиб кўринди. Саидий секин ўрнидан турди, ашаддий душманга орқадан пи-чиқ урмоқчи бўлгандай бир ҳаракат билан қўл узатиб, столчадан гул қўйиладиган хрусталь вазани олди-ю, қулочкаш қилиб, ойнанинг қоқ ўртасига урди. Ойна чилпарчин бўлиб тўкилди, унинг бир неча синиқ парчаси рамкада осилиб қолди.

Саидий ташқарига чиқди. Ташқарида бўрон қутурар, кўз очгани қўймаётган майда қор осмондан тушаётитими, ердан кўтарилаётитими — билиб бўлмас эди. Саидий зинадан тушаётиб йиқилди: ўрнидан туриб ҳўл қўли билан темир панжарани ушлаган эди, панжара қўлига ёпишди, зўр билан қўлни ажратиб олди-да, тиззадан қор кечиб кўча эшигига томон йўналди. Опас ётган подвалнинг қор қоплаган пастак деразасидан қиз-

ғиш шуъла тушиб турар эди. Саидий буни кўриб опасининг «тузалиб кетарман» деганини эслади ва унинг ҳаётдан бўлган умиди аввал ғашини, кейин аламини, газабини келтириди. Саидий ҳозир опасининг тиззалари шишиб кетган оёқларини уриб синдиришга, хира кўзларини ўйиб олишга, ўзини бўғишга, томоғини ғажиб ташлашга тайёр эди.

Аллақайси эшик очилди. Саидий беихтиёр қочиб кўчага чиқди. Кўча қоп-қоронғи, жон асари кўринмайди. Шамол ҳар хуруж қилганда ердан кўтарилиган, ларакт ва томлардан тўзиб тушган қор қадам ташлагани имконият бермас эди. Саидий худди сув остидан бораётгандай, не машаққат билан қадам ташлаб чорраҳага томон юрди. У чорраҳага чиққанини чап томондаги магазининг ёруғ деразасидан билди. Магазиннинг икки одам бўйи келадиган баланд ва кенг деразаси ниҳоятда ёруғ, гупиллаб ёғиб турган ва тўзиб ураётган қорни ёритиб йўлкага нур сочиб турар эди. Саидий кўчанинг у юзига ўтди ва қарийб икки километр йўл юриб шаҳардан чиққач, Катта Гўристонга томон бурилди. Катта Гўристоннинг у томонидан Темир йўл ўтар эди. Саидий йиқилиб-сурилиб бир неча юз метр юрганидан кейин гўристондан ошиб Темир йўл томонга тушди. Темир йўл тепаликнинг этагидаги зовурдан кўп деганда эллик метр наридан ўтиши керак эди. Саидий тепаликдан тушишда яна бир неча марта йиқилди, қор кўмган зовурга белидан ботиб кетди. У не машаққатлар билан зовурдан чиқди. Юриб ва юриш маҳол бўлган жойларда эмаклаб борар экан, атрофига зеҳн солиб қалаб қўйилган шпалларни кўриб қолди. Демак, темир йўл шу ўртада бўлиши керак! Саидий бориб шпаллардан иккитасини тортиб тушириди ва унинг устига ўтириб поездни кутди...

Саидий қанча кутганини билмади. Бир вақт қорон-филик қаърида оқиши бир доғ пайдо бўлди. Бу доғ минут сайин кичрайиб ва шу билан бирга ёришиб яқинлашмоқда эди.

Поезд!

Саидий ўрнидан турди ва ўзини поезднинг тагига ташлагани чоғлади. Шу пайт унинг кўзига иссиқ ва ёруғ купеларда чақчақлашиб ўтирган, ҳузур қилиб ухлаб ётган йўловчилар, йўлакларда бир-бирига розайтаётган ошиқлар кўриниб кетди-да, қалбнда йиртқиҷ ғазаби қўзгалди. Бу газаб ҳолдан тойган Саидийга ажиб бир куч багишлади.

Поезд яқнлашиб келмоқда эди. Саидий рақибининг қаеридан чўкишни мўлжалга олаётган хўроздай, келаётган паровозга қараб бир-икки бош силкиди-ю, бирданига иккита шпални кўтариб бориб изга кўндаланг қўйди: худди ўлим хавфининг олдини олаётгандай, шошиб яна орқага қайтди, яна бир шпални элтиб қўйди.

Паровоз шитоб билан яқинлашиб келмоқда эди.

Саидий қайтиб яна бир шпални кўтарган пайтда гўё осмон портлади-ю, бутун оламни пачақлаб, янчидерга тушди. Ер тебраниб, Саидий қўлидаги шпал билан ағдарилди. Гулдураган, шарқираган товуш бирдан тинди, ҳатто бўроннинг гувиллаши ҳам бир лаҳза эши-тилмай қолди. Бояги шарақлашдан ҳам кўра бу сукунат даҳшатлироқ эди. Саидий лип этиб, каттакон бутанинг тагига кириб кетди. Нимадир ялт этиб ҳаммаёқни ёритди. Шу ёруғда Саидий бута орасидан қараб аниқ кўрди: мажақланган, тоғ бўлиб уюлиб ётган тахталар остидан қон сизиб оқар ва буғланиб турар эди. Яна ҳаммаёқни зулмат босди... Бояги ғазаб Саидийга жисмоний куч бағишлаган бўлса, бу манзара ва қон унга руҳий бир куч бағишлади. Унинг бундан бир неча соат бурун ўлимга даъват қилган кўнгли энди уни ҳаётга чақирап эди: «Йўқ, сенинг қиличинг синган бўлса ҳам, ҳали қалқонинг тешилгани йўқ! Бу қалқон паноҳида сен ҳали кўп ишлар қилишинг мумкин...»

Бир лаҳза жимлиқдан кейин аллақаердан қўйларнинг, сигирларнинг маъраши, хўқизларнинг ўкириши эшитилди. Бу товушлар, худди гўрдан чиққандай, жуда бўғиқ эшитилар эди. Ҳалокатга учраган поезд чорва ортилган юқ поезди эканини Саидий аниқ билди.

Анчадан кейин одамларнинг овози эшитилди. Бирон эллик метр нарида, ярмигача ерга кириб кетган паровоз ёнида хира чироқ кўринди. Буни кўриб Саидий даҳшатга тушди: бута остидан чиқиб, поезд келган томонига қараб қочди. Қаршидан кучли шамол эсгани, қоруриб тургани учун Саидий қанчалик тез юрса ҳам, худди тушида юргандай, йўли сира кўпаймас эди, бутун куч ва иродасини ишга солгани ҳолда бирон икки юз метр масофани зўрға босди, кейин йиқилди, ўрнидан туришга ҳаракат қилиб, туролмади. Унинг оёқлари қарахт бўлиб қолган эди. Саидий эмаклаб юришга ҳаракат қилди, шамол ҳар хуруж қилганда қорга кўмилар ва талай вақтдан кейин, сув босганинг чиққан бузоқ-бошидай, судралиб чиқар эди.

Саидий яна бир неча қадам судралганидан кейин

қўлларида ҳам караҳтлик сезди, ортиқ қимирлаёлмай қолди. Қор кўма бошлади.

Саидий бошини силкиб кўтарди, кўзларини катта-катта очиб олға қаради. Унинг қаршисида, бир неча қадам нарида каттакон гулхан ловиллаб ёнар эди. Бундан бир неча минут илгари шамол, қор ва қоронғиликдан иборат бўлиб кўринган олам энди кўз ўнгидан йўқолди-ю фақат шу гулхан қолди. Гулхан ловиллаб, алангаси тебраниб ёнар эди. Саидий гулханга томон интилиб талпинди. Шамол хуруж қилиб уни яна қорга кўмди. Лекин гулхан унинг кўз ўнгидан кетмас эди. Гулхан, ҳақиқий гулхан ловиллаб, учқунлар сочиб ёнмоқда! Аммо бу гулхан Мунисхон, оламшумул адаблик, водийга солинадиган қаср ва қасрнинг устида ҳилпираб турган кўк байроқ сингари узоқда бир сароб бўлиб қолди. Саидий ўзини қор кўмаётганини, оёғидан бошланган караҳтлик аста-секин бошигача етганини аниқ билди ва шаҳар томондан етиб келган паровознинг бутун саҳрони янгратган гудогини баралла эшитди-ю, ҳушдан кетди.

1930—1934 йиллар

ҲИҚОЯЛАР

БОШСИЗ ОДАМ

Нисо буви эри ўлиб, иккита ёш қизи билан қолди. Иккяччи киши совчи қўйғандада у, икки бола билан тинч турмуш қила олишини кўз олдига келтиролмай, розилик бермаган эди, нима бўлди-ю, уста Абдураҳмон киши қўйғандада дарров рози бўла қолди. Бунга ҳамма ҳам ҳайрон қолди. Бу тўғрида баъзилар: «Нисо буви илгаријам уста Абдураҳмон билан дон олишиб юрар экан...» деган гапни қилишди, баъзилар: «Бечора нима қилсин, иккита боласи бор, уста Абдураҳмоннинг ҳам ўлган хотинидан битта ўғли бор, вақти келганда тили қисқа бўлмайдиган иш қилибди-да...» дейишди.

Абдураҳмон юберган совчи Нисо бувига шундай деди: «Сизда иккита бола бўлса, у кишида битта бола бор. Буларнинг еган-ичгани қаёққа борар эди. Булар учун алоҳида қозон осилармиди. Сиз ҳаммасининг онаси, у киши — ота. Уста болани жуда яхши кўрадилар...»

Орадан тўққиз йил ўтди. Булар тўрт бола кўришли. Бу тўққиз йилнинг иккяччи йилигина тинч ўтди. Кейинги йилларда Нисо буви қизлари туфайли неча марта қўйди-чиқди бўлиб олди.

Нисо буви пичноқ бориб суягига теккандан кейин қизларини интернатга беришни ҳам ўйлади. Аммо бу тўғрида ҳам эр билан маслаҳатсиз бир иш қилишга қўрқди. Маслаҳат қилганда уста Абдураҳмон: «Ҳа, Розиқ ямоқчининг қизлари ўқиб шаҳар сўрармиди?..» деб уришиб берди.

Уста Абдураҳмон қизларни кўп уради. Бир куни Нисо буви: «Урсангиз ўша дўконингизга олиб бориб уринг», деганида уста: «Ҳа, жонинг ачийдими, бундан кейин мен ураётганда кулиб турмасанг уч талоқсан...» деб юборди. Шундан кейин Нисо буви кўп марталаб «кулди».

Уста Абдураҳмон кўпдан бери Нисо бувига: «Меҳрини Фахриддинга қиламиш, деб юрар эди. Фахриддин

эрка ўсган тантиқ бола бўлгани учун Нисо буви: «Ҳа, ишқилиб, икковининг ҳам боши омон бўлсин», деб қўя қолар, бу «йўқ» дегани эди.

Бир куни эрталаб нонуштадан кейин уста Абдураҳмон: «Чоршанба куни тўй!» деди-ю, кўчага чиқди-кетди. Нисо буви ранг-қути ўчиб, деворга суюнганича қола берди.

Тўй ўтди. Нисо бувининг эндиги қайғуси Мехрининг бўйинда бўлиб қолиши, чунки Фахриддиндан унинг бўйида бўлишини сира хоҳламас эди. Бир куни у бетини қаттиқ қилиб, куёвга очиқ айтди:

— Фахриддин, ҳали ёшсизлар. Уч-тўрт йил боласиз юриш яхши. Доктор шу ишларни билармикан?..

Фахриддин осилиб турган қалин пастки лабини бир-икки қимирлатиб, билаги билан бурнини артиб жавоб берди:

— Мен билмасам, дадам биладилар-да!

— Қўйининг, қўйинг... Дадангиздан сўраманг. Уят бўлади.

Туморлар, қайтарма сувлари Нисо бувига фақат тасаллигина берди, холос.

Мехри иккиқат...

Бола икки ойлик, уч ойлик... беш ойлик...

Нисо буви талвасага тушиб, ўзини қаёққа уришини билмас эди.

Қандай бўлса ҳам болани тушириш керак. У Мехрини кўрпага ўраб, янги қилинаётган кигиздай юмалатди; қорнига ёстиқ билан урди, устига чиқиб ўтирди; қўққисдан қаттиқ қўрқитди... Буларнинг ҳеч қайсиси фойда бермади.

Нисо буви қаердандир янги бир чора топиб келди, кимдир қоринни силаш, болани эзиб йўқ қилишни ўргатган.

Нисо буви беш кун деганда ишининг натижасини кўрди. Олтинчи куни кечаси Мехри тўлғаниб чиқди. Эрталаб жуда ёмон аҳволга тушди: уйнинг у бошидан бу бошигача «дод» деб юмалайди. Ў хуфтонгача қолмайдиган кўринарди. Нисо бувининг дами ичидা.

Фахриддин какликка сув қуяётиб отасига қараб қўйди.

— Ҳа, ўғлим, хафа бўлаётисанми? — деди отаси.

— Йўқ,— деди Фахриддин чўзиб.

— Хафа бўлма. Аравага одам юбордим. Касалхонага юборамиз. Бўлса бўлар, бўлмаса хотиннинг уруғи Ҳиротдан келган эмас!

Меҳри хуфтонга яқин қасалхонага юборилди. Фахриддин икки соатдан кейин «мени киргизмади» деб қайтиб келди. Нисо буви қасалхонадан ярим кечаси келиб саҳарда яна кетди.

Меҳри қасалхонада узоқ ётиб қолди. Ундан фақат Нисо буви хабар олиб турар эди, бир куни күёвини койиди:

— Фахриддин, бир мартаба бориб эшикдан «қалайсан» деб келсангиз бўлмайдими? — деди.

Фахриддин пешонасига қўнган пашшани ушлагани қўл кўтарар экан:

— Дадам чоршанба куни боргин деяптилар,— деди.

Чоршанба бозор куни эди. Уста Абдураҳмон Фахриддинга икки сўм пул берди.

— Ма, йўлдан майда-чуйда ол. Кирганингдан кейин аввал сўра, енгил бўлса «хайрият» дегин. Сенинг йўқлигинг учун уйда тура олмаётиман. Ёмон бўлар экан дегин.

Фахриддин йўлда кетаётib негадир дам кулар, дам бурнини артиб йўталар эди.

Фахриддин бозордан, отаси тайинлаганча, иккита ширмой нон, ярим қадоқ писта олди. Қасалхонага бориб, ўзи кўрган эшикка кириб кетаётганида, битта хотин қайтарди — олиб бориб бир курсига ўтқизиб қўйди. Шу билан у хотин дом-дараксиз бўлиб кетди. Икки соатдан кейин яна бири келди-ю, Фахриддинга индамай, яна бир уйга кириб кетди. Бир соат чамаси ўтгандан кейин яна бири чиқиб, Фахриддинни имлади. Фахриддин кирганда Меҳри энди уйқудан турган экан.

— Э, ҳўй!. Яхшимисан... ҳўй! — деди Фахриддин.

Меҳри секин:

— Келинг,— деди.

— Яхшимисан... уйда сен йўқ, дадам қийналиб қолдилар. Ёмон бўлар экан...

— Кундан-кун баттар бўлган эдим, олиб ташлашди...
Нақ ўлаёздим...

— Хайрият.

— Кўрдим, боши йўқ.

— Ие!.. — деди Фахриддин оғзини ва кўзларини катта очиб, — боланинг ҳам боши бўлмайдими!.. Дадамдан сўрай-чи...

Унинг гапларига қулоқ солиб, рафторини кузатиб турган ҳамшира:

— Қасални толиқтириб қўясиз, бас! — деди ва эшикни кўрсатди.

Меҳри касалхонадан чиққандан кейин Нисо буви иккала қизи билан бош олиб чиқиб кетди.

1929

МАСТОН

От мункиб кетиб ўмгаги билан шағалга қадалди-да, ағанаб, бир неча минутнинг ичида ўла қолди. Нима бўлди, нима учун ўлди, буни текширишга сира эҳтиёж бўлмади, чунки ўлимнинг сабабини текшириш, тирикни ўлимдан олиб қолиш учунгина керак холос, бу бепоён даштда эса бошқа тирик от йўқ эди.

Отнинг остида қолган оёфини тортиб олишга уринаётган ёшгина, узоқ йўл азобидан ҳам сўлимаган жувон, ўзидан бир неча қадам нарига тушган чиммати остидан чиқиб кетган калтакесакни кўриб дод деб юборди. От мункиб кетганда эгарнинг устидан думбалоқ ошиб тушган паранжисиз қиз, ўйноқи капитардай абжирлик билан ўзини ўнгариб олди-да, жувонга ёрдам бергани шошилди. Жувон иккинчи оёфини эгарга тираб, оёфини тортган эди, амиркон маҳсиси отнинг тагида қолди.

— Қуриб кетсин!— деди у йиғламсираб.— Ўқишинг бошингдан ордона қолсин, Мастон!... Қўй, эй... эримдан қолмайин!..

Мастон, унга эътибор қилмай, отнинг тумшуғидан кўтариб унинг очиқ қолган кўзларига қаради, унинг кўзини кулранг-сапсар парда босганини кўриб, қапчиб қоматини ростлади-да, кўз илғамайдиган узоқларга қаради. Даشت, даشت! Ҳарорат зарбидан ҳаммаёқ лип-лип этади. Фириллаб турган иссиқ даشت шабадаси калта кўқ камзул остидан чиқиб турган этагини пирпиратади, офтобда қорайган бўйнига, чаккасига тер билан ёпишиб сочларини тортқилайди. У гўё бу жувоннинг борлиги энди эсига тушгандай, бирдан орқасига бурилиб қаради.

— Нима дединг, Турғуной?— деди жувоннинг ёнига тиз чўкиб.— Эринг сени шунча йиғлатгани йўқми? Жонингни шунча оғритмасмиди? От ўлди...

Турғуной бир иргиб тушди, қўлининг оғригини ҳам унуди.

— От ўлди?!

— Улди... От ўлди...

Мастон бир кўзи отнинг тагида қолган хуржунни гортиб олди-да, унинг ичидаги озиқни кўздан кечирди.

Озиқ от билан юрганда фақат бир кунга етар эди. Сув йўқ, сув солинган кўзача отнинг остида қолиб синган.

Мастон калта, аммо йўғон икки ўрим сочини бошига ўради-да, худди сув кечишга чоғланаётгандай, оёғидаги пишиқ афдарма этикни кўздан кечирди, хуржундаги озиқни олиб дастурхон билан белига боғлади.

Мастон неча километр йўл босганини ва яна неча километр босиш кераклигини билар эди. Бу яқин ўртада воҳа йўқ. Олға босиш ҳарҳолда орқага қайтишдан хатарли эмас. Орқага қайтиш учун кўчма қумлар орасидан юриш керак. Агар бу қумлар, иргайзорлар орасида адашилса, умр бўйи юриб ҳам чиқиб кетиб бўлмайди. Агар шамол қўзғалса, қум тириклай кўмади.

Мастон отнинг ўлганини, кўзачанинг синганини, озиқнинг йўқлигини унутди-да, ўзини узоқ йўлга чоғлади, кейин пешонасини икки билаги устига қўйиб йиғлаб ётган Турғунойни елкасидан тортиб турғизди:

— Йиғлама, Турғуной, йиғлама. Йиги бошни оғришиб кишини лоҳас қиласди... Кавуш-маҳсингни кий. Со-чингни бошингга ўраб, устидан рўмол боғлаб ол. Қоронги тушгунча даштдан чиқиб олмасак бўлмайди, ҳали кўрдинг-ку, даштда шундақа калтакесаклар кўп бўлади. Бўл!

Турғуной ўпкасини тутолмас эди.

Офтоб тиккада. Икки йўловчининг қисқа соялари катта-кичик тош, турли дашт ўсимликлари устидан эгилиб-букилиб борар эди. Фириллаб турган дашт шабадаси баданин куйдиргудек иссиқ. Йўл устидан чиқиб қолган чаққон калтакесаклар ўқдай отилиб кавакларга, тош ораларига кириб кетади, баъзи дадилроғи узоқроққа бориб «бу қандақа одамлар экан» дегандай, бошини кўтариб, иргиб чиққан кўзлари билан бақрайиб қараб туряди. Шундай пайларда Maston мумкин қадар Турғунойни гапга солиб ё бўлмаса диққатини бошқа нарсага жалб қилиб, бу жониворларни кўрсатмасликка тиришади.

— Қўшиқ айтсанг-чи, Турғуной!— деди Maston бир силкиниб, устидаги юкларини яхшироқ ўрнаштириб.

— От қолди. Қанча нарсалар... Яна чўлда қолдик... Нима бўлишимизни билмаймиз... қандай юрагингга сиғади ашула!..

— Қолган нарса қолди, бўлган иш бўлди. Яна ўнта Турғуной билан ўнта Maston хафа бўлгани билан қолган нарсалар орқамиздан эргашиб келмайди. Нима бўлишимиз ўзимизнинг қўлимизда.

Офтоб гарбга ёнбошлаганда икки йўловчи даштдан циқиб тепаликка йўл олди. Бу тепаликка чиқиш орқада қолган йўлнинг азобидан ортиқроқ бўлди. Мастон юки оғир аравани тортиб бораётган отдай оёқларини тираб юқорига интилар, Турғуной эса энгашиб икки кафтини тиззасига қўйиб зўрға-зўрға қадам ташлар эди.

— О, Мастон,— деди Турғуной,— эрим миямда данак чақса ҳам уйда ўтирганим бир давлат эди...

Ундан икки-уч қадам баландда кетаётган Мастон тўхтади, белидаги дастурхонни ечиб битта нон олди ва синдириб яримтасини яна жойига қўйди-да, қолган ярмини икки бўлиб бир тўғрамини Турғунойга узатди. Турғуной нон бўлгани учунгина қўл узатди, бошқа ҳеч нарса ҳозир уни қўл кўтаришга мажбур қилолмас эди. У нонни икки ямлаб ютди-да, яна умидвор бўлиб Мастонга қаради.

— Шу бас, нонимиз кам,— деди Мастон.— Бундан ташқари нонни кўп есак чанқаймиз. Сув йўқ. Ана у қирга етмагунча сувнинг юзини кўрмаймиз. Сувсизликни тuya кўтаради.

— Шу нонга бир нарса теккан. Калтакесак тушган овқат ширин бўлади дейишади, ё калтакесак тегдимикин?

Мастон кулди.

— Калтакесак тушган овқат еганмисан?

— Йўқ, эшигтанман. Аммамнинг қизи Абдураззоқ дўппифурушга тушган эди... Бунга ўн йилча бўлди. Дўппифуруш элликка бориб қолган одам. Қиз — ғунчадаккина. У вақтда ҳамма ихтиёр ота-онада эди-да... Ҳеч иложини қилолмагандан кейин «пес бўлсан қўйиб юборади» деб атайлаб овқатига калтакесак солиб еган экан. Калтакесак еса одам пес бўлади деб эшигтан экан...

Мастон яна йўлга тушгани ҳозирлик кўра бошлади. Буни кўриб Турғуной йигитнинг қўлини ушлаб торти ва турғазиб қўйди.

— Қўлинг худди йигитнинг қўлига ўхшайди-я, Мастон,— деди Турғуной анча юрилгандан кейин,— бирам қаттиқ... Эрга тегсанг шу қўлинг туфайли кўп дашном ейсан-да.

— Аввали шуки, мен эрга текканимда қўлимни яшимайман, ундан кейин дашном берадиган эрга тегмайман... Яхши эр-хотин бўлиш қўлнинг юмшоқ-қаттиқлигига ҳам қарамас экан-ку! Мана сен... қўлинг ипакдай...

— Отам ўлмаганда мен бу алвастига бир кун ҳам

хотин бўлмас эдим. Отам ўлди — дармоним қуриди. Ундан чиқиб қаёққа, кимнига бораман, кимнинг уйига сифар эдим. Икки кўзинг кўр, қўл-оёғинг шол бўлса ҳам эркак бўл экан-да... Бу алвастидан чиқсан кўчада қолар эдим... Биринчи кечаси янгалар «бўйнига тилла узук қўй» дейишган эди. Эртасига шундай қилганимга ҳам пушаймон бўлдим: ўзим не аҳволда, худди умрим ҳазон бўлгандай йиғлагим келиб аранг ўзимни тутиб ўтирибману, тепамга келиб «ва-ха-ха-ха... алладим, энди тилла узук олиб бермайман» дейди. Э ўл, сўхтаси совуқ дедим ичимда. Сен қизсан, бахтдан умидворсан. Мен ҳам қиз вақтимда шундай эдим. Ҳар куни эртанинг бу кундан яхши бўлиши умиди билан киши қариганини ҳам билмай қолар...

Турғунойнинг ўпкаси тўлиб гапдан тўхтади. У мастишидай, гандираклаб борар эди. Мастон уни қўлтиқлаб олди.

— Биз ёруғ дунёни кўриш учун туғилганимиз, Турғуной! — деди Maston.— Биз товуқ эмасмизки, қандай тухум бостиrsa шуни очиб чиқарсак. Товуқ билан одам орасида қанча фарқ бўлса, бу икки жониворнинг муҳаббати орасида ҳам шунча фарқ бор. Нега биз чолдан ёки яхши кўрганимиз йигитдан туғар эканмиз? Яхши кўрганимиздан туғмас эканмиз, у боланинг туғилмагани яхшироқ! «Қизсан, бахтдан умидворсан!» дейсан. Агар мен қизлигим учун бахтдан умидвор бўлсам бахтсизлигим бўлади. У вақтда мен умрни тикиб ошиқ отган бўламан. Чув тушдимми — умр кетди!.. Йўқ, Турғуной, менимча, бахтни эрдан излашнинг ўзи бахтсизликнинг бошланишидир. Бизда хотинлар эрга шундай боғланиб қолади, шунча бахтни ундан излайдики, эр ўлса гёй бахтининг калити унинг чўнтагида кетган бўлади, эрининг ўлганига эмас, бахтдан умиди узилганига йиғлайди. Эр ўлмасдан ундан юз ўғирса ҳам хотин бундан кам йиғламайди. Бизда кўп хотинлар шу калитни йўқотмаслик, ана шундай кўз ёши тўқмаслик учун эрга чўри, қул бўлиб яшайди, кечаги кампирнинг айтганича, «эрнинг кўнгли тош бўлади, уни фақат кўз ёши юмшатади» дейди...

Қоронги тушди. Узоқда қоп-қорайиб яrim осмонни тўсиб турган адирнинг устида, уфқда ўтли из қолдириб юлдузлар учади. То адирнинг этагига етгунча Турғунойнинг кавуши ишдан чиқди, адирга маҳсичан чиқишига тўғри келди. Йўл адирнинг энг ётиқ еридан тушган бўлса ҳам, Турғуной тиззасини ушлаб зўрға қадам босар-

ди. Мастон унинг қўлидаги тугунчани олди-да, Турғунойни олдинга ўтказди, чунки унинг ҳар қадамда йиқилишигага, йиқилганда то адирнинг этагигача юмалаб кетишига кўзи етар эди. Турғуной охири босган оёғини кўтара олмай тўхтаб, Мастоннинг елкасига бошини қўйди ва пиқ-пиқ йиғлади.

— Соним толиди... ўлигим шу адирларда қолади...— деди, кейин тиззаси букилди-ю, йиқилди. Бу чарчаган, ҳолдан тойган кишининг эмас, ўлимга таслим бўлган кишининг йиқилиши эди.

— Турғуной,— деди Мастон,— шу ерда қоладиган бўлсак бўрига ем бўламиз!

Бу ҳақиқат эди. Бу адирлар бундан бир неча километр узоқдаги водий аҳолисига «Чўги бўри» номи билан машҳур, буни Турғуной ҳам эшитган, аммо ўзининг ўша «Чўги бўри»да эканини билмас эди, буни эшитгандан сўнг не мashaққат билан ўрнидан туриб йўлга тушди. Мастон уни орқасидан суяб борди. Унинг ҳамма оғирлиги деярли Мастонга тушар, у фақат қадам босар эди, холос. Мастон иланг-биланг йўлни қолдириб, мўлжаллаган тепаликка қараб тикка йўл солди.

Ярим йўлга етганда узоқда қоп-қорайиб гавдаланиб турган адир томондан «қууқ» деган товуш эшитилди. Ўнга яқиндан тахминан шу пастда қолиб бораётган тепаликдан жавоб бўлди, кейин яна қаердандир, узоқдан ҳам шу товуш эшитилди. Бу «Чўги бўри»нинг тунги «булбуллари» эди. Турғуной биринчи товушни эшитганда сесканди, сўнгилари эса уни ваҳимага солди.

— Худо урсин агар... бойўғли!— деди титроқли нафас олиб.

Мастон эса бошқа товушни, узоқдан эшитилар-эшитилмас келиб турган товуш — бўриларнинг улишини тинглаб борар эди.

— Қулоқ сол,— деди Мастон секин пицирлаб,— бўри... Агар мана шу чўққига чиқиб олмасак бойўғли сайраса ҳам ўламиз, сайрамаса ҳам. Аввали бу бойўғли эмас, ҳаққуш, қўрқма. Бўридан қўрқиш керак.

Иланг-биланг йўл пастда қолиб кетди. Қоронғида ҳам у фира-шира оқаришиб кўринар эди. Мастон тўхтади ва қоматини ростлаб олға қаради. Яна бир неча метр йўл қолган эди. Турғуной шу ерга ўзини ташлаб, ҳаял ўтмай уйқуга кетди...

Мастон унинг ёнида ўтириб, киприк қоқмай тонг оттирди, уфқ қизара бошлагандага энди пинакка кетган эди, Турғунойнинг қаттиқ йўталидан уйғонди.

— Турсанг-чи, мунча ухлайсан! — деди Турғуной на-
фасини ростлаб,— тур!

Мастон кўзини очиб, яна юмди. Турғуной яна узоқ
йўталди, кейин йиглади. Мастон уйғонгандан кейин
унинг елкасига бошини қўйиб яна йўталди, яна йиглади.
Мастон унинг бошини силаб юпатди.

— Йиглама, Турғуной, йиглама! Ана кўрдингми,—
деди узоқдаги туман ичидаги каптарранг бўлиб турган во-
дийни кўрсатиб,— етдик. Бизнинг колхоз... Бизнинг
қишлоқ.

— Оёғим... аъзойи баданим оғрийди...

— Оёғинг... йўлга тушсак ёзилиб кетади. Мен пастга
тушиб қарай-чи, сув бўлса нонушта қиламиш.

Мастон пастга тушиб кетди, сўқмоққа етганида Тур-
ғунойнинг устма-уст чақирган товушини эшитиб қайтди.
Турғуной пастроқ тушган, дашт томонни кўрсатиб, бор
товуши билан қичқирап эди. Мастон юқорироққа чиқиб
дашт томонга қаради. Уфқдан берига ўргимчакдай ўр-
малаб арава келар эди. Мастон «яшасин» деб қичқириб
чапак чалди. Турғуной ҳар қадамда бир дам олиб, юз
йўталиб тушиб келди. Икки йўловчи муслишдаги тепа-
ликнинг соясида тошнинг устида ўтириб дашт томондан
келаётган аравани кутишар эди. Йўталнинг азоб бе-
ришига қарамасдан Турғунойнинг чеҳраси очиқ, ишта-
ҳа билан ион ер эди. Аммо уни ғам босди: аравада ҳен
ким бўлмаса, битта аравакашнинг ўзи бўлса гўрга-я,
бўлмаса иш чатоқ...

— Эркаклар бўлса, шўрим қурсин...

— Эркак деса сенинг кўз олдингга... бошқа нарса
келмайди! — деди Мастон аччиғи келиб.

— Бўлмаса-чи? — деди Турғуной этаги билан бурни-
ни артиб.— Бошқа нима... эркак сенга ош қўйиб ичар-
миди? Одам мушук эмаски, йилда бир марта мов
бўлса...

Турғуной Мастоннинг кўп гапларига ишонган, қўн-
ган, рози бўлмаганда ҳам ҳеч бўлмаса, индамай қўя
қолган эди, аммо бу тўғрида келишмади. У икки жинс
хусусан биринчи кўришган эркак билан хотин орасида
гапиришгани бошқа ҳеч қандай гап бўлуви мумкин эмас,
деб туриб олди. Мунозара узоқ, то арава етиб келгунча
давом этди. Мастон аравани қаршилагани йўл бўйига
тушди. Аравакаш аравада ўтирган икки кишига қайри-
либ қараб қамчининг сопи билан Мастонни кўрсатди.
Аравадаги икки йигит чўйкалаб бўйини чўзиб қаради...

Энг нишаб ерга келганда аравакаш отдан, у икки йигит аравадан тушиб пиёда юришди.

— От сизларникими? — деди йигитлардан бири дашт томонни кўрсатиб.

Мастон бош ирғитди. Улар келиб тўхтагандан сўнг Maston сўрашгани қўл узатди ва икки оғиз сўз билан воқеани баён қилди. Йигитлар бир-бирларига қарашди.

— Биз ярим кечаси йўлга чиқиб саҳарда ўша ердан ўтдик,— деди йигитлардан бири,— отни бўри еган... ҳайрон бўлдик... Бир ёқда паранжи ётибди. Хўп жон сақлабсизлар-да! Азаматлар!

Нарида тошнинг устида уволгина бўлиб ўтирган Турғуной ўйлар эди: «Мана ҳозир бу гапларнинг ҳаммаси тугайди, кейин... кейин гап қолмайди...»

Аравадаги бир неча боғ беда устида ўлган отнинг азсаллари ётар эди. Ҳамма аравага чиқди.

Турғуной араванинг кетида, бедалар устида, чўнқа-йиб, оғзини енги билан қоплаб ўтирас ва эркакларнинг авзойига разм солар эди. Mastonга араванинг олдидан жой беришди. Арава жўнади. У тепалиқдан ошиб, фичирлай-фичирлай пастга тушиб кетди. Пастга тушганда йигитлардан бири дастурхон ёзиб йўлга олган озиқларини ўртага қўйди. Яна бири беданинг остидан иккита шишани олиб яхна чой қўйди. Турғуной ёввойи қуёндай ҳар бир сўз, ҳар бир ҳаракатдан ҳуркиб ўтирас ва то Maston олиб бермагунча қўл узатиб бир нарса олмас эди.

Арава бурилиб икки адир орасига кириши билан «Чўги бўри» кўздан йўқолди. Шу билан унинг ваҳимаси ҳам унудилди. Гап мавзудан мавзуга кўчар эди. Суҳбатда Mastonning салмоғи тобора ортмоқда эди. Илгари «синглим» деб турган йигитлар сал ўтмай «опа» дейдиган бўлишди. Maston ўтган йил уч юз йигирма тўққиз сўм пул, юз эллик олти пуд буғдой олганини айтганда йигитлардан бири қизариб кетди. Ҳусусан аравакаш «бизнинг Иўлчибой ҳам чакки эмас: саксон пуд буғдой билан бир юз тўқсон сўм пулнинг ҳаммасини ўзи ёлғиз олди» деб пичинг отганда, у йигит терлаб кетиб, ўзини оқлай бошлади.

— Йўқ... биз... бизнинг такбирчи...

— Такбирчи эмас, табелчи,— деди Maston.

— Ҳа... табелчи... ўзи чатоқ. Мен ҳаммаси бўлиб... прогул қилган бўлсан ҳам... хотин талоқ ўзи ёт унсур...

Арава ғижирлаб борар, гап мавзудан мавзуга кўчар,
Турғуной гапга аралашолмай, бедалар ичида бир боғ
бедадай силкиниб борар эди.

1934

ҚҮР ҚҰЗНИНГ ОЧИЛИШИ

Мулла Умар сизмисиз?
Тұнғиз үқи ермисиз?

Құшиқ

Шундай қилиб Аҳмад полвон сўйиладиган бўлди.
Пакана, ғунда, вужуди ажалдан дарак бериб турган
жаллод келиб унинг елкасидан қаттиқ тортганда, бу уч
кунлик азоб ичида ҳолдан тойган Аҳмад полвон, оёқ-
лари чалишиб, чалқанча йиқилди: уч кундан бери ҳат-
то ҳожат учун ҳам ечилмаган қўллари остида қолди.
Полвон ўрнидан турганидан кейин қўлини қимирлатиб
кўриб, синмаган ёки лат емаганига севинди, аммо шу
оннинг ўзида жаллоднинг оёғи остига бошини қўйиб то-
могини пичоқнинг дамига ростлаб бериш учун иккинчи
қадамни босишга мажбур эди. Ҳовлининг ўртаси —
гулзор орасидаги супада пар ёстиққа ёнбошлаб, оёғини
маҳрамига уқалатаётган бир кўзли, бадбуруш қўрбоши
яна пишқирди:

— Ҳой, дунёга бир марта келасан, ҳамширангни...
Топиб берсанг-чи!..

Ёнида ўтирган аълам унинг сўзини маъқуллаб
бошини қимирлатди. Бу ҳовлининг эгаси — бой ҳам
юраксиз, әгасининг орқасига ўтибгина ҳурадиган лай-
чадай, ҳар замон сўзлар ва ҳар бир оғиз сўзида ўзининг
пушт-паноҳи бўлган қўрбошига қараб қўяр эди. Қўр-
бошининг ўнг ёнида ўзини вазир тутиб ўтирган табиб
ҳам салмоқлаб, дона-дона қилиб гапириб, Аҳмад пол-
вонга насиҳат қилди...

Аҳмад полвоннинг гуноҳи зўр. У қўрбошининг ўнг
қанотини синдириди, унинг вазири Исҳоқ афандини ўл-
дирди. Балки жароҳатидан қон кета-кета ўзи ҳам ўлар
эди, аммо полвон уни илгарироқ ўлдирди, оддий, ўтин
ёрадиган болта билан чопиб ташлади.

Олқорда бўлган урушда Исҳоқ афандига ўқ тегди.
Қочища қўрбошининг ўзи уни отига мингаштириб ол-
ди. Кечаси шу Аҳмад полвоннинг қишлоғидан ўтиб ке-

таётгандан Исҳоқ афанди қўрбошидан ўзининг шу ерда бирон ишончли кишининг уйида қолдирилишини сўради. Уни орқадан қувиб келаётган қизил аскарлар шубҳаланмайдиган камбағал бир одамнинг уйидагина қолдириш мумкин эди. Ўшандай киши Аҳмад полвон бўлган эди. Аҳмад полвон уни олиб қолди-ю, қўрбоши қишлоқдан чиқар-чиқмас чопиб ташлади.

— Бегим,— деди Аҳмад полвон орқасига бурилиб,— сиз мени ҳозир нима учун сўйдирмоқчи бўлсангиз, мен ҳам шунинг учун афандингизни ўлдирдим. Энди нима дейман! Охирги умримда бир савоб иш қилиб, сизнингку эмас, худонинг марҳаматига лойиқ бўлсам... Менинг икки кўзим бор. Мен шу икки кўзимдан ажрасам сизнинг... сиз шифо топасиз. Бундан катта савоб бўлмас.

Бу сўзлар қўрбошига масхара бўлиб туюлди. У оғзидан кўпиклар сочди, аммо ҳар қанча фаши келганда ҳам Аҳмад полвонни ўлдиришдан ортиқ қўлидан ҳеч нарса келмас эди.

— Аччигингиз келмасин, бегим,— деди қўрбошининг сўкиш аралаш сўзини кесиб, сўнgra табибга мурожааг қилди,— сиз балки менинг тилимга тушунарсиз, мен кўзимни бекка бермоқчиман.

Табиб қўрбошига бир қараб қўйиб, ташвишда қолди. Қўрбоши ҳамон сўкар эди. Табиб уни сўкишдан тўхтатиб нимадир деди. Қўрбоши босилди. Ҳамманинг диққати бу янги табибга, Аҳмад полвонга жалб бўлди.

— Ҳаким,— деди полвон,—бек соғ кўзларини юмсинлар. Сиз қовоқларини бармоғингиз билан босинг...

Қўрбоши кулиб юборди. Унинг амри билан полвон яна илгариги жойига келиб, чатаноғини кериб тикка турди. Шу кулги ичида бек соғ кўзини юмиб табибга тутди. Табиб бармоғи билан босди.

— Нима кўрдингиз?— деди полвон.

— Ҳеч нарса,— деди қўрбоши.

— Ҳаким, қовоқларини босиб-босиб қўйинг... Бегим, кўзингизни унча қаттиқ юмманг, пастга қаранг! Пастда юмалоқ, ҳалқага ўхшаган ўт кўрмадингизми?

— Бор, кўрдим.

Табиб дарҳол кўзини юмиб бармоғи билан босди. Ундан кейин супада ўтирганларнинг ҳаммаси, ҳагто аълам ҳам шундай қилди ва ҳаммаёқдан товушлар чиқа бошлади...

— Мен ҳам кўрдим...

— Менда ҳам бор...

— Тўғри,— деди полвон,— бор... чунки иккинчи кўзларинг соғ...

Табиб ўзига маълум бўлган табобатни хаёлидан кечирди, ҳеч бир қарорга келолмагандан кейин, қўрбошига нимадир деди. Унинг юз ва қўл ҳаракатидан «сиздан нима кетди, бир кўрайлик» деган маъно аинглашилиб турар эди. Табиб муолажанинг натижасидан ҳам кўра унинг сирига қизиқди; шу дамда қўрбоши муолажадан воз кечса, ўзини кўр қилиб бўлса ҳам полвонга ҳатто илтимос қилишга тайёр эди. Полвон битта тухум, иккита хурмо, ярим мисқол седана, беш дона бўтакўз, бир қошиқ асални топиб бир пиёла сув билан мис идишда қайнатишга буюрди. Уй эгаси, кўхна бисот бой, дам ўтмай ҳаммасини ҳозир қилди. Табиб ҳаммасини бир-бир кўздан кечирди-да, ўйланиб қолди. Аълам ҳар замон полвонга айиқ қарашиб қиласар эди. Полвон бир дона шам топиб қўрбошининг қаршисидаги девор устига ўрнатиб қўйишни сўради.

— Илгари ҳеч кимнинг кўзини очганмисан?— деди табиб дори қайнаётганда.

— Йўқ,— деди полвон қўрбошининг рухсати билан чўкка тушиб.— Устозим очган. Ўзи кўр бўлиб ўн бир кундан кейин ўлган. Устозим ким эканини кейин айтаман. У саксон уч ёшда эди.

Билқиллаб қайнаётган дорини бирор қошиқ билан шопириб турди. Полвон унга узоқдан синчиллаб қараб ўтиши тортишни ва битта сира сув тегмаган тош топишни буюрди. Унинг амри ҳозир қўрбошиникидан ҳам чаққонроқ бажарилар эди.

Бирор этак тош топиб келди. Полвон тошларни бир-бир кўздан кечириб, ҳаммасини ҳам сув текканга чиқарди, яна бир этак тошни ҳам шундай қилди, учинчи дафъя келтирилган тошлар ичидан лаппак, етти-сак-киз қадоқ келадиган бир тошни танлаб олди-да, яхшилаб артишга ва бир томонини йўнишга буюрди. Йигитлардан биттаси тегирмончидай уни чека бошлади. Тошомочнинг тиши шаклига кирганда полвон кўриб маъқуллади ва қиёмни шу тошнинг чекилган қисмига суртишни буюрди. Бу ишни табиб қилди, лекин сира полвон айтганича қилолмас эди. Қўрбошининг сабри чидамади. Полвоннинг қўлини ечишни буюрди. Атрофдан милтиқларнинг оғзи полвонга тўғриланди. Жаллоднинг қиличи унинг боши устида ярқиради. Полвон қиёмни кўнгилдагидай қилиб суртиб ёнига қўйди-да:

— Энди ярим писла қон, одам қони керак...— деди.—

— Икки кўздан ажрайдиган одам ярим пиёла қон ҳам берса нима қипти? Бегим, амр қилинг бир бармоғимни узсин...

Табиб қўрбошига қаради. Аъламнинг эси чиқиб кетди. Бой қўрбошининг пинжига кириб уни турттар эди. Жаллоднинг қиличи ростланди. Полвон чинчалоғини тўнгак устига қўйиб кўзини юмди. Қилич «шип» этиб тушиб, тўнгакка қадалди. Чинчалоқдан узилиб тушган бир бўғим ерда сакрар эди. Полвоннинг пешонаси ялтиради. Пиёла ярим бўлгандан кейин табиб дарҳол дори сепиб қонни тўхтатди. Орадан ярим соат ўтгандан кейин полвон секин кўзини очиб пиёладаги қонни дорининг устига сепди, бекнинг олдига бир сиқим сомон тутатиб қўйишни сўради, деворнинг устидаги шамни ёқтириди. Шам алангаси ҳар томондан эсиб турган шабадада тебранар, қўрбошининг олдига солинган тутун кўм-кўк бўлиб буралиб-буралиб осмонга кўтарилаш эди. Полвон ўрнидан туриши билан яна миљиқларнинг оғзи унга тўғриланди. Жаллоднинг қиличи унинг боши узра ярқиради.

— Бегим,— деди полвон қўрбоши рухсати билан супага яқинроқ бориб ва дори суртилган тошни супанинг лабига қўйди.— Қилган гуноҳим учун бир бармоғимни бердим, яна икки кўзимни бермоқчиман. Энди бир сўрғим бор...

— Қонидан кеч демоқчимисан?

— Йўқ, бегим, икки кўздан ажралган камбағалнинг орзузи ундоқ бўлмайди... Аксинча, мени ўлдириш ниятингиздан қайтмасангиз дейман. Кўзингиз очилиб мен икки кўздан ажралганимдан кейин ўлдирмайсиз деб қўрқаман.

— Ўлдираман!

— Ишонмайман...

— Йўқ, ишон!..

— Йўқ, яхшилигим ёмонлигимни босиб кетар. У вақтда...

— Хайр, нима дейсан?

— Сизни шу қасддан қайтмайдиган қилишга ижозат беринг. Мен сизнинг ғашингизга тегаман. Шундай тегаманки, икки кўзимни бериб, яна умрингизга юз йил умр қўшганимда ҳам мени ўлдирасиз. Гап билан ғашингизга тегаман... Гапиришга изожат беринг.

— Гап билан?

— Гап билан...

Табиб муолажанинг натижасини энтикиб кутар

ва қўрбошини полвоннинг ҳар бир шартига унашга ундар эди. Қўрбоши рози бўлди. Полвон қўрбошига орқасини ўгириб, йигитларга — милтиқ ўқталиб турганларга қаради.

— Йигитлар, бу одам ўзининг душманига бир бармоғи билан икки кўзини бераётитти, деб ҳайрон бўлманглар. Сизлар аввал ўзларингга ўзларинг ҳайрон бўлинглар, сабабки, сизлар унга ўзларингни, ака-ука, ота-болаларингни бериб юрибсизлар, ўзларингга ўзларинг ўқ отасизлар. Агар менинг бу ишимни жиннилик десаларинг, у вақтда ҳаммамиз ҳам бир жинни эканмиз. Орамиздаги фарқ шуки, мен нима учун шу ишни қилаётганимни биламан, аммо сизлар билмайсизлар. Икки оғиз ҳақиқатни сизларга етказиш учун гўштимни танимдан ранда билан шилиб ташланса, суюкларимни минг бир чифриқдан ўтказилса ҳам менинг орқамда қолганлар севинади. Мен бирпасдан кейин ўламан, шуни билиб ўлсан дейман: нима қилиб юрибсизлар? Ким учун милтиқ кўтариб, тоғу тош кезиб юрибсизлар? Ким учун ўз ёр-биродарларингни қон қақшатасизлар? Қаҷондан бери сизлар босмачи бўлдиларинг, омочларингни соғинмадиларингми?

Қўрбошининг орқасида пусиб ўтирган бой бетоқат бўлди. Аълам қўлини пахса қилиб қўрбошига нимадир деди.

Қўрбоши қаттиқ жеркиб полвонни гапдан тўхтатмоқчи бўлди. Аммо полвон давом этди:

— Босмачилик йўқолса бойлар мол-мулкидан жудо бўлишдан қўрқади, сизлар нимадан қўрқасизлар?..

Жаллод бир зарб билан полвонни гапдан тўхтатди. Қўрбоши ўрнидан туриб уни икки қамчи урди ва ҳеч қаҷон ишлатмаган сўзларини айтиб сўқди.

— Бегим,— деди полвон,— ўзингиз ижозат бердингиз-ку...

— Дорисидан кечдим!— деди қўрбоши пишқириб.— Олиб чиқ...

Табиб қўймади. Полвон муолажасини бошлади: бекни буруқсиб турган тутун устига энгаштирди-да, дорини табибининг қўлига берди.

— Тошни кўндаланг ушлаб, мен айтганда бир марта чайқаб, бекнинг қўзларига яқинлаштиринг!

Қўрбоши тутун устига энгашганда бой орқада туриб меҳрибончилик қилди:

— Е амиралмуслимин, тағин, кўзингизга зарар етказмасин...

— Кўрмайдиган кўзга қандай зарар етади? — деди полвон,— агар соғ кўздан қўрқсаларинг боғлаб қўйинглар.

Табиб ҳам шуни маъқул кўрди. Қўрбоши дўпписини олиб, кўзини шоҳи қийифи билан боғлади. Табиб тошни полвон айтгандай «кўндаланг» ушлади, лекин «чайқаш»ига тушунолмади. Табиб қандай ҳаракат қилса полвонга ёқмас эди. Қўрбоши аччиқ тутун устига энгашиб тура бериб димоги тарс ёрилиб кетаёзди ва димиқ-кан товуш билан қичқирди:

— Ўзига беринг. Ҳаким, ўзига беринг!..

Ҳамма полвоннинг кўзига тикилиб, унинг қандай кўр бўла бошлишини кузатмоқда эди, полвон ҳам кўзини боғлаб олгандан сўнг одамларнинг диққати девор устида ёниб турган шамга жалб бўлди, чунки бу даволашда унинг очиқ иштироки йўқ, аммо полвон унга кўпроқ аҳамият бериб, ўчиб қолувидан жуда қўрқар эди.

— Шамга қараб туринг, ҳаким,— деди полвон,— ўчиб қолмасин, ўчса менга айтинг...

Полвон қўрбошининг қархисига энгашди ва тошни табибнинг қўлидан олиб бекнинг кўзи остида, қуюқ тутун ичидаги нари-бери ўтказа боғлади. Унинг шабадасига яна авж олди, буруқсади. Полвон билан қўрбоши аранг кўринар эди.

Тебраниб ёнаётган шам зўр мўъжизадай ҳамманинг диққатини жалб қилган эди. Полвон қаттиқ товуш билан «шам!» деди ва шу билан бирга нари-бери бориб келиб турган тош учланган қирраси билан бекнинг босига тушиб, ярмигача ўйиб кириб кетди. Қўрбошининг ўнг ёнида ўтирган ўнбоши тўппончадан уч мартаба ўқ узуб полвонни йиқитди. Ўнбошининг бошига қандайдир милтиқнинг қўндоғи зарб билан тушиб қовоқдай ёрди. Шундан сўнг ўзаро отишув бошланиб кетди. Отишув шомгача давом этиб, азамат бир ёнғин бошланиши билан тинди. Бойнинг ҳовлиси устидан қуюқ, қизғиши тутун буралиб-буралиб осмонга кўтарила боғлади.

1934

МАИИЗ ЕМАГАН ХОТИН

— Аёл киши эркакка қўл бериб сўрашдими — бас!.. Рўза тутган киши оғзини чайқаса, сув томогига кетмаса ҳамки, рўзаси очилади -- шу оғиз чайқашдан баҳра

олади-да! Абдулҳакимнинг қизига уста Мавлоннинг ўғли бир ҳовуҷ майиз берганини ўз кўзим билан кўрганман. Ҳаё борми шуларда? Шариат йўли — хўп йўл. Ӯн бир яшарида паранжи ёпинмага қиздан қўлни ювиб қўлтиқа ура беринг. Паранжи ҳаёнинг пардаси-да!

Мулла Норқўзи ҳар куни бозордан қайтиб самоварга чиқади ва кўнгли тортган одамларни атрофига тўплаб, ярим кечагача шариатдан юз ўгириган хотинлар тўғрисида шундай вайсаб ўтиради, баъзан панжасини ёзиб, ўзи билган оилаларни санаб чиқади:

— Сотиболдининг хотини дорихонада ишлайди, ҳар куни мингта одам билан жавоб-муомала қиласди; ахир, биттаси бўлмаса биттаси кўз қисади-да! Мелиқўзининг хотини автобусда кондуктор, баъзан ярим кечада кела-ди, иши эрта тугаган куни ҳам ярим кечагача юрса, айшини қилиса эри билиб ўтириптими? Иzzатилланинг синглиси бўлса артист — халойиққа қараб муқом қиласди. Норбўтанинг қизи докторликка ўқийди, мингта ошинаси бор десангчи! Эркакларнинг ичидаги юргандан кейин нима бўлар эди! Бўйга етиб қолган қизларни мактабга юборган оталарга ҳайронман... Шулар хотинининг ёки қизининг ўйнашлик қилиб тургани устига кирса-чи, қуръон урсин агар, «бенават» деб чиқиб кетади... Пухта гап шу!

Очиқ хотин-қизларнинг ҳар бир ҳаракатидан мулла Норқўзи бузукликка далолат қиласидан талай белгилар топади. «Етти қават парда ичидаги ўтирадиган ўз хотини эса булар қаршиисида кўзига фаришта бўлиб кўринади: намоз ўқийди, тўпуғидан юқорисини оврат ҳисоблаб, жиякли иштон кияди...

Бир куни кечқурун мулла Норқўзи ҳовлида чўт уриб ўтирас, хотини эса намозшом гулларга сув қуяр эди. Шу онда ҳовлининг устидан пастлаб учган самолёт ўтиб қолди. Хотин чарс беданадай патиллаб, қочмоқчи бўлганида юзини карнайгулиниг пояснага уриб олди. Юзи бутоққа ёмон тегди. Кўнгли озди.

— Ахир, мунча! — деди мулла Норқўзи. — Самолёт паст кўрингани билан ундаги кишига сен жуда кўринингданда чумолича кўринасан.

— Чумолича кўринсам ҳам кўринар эканман-ку ишқилиб! — деди хотин йигламсираб.

Мулла Норқўзи ҳазил билан унинг аламини босмоқчи бўлди:

— Э, ҳали мен сени очаман деб юрибман-ку!

Хотин унинг юзига хўмрайиб қаради-да, кейин, зар-

да қилиб, уйга кириб кетди ва қоронги уйнинг алла-қайси бурчагидан унинг товуши эшитилди:

— Ҳар кимнинг гўри бошқа... Зериккан бўлсангиз, у дунё-бу дунё юзимни қора қилмасдан, жавобимни бера қолинг...

У бир ҳафта бўйи қовоғини очмади, уч кеча ўрнини бошқа солиб ётди. Мулла Норқўзи ўша гапни ҳазиллашиб айтганини арз қилиш учун олдидан келса тишлар, кетидан келса тепар эди, бир кечаси гапни хотинининг диёнатли, покдомонлигидан бошлаган эди, хотин анча юмшади.

— Ҳазилингиз қурсин! — деди чироқни пастлатаётib.— Кишининг имонини қочиради. Очилиш у ёқда турсин, очиқ хотинларнинг юзини ҳам кўрмайман, деб онт ичганман. Бир куни беш-олтита очиқ хотин орасига кириб қолиб, не вақтгача кўнглим ғаш, таъбим кир бўлиб юрдим. Тушимда раҳматлик дадамни кўрдим, мен билан гаплашмадилар. Гапни кўринг-а, айтгани кишининг юзи чидамайди: бегона эркакнинг қўли оқ сочни қорайтирар эмиш. Тавба қилдим...

— У нима дегани экан?

— Оббо, мунча суюлдингиз? Шунаقا гапларга сизнинг ҳам суягингиз йўқ. Нари ётинг! Бегона эркак, кишининг қизлигини эсига солади дейди-да!

— Шундаقا гапларни очиқ гапиришадими-а?

— Бо, худо, паранжини ташлаб кўчада юришга юзи чидагандан кейин уяти борми! Қуриб кетгурлар, бирам шармандаки... Тавба қилдим. Баданингда наминг борида беш-олтита эркакни кўрмасанг, умр бўладими бу умр, дейди-я! Тағин ҳам зилзила бўлиб ҳаммани ер ютмас экан-да! Тавба қилдим-е...

Мулла Норқўзи эртасига самоварга чиққанида янга панжасини ёзиб ўзи билган очиқ аёлларни санаб чиқди ва хотини айтган айбларни буларнинг ҳар қайсисига тақди, жиндай ўзидан ҳам қўшди.

— Ахир, биттаси оппоқ сочи билан менга тегишиди-да! Сочинг оқарса ҳам тиниб ўлмас экансан-да, десам, сочим оқ бўлса ҳам кўнглим қора, дейди.

Шунда ўтирганлардан бири, интиҳосиз гапдан зерикди шекилли, қаттиқ эснаб, деди:

— Мен сизга айтсан, мулла Норқўзи, гап паранжиди эмас. Николай замонида исловотдаги хотинлар бошяланг эмас эди-ку! Энди сиз ҳар нарса дейсизу, бунчалик эмас, кўзингизга шундай кўринади. Мана, мен сизга айтиб берай: умримда хотин-халажга суюқлик қилган одам эмас

әдим, баҳорда қишлоққа кетаётib йўлда бир хотинга ҳамроҳ бўлдим. Ит олиб кетаётган экан. Ҳали сиздай, менинг ҳам кўзимга бу хотин жуда тайёрга ўхшаб кўринди. Ҳазиллашдим, суюқлик қилдим. Индамаганидан кейин бир шама қилиб кўрай-чи, дедим. Итнинг оғзига чарм тўр тутиб қўйган экан, «жонидан, нега итингизнинг оғзини боғлаб қўйибсиз, кўчадан ўзи топиб егани яхши эмасми?» десам, «буниг ҳам оғзи сизнинг оғзингиздай шалақ, эҳтиёт яхши-да» дейди. Терлаб кетдим. Орқамга қарамай бир қочдим... Шариат хотинни қаттиқ тутиш керак дейди-ю, аммо хотинни қанча қаттиқ тутсангиз, шунча ғафлатда қолишингизни пойлайди.

Мулла Норқўзи бу одамнинг оддий ҳақиқатни англамаслигидан койиди:

— Беҳуда гап! Мана менинг хотиним, нима эканини ўзим биламан. Паранжисини ташлаб иккі кун кўчада юрсин-чи!

У одамнинг зардаси қайнаб кетди:

— Нега кўчада юради? Кўчада паранжилик юрса ҳам айнийди-да! Тўғрисини айтайми? Паранжилик хотин ҳаром ишга яқинроқ бўлади. Сабаб денг! Агар сиз юзига кулиб қарамасангиз, деворга шоти қўйиб кўчага мўралайди; кўйлаклик олиб бермасангиз, том орқасидан кўйлаклик узатадиган чиқиб қолади. Очилган хотин-чи, кўйлак олиб бермасангиз ўзи ишлаб, ўзи олади.

Эҳтимол шундайдир, аммо мулла Норқўзининг хотини покдомон. Агар мулла Норқўзи ўн йил юзига кулиб қарамаса, қопдан кўйлак, бўйрадан лозим кийишга мажбур қилса ҳам, пинагини бузмайди. Ҳар қандай хотин билан ҳам иноқ бўлавермаганининг ўзи ўта диёнатли, покдомон эканининг нишонасиdir. Унинг биттаю битта ўртоғи бор. Бу хотин тўғрисида мулла Норқўзи шундай фикрда: агар фаришта илгари ўтган бўлса — шунинг онаси, энди туғилса — шунинг боласи бўлади, агар ҳозир ер юзида бўлса — шу хотиннинг ўзи. Шунча келади, ҳафталақ, ўн кунлаб туриб қолади, наинки шу чоққача мулла Норқўзига товушини эшиттирмаса! Шариатни маҳкам ушлаган хотин шаҳарда иккита бўлса, бири — мулла Норқўзининг хотини, иккинчиси — шу! Намоз ўқииди, одатдаги рўздан ташқари ашир ойнда рўза тулади, заводдан чиққан нонни, ҳозирги күшхоналарда сўйилган молнинг гўштини емайди. У келиб турганда мулла Норқўзи ташқаринда — меҳмонхонада ётиб юради ва уйини аллақандай нурдан мунаvvар бўлгандек сезади. Шунинг учун бошқа меҳмонлардай сира унинг «иззати

уч кун» бўлмайди, неча кун турса ҳам, товуқ гўштини қўймоққа ўраб, қаймоққа ботириб ейди. Узоқ туриб қолган вақтларида хотини:

— Қуриб кетсин, кета қолмайди ҳам. Лабларим қуруқшаб кетди. Садқаи эркаклик кетинг, хилватга тортиб ўпишни ҳам билмайсиз!— деб чиқса, мулла Норқўзи уришиб беради.

— Ўзингга муносиб гапни гапир! Енгил бўлма! Мехмон — атойи худо.

Мулла Норқўзи сафарга кетадиган бўлиб қолди, кетишидан бир кун илгари хотининг айтиб, ўша фариштани олдирди ва ўрта эшик олдига бориб қиёматлик синглисисдан илтимос қилди:

— Синглим, мен ўн кунда қайтиб келаман, келгунимча ўртоғингиз билан бирга бўлинг. Мана, ўзингиз кўрган жой, bemalol айшларингни қилинглар. Хўпми, синглим?

— Хўп, деяптилар,— деди мулла Норқўзининг хотини,— бу кишининг ҳам, менга ўхшаб, бошқа гапиришадиган ўртоқлари йўқ.

Хотини кечқурун меҳмонхонага овқат олиб чиққанида мулла Норқўзидан ўпкалади:

— Уятга ҳам ўлдирасиз кишини!— деди йигламсираб,— ўртоғим ҳар келганида менга бир нарса олиб келади. Мана бу сафар бир жўра шоҳи олиб келибди. Шу чоққача битта дастрўмол ҳам беролганим йўқ. Мен-ку йилда беш газ чит кўрмайман, келишингизда шу бечорага бир нарса олиб келсангиз-чи сиз ҳам одам бўлиб!

— Э, девона, ўзи нарсага муҳтож бўлса, сенга нарса олиб келармиди! Ҳарна бўлса худонинг бергани, олиб қўя бер, яхши гапингни аяма!

— Ҳеч бўлмаса битта паранжи олиб келинг, савоб бўлади. Хотин кишига паранжи олиб бериш масжид солишдан ҳам савоб эмиш. Паранжисен эски, ҳар келганида биронкини ёпиниб келади.

— Хайр, майли. Аммо мен келгунча сени ёлғиз ташлаб кетмасин. Қўни-қўшнилар билан кирди-чиқди қилманглар.

Хотинининг чеҳраси очилиб кетди-да, бурилиб кетар экан, қизларга хос шўхлик билан айланаб, деди:

— Бир нарсангизни бузиб қўйдим, айтсам уришмайсизми? Олиб келган суратингиздаги одамлар худди кишининг афтига қараб турганга ўхшайди, игна билан ҳаммасининг кўзини ўйиб қўйдим.

Мулла Норқўзининг аччиғи келди, чунки бу «Маккан

мукарамани» бир сартарош ўртоғидан минг илтимос билан олган эди.

— Ахир, ундаги одамлар ҳаммаси ҳожи-ку!

— Ҳа, ўла қолсин, ҳожи одам эмасми?

Хотин кириб кетди. Мулла Норқўзи овқатини еб, чойга умидвор бўлиб ўтирганида, кўча эшигидан ёшгина бир хотин кириб келди, чиммати қўлида, важоҳатидан уйинга ўғри кирган, ёрдамга киши чақиргани келган одамга ўхшар эди. Мулла Норқўзига бир қаради-да, тўғри ичкарига йўналди. Эркакни кўра туриб юзини беркитмаганига мулла Норқўзининг ғаши келди ва шундай беибо хотиннинг ичкарига — фаришталар олдига киришини хоҳладами.

— Ҳай, ҳай! Хўш, кимга ишингиз бор?

Хотин ўрта эшикдан кириб кетди. Мулла Норқўзи дарғазаб бўлиб ўрнидан турди ва эшик олдига бориб бор товуши билан бақирди.

— Ҳай хотин, дейман, қандоқ беҳаёсан! Жинними ўзи бу...

Шу онда ичкаридан ўз хотиннинг товуши эшитилди:

— Э, қандақа хотин бу, бирорнинг уйига бостириб киради!..

Нимадир гурсиллаб ерга тушди, нимадир синди. Уйнинг эшиги шарақлаб очилди. Бир лаҳза жимликдан сўнг ҳалиги бегона хотиннинг бақирган товуши эшитилди:

— Худо кўтарсан сен мегажинни! Иккита болам бор! Бўйдоқ йигит қуриб кетганмиди!!

Яна нимадир синди.

— Ҳай, нима гап?!— деди мулла Норқўзи бўсағада туриб.— Синглим, сиз ўзингизни бир четга олинг! Нима дейди бу манжалаки.

Бегона хотин айвонга чиқиб дод устига дод солди. Бирпаста том, девор устлари, ички-ташқи ҳовлиниң юзи одамга тўлди. Мулла Норқўзи айвоннинг пастидан келиб у хотиннинг этагидан тортган эди, хотин жон-жаҳди билан бир тепиб оғзи-бурнини қоп-қора қон қилди, бунга ҳам қаноат қилмай, унинг устига ўзини ташлади.

— Войдод, ҳалойиқ, бу қандай эркакки, хотиннини бирорга қўшиб қўйиб, ўзи эшик пойлаб ётади! Войдод хотиннинг қўшгани бўйдоқ йигит қуриб кетганмиди! Иккита болам бор...

Одамлар ажратмаганда бу хотин мулла Норқўзини гажиб ташлар эди. Мулла Норқўзи, оғзини ушлаганича четланди. Хотини эшик ёнида деворга суюнганича турар, ранги мурдадай, ўзи қалтирас эди. Бегона хотин ҳуши-

дан кетиб йиқилди. Йикки киши — аёллар кириб, у фариштани уйдан олиб чиқишиди. У атлас кўйлак, лозим кийган, бош яланг, оёқ яланг, ёшгина чиройли бир йигит эди. Ҳамма жим қолди. Бу сукунатни етмиш ёшлардаги бир чол бузди. У, мулла Норқўзига қўлини пахса қилиб деди:

— Садқаи одам кетинг-э, айб эмасми?! Хотин қилиш қўлингиздан келмаса талоқ қилинг! Кўйинг-э, кўчиб кетинг маҳалладан, ё биз кўчиб кетамиз!..

Девор устида турган ўн иккι ёшлардаги бир қиз девордан кесак кўчириб олиб мулла Норқўзига ўқталди.

— Ҳу ўл, турқинг қурсин! Бошингга солайми шу билан! Маҳаллада сасиб, ўқувчи қизларга кун бермайсану, ўзинг нотўғри иш қиласан...

Ҳамманинг диққати хотинча кийшиган ва эшик ённида ерга қараб турган йигитга жалб бўлди. Яна жимлик ҳукм сурди. Бу сукунат оғир тегирмон тоши бўлиб мулла Норқўзини янчиб юборди. У девор устидаги қизга қараб, бўғиқ товуш билан ўшқирди:

— Сен гапирма! Сенга ким қўйибди гапиришни! Уста Мавлоннинг ўғлидан бир ҳовуч майиз олганингни ўз кўзим билан кўрганман!..

Ҳамма кулиб юборди. Томдан кимдир қичқирди:

— Ҳа, бу кишининг хотини майиз емаган!

1935

ТОМОШАБОФ

УТМИШДАН

Эй бус-бутун аёлати вайрон ўлон ватаң,
Ҳар гўшаси замонада зиндан ўлон ватаң.

«Рамузот»

Қадақчи Ҳамроқулнинг тоби қочди. Ким билади, ке-ча кечқурунги худойи ош ёқмадими, ё эрталаб чойнак қадақлатиб кетган кишининг носида бир гап бор эканими... Аммо кеча эрталаб ҳам ланжлиги бор эди шекилли, бўлмаса ҳеч жаҳонда чойдан ҳам маккажўхори ҳиди келадими!

Унинг аъзойи бадани қақшаб, камонча тутгани мадори қолмади. Яна битта қадақ билан битадиган ликопча чала қолди. Ҳамроқул наридан-бери дов-дастгоҳини йигиштириб жўнади. Унинг иситмаси кучли, боши оғрир эди, ташлаган қадами хоҳлаган ерига тушмасди. У ишмани ўйласа, бу ўйнинг охири хаёлга айланар эди: ис-

сиқ-иссиқ чой ичиб, ўраниб ётган кўрласи ҳавога кўта-рилиб кетади, дам солдиргани маҳалла имомини чақиртиrsa, эшикдан лапанглаб тобут кириб келади. Ҳамроқул қўрқди, тезроқ уйига етиб олгани жадаллади.

Кўчанинг нариги юзидан уни кимдир чақирди. Ҳамроқул чақирган кишига қарайман деб гандираклаб кетди.

Чақирган киши томошабоғ «Романска»нинг қоровули Уста кулол эди. Унинг асли оти Стокголов, Ҳамроқул, айтишга тили келишмай, Уста кулол қўйинб олган.

Юзини кексаликдан кўра кўпроқ кўргиликлар ғижимлаб ташлаган бу чол билан у ўтган йил баҳорда, гул қўядиган вазасини қадақлаб берганида танишган эди. Бу ваза унинг ўлиб кетган ўғлидан ёдгор қолган экан. Үғли Лена деган жойдаги олтин конида ишлаб, бир важдан кўп кишилар қаторида отилган экан. Бунинг сабабини Ҳамроқул ўша вақтда ҳам, ундан кейин ҳам билолмади, чунки Уста кулол бу тўғрида гапирса, гапдан кўра кўпроқ сўкинар; титрар эди. Ўғли ўлгандан кейин чол кампира билан бу ёққа келган экан.

Уста кулол Ҳамроқулнинг аҳволини кўриб, дарров боққа олиб кирди ва қайрагоч остидаги чўян оёқли зангор эшакка ўтқизиб, сув келтирди. Ҳамроқул сувни ичиб бир оз ўзига келгандай бўлди, аммо қайрагочдаги чумчукларнинг чиғирлаши негадир кўнглини оздирди. У қулоқларига бармоғини тиқиб, кўзини юмди, бир оз нафасини ростлагандан сўнг, худди кўнглини безовта қиласидиган бирон нарсани кўришдан қўрққандай, кўзини секин очди.

Кўзини очди-ю қараса... Уста кулол худди ўғлининг ўлими тўғрисида гапираётгандай сўкинар, титрар эди. Ешгина, хотинчалиш бир офицер резинкадай қапчиб чолнинг кўкрагига тепди. Чол йиқилди. Ўшандай тепки ҳали эс-ҳушини ўнглаб ололмаган Ҳамроқулнинг ҳам кўкрагига тушди. У эшакдан ағдарилди, аммо дарров турди, бўйнига мушт тушди — мункиб кетди.

Чуррр...

— Миршаб!

Қаердандир Уста кулолнинг кампира пайдо бўлиб, офицернинг оёғига йиқилди. Икки миршаб Уста кулол билан Ҳамроқулни боғдан олиб чиқди ва бутхонанинг нариги томонидаги миршабхонага томон олиб кетди. Кампир додлаганича эргашиб борди.

Оломон тўпланди.

— Ииғлама! — деди Уста кулол миршабхонанинг эши-

ги олдида кампирига қараб:— Мен бир турмадан иккинчи турмага ўтаётиман, нега йиглайсан!

Миршабхона эшиги очилиб икки ошнани ютди. Бутхона қўнғироги кечки ибодатга чақириб, оғир ва узун даранглади. Бу товуш ҳали кун ботмасдан мудраб ётган шаҳар устида тўлқинланиб узоқларга кетди. Тўпланган халойиқ нима гап бўлганини бир ҳафтадан кейин «Туркистон ўлкаси» газетасини ўқиб билди:

«...Утган 23 сентябрда мазкур шаҳарда русия даҳасидаги Романовский боғида ҳам шу қабила беадаблик содир бўлган. Чунончи, сартиялардан бири ўзларига соҳиблик қилиб турган русия тўраларининг истироҳатгоҳларига кирган, яъни ниҳоятда беадаблик қилган...»

1935

МИРЗО

Мезбон узоқ йўлдан келган меҳмонни очиқ чехра билан қарши олмаса, бир пиёла чойини дариф тутса, бирон ҳаракати ёки сўздаги оҳанги билан «нега келдинг, йўқлаб турган эдимми?» деган маънони билдирса, меҳмоннинг қай ҳолатда қолишини тасаввур қила оласизми? Агар меҳмон мезбон оиласида бирон жанжал бўйлаётгани устидан чиқса, бундан ҳам ёмон, ўнгайсиз ҳолатда қолади. Мезбон унинг учун жоннини фидо қилса ҳам, ўша жанжалнинг натижаси бўладиган бир неча минутлик жимлик ёки асабий юзда акс этган соҳта табассум ҳаммасини ювиб кетади.

Боқи мирзо бир неча йилдан бери кўришмаган қариндошиникига узоқ йўлдан меҳмонга келиб жанжал устидан чиқди. Кечки пайт эди. У букчайиб, мирзолик касбининг сердаромад кунларидан хотира қолган кумуш нақшли ҳассасини дўқиллатиб эшикдан кирганида мезбонлар (ака-ука) енгил кийимда баланд айвоннинг баҳаво ерига қўйилган столнинг икки ёғида хомуш ўтиришар эди. Столнинг устидаги доналари сочилган шахмат тахтаси, бир четда патефон. Мирзо ариқ бўйига келганда ҳам уни ҳеч ким кўрмади. Айвоннинг бир четидаги качалкада ўтирган ёшгина жувон иргиб ўрнидан турди-да, патефоннинг олдига келиб, унинг мембрамини кўрди.

— Зардангизни патефонга қиласизми, қаранг, мембрамини ёрдингиз!— деди ва патефонни кўтараётуб мирзога кўзи тушди.

— Ассаломалайкум,— деди мирзо.

Мезонлар дилсиёхлик кайфиятини яширишга уринишди, аммо ётар маҳалигача бу бир неча мартаба юзага чиқди ва оқибат, меҳмоннинг кўнглига бўлак гаплар келмасин учун, икки орада ўтган гапни айтишга мажбур бўлишди. Кейиндан маълум бўлдик, бу, Боқи мирзонинг бу ерга келишдан кузатган муддаосига дахлдор жанжал экан.

Боқи мирзо шу ном билан ўз шаҳарида маълум киши эди. У Николай замонасида ширкатларда, фермаларда мирзолик қилиб, ўз хизматини манзур қилган эди. Революцияга яқин бир ҳиссадор ширкатга оз сармоя билан бўлса ҳам шерик бўлди ва бир-икки йил қаттиқчиликни устига олиб мустақил бир иш бошлашга ният қилганида революция ниятига етказмади, шунинг учун революциядан койиди ва ўзини четга тортиб, қолган уч-тўрт кунлик умрини қандай қилиб ҳам бўлса ўтказиш кўйига тушди: ҳар кимларга турли аризалар, дуойи саломлар ёзиб беришни касб қилиб олди. Аммо уч-тўрт кунлик умрда бир сабаби тирикчилик деб бошлаган бу иш унга бойлик ваъда қила бошлади. Янги ҳукуматга арз-доди кўп бўлган халойиқ унинг уйидан узилмас, у бир кунлик даромадини ўн кун ер эди. Номи ўчиб кетган Боқи мирзо кўп вақт ўтмай «Инобатли мирзо» номи билан бош кўтарди. Инобатли мирзо деса шаҳарнинг тўрт даҳаси билар эди, чуни, у ёзган аризаларнинг кўпчилиги «маҳкамалар қошида инобатга ўтар», шунинг учун ҳали бу маҳкамаларнинг сирига тушуниб етмаган бир маҳсидўз ҳамма сирни ариза ёзиш тартибида гумон қилиб, унга «Инобатли мирзо» ном қўйган эди.

Вақти келиб бу одамга нима учун «инобатли» сифати берилгани кишиларнинг эсидан чиқиб кетди. Мирзо аризалар ва ўқишига кетган фарзандларга дуойи саломлар ёзиш билан кун ўтказа берди. Аммо замон ўтган сайин унинг хизматига муҳтож кишилар ва шу билан бирга даромад ҳам камая берди. Оқибат шу даражага етдики, мирзо шаҳар почтахоналарининг бирига муттасил қатнашга ва ҳар кимнинг қўлига қараб, адрес ёзиб бериш ва бланка тўлдиришга ўз хизматини тақдим қилишга мажбур бўлди. Бироқ бу касбдан путур кетди: мирзо илгари бир кунлик даромадини ўн кун еса, энди ўн кунлик даромади бир кунга ҳам етмас эди. Эндиликда ҳеч оила йўқки, унда бир ёки бир неча саводли одам бўлмасин. Мана шунинг учун мирзо, кунларининг бирида, кампири билан маслаҳат қилиб, бошқа кун ўтади-

ганроқ шаҳарга кўчиш режасини тузди ва бу ерга шу режа юзасидан шаҳардаги шароитни ўрганиш учун келган эди.

Эртаси ҳордиқ куни эди. Эрталаб чойдан сўнг меҳмоннинг олдида мунозара яна янгиланди. Булардан бири Самарқанд таълим-тарбия академиясидаги бир илмий ходимнинг тез савод чиқариш тўғрисидаги тажрибасини қувватлар, иккинчиси Тошкентдаги таълим-тарбия илмий-текшириш институтининг методи тўғрисида сўзлаб, унга сўз бермас эди. Тортишиш узоқ давом этди.

— Бола албатта бундан мустасно,— дер эди бири,— лескин катта одамни ўн беш кунда саводли қиласман...

— Сен ўн беш кунда саводини чиқарсанг, мен ўн кунда чиқараман.

— Хўп, икки одам топ, кўрамиз!

— Сен топ!

Саводсиз одам топиш можароси аввалги можародан ҳам ортиб тушди. Инобатли мирзонинг зардаси қайнаб кетди:

— Хайр, мана мен топай, қўйинглар,— деди Мирзо, кечқурун самоварга чиқди, иккита чойнак чой ичди. Самоварчи учинчи чойнак чойни келтириб қўйганида, мирзо секин ундан «саводлимисан?» деб сўраган эди, самоварчи заҳарханда қилиб «сизни уч йил ўқитишга қудратим етади» деди.

Бундан бир йил бурун шу қизил чойхонанинг деворий газетасида «Сўнгги саводсиз» сарлавҳаси билан бир мақола босилган ва бунда шу маҳалладаги сўнгги бир саводсизни чандилган, калака қилинган, шундан бери «саводингиз борми?» деган сўроқ бу маҳаллада «ақлингиз расоми?» дегандай ҳақорат бўлиб тушадиган бўлиб қолган эди. Мирзо самоварчининг ғаши келганига тушунотмай қайтиб кетди. Мирзо саводсиз одам қидириб уч-тўрт кун ичидаёқ бу шаҳардаги шароитни била қолди: «Чакки келган эканман, бекор чиқимдор бўлдим», деди. Унинг мўлжали келар ҳордиқ эртаси қайтиш эди.

У, ҳордиқ оқшоми ҳаммомга тушди-ю, ходимгарлардан бирига ҳалиги сўроғини берди. Ходимгар ҳаммомда берилган бу саволга ажабланди-ю, жўрттага: «Гирт омиман», деди. Мирзо севиниб унинг биронта ўзига ўхшаган улфати билан эртага бориб бир пиёла чой ичиб қайтишини илтимос қилди, адрес берди.

Эртаси кунига мезбонлар бир талай меҳмон чақиришган эди. Икки ходимгар меҳмондорчиллик устидан чиқди. Мезбонлардан бири меҳмонларга воқеани баён қилди.

Воқеадан хабардор бўлган ходимгарлар типиричилаб қолишиди. Меҳмонлардан бири ёш болаларни тўплаб шеър ўқиб бератган бир жувонга таъна қилди:

— Мусобақада кўз бўяш билан ютган экансиз-да, Тўтихон!..

Жувон югуриб келди.

— Нега? Нима қипти?

— Мана, икки саводсиз.. Маҳалламда саккиз яшардан қирқ беш яшаргача ҳаммаси саводли, деган эдингиз-ку!

Жувон ходимгарларга қаради ва сўради:

— Шу маҳаллаликмисизлар, ё бошқа маҳалладан келдингларми?

— Йўқ, шу маҳаллаликмиз.

— Саводсизмисизлар?

— Фирт омимиз, опа.

Жувон қизарди.

Жувоннинг эри иккала ходимгарнинг ўргасида ўтирап эди. У, ходимгарларнинг саводсиз эканига ишонмади-да, синаб кўрмоқчи бўлди, бир тахта қоғоз сўраб олиб қизил қалам билан йирик-йирик қилиб ёзди:

«Қосимжон, ҳаммомга тушганимда бутун кийимларимни ўғирлаган шу иккови».

У хатни ёзib бўлиб энди Қосимжонга узатмоқчи бўлганида, иккала ходимгар баравар унинг қўлига тармашди.

— Нима деяётибсиз?!— деди бири кўзи олайиб.

— Оғзингизга қараб гапиринг!— деди иккинчиси, ундан ҳам баттар дарғазаб бўлиб,— сиз айтган одам биз эмас...

Бу орада нима сир ўтганидан бехабар бўлган меҳмонлар ҳайрон эди. Жувоннинг эри хатни баланд овоз билан ҳаммага ўқиб бергандан кейин қийқириқ кулги бўлиб кетди.

Инобатли мирзо гангигб қолди.

— Олиб келган одамларингиз саводли чиқиб қолдику,— деди мезбонлардан бири мирзонинг елкасига шаппалаб.

Мирzonинг кўзлари олайиб, ходимгарларга қаради.

— Нега одамни лақиллатасизлар!..— деди ва этагини қоқиб ўрнидан туриб кетди.

Инобатли мирзо саҳарда поездга чиқди.

АНОР

Уйлар тўла нон, оч-наҳорим болам,
Ариқлар тўла сув, ташна зорим болам.

Ўтмисидан

Туробжон эшикдан ҳовлиқиб кирар экан, қалами як-тагининг енги зулфинга илиниб тирсаккача йиртилди. Унинг шашти қайтди. Жўхори түяётган хотини унинг қўлидаги тугунчани кўриб, келисопни келининг устига қўя чопди. Кели лапанглаб ағанади, чала туйилган жўхори ерга тўкилди.

Туробжон тугунчани орқасига бекитиб, тегиши:

- Акажон, дегин!
- Акажон! Жо-он ака!..
- Нима берасан?
- Умримнинг ярмини бераман!..

Туробжон тугунчани берди. Хотини шу ернинг ўзида, эшик олдида ўтириб тугунчани очди-да, бирдан бўшашиб кетди ва секин бошини кўтариб эрига қаради. Ўз қилмишига гердайиб турган Туробжон унинг кўзини жиққа ёш кўриб:

— Нима эканини билдингми?— деди.— Асаларининг уяси! Турган-битгани асал! Мана, мана, сиқсанг асал оқади. Буниси оқ мум, ҳаром эмас — шимса ҳам бўлади, чайнаса ҳам бўлади.

Хотин енгини тишлаб бир нуқтага қараганича қолди.

— Ё, қудратингдан, ишонмайди-я!— деди Туробжон келтирган матонини титкилаб.— Мана, чайнаб кўр! Кўргин, бўлмаса иннайкейин дегин...

Туробжон қизарди. У бир замон бетоб ўртоғини йўқлаб элтган тарвузини, bemаза чиққан бўлса керак, сиғирнинг охурида кўриб шундай хижолат бўлган эди.

Ҳовли юзида айланиб юрган оқсоқ мушук тўкилган жўхорини исказ бўрди, маъқул бўлмади шекилли, Туробжонга қараб шикоятомуз «мау» деди.

— Тур, жўхорингга қара! Уни кўр, мушук тегди.

Хотин тураётиб баралла йиғлаб юборди.

— Бу ер юткур қандай бало экан!.. Одамлардай гулутага, тузга, кесакка бошқоронғи бўлсам-чи!

Туробжон дўпписини бошидан олди ва қоқмоқчи бўлганида кўзи йиртиқ енгига тушди, юраги ачиди: энди уч-тўрт сув ювилган янгигина яктак эди!

— Ахир, бошқоронғи бўл, эвнда бўл-да!— деди дўпписини қоқмасдан бошига кийиб.— Анор, анор... Бир

қадоқ анор фалон пул бўлса! Саҳаримардан сув ташиб, ўтин ёриб, ўт ёқиб бир ойда оладиганим ўн саккиз танга пул. Акам бўлмаса, укам бўлмаса...

Эр хотин тек қолишди. Хотин жўхорини туйиб бўлди, уни келидан тогорачага солаётиб тўнғиллади:

— Ҳавасга анор ейди дейсиз, шекилли...

— Биламан... Ахир, нима қилай? Хўжайнини ўлдириб пулинни олайми, ўзимни ҳиндига гаров қўяйими? Фалатимисан ўзинг?

Хотин овқатга уннади, эрининг «бошқоронғи бўл, эвида бўл-да», дегани унга жуда алам қилди, хўрлиги келди, ўпкаси тўлди.

Овқат пиши. Қозоннинг занги чиқиб қорайган гўжага қатиқ ҳам ранг киргизолмади. Туробжон икки коса ичди, хотини эса ҳануз бир косани яримлатолмас эди. Унинг имиллашини кўриб Туробжоннинг кўзига негадир оқсоқ мушук кўринди. Мушук йиртилган енгини эсига туширди, авзойи бузилди. Унинг авзойидан «эсиз жўхори, қатиқ, ўтин» деган маънони англаб хотин, кўнгли тортмаслигига қарамасдан, косани бўшатди, аммо дарҳол том орқасига ўтиб кўзлари қизарган, чакка томирлари чиқсан ҳолда қайтди.

— Ҳали туғилмаган болани ер юткур дединг-а,— деди Туробжон борган сайин тутақиб.

Хотин индамай дастурхонни йиғиштириб олди, қозонга сув қуяётиб, эштилар-эштилмас деди:

— Ўша асалнинг пулига анор ҳам берар эди.

— Берар эди!— деди Туробжон заҳарханда қилиб.— Анор олмай асал олдим!

— Албатта берар эди! Албатта анор олмай, асал олгансиз!

Мана шундай вақтларда тил қотиб оғизда айланмай қолади, мабодо айланса, муштнинг хизматини қиласди.

— Ажаб қилдим,— деди Туробжон титраб,— жигарларинг эзилиб кетсин!

Бу сўз унга қандай таъсир қилганини фақат бошқоронги хотингина билади. Туробжон бу гапни айтди-ю, хотинининг аҳволини кўриб аччиғидан тушди, агар иззат-нафс қўйса ҳозир бориб унинг бошини силар ва: «Қўй, хафа бўлма, жаҳл устида айтдим», дер эди.

— Кишининг юрагини қон қилиб юборасан!— деди анчадан кейин.— Наники мен асал олсам! Асал отлиқقا йўқ, ҳали биз пиёда-ку! Хўжайнинг бир ошнаси совға қилиб келган экан, билдирамасдан... ўзидан сўраб озроғини олдим... Ӯзи берди. Тансиқ нарса, хурсанд бў-

лармикаансан дебман. Ё тансиқ эмасми? Умрингда неча марта асал егансан? Ўзим умримда бир марта еганман: Шокирхўжа қандолатчи асал қиём қилдираётгандা қозонига аммамнинг жўжаси тушиб кетганди, шу жўжани ялаганман...

Туробжоннинг бу сўзлари хотинининг қулоғига но́тайнин бир ғулдираш бўлиб кирав эди. Унинг Туробжон билан уй қилганига уч йил бўлиб келаётир, назарида, бу одам шу уч йилдан бери ғулдираб келган, ҳозиргиси шунинг давомидай эди. Иттифоқо, бу кун, нима бўлди-ю, уч сўзни равшанроқ айтди: «Жигарларинг эзилиб кетсин», деди. Оламда унинг суянгани эри, бирдан бир орзуси — анор эди, бирданига ҳар иккиси ҳам йўқقا чиқди.

Хотин уйга кириб кетди. Анчадан кейин дарчадан хира шуъла тушди. Туробжон ҳам кирди. Хотин дарча ёнида, бир тиззасига бошини қўйган, қорамтири — кулранг осмонга қараб ўтирап эди. Туробжон тикка туриб қолди. Токчадаги бешинчи чироқ пихиллаб ёнар, унинг атрофида катта бир парвона айланар эди. Туробжон ҳам дарча ёнига ўтириди. Шифтнинг қаеридир «қирс» этди, қаердадир калтакесак чирқиллади, Туробжоннинг қулоғи жинғиллади. У ҳам осмонга — хира юлдузларга қаради. Масжиддаги кекса бақатерак орқасидан кўтарилган қизғиши ўт кўкка оловли из қолдириб жуда юқорилади ва гўё осмонга урилгандай чилпарчин бўлиб, «пўп» этди.

— Мушак,— деди Туробжон,— Муллажон қозининг боғида. Муллажон қози бешик тўйи қилган.

Хотин индамади.

— Шаҳардан тўралар ҳам чиқкан,— деди Туробжон яна.

Хотин яна индамади. У Муллажон қозининг боғини кўрган эмас, аммо таърифини эшитган. Бу боғни кўз олдига келтириб кўрди: боғ эмас, анорзор... Анор дарахтларида анор шифил, чойнакдай-чойнакдай бўлиб бўлиб осилиб ётипти.

— Битта мушак уч мири,— деди Туробжон,— юзта мушак отилса... биттангадан юз танга. Бир миридан кам — етмиш беш танга бўлади.

Эр-хотин узоқ жим қолишиди. Туробжон оғзини катта очиб ҳам эснади, ҳам уф тортди.

— Ма, буни тик,— деди у яктагини ечиб,— ма!

Хотин яктакни олиб ёнига қўйди, афтидан, ҳозир тикмоқчи эмас эди.

— Бўл,— деди Туробжон, бирпасдан кейин,— ол... Сенга айтяман!..

— Ҳа, мунча!.. Туртмасдан гапира беринг... Тикиб қўярман, мунча қистов...

Туробжоннинг тела сочи тикка бўлди.

— Ҳай, сенинг димог-фироғинг кимга! Хўш, нима дейсан?

— Мен сизга бир нарса деяпманми? Тикиб қўярман.

— Ҳар нарсага рўзғор аччиқ бўла берса... қийинроқ бўлар,— деди Туробжон якtagини кияётib,— камбағалчилик...

— Камбағалчилик ўлсин!

Хотин бу гапни шикоят тарзида айтди, аммо Туробжон буни таъна деб тушунди.

— Нима, мен сени олганимда камбағаллигимни яширганми? Эркабойга ўхшаб чимилдиққа бироннинг тўни, кавуш-маҳсисини кийиб кирганми? Бундай армонинг бўлса ҳали ҳам серпулроқ одамга тег.

— Иккита анор учун хотинингизни серпул одамга оширгани уялинг!

Бу гап Туробжоннинг ҳамиятига тегди. «Жигарлaring эзилиб кетсин» дегани хотининга қанча алам қилган бўлса, бу гап Туробжонга шунча алам қилди.

— Э, ҳой, анор олиб бермадимми?— деди Туробжон майин товуш билан, аммо бу майин товушдан қўрқулик эди,— сира анор олиб келмадимми?

— Йўқ!— деди хотини бирдан бошини буриб.

Туробжоннинг боши ғовлаб, кўзи тинди.

— Утган бозор куни ёган анорингни ўйнашинг олиб келганими?!

— Ўйнашим олиб келған эди!

Туробжон билолмай қолди: хотинининг елкасига тепиб, сўнгра ўрнидан турдими, ё туриб кейин тепдими; ўзини обрезнинг олдида кўрди. Хотин, ранги оппоқ, кўзларини катта-катта очиб унга ваҳимали назар билан қарап ва бошини чайқаб пичирлар эди:

— Қўйинг... Қўйинг...

Туробжон уйдан чиқиб кетди. Бирпасдан кейин кўча эшиги очилиб-ёпилди.

Хотин узоқ йиғлади, эрига қаттиқ гапирганига пушаймон бўлди, ўзини қарғади, ўлим тилади; йиғидан толиб ташқаринга чиқди. Қоронғи, узоқ-яқинда итлар ҳуар эди. Кўча эшигини очиб у ёқ-бу ёққа қаради — жимжит. Гузар томонда фақат битта чироқ милтиллар эди. Самоварлар ётган. Қайтиб уйга кирди.

Том орқасида хўроз қанот қоқиб қичқирди. Кўча эшиги очилди. Хотин то бурилиб қарагунча Тўробжон катта бир тугунни орқалаб кириб келди. У тугунни уйнинг ўртасига ташлади. Бир чойшаб анор ҳар томонга юмалаб кетди, бир нечаси обрезга тушди. Тўробжон хотинига қаради. Унинг рангини кўриб хотин қўрқиб кетди — бу қадар оқарган! Тўробжон ўтириб пешонасини ушлади. Хотини югуриб олдига келди ва елкасига қўлини қўйди.

— Қаёққа бордингиз? — деди энтикиб.— Нима қилдингиз?

Тўробжон жавоб бермади. Унинг вужуди титрар эди.

1936

БЕМОР

УТМИШДАН

Осмон йироқ, ер қаттиқ.

Мақол

Сотиболдининг хотини оғриб қолди. Сотиболди қасални ўқитди — бўлмади, табибга кўрсатди. Табиб қон олди. Бетобнинг кўзи тиниб, боши айланадиган бўлиб қолди. Бахши ўқиди. Аллақандай бир хотин келиб толнинг хипчини билан савалади, товуқ сўйиб қонлади... Буларнинг ҳаммаси, албатта, пул билан бўлади. Бундай вақтларда йўғон чўзилади, ингичка узилади.

Шаҳарда битта докторхона бор. Бу докторхона тўғрисида Сотиболдининг билгани шу: салқин, тинч паркда, дараҳтлар ичига кўмилган баланд ва чиройли оқ иморат; шиша қабзали кулранг эшигида қўнфироқ тугмаси бор. Чигит пўчоқ ва кунжара билан савдо қиласиган хўжайини Абдуғанибий омборда қулаги кетган қоплар остида қолиб ўладиган бўлганида бу докторхонага бормай Симга¹ кетган эди. Докторхона деганда Сотиболдининг кўз олдига извош ва оқ подшонинг сурати солинган 25 сўмлик пул келар эди.

Бемор оғирлашди. Сотиболди хўжайинининг олдига арзга борди, аммо бу боришдан муддаоси нима эканини аниқ билмас эди. Абдуғанибий унинг сўзини эшишиб кўп афсусланди, қўлидан келса ҳозир унинг хотинини оёқ-

¹ Сим — ҳозирги Фарғона шаҳри.

қа бостириб беришга тайёр әканини билдириди, кейин сўради:

— Девонаи Баҳоваддинга ҳеч нарса кўтардингми? Фавсулаъзамга-чи?

Сотиболди кетди. Беморнинг олдидан жилмаслик ва шу билан бирга тирикчилик учун хонаки бир касб қилишга мажбур бўлди — ҳар хил саватчалар тўқишини ўрганди. У эртадаи кечгача офтобшувоқда гавронлар ичига кўмилиб сават тўқииди. Тўрт яшар қизчаси қўлига рўмолча олиб, онасининг юзини карахт, нимжон, хира пашшалардан қўрийди, баъзан, қўлида рўмолча, мукка тушиб ухлаб қолади. Ҳаммаёқ жим. Фақат пашша финғиллади, bemor инқиллади, ҳар замон яқин-йироқдан гадой товуши эшитилади: «Ҳей дўст, шайдулло баноми олло, садақа радди бало, бақавли расули худо...»

Бир кечаси bemor жуда азоб тортди. У ҳар инграганда Сотиболди чаккасига буров солинган кишидай талвасага тушар эди. Қўшниси — бир кампирни чақирди. Кампир bemornинг тўзиган соchlарини тузатди, у ёқ-бу ёғини силади, сўнгра... ўтириб йиғлади.

— Бегуноҳ гўдакнинг саҳарда қилган дуоси ижобат бўлади, уйғотинг қизингизни! — деди.

Бола анчагача уйқу ғашлиги билан йиғлади, кейин отасининг фазабидан, онасининг аҳволидан қўрқиб, кампир ўргатганча дуо қилди:

— Худоё аямди дайдига даво бейгин...

Бемор кундан-кун баттар, охири ўсал бўлди. «Кўнгилга армон бўлмасин» деб «чиллесин» ҳам қилдиришга тўғри келди. Сотиболди тўқиган саватчаларини улгуржи оладиган баққолдан йингирма танга қарз кўтарди. «Чиллесин»дан bemor тетик чиққандай бўлди, шу кечаси ҳатто кўзини очиб, қизчасини ёнига тортди ва пиҷирлади:

— Худо қизимнинг саҳарлари қилған дуосини даргоҳига қабул қилди. Дадаси, энди тузукман, қизимни саҳарлари уйғотманг.

Яна кўзини юмди, шу юмганича қайтиб очмади — саҳарга бориб узилди. Сотиболди қизчасини ўлик ёнидан олиб, бошқа ёққа ётқизаётганда қизча уйғонди ва кўзини очмасдан одатдагича дуо қилди:

— Худоё аямди дайдига даво бейгин...

ЎФРИ

УТМИШДАН

Отнинг ўлими, итнинг байрами.

Мақол

Кампир тонг қоронғисида хамир қилгани туриб ҳўқизидан хабар олди. О!.. Ҳўқиз йўқ, оғил кўча томондан тешилган... Дехқоннинг уйи куйса куйсин, ҳўқиз йўқолмасин. Бир қоп сомон, ўн-ўн бешта хода, бир арава қамниш — уй, ҳўқиз топиш учун неча замонлар қозонни сувга ташлаб қўйиш керак бўлади.

Одамлар дод овозига ўрганиб қолган: биронни эри уради, бироннинг уйи хатга тушади... Аммо кампирнинг додига одам тез тўпланди. Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, яктакчан оғил эшиги ёнида туриб дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади, кўзлари жовдираиди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди. Хотинлар ўғрини қарғайди, ит ҳурди, товуқлар қақақлайди. Кимдир шундай кичкина тешикдан ҳўқиз сифишига ақл ишонмаслиги тўғрисида кишиларга гап маъқуллайди.

Қобил бобонинг қўшниси — бурунсиз элликбоши кирди. У оғилга кириб тешикни, ҳўқиз боғланган устунни диққат билан кўздан кечирди, негадир устунни қимирлатиб ҳам кўрди, сўнgra Қобил бобони чақирди ва панг товуш билан деди:

— Ҳўқизинг ҳеч қаёққа кетмайди, топилади!

Унинг оғилга кириб қилган тафтиши Қобил бобога бир умид бағишлигар әди, бу сўзи ҳаддан зиёда севинтириди. Чол йиғлаб юборди.

— Худо хайр берсин... Ола ҳўқиз әди...

Одамлар, ўғри деворни қачон ва қандай асбоб билан тешгани, ҳўқизни қайси томонга олиб кетгани, уни қайси бозорда сотиши мумкин эканлиги тўғрисида баҳслаша-баҳслаша тарқалди. Фовур босилди. Қобил бобонинг кампирни йиғидан тўхтаб, элликбошини дуо қила кетди.

Элликбоши ўғри тешган ерни яна бир кўрди. Қобил бобо қўл қовуштириб, унинг кетидан юрар ва йиғлар әди.

— Йиғлама, йиғлама, дейман! Ҳўқизинг оқ пошшо қўл остидан чиқиб кетмаган бўлса топилади.

Элликбоши ҳўқизни жуда нақд қилиб қўйди — гўё у кўчага чиқса бас — ҳўқиз топилади. Бу «худо яллақагур» шунчалик қилгандан кейин бир нима берниш лозим-да. Текнинг мушук офтобга чиқмайди. Бу одам элликбоши бўлиш учун озмунча пул сочганми? Мингбошининг бир

ўзига етти юз боғ беда, бир той бергани маълум. Помшолиқдан ойлик емас! Қобил бобо ҳамёнини қоқишириб, борини элликбошига берди, яна қанча дуо қилди. Элликбоши бетўхтов аминга хабар қилмоқчи бўлиб чиқиб кетди.

Кечқурун Қобил бобо аминнинг олдига борадиган бўлди. Қуруқ қошиқ оғиз йиртади, аминга қанча пул олиб борса бўлади? Берганга битта ҳам кўп, олганга ўнта ҳам оз. Чол-кампир кенгашиб шундай қарорга келишди: бу чиқим охирги ва ҳўкизни бўйнидан боғлаб берадиган чиқим, шунинг учун пулнинг юзига қараш ақлдан эмас.

Қобил бобо рўпара бўлганда амин оғзини очмасдан қаттиқ кекирди, кейин бағбақасини осилтириб кулди.

— Ҳа, сигир йўқолдими?

— Йўқ... сигир эмас, ҳўкиз, ола ҳўкиз эди.

— Ҳўкизми?.. Ҳўкиз экан-да! Ҳмм.. Ола ҳўкиз?

Тавба!..

— Бори-йўғим шу битта ҳўкиз эди...

Амин чинчалоғини, иккинчи бўғинигача бурнига тиқиб кулди.

— Йўқолмасдан илгари бормиди? Қандақа ҳўкиз эди?

— Ола ҳўкиз...,

— Яхши ҳўкизмиди ё ёмон ҳўкизмиди?

— Қўш маҳали...

— Яхши ҳўкиз бирор етакласа кета берадими?

— Бисотимда ҳеч нарса йўқ...

— Ўзи қайтиб келмасмикн?.. Бирор олиб кетса қайтиб кела бер, деб қўйилмаган экан-да! Нега йиғланади? А? Йиғланмасин!

Қобил бобо ерга қараб тек қолди.

— Қидиртирсақмикн-а?— деди амин чинчалоғини этигининг остига артиб.— Суюнчиси нима бўлади? Суюнчидан чашна олиб келинмадими?

Аминнинг бу гали Қобил бобога «Ма, ҳўкизнинг» дегандай бўлиб кетди.

— Кам бўлманг,— деди пулни узатиб,— яна хизматингиздаман.

— Мен бетўхтов приставга хабар бераман. Ўзи чақириради.

Бир ҳафта ўтди. Бу бир ҳафта ичидаги кампир «дуонинг зўри билан қулф очадиган» азайимхонга обдастагардон қилдиргани қатнаб ярим қоп жийда, уч елпиштовақ жўхори, икки калава ип элтди, аммо иш чиқмади. Саккизинчи куни Қобил бобо яна аминнинг олдига борди. Аминнинг тепа сочи тикка бўлди:

— Ҳа, ҳўқизни уйларига элтиб берилсинми?! Ахир, борилсин, арз қилинсин-да! Фуқаронинг арзга бориши арбобнинг иззати бўлади!

Қобил бобо ёр-дўстлари билан кенгашди — приставга пулдан бошқа нима олиб борса бўлади? Маълум бўлди-ки, уни бегим дегунча кишининг бели синар экан.

Учта товуқ, гарчи бирин курк бўлса ҳам, Қобил бобонинг ўзидан чиқди. Юзта тухумни қўни-қўшни, ёр-биродарлар ўзаро йигиб берди. Аммо бу тортиқ билан тилмочдан нари ўтиб бўлмади. Тилмоч тортиқни олди ва бетўхтов приставга яхшилаб тушунтиришни ваъда қилди. Чолнинг бутун бўғинлари бўшашиб кетди, кейин тутоқишиди, аммо гўрда бир нарса дея оладими! «Ўйнашмагил арбоб билан — сени урар ҳар боб билан». «Яхшилаб тушунтирилган» пристав битта кулангир, битта фарангига товуқ, уч сўм пулни олганидан кейин, Қобил бобонинг баҳтига, «бетўхтов ҳокимга хабар бераман» демасдан, «аминга бор», деб қўя қолди. Амин «элликбошига борилсин», деди.

— Гумонингизни айтинг бўлмаса! — деди элликбоши тажанг бўлиб, — ким олганини мен билмасам, авлиё бўлмасам! Олгаң одам аллақачон сўйиб саранжомлади-да! Ўзоқ демасангиз, эринмасангиз қўнчиликка бориб тери-ларни бир қараб чиқинг. Аммо териси қўнчиликка тушган бўлса, аллақачон чарм бўлди; худо билади, кавуш бўлиб бозорга чиқдими...

— Энди бизга жуда қийин бўлди-да. Пешонам шўр бўлмаса... — деди чол ерга қараб.

— Эй, ёш боламисиз! Нега йиғлайсиз? Кап-кatta одам... Битта ҳўқиз бўлса бир гап бўлар, худо ажалга тўзим берсин! Мен қайнатамга айтайин, сизга битта ҳўқиз берсин. Битта ҳўқиз одамнинг хуними?

Эртасига элликбоши Қобил бобони бошлаб қайната-си — Эгамберди пахтафурушнинг олдига олиб борди. Пахтафуруш чолнинг ҳолига кўп ачинди ва ерини ҳайдаб олгани битта эмас, иккита ҳўқиз берди, лекин «кичкина-гина» шарти бор. Бу шарт кузда маълум бўлади...

1936

ИККИ ЁРТИ — БИР БУТУН

Камолхонов, илтимосига «хўп» деган жавобни кутиб, савол аломатидай гажак бўлиб турганида телефон

жиринглаб қолди. Бўлим мудири Сулаймонов трубкани олди.

— Лаббай... ҳа... ҳа...а? Ваҳ-ҳаҳ-ҳа-ҳа...

Негадир, Камолхонов ҳам кулди ва қоматини ростлаб, курсига секин ўтирди.

— Албатта, албатта,— деди Сулаймонов жиддий қиёфада,— масалан: балиқ кўп яхши нарса — қовурилса қандай ширин бўлади! Бироқ қовундан балиқ ҳиди келса кўнглингиз айнийди.

Камолхонов бу сўзни кулги учун айтилган гумон қилган бўлса керак, ўзини қаттиқ кулгига чорлаган эди, Сулаймоновнинг кулмаганини кўриб, ўзини жиддий кўрсатиш учун қошларини чимирди, устки лабини сўра бошлади.

— Қачон?— деди Сулаймонов аччиғи келиб,— ўзингиз биласиз-ку, биродар, мингта хушомадгўйни ҳўл олиб бориб, қуруқ олиб келаман-а! Дарров танийманди. Отам сигирнинг серсут ёки камсутлигини маърашидан билар эди. Йўқ, йўқ, ишонинг! Кеча ҳаммомга киргани билет олаётсан, кассир «совун керак эмасми?» дейди. Бу нима дегани? Мен, биродар, ернинг тагида илон қимиirlаса биламан.

Сулаймонов, шу гапни айтиб, Камолхоновга бир қараб қўйди, шу қарашиб билан фақат «кўрдингми, мен шундай одамман» демоқчи эди, холос. Камолхонов, ўзидаң ҳадиксираб, жиндай қизарди, аммо сирини бой бермади.

Сулаймонов, трубкани қўйиб, тантанали равишда кнопкани босди. Секретарь кирди.

— Айтинг, овқат келтирилсин?— деди Сулаймонов ва Камолхоновга мурожаат қилди.

— Энди бўладиган гап шуки, биродар, бу ҳожатингизни чиқариш кўп қийин, кўп қийин, биродар.

Камолхонов илжайди.

— Биламан, ўртоқ Сулаймонов, фақат қийин бўлгани учунгина сизнинг олдингизга кирдим. Сиз, энди, қийин деб... камтарлик қилаётисиз-да. Эшакни яширсангиз ҳанграб шарманда қилади. Тагин кўнглингизга келмасин, мисол учун айтаётиман, азбарой очиқлигим учун... Сиз араванинг гупчагини ерга кўмсангиз, худо урсин, бодринг кўкариб чиқади!

Сулаймонов жуда ийиб кетди, лабидаги маминият табассумини яшириш учун, ўнг қўли билан сўл мўйловини силай бошлади. Овқат келтирилди. Сулаймонов бедананинг сувхўрлигидай кичкина хурмачани олдига

тортди ва бўлак гап тополмай, қаймоқнинг таърифини қилди:

— Бир шаҳарнинг қаймоғи бошқа шаҳарнинг қаймоғидан фарқ қиласди-а?

— Ҳа, албатта!

— Ҳа, баракалла! Қаймоқни бир ялаб қайси шаҳарнинг қаймоғи эканини айта оласизми? Мен дарров айтаман. Бай-бай... мен еган қаймоқларни ариқ қилиб оқизсангиз ҳеч қандай тӯғон туриш бермайди. Шунинг учун қаймоқнинг яхши-ёмонини дарров ажратаман. Мана бунингдай қаймоқни умримда еган эмасман. Кўринг-а, ажойиб!

Сулаймонов нон билан қошиқ узатди. Камолхонов тараддулланиб қолди: қаймоқдан, масалан бир қошиқ емак хушомадгўйликка кирмасмикн?

Телефон жиринглади. Сулаймонов трубкани олди. Камолхонов жилмайди ва назокат билан нонга қаймоқ суртиб бир тишлади. Ажаб, шундай мақталган қаймоқ қатиқнинг мазасини беради! Қатиқ бўлганда ҳам қандай — ачиган қатиқ! Камолхонов нонни бир илож қилиб еди ва мазза қилганига ишора қилиб, бош чайқади.

— Қалай? — деди Сулаймонов трубкани қўйиб, — умрингизда шундай қаймоқ еганмисиз?

— Ҳақиқатан... Сигирда бир гап бўлса керак. Мен энг яхши қаймоқни Марғилонда еган эдим, бунинг олдила уни ун аталанган сут деса бўлади. Хушбўйлигини айтинг...

Сулаймонов қаймоқдан бир қошиқ олиб ичди-да, бирдан афти бурушди, туфлагани жой излади, туфлади.

— Э, ўлмабсиз, — деди у оғзини артиб, — ахир, бу қатиқ-ку!

Камолхонов бир ирғиб тушди, гангиди:

— Йўғ-е, ростданми? — деди шошиб ва қошиқдаги юқни ялаб узоқ таъмини олди, — ҳақиқатан қатиққа ўхшайди.

— Қатиқнинг ўзи! Пуф... Исини қаранг, ачиган қатиқ!

— Дарҳақиқат, ачиган қатиқ, — деди Камолхонов ва яна ялаб кўрди, — йўқ, бузилган қаймоқдир. Мен ҳали бетини еган эканман-да. Яхши қатиқнинг бети қаймоқдай бўлади-ку!

Кабинетга икки киши кирди. Камолхонов ўрнидан турди.

— Энди мен ишни бошлай берайми?

— Ваъда бериб устидан чиқмасам тўғри келмайди-да.
— Ваъда берсангиз бас, қилмасангиз ҳам майли.
Қамолхонов оёғининг учидаги юриб чиқиб кетди.
Идора хизматчиларининг бир мажлисида Сулаймоновни роса сулайтиришди. Қамолхонов ким нима деса «Тўғри!» деб чапак чалар эди.

1936

БАШОРАТ

Ола қарға қағ этади,
Уз вақтини чор этади.

Мақол

Николай замонида майиз қиммат, кўкнор арzon эди, ҳозирги замонда майиз арzon, кўкнор қаҳат. Эсизгина ўша вақтда чала сиқиб ташланган кўкнорлар!

Мулла Саид Жалолхон шуни кўнглидан ўтказиб деворга суюнди ва кўзларини юмди, бурнига қўнган пашшани қўлидаги рўмолча билан қўриш малол келди шекилли, остки лабини чўзиб «пуф!» деди. Пашша кўтарилди, аммо шу ондаёқ унинг лабига қўнди. Саид Жалолхон секин лабини қимтиб пашшани оёғидан қисиб олди. Тузоққа тушган бу дилозорни ушлаб, икки бармоқ орасида айлантириб ташлаш қасдида кўтарилиган қўл то лабига келгунча, лаънати пашша оёғини суғуриб қочди. Саид Жалолхоннинг аччиғи келди: йўқ ердан кўкнор топиб, кайф қилиб ўтирганда бу нимаси!

Иисоф юзасидан айтганда, пашша ярамас маҳлуқ: қуйиб қўйилган чойга тушиб тарвайиб ётади, майиз ташлади, покиза қилиб сузиб қўйилган кўкнордан қаноти чиқади. Қанотини кўкнорга ташлаб ўзи қаёққа кетади денг!

Хаёл кайфини ўғирлаган пашшани қидириб кетди.

Уйда фиж-фиж бўлиб ётган пашшаларнинг қайси бири ўша? Саид Жалолхон дарҳол эшикни ёпиб, узун супургини қўлига олди. У супургини кўтариши билан ҳамма пашша ғинғиллашиб, бир ерга тўпланди ва бир кирпи ҳолига келди. Кирпи қанот чиқарди, катта бир пашшага айланди-да, олдинги оёқлари узра туриб Саид Жалолхонга қаради ва ғинғиллади:

— Шошма, сенинг орқанѓда қанча мўмин намоз

ўқнийди, худонинг махлуқига озор бергани нечук ҳаддинг сиғади?

— Қандоқ махлуқсан ўзинг? — деди Сайд Жалолхон супургини елкасига қўйиб.

— Пашшаларнинг шоҳи бўламан.

— Шоҳ бўлсанг, сабаб ўғирлик қилган фуқароларингни тергамайсан?

— Сенинг соқолингга теккан бир қатра шира менинг барча фуқароларимга бир кунлик овқат бўлади, қандоқ қилиб сен шуни ўғирлик дейсан? Нимангни ўғирлadi?

— Кайфимни ўғирлadi! Не машаққатлар билан кўкнор топиб кайф қилиб ўтирганимда бурнимга ва лабимга қўнди. Шунинг учун сендан қасос оламан: қанотингни юлиб ташлайман.

Пашшалар шоҳи ялинди, ёлворди. Сайд Жалолхон кўнмади. Охири иккови муросага келди: шоҳ унга қаног берадиган, у учиб юриб, гуноҳкор пашишани ўзи топадиган бўлди. Шоҳ кейинги оёқлари билан қанотининг устини силади, олдинги оёқларини бир-бираiga ишқади, кейин финифлади. Сайд Жалолхон худди баланд ердан ўзини ташлагандай, юраги «шув» этиб, қанот чиқарди ва учди, шу учганича неча замонлар қидириб, гуноҳкор пашишани қир этагида ўтлаб юрган бир эшакнинг яғиридан топди. Пашиша жароҳат атрофида оқсоқланиб юрар эди. Сайд Жалолхон бир қўйл уринб уни ҳовуичига қамаб олди, сўнгра, дарров ўлдириб қўймаслик учун. Эҳтиёт қилиб бир қанотидан ушлади. Пашиша финифлади.

— Лабинг билан қисиб бир оёғимни узганинг етмасмиди, яна нима дейсан?

— Сен ўғрисан! Одам бўлганингда шаръян қўлингни кесиш лозим бўлар эди. Қанотингни юлиб ташлайман!

Пашиша ялинди, ёлворди — бўлмади. Охири иккови келишди.

Пашиша Сайд Жалолхонни эргаштириб бир биёбонга олиб чиқди. Биёбон сомон, қум ва тошбақадан иборат эди. Пашишанинг амри билан Сайд Жалолхон бир тошбақа ва бир дона тошбақанинг тухумидан олди. Биёбоннинг аллақаеридан бир қозон топилди. Сайд Жалолхон пашишанинг амри билан тухумни ерга қўйиб, устига қозонни тўнтарди ва тошбақани қўйиб юборди. Пашиша бир сомон парчани ушлаб қозоннинг қоқ тепасига қўниб турди. Тошбақа қозон атрофида айлана берди, айлана берди. Охири қозон ёрилиб чилпарчин бўлдди,

аммо ҳеч қандай товуш чиқмади. Тошбақа билан тухум кўздан ғойиб бўлди. Қозон ёрилган вақтда аллақаёққа бориб тушган пашша, ушлаб турган сомон парчасини келтириб Сайд Жалолхонга берди ва ғинғиллади.

— Мана шуни теринг орасига тиқсанг, кўздан ғойиб бўласан. Сен ҳаммани кўрасан, сени ҳеч ким кўрмайди. Қишлоқда кимда қанча кўкнор бўлса ҳаммаси сеники бўлади.

Сайд Жалолхон дарҳол бир чўп билан билагини тирмалаб, сомон парчани териси орасига жойлади ва қандай кўздан ғойиб бўлаётганини кўриб турди: бошлиб кавшининг учи, сўнгра, бирданига тиззасигача оёғи кўринмай қолди...

Тамом кўздан ғойиб бўлганидан сўнг Сайд Жалолхон тикка ўзининг улфати мулла Шамсиддиннинг уйига борди. У эшик олдидағи супада, олдида бир ғалвир майиз, чўпини териб ўтирган эди. Сайд Жалолхон товуш чиқармай унинг ёнига бориб ўтирди. Мулла Шамсиддин уни кўрмади, ғалвирга қўл солиб бир чангаль майиз олди — пайқамади.

Сайд Жалолхонга унинг бир қадоққа яқин кўкнориси борлиги маълум эди, шу кўкнорини излаб уйга кирди. Ҳужрада бир қадоқ эмас, бир лингча кўкнор бор экан. Сайд Жалолхон кўкнорнинг ҳаммасини кўтариб жўнади, уни ҳужрасига қўйиб яна қўп жойларга борди, ҳатто юк автомобилнинг капоти устига айри миниб шаҳарга ҳам тушиб чиқди. Ҳеч қаерда бундай улгуржи ғанимат учрамади. Сайд Жалолхон йиққан кўкнорини уйнинг ўртасига тўкиб, қанча вақтга етишини мўлжаллаб кўрди — олти ойга етар экан. Бу атрофда кўкнор қолмади-ку, олти ойдан кейин нима бўлади? Сайд Жалолхонни ваҳима босди.

Бирдан унинг эсига бир нарса тушди: модомики уни ҳеч ким кўрмас экан, колхоз раисининг олдига бориб «бу йил пахта атрофига кўкнор эктириб берасан» деса нима қилади? Сайд Жалолхонга бу фикр шунча ёқдиди, ақли кўпайиб бошини каттароқ бўлган сезди.

Сайд Жалолхон тикка колхоз идорасига борди. Раис ўзи якка қатиқ ичиб ўтирас экан. Сайд Жалолхон ҳарҳолда аввал ўзини бир синааб кўрмоқчи бўлди: қани, раис кўрадими, ўйқми?

— Ассалому алайкум! — деди раисга рўпара бўлиб. Раис товуш қаёқдан келганини билмай аланглади, сўнгра, кўрқиб ранги ўчди-да, мўйловида қолган қатиқ юқини сенги билан артиб, секин ўрнидан турди.

— Кўрқма, қўрқма! — деди Сайд Жалолхон дадилла-

ниб,— сенга ҳам арз, ҳам фармон қилгали келдим: бу йил пахта атрофига кўкнор эктирасан.

Раис ҳуши йўқ, жавоб берди:

— Мажлис қилиб ўртага солиш керак...

— Мажлис қиласанми, маърака қиласанми, эртага иш бошламасанг, кечаси уйингга кафанлик кираман. Мен арвоҳ бўламан!..

Раис рози бўлди. Сайд Жалолхон раиснинг олдидағи қатиқни қўшқулоғи билан олиб чиқиб ариққа ташлади.

Шунда унинг бошига яна бир фикр келди ва бу фикрдан бошини яна ҳам каттароқ бўлган ҳис қилди: «Модомики пахта атрофига эктириш қўлимдан келар экан, нима учун ҳамма ерга кўкнор эктирмайман?»

Сайд Жалолхон қайтиб кирди, бор товуши билан бақириди:

— Ҳамма ерларингга кўкнор эктирасан!

Раис кўнди. Сайд Жалолхон кетди. Йўлда унинг бошига яна бир фикр келди: «Раисга қилган дўқимни хукуматга қилсан, ўзимни хон кўтара олмайманми?»

Бу фикрдан унинг калласи яна ҳам каттароқ бўлиб, жуда оғирлашиб кетди. «Ақл каллани бундай катта қилса ва бундай оғир бўлса,— дер эди у ичидা,— Афлотуннинг ўз ажали билан ўлганига ишонмайман, уни албатта калласи босиб ўлдирган».

У ҳужрага кириши билан бирваракайига гўё қиёмат қўпди. Кўчада югур-югур, шовқин, итлар вангиллаган, товуқлар қийқиллаб қочган, гурсиллаб деворлар йиқида, шарақлаб дараҳтлар қулайди... Қандайдир бир хотин қичқириди:

— Ким экан у, бизга кўкнор эктирадиган!..

Бу товуш ҳаммаёқни ларзага келтирди. Ҳужранинг деворларидан чанг ёғди, токчадаги мис лаган жангиллаб кетди.

Сайд Жалолхон тезда мулла Шамсиддиннинг олдига борди ва ўз териси орасидаги сомон парчасини синдириб ярмини унга берди. Иккови даштга чиқиб бараварига наъра тортиди. Қўз очиб юмгунча неча минг пиёда ва сувори кишилар пайдо бўлди. Буларнинг ҳаммаси кулоҳ кийган ва туғ кўтарган эди. Минг-минг тошбақа мингминг қозон атрофида айланиб, кўзга кўринмайдиган неча юз минг лашкар бўлди. Шу ернинг ўзида унга «Сайд Жалолхони соҳибқирон» деб ном берилди ва хон кўтарилиди. Мулла Шамсиддин унга вазир бўлди.

Мусулмонобод йўлида ғазотни бошлаш учун ҳамма нарса тайёр, фақат яроғ-аслаҳа йўқ эди. Афғонистонга

ўтиб кетган кўр Шерматга Саид Жалолхони соҳибқирон номидан дарҳол нома ёзилди. Номага жавоб ҳам келди. Жавобда кўр Шермат «неча минг сипоҳи билан йўлга чиқдим, Сизга ўз белимдаги шамширимни юбордим», дебди.

Шундай қилиб, иш борган сари катта бўлар ва иш катта бўлган сайин Саид Жалолхоннинг калласи оғирлашар эди.

Худо аллақайси тогнинг ғорида «Қиарман»ва «Йигарман» номли икки маҳлуқни Саид Жалолхоннинг хон бўлишига атаб боқиб юрган экан, ярим одам, ярим маймун қиёфасидаги бу икки жонивор келиб хонга салом берди ва ҳар қайсиси ўз ҳунарини айтди. Қиарман — рўпара келган кишининг калласини узиб ташлар, Йигарман — калласиз ташаларни саржинга ўхшатиб тахлар экан. Саид Жалолхон кўп хурсанд бўлди. У қўзғалган қишлоқни қиличдан кечиргани бу жониворларнинг ёнига неча минг сўфилардан қўшиб берди. Улар даштни чангитиб кетар экан, орқаларидан Саид Жалолхон қичқириб қолди:

— Қиришгиз! Қуритингиз! Экиндан кўкнор, жон эгасидан тошбақа билан пашша қолса бас!

Булар кетгандан кейин Саид Жалолхон ғайратига чидомлмай шамшир суғурди ва ҳавода ўйнатиб, аскарга фармон берди:

— От қўйингиз! Ғазот Қишлоққа от қўйингиз!

Олдинда хон, кўринмас аскар қуюндай борар эди. Баногоҳ Саид Жалолхоннинг кўзи қаршидан от қўйиб келаётган мулла Шамсиддинга тушди. Мулла Шамсиддин келиб отдан тушди, хоннинг оёгини ўпди.

— Қишлоқда қизил аскарлар бор. Яқинига боришнинг сира иложи йўқ,— деди.

Қишлоқ томонда яна чанг кўринди. Йигарман келар эди. У ҳам келиб отдан тушди ва хоннинг оёгини ўпиб, зўр мусибатдан дарак берди:

— Қиарман шаҳид! — деди.

Саид Жалолхон ишонган тоги хусусидаги бу хабарни эшишиб оҳ тортди ва отдан йиқилди, боши билан тушди, кимдир унинг бошини жуда ҳам катта ва ҳаддан ташқари оғир латта билан боғлади, шундан сўнг ҳушидан кетди.

Хон талай вақтдан кейин хушига келиб кўзини очди ва ўзини ўз ҳужрасида кўрди. Ёнида вазири мулла Шамсиддин чўкка тушиб ўтирар эди.

— Нима бўлди? Қани шамшир, қани от? — деди хон

бошини кўтариб, аммо боши шундай оғрир эдики, яна ёстиққа қўйди.

Мулла Шамсiddин рўмолчаси билан уни елпиб, йиғламсираб деди:

— Ахир, мулла Сайд Жалолхон, нега кишини қўрқитасиз? Нима? Шамшир нимаси? Қанақа от?

Сайд Жалолхон мулла Шамсиддиннинг йиғламсирашидан қишлоққа кетган бошқаларни ҳам шаҳид бўлган гумон қилди.

— Ҳаммасими? Ҳеч ким қолмадими? Ҳозир хабар олдиринг! Афғонистон йўлига киши чиқаринг!

Сайд Жалолхон ўрнидан турган эди, гандираклаб йиқилди. Мулла Шамсиддин куйиб-пишиб ҳеч қандай ғазот, ҳеч қандай аскар йўқлигини, унинг эрталабдан бери шу ерда ётганини уқтира бошлади.

— Аҳмоқ,— деди хон аччиғи келиб,— ахир, мен отдан йиқилдим... Бошимнинг оғриғи ҳали босилгани йўқ-ку! Нима учун мен сени кўриб турибман? Бошимнинг катта бўлганига нима дейсан?

— Бошингиз катта бўлгани йўқ, ахир,— деди мулла Шамсиддин жеркиб,—мен келсам мана бу сабил мўридан шамол тош кўмир тутунини қайтариб, бутун уй тутунга тўлган экан. Худо кўнглимга солиб келмасам, ҳалок бўлар эдингиз!

Сайд Жалолхон ҳамон ишонмас эди. У деворларни ушлаб, ташқари чиқди, икки қадам босиш билан яна йиқилди. Мулла Шамсиддин хизмат қилиб, бир неча соатдан кейин аранг уни ўзига келтирди. Сайд Жалолхон бутун бошдан кечиргандарини инқиллай-инқиллай ҳикоя қилиб берди.

— Мен сизнинг кўкнорингизни олиб келган эдим,— деди яна айниб.

— Қанақа кўкнор?

Сайд Жалолхон яна ўзига келиб уҳ тортди.

— Бу бир башорат,— деди мулла Шамсиддин анчадан кейин.

Эртасига икки ўртоқ мусулмонобод қилиш учун тошбақа излаб чўлга чиқиб кетишли.

1936

САНЪАТКОР

Концерт одатдагича «навбатдаги номеримизда... Қелгандарингга раҳмат, ўртоқлар» билан тамом бўлди. Номи чиққан ашулачи — санъаткордан бошқа ҳамма хур-

санд бўлиб тарқалди. Санъаткор тажанг эди: танаффус вақтида залга чиққан эди, бир тракторист уни саводсизликда айблади. Тракторист танқид қилганига санъаткор асти чидай олмас эди: трактор қаёқда-ю, масалан «чорзарб» қаёқда, тракторист қаёқда-ю, ашулачи қаёқда!

Санъаткор уйига кетгани извошга ўтирганида яна тувақиб кетди: «ҳеч бўлмаса айтадиган ашулангни ўрган, сўзларини тўғри айт» эмиш! Нимасини билмайман, нимаси тўғри эмас? Мени шу вақтгача мухбирлар, ёзувчилар ҳам танқид қилган эмас, формализм, натурализмлардан ўтдим — ҳеч ким отвод бергани йўқ. Отвод бериш қаёқда ҳеч ким мени оғзига ҳам олмади. Энди бир тракторист танқид қилар эмиш!..

Санъаткор извошчини ҳайрон қолдириб, ўзидан-ўзи фулдираб борар эди. Уйда хизматчи овқат қилиб қўйган экан, санъаткорнинг томоғидан ҳеч нарса ўтмади — икки пиёла чой ичди, холос. Унга туриб-туриб наша қилар эди: «ашулани меҳайлестик айтар эмишман! Товушим ёмон бўлса нега пластинкага олди? Танқид деганига энди бу кишининг ҳам танқид қилғулари келипти.. Амали тракторист... Оббо!..»

— Ўқишига бордингизми? — деди хизматчига, қовоғини солиб.

— Бордим... — Хизматчи икки ҳафтадан бери савод мактабида ўқир эди.

— Хизматчиси савод мактабида ўқиётган бир кишини тракторист саводсиз, деса алам қилмайдими? — деди санъаткор ўзича бўғилиб, — «лабингдан бўлса олсам, э, шакарлаб», деганим у кишига ёқмапти, «бўлса» эмас, «бўса» эмиш! Ўзи билмайди-ю, менга ўргатганига куяман! Сенга ўхшаган саводсизлар «бўса, бўмаса» дейди. Артист күльтурний одам — гапни адабий қилиб айтади — «бўлса, бўлмаса» дейди. Пожарни «гугуртни ерга ташламанг» деди, режиссеримиз эса «гугуртнинг ерга ташаманг» деди. Қандай чиройлик! Пожарними, пожарнингми? Шошма, нима учун пожарни? Пожарни, албатта! Режиссеримиз жуда күльтурний одам. Одам деган мана шундай бўлса, уришса ҳам хафа бўлмайди киши — икки гапнинг бирида «таъбир жойиз кўрилса» деб туради. Бу тракторист менга шунча дашном бериб, кўнгил учун бир марта «таъбир жойиз кўрилса» демади.

Хизматчи дафтар-қалам келтириб, санъаткорнинг олдига қўйди.

— «Ж» нинг каттаси қандай ёзилар эди? Домламиз бир куни кўрсатган эди, эсимда қолмапти.

Санъаткорнинг жаҳли чиқди:

— Энди «Ж» га келдингизми? Баржом деганда ёзилади. Кечаги баржом оғзи очиқ қолипти, гази чиққандан кейин бир пулга қиммат. Сиз ҳам дунёга келиб культурний бўлсангиз-чи!.. Бурнингиз терлади, артинг, таъбир жойиз кўрилса!

Санъаткор ўрнидан туриб ётоқقا кириб кетди.

— Ётасизми? — деди хизматчи нариги уйдан.

— Нима эди?

— «Ж» нинг каттасини кўрсатиб бермадингиз, эртага домла сўрайдиган эдилар. Қанақа ёзилади?

— Кичигини ёзib қаттиқроқ ўқинг!

Санъаткор ечиниб кўрпага кирди. Хизматчи чироқни ўчириб чиқди. Санъаткор кўзини юмди, кўзига фира-шира қоронғи залдаги сон-сеноқсиз каллалар кўринди. Булар ичиди энг каттаси трактористнинг калласи, у илжаяр эди.

— Афting қурсин! — деди санъаткор ва нариги ёнбoshига ағдарилди.

Ҳаял ўтмай уйқуга кетиб хуррак отди. Унинг хурраги ҳам нечукдир адабийроқ эди: «Плуқ-қум-прр... плуқ-қум-прр...»

1936

МИЛЛАТЧИЛАР

УТМИШДАН

Кун тиккада. Соя дим. Шаҳар мудрайди. Муюлишда-ди нотариус конторасидан чиққан икки киши қалин ака-циялар соя солган йўлкадан «Русско-азиатский банк» томонга йўл олди. Буларнинг бири — «диний, ахлоқий, адабий мужаллаий миллий»нинг ношир ва муҳаррири Мирза Баҳром, иккинчиси — шонир Тавҳидий (дарвоҷе, «Тавҳидий» унинг таҳаллуси, «Тавҳиди лисон» яъни турк тилларини бирлаштириш ғоясинининг намояндаси эканига ишора қилиб қўйган). Икки ошна чақчақлашиб, кулишиб борар эди. Мирза Баҳром қайрилма ёқа жужунча кам-зулининг қўйин чўнтағидан кичкина дафтарча чиқариб Тавҳидийга берди ва бинойи иш қилгандай гердайиб, хитоий елпигич билан ўзини елпиди. Тавҳидий дафтарчани очди ва қадамини секинлатиб ўқий бошлади:

— Бир фақир бир бадавлат одамга ҳамсоя эрди. Бир куни анинг ўғли фақирнинг уйига бориб кўрдики, ул одам бола-чақаси бирлан аллақандай таомни еб ўлти-

рибдур, андак замон тикилиб туриб ул таомга майл қилди, аммо уй эгаларининг ҳеч қайсиси ани тақлиф қилмади...

— Тавҳидий дафтарни варақлаб қаради ва сўради:

— Ҳикоятми, азизим?

— Ҳикоят, азизим, ҳикоят. Бутун умримни ҳар йўл билан миллат хизматига сарф қилмоқдаман. Шу йўллардан бири қилиб, эндиликда, қиссанависликка киришдим. Бу қисса мулла Қутбиддинга кўп мақбул бўлди... Үқинг!

Тавҳидий давом этди:

— Бола йиғлаб ўз жойига қайтди. Ота-онаси йиғлаганининг боисини сўрадилар. У бола: фақирнинг таомга тақлиф қилмаганидан шикоят қилди. Отаси буюрдикни филҳол¹ анвои лазиз таомлардин пиширгайлар. Бола таомни емади, манга ҳамсоянинг таомидин керак деб андоқ йиғлаб турдики, отаси фақирнинг уйига борди ва айтдик, эй фақир, бизга ранж ва озор еткурганинг нишага керак бўлур, деб. Фақир андак фурсат бошини қўйи солиб туриб дедики, эй хўжа, бул ишда сир бордир, мандин тиламагилки, ул сирнинг пардасини кўтарсан. Аммо тавонгар² сирингни айтгил деб муболага ва тақоза³ қилгандан сўнг фақир дедики, болаларим бирлан еган таоммимиз бизларга ҳалол ва ўғлингга ҳаромдир. Анда тавонгар сўрадики, бировга ҳалол ва бировга ҳаром таом бўлурми, деб. Фақир жавоб бердики, магар масжидда эшитмадингмуким, бечора, аҳволи танг бўлган одамларга мурдорни⁴ емак ҳалолдир, деб. Билгилки, болаларим уч кундан буён ҳеч бир томоқ емас эрдилар ва мен ҳеч илож топмай юрдим. Охириламр бу кун бир чор деворга кириб ўлиб ётган эшакни кўриб, гўштидан бир миқдор кесиб уйга келтирдим. Ўглинг уйимга келган маҳалда ул ҳаром ўлган эшакнинг гўштини еб ўтирган эрдик. Тавонгар фақирни кўп дуо қилди ва дедики, бир масжид солурман, анинг савоби сангадир...

Катта темир дарвоза остида чўзилиб ётган хирсадай ит бошини кўтариб ириллади.

— Қочинг! — деди Мирза Баҳром ўзини Тавҳидийнинг орқасига олиб.

Тавҳидий бирданига ўзини орқага ташлаб, Мирза Баҳромга қаттиқ урилди. Иккови ҳам йиқилди. Ит хўп

¹ Шу тобда, дарров.

² Бой.

³ Талаб.

⁴ Ҳаром.

иштача билан ҳурмоқчи ва таламоқчи бўлиб ўрнидан турган эди, аммо шу иссиқда ўзини уринтиргани эринди шекилли, орқасига қайтди, нарироқча бориб яна чўзилиб ётди. Мирза Баҳром тиззасини ушлаб, оқсоқланиб ариқчадан нарига ўтиб кетди. Тавҳидий бу даража итдан қўрқиб, Мирза Баҳромни йиқитганига хижолат бўлди ва ўзини оқлашга киришди.

— Айб ўзингизда. Бир ваҳима қиласизки, «Қоч!» десангиз нима экан дебман. Бу итни мен биламан — Қосимжон бойваччанинг итлари, мени танийди... Маҳ, Тўрткўз, маҳ! Ҳа бетавфиқ! Ювош эдинг-ку!

Ит яна ириллади. Мирза Баҳром, тиззасини маҳкам ушлаганича, афтини буруштириб деди:

— Биламан, Қосимжон бойваччанинг итлари. Билганим учун қўрқдим-да. Кўп ёмон ит, индамасдан иликдан олади. Бунинг оти Тўрткўз эмас, Арслон... Маҳ, Арслон, маҳ!

Ит товушини чиқармасдан тишини иржайтирди. Икки ошна кўчанинг нариги юзига ўтиб, йўлда давом этди.

— Бу итнинг феъли кўп ёмон,— деди Мирза Баҳром,— Қосимжон бойваччанинг уйларига кўп келаманда, биламан — Арслон арслон деганича бор.

Тавҳидий Мирза Баҳромни ранжитмасликка тиришиб деди:

— Арслон бўлмаса керак, Тўрткўздир. Эҳтимол кўп келарсиз, аммо Тўрткўз эканини аниқ биламан, чунки мен ҳам жуда кўп келаман.

— Мен кўпроқ келсам керак,— деди Мирза Баҳром мунозарада ўзини боадаб ва хушфеъл қўрсатиш учун илжайиб,— майли-ку, Арслонми, Тўрткўзми, ишқилиб ит, аммо ҳақиқат озор топмасин, дейман...

Тавҳидий ҳам ўз гапини мулоимлик билан маъқуллатмоқчи бўлди:

— Тўрткўз деганимда қулоғини кўтарди назаримда.

— Йўқ, Тўрткўз деганингизда ириллади. Арслон деганимда иккала қулоғини кўтарди.

— Қаттиқ қўрқсан экансиз-да, пайқамабсиз...

— Сиз пайқамабсиз...

Орада жиндай гап қочди. «Ҳақиқатга озор етмасин» учун икки ошна итни имтиҳон қилмоқчи бўлди. Қайтишиди. Ит Арслон дегангага ҳам кўнмади, Тўрткўз дегангага ҳам. Ошналарнинг ҳар қайсиси Қосимжон бойваччага ўзининг яқин эканини исбот қилгиси келар эди. Ит бе-зор бўлди шекилли, икковини ҳам олдига солиб қувди. Тавҳидий қочиб бирорвинг уйига кириб кетди. Мирза

Баҳром қочгани ултуролмай ерга ўтириб қолди. Яхши-
ки ит тегмади, қайтди, дарвозанинг остидан ичкарига
кириб кетди.

Анчадан кейин Тавҳидий чиқди. Мирза Баҳром кўча-
нинг нариги юзида, ариқ бўйида ўтирар эди.

— Йт-ку, итлигини қилмоқда,— деди Мирза Баҳром
ўрнидан туроётсиб,— сизга ҳайронман! Нима ҳожат!

Иккови йўлга тушди. Анча ергача нидашмасдан бо-
ришиди. Гапни Тавҳидий бошлади:

— Яъни сен ҳам ит, деганингизми бу!

Мирза Баҳром ундай маъно чиқинини сира кўзда
тутмаган экан, ўсал бўлди.

— Йўқ, йўқ, асло! Агар шундай маъно чиқса мендан
ўтибди, маъзур кўрасиз. Мен айтмоқчи бўлдимки, ит
танимади... Яъни зўр билан танитмоқ беҳуда...

Мирза Баҳром қизиқ гаплардан гапириб, орадаги
тундликни бир оз кўтарди.

Энди Қосимжон бойваччага яқин-йироқлик тўғриси-
да тўғридан-тўғри гапириш ўнғайсиз бўлиб қолди. Сўз
умуман Қосимжон бойвачча тўғрисида кетди, унинг иш-
билармонлиги, тараққийпарварлиги айтилди.

Тавҳидий бир муносабат туғдириб, бойвачча чиқара-
ётган пиёлага ёзиб берган шеъри ҳақида гапирди ва бу
шеърдан бойваччага кўп ёқсан икки хатини ўқиб берди.

Роқим агар бу чинини васфин агар десам,
Жонони хитойи эрур, чойи дилкушо!¹

Мирза Баҳром ҳам ҳали Тавҳидий ўқиган «ҳикоят»-
нинг ёзилиш тарихини сўзлаб берди. Маълум бўлишича,
у яқинда, бойвачча билан унга қарашли кўнчилликка
борган экан. Шу ерда ишлайдиган одамлардан бири,
йўқчилик важҳидан, бир куни бола-чақаси билан отнинг
терисидан шўрва қилиб ичибди. Баъзилар бу одамдан
кулар, кўп кишилар эса «Шунга хўжайн зомин»² деб
ғазабланар экан. Шунда Мирза Баҳром йўқчилик важ-
ҳидаи отнинг терисидан қилинган шўрва ҳаром эмас деб-
ди ва қайтиб шу «ҳикоят»ни ёзган экан.

Ёўлда ўтган саргузашт унутилди. Икки ошна бурун-
гидай апоқ-чапоқ бўлиб, пивохонага кирди.

1937

¹ Мен агар бу пиёлани мақтасам: ўзи хитой чинниси, бундан
чой ичган одамнинг кўнгли очилади.

² Айди.

АДАБИЁТ МУАЛЛИМИ

Ўзининг айтишига кўра «нафис адабиёт муаллими» ўртоқ Бақижон Бақоев оғилга кириб таъби хира бўлди: сигирнинг қулоғига яна канга тушибди! Канадан ҳам кўра сигир унинг аччиғини келтирди: канани терай деса қўймайди — бошини силкӣди, пишқиради.

— Ҳайвон! Сигир эмас, ҳайвон! — деди оғилнинг эшигини қаттиқ ёниб.— Ҳайвон!

Хотини Мукаррам ҳовлида самоварга сув қуяр эди.

— Ҳайвон! — деди Бақоев,— бу сигирни сотиб пулига чўчқа олиш керак!

— Шаҳарда чўчқа асраш мумкин эмас,— деди Мукаррам самоварга кўмир солаётиб.

— Нима учун? Тақиқ қилинганми? Ким айтди? Мен айтиб эдимми? Тўғри, мумкин эмас... албатта, мумкин эмас...

— Уйга киринг, Ҳамида келди.

Ҳамида ўн олти ёшлардаги тийрак, қувноқ қиз, поччасини кўриб севиниб кетди.

— Сиз уйда экансиз, билсам дафтаримни олиб келар эканман... эсизгина...

Ўртоқ Бақижон Бақоевнинг таъби очилди — сигир, унинг қулоғидаги кўм-кўк канга, ғўқиллаб тумшуғи билан ариқ ёқаларини бузиб юрган чўчқа кўз олдидан кетди.

— Техникумдан рабфакка ўтибсан деб эшитдим, ростми? — деди.— Ҳмм... яхши қилибсан. Рабфакка ўт, деб мен айтиб эдим шекилли? Ҳмм... Ауфф, зарда бўлибман... Рабфак яхши. Мен бир борган эдим. Канцелярияниг эшигига практикум деб ёзиб қўйипти. Тўғри эмас. Практикум, минимум, максимум булар ҳаммаси лотинча ёки лотинчага яқин сўзлар. Мен шахсан шундай деб биламан.

Бир оз жим қолишиди.

— Бақижон ака,— деди қиз уялиброқ,— бир нарсани сиздан сўрамоқчи эдим: биз синфда Чеховнинг «Уйқу истаги»ни ўқидик, гўдакни ўлдирган қизни суд қилмоқчимиз. Даъвогар гўдакнинг онаси — Раҳима бўлади, қораловчи — Шарифжон. Судьялар ҳам бўлади. Мен қизни оқлаб, бутун гуноҳни унинг хўжайинига, ёш қизни бу қадар бераҳм эксплуатация қилган кишига қўймоқчиман. Мана шу... Шуни ёздим. Шу тўғрида сизнинг фикринизни билмоқчиман. Чехов шундай демоқчи эмасми?

Үртсқ Бақоев ўйлаб турраб, сўради:

— Нафис адабиёт дарсини сизларга ким беради? Ҳакимов? Аҳмоқ одам! Ўз устида ишламайди. Савол аломати ҳаммавақт «ми» дан кейин қўйилади десам, кулади. Гап бунда ҳам эмас...

Мукаррам самовар кўтариб кирди. Ҳамида иргиб туриб, самоварни опасининг қўлидан олди ва столга қўйди. У ҳомиладор хотинга самовар кўтаририб, қараб ўтирган поччасидан ўпкаламоқчи эди, бироқ уялди, индамади. Үртоқ Боқижон Бақоев жуда чанқаб турган экан, устма-уст тўрт пиёла чой ичди ва терлади.

— Чучварадан кейин чой жуда яхши кетади-да,— деди юзидағи терни артиб.— Ҳмм... соқол ҳам ўсипти, сартарош бўлмаса одамлар маймун бўлиб кетар эди. Маймун жуни тўкилиб, одам бўлган. Бу ҳақда Энгельснинг фикри бор...

— Ҳалигини айтмадингиз, Боқижон ака,— деди қиз,— Чехов шундай демоқчи эмасми?

Үртоқ Бақоев яна бир пиёла чой сўради.

— Чеховми? Ҳмм... буржуазия реализми тўғрисида сўзлаганда энг аввал унинг объектига диққат қилиш керак. Буржуазия реалистлари тушунган, улар акс эттирган объектив воқеликни англаш лозим бўлади. Турган гапки, Чеховнинг ижоди бошдан-оёқ, бутун моҳияти билан илк буржуазия реализми, яъни... ҳмм... Мукаррам, товуққа мояк қўйдингми? Қўйиш керак, бўлмаса дайди бўлиб кетади... Тавба, товуқдан аҳмоқ жонивор йўқ — мояк қўйсанг туғади! Нима учун мояк қўйсанг туғади? Хўроz нима учун саҳарда қичқиради? Ажойиб психология! Биология ўқийсизларми?

Ҳамида биологиядан нималар ўқиганини, бу ўқиш йилида яна нималар ўтилажагини сўзлаб берди ва ўзининг оқлаш нутқида физиологик асослар ҳам кўрсатиш нияти бор эканини айтиб, яна сўзни Чехов устига бурди.

— Ҳмм...— деди Бақоев,— Чехов тўғрисида ўзимнинг фикрим бор. Бошқалар нима деса десин, ҳарҳолда унинг дунёга қарашида... Унинг дунёга қараши Пушкин ва Лермонтовларнинг дунёга қарашидан фарқ қиласди. Бир давр, бир синф, бир мамлакат ёзувчилари бўлишларига қарамасдан мутлақо фарқ қиласди!

— Чехов Пушкин билан бир даврда яшаган эмаску,— деди Мукаррам,— бизнинг кутубхонада унинг Максим Горький билан олдирган сурати бор. Чехов 1904 йилда ўлган бўлса керак.

Ўртоқ Бақоев бир оз ўнрайсизланди.

— Сизлар қайси Чехов тўғрисида гапираётисизлар? Чойдан қуй!.. Бу Чехов ҳақидами? Тўғри, бу 1904 йилнинг биринчи ярмидами, иккинчи ярмидами ўлган... Бошқа рўмолча бер, бундан пиёз ҳиди келаётитти. Мен ана у Чехов, илк буржуазия реализмининг намояндаси бўлган Чехов ҳақида сўзлаётиман.

— «Уйқу истаги» қайси Чеховники? — деди Ҳамида.

— Ҳеч шубҳасиз, бу Чеховники. Бу нарса биринчи марта «Современник» журналида босилган.

Шундан кейин ўртоқ Боқижон Бақоев узундан-узоқ сўзлаб кетди. Унинг нима тўғрида сўзлаётганини Ҳамида билмас эди. Детирдинг деган аллақандай машҳур танқидчи Шеллинг деган ёзувчига «сен дастёрга зор бўлгунча ўғлинг дастёр бўлади» деб хат ёзган; Маркс Добролюбовни Меринг билан бир қаторга қўйган; Стендинг деган аллақандай бир драматург ўлар чоғида Демпинг деган бир танқидчига: «Агар бутун жоноворларни худо яратган бўлса, мен унинг завқига қойил эмасман, эчкимар ҳам жоновор бўлдими?» деган... Ҳамиданинг боши оғирлашиб кетди, икки марта секин, оғзини очмасдан эснади.

Ҳамида мезбонлар билан хайрлашиб кўчага чиққанда қоронғи тушган эди, «Уйқу истаги» тўғрисида поччасидан ҳеч қандай фикр ололмади. Унинг сўзларидан нима олгани ҳақида ўзига ҳисоб берар экан, ғувиллаб турган бошида шундан бошқа ҳеч нарса йўқ эди: практикум, минимум, максимум; Детирдинг, Стендинг, Шеллинг, Меринг, Демпинг...

1937

МУНОФИҚ

Оқибат Низомиддиновга ҳам сўз берилди. У каттакон, кетмон нусха шапкасини стулга қўйиб, бир қучоқ материал билан минбарга чиқди, энлик камарини тортиб боғлаб, «мана энди сўзлаш пайти келди» дегандай мажлис аҳлига бир назар ташлади-ю сўз бошлади:

— Ўртоқлар! Троцкийчи-бухаринчи бандитлар, буржуя миллатчилари...

Кетди. Икки кундан бери қаттиқ танқид қилинаётган Нурматов, ҳовучини қулоғига қўйиб, жуда диққат билан қулоқ солар ва кўп маъноли, пухта гаплар бўла-

ётганига ишора қилиб, бош қимирлатар эди. Махаллий ва марказий газеталардан олинган кўчирмалар билан безатилган нутқнинг ўн минутлик давомида раис мажлис аҳлини икки марта тартибга чақирди. Кимдир «такрор бўлмасин!» деб қичқирди. Шундан сўнг раис Низомиддиновга танбеҳ қилди:

— Гапирилган гапларни қайтарманг-да, ҳатто ўзингиз айтган гапларни такрорлаётирсиз! Конкрет фактларга ўтинг.

— Ўтаман, албатта ўтаман конкрет фактларга,— деди Низомиддинов материалларни тез-тез варақлаб.— Сабр қилинг-да, гўшт суюксиз бўлмайди... Шундай кўнгилсиз аҳволлар тўғрисида сигналлар бўлганми? Бўлган эди. Бу ерда ўртоқ Эргашовнинг ҳушёрлигига тан бериш керак. У менга қандай гаплар гапириган эди! Газетага мақола ёзди — босилмади. Ўзим шоҳидман.

Эргашов — мажлис раиси лабини бурди ва бош чайқаб:

— Мен ҳеч қандай мақола ёзган эмасман, сизга ҳеч нарса деганим ҳам йўқ,— деди.

— Дегансиз, ўртоқ Эргашов, камтаринлик қилманг. Сизга бошқа одамлар тўққинлик қилди, бўлмаса бундай зиёнчилар, хушомадгўйларни уриб патини тўзитиб юборар эдингиз! Айтдингиз, айтдингиз, нега тонасиз? Мен сизга айб тақаётганим йўқ-ку! Хўп, майли, эҳтимол, айтмагандирсиз. Майли, майли, хўп дедим-ку!.. Ўртоқ Бузруков ўғлининг отини Маркс қўйганда бу ўртоқ кулган! Кулгансиз.

— Низомиддинов,— деди раис ўрнидан туриб.— Сиз одамларнинг вақтини олаётирсиз, ахир. Бўладиган гапни гапиринг!

— Ўртоқ Нурматов, гувоҳлар бор! Бир мушумзўрдан эчки сотиб олганингиз ҳам факт! Боласи билан!..

Низомиддинов фавқулодда бир сирни очиб ташлагандай оғзини артиб, йўталиб қўйди, сўнгра ўз хатолари ва қилган ишлари тўғрисида сўзлаб кетди. У фош қилган, у гапириган, у масала қўйган, у сигнал берган, у етарли даражада жиддий эътибор қилмаган...

— Ўз қилмишингиздан гапиринг!

— Ахир шошманг, айтгунча қўясизми, йўқми?.. Энди, ўртоқлар хушомадгўйлик тўғрисида. Биздаги баъзи шахсларнинг хушомадгўйлик феъл-атворларини кўриб мен хижолат бўламан, уяламан...

Залдан товуш:

— Кимлар?

— Кимлар экани маълум... Улар учун мен уяламан, ўртоқлар.

— Сизда ҳар қанча уят бўлса, ўз қилмишларингиздан ортмайди! Ўз қилмишларингиздан уялинг!

Залда кулги. Низомиддинов бир тўхтаб яна давом этади.

— Майли, танқид қилинглар. Мен танқид қилган кишини ўз оғайним ҳисоблайман, қўлини қаттиқ қисиб, раҳматлар айтаман...

Эшик ёнида ўтирган қоровул чол ўрнидан туриб қўлини кўтарди.

— Эргашов, ука, менинг бир саволим бор шу одамга... Айта берайми? Айта берсам шуки, бу ўртоқ 26-числода, қайси ой экани эсимда йўқ, қовунга пиёз қўшиб еганлар азбаройи ўртоқ Нурматовни кулдириш учун... 26-числода. Айвондаги устунга ёзиб қўйганман...

Ҳамма бир лаҳза тек қолиб, бирдан қаттиқ кулги кўтарилиди. Чол «бу нарса хушомадгўйликка кирмас экан шекилли», деб қаттиқ хижолат тортди ва дарров ўрнига ўтириди. Раис қўнғироқ чалиб ғовуруни босди, сўнгра Низомиддиновга қаради, Низомиддиновнинг кўзига чироқлар хира, одамлар кўланкадай кўринар эди.

— Бу мутлақо нотўри, ўртоқлар! Аскиябозликни маҳаллангизга бориб қилинг, ота!— деди.

Чол ўтирган ерида товуш чиқарди:

— Ўртоқ Нурматовнинг ўзлари айтсинлар!

Нурматов, қизариб, маъносиз илжайди ва чолнинг сўзини тасдиқлаб бош ирғатди.

— Майли,— деди Низомиддинов пешонасини уқаблаб,— ўртоқ Нурматов ҳам тұхмат қилсилар... Ҳар бир ақли бор одам қовунга пиёз қўшиб ейиш нотўри эканини билса керак... Ўзи тўғрисида нима учун гапирмайди бу чол? 8-Март кечаси бўшаган лимонад шишаларини уйига олиб кетган...

Низомиддиновнинг чулдираб қолганини кўриб чол яна ўрнидан турди.

— Эргашов, ука, мен бир оғиз... шиша тўғрисида... йўқ, йўқ, бўлак гап айтмоқчиман. Шишаларни олиб кетганим рост. Месткомдан сўраганман, майли деган... Бу ўртоқ ғалати экан ўзи: Нурматовга ҳам яхши кўрингуси келади, унга қарши одамларга ҳам... Шу чакки! Бир одамнинг бири ўн саккиз яшар, бири қирқ яшар иккити хотинни бор экан: ёш хотиннинг олдига борганида соч-

соқолидаги оқ тукларни юлар экан, қари хотиннинг олдига борганида қора тукларни... Шундай қилиб бу одам моховдек бўлиб юрар экан. Шуни айтиб, бу ўртоқ-қа айтмоқчиманки...

Қийқиринқ, кулги, чапак бўлиб кетди. Низомиддинов қўлинин пахса қилиб, ғазаб билан алланарсалар деди, аммо ҳеч ким эшифтади. Фовур босилгандан кейин чол давом этди:

— Ўртоқ Нурматов яхши бўлса яхшилигини айтинг, ёмон бўлса ёмонлигини айтинг. Билмасангиз қўйнинг, билганлар гапирсан...

— Менимча, савол равшан, изоҳга эҳтиёж йўқ,— деди раис Низомиддиновга қараб,— қани, нима дейсиз?

— Нимани? Нурматовни сизлар қанча билсаларинг, мен ҳам шунча биламан-да.

— Миллатчилик кирдикорлари тўғрисида нима дейсиз?

— Миллатчилик кирдикорлари, дейман-да!

Залда кулги. Қимдир сўради:

— Шу одам бизнинг одамми?

— Албатта, бизнинг одам.

— Нурматов-а?

— Шошманг, ахир «аммо»сини айтганим йўқ-ку!

Аммо душман ичига кириб кетган бизнинг одам.

Раис сўради:

— Нурматов душман ичига кириб кетганми? Бундай бўлса...

— Шошманг, ахир, «аммо»сини айтганим йўқ-ку. Душман ичига кириб кетган бўлса ҳам бу тариқики, ёвнинг тошида бўлма, ичидан бўл...

— Демак, бизнинг одам?— деди залдан кимдир.

Низомиддинов эсанкираб қолди, икки-уч марта оғиз ростлаб, ҳеч нарса деёлмади, анча ўйланиб туриб, охири деди:

— Ахир биттасига кўнинглар-да, нима бу!

— Йўқ, биз учинчисига кўнамиз, «Мен лаганбардорман, мунофиқман» дeng, мана бунга кўнамиз!

— Мен тегишли жойда гаплашаман,— деди Низомиддинов қофозларини йиғиштираётib,— мен очдим бу ишларни, мени фош қилдим...

— Навбатдаги сўз ўртоқ Раҳматовга. Ўртоқ Ҳакимова тайёрлансан...

ҚАЙГУЛАР

— Нега менинг бошимни қашлайсиз?
— Мен ўзимнинг бошим дебман.

Латифа

Гўзал бир йигит эшикни қоқди. Сочига битта-иккита оқ оралаган хотин чиқиб очди.

— Келинг, келинг... Марҳамат.

Йигит ичкари кирди, қўлидаги портфелини дивангә улоқтириди, уф тортиб, пешонасига урди.

— Ё лишим керак, ё ўлдиришим керак!— деди тит-раб-қақшаб.

— Қандай ёмон иш эканки, бошқа йўл тополмай сиз? Утиринг.

— Бошқа йўл ер шарнинги ўртасига миллион тонналик бомба қўйиб портлатиш! Мумкинми бир дона пиёла берсангиз!

Йигит портфелидан бир шиша вино олиб, хотиннинг ҳайҳайлashinga қарамай, икки пиёлани устма-уст шимирди.

— Мен йигит-а? Ҳусн керак бўлса бирордан қарз олгундай эмасман. Мендай бир кишининг хотини бегона бир одам билан ҳаммомга тушган бўлса... нима қилиш керак?

— Қачон?— деди хотин ҳайрон қолиб.— Бугун дейсизми? Хотинингиз бугун эрталаб соат олтида Самарқандга учди-ку. Менинг келиним билан бирга кетди! Ўзим чиқиб кузатиб қўйдим.

Ўн минутдан кейин йигит хотиннинг ҳар қандай шубҳадан пок эканига, ҳаммом ҳақидаги гапнинг туҳматлигига тамом ишонди ва суюнганидан бу хотиннинг бошидан, елкасидан, қўлларидан ўпди.

Бу йигитни беҳуда койишдан қутқазганига хотин ҳам хурсанд бўлди. Йигит яна бир пиёла вино ичди, яна хотиннинг қўлидан ўпгани интилди. Хотин бу сафар ўзини тортди ва ўриндан туриб, чироқни ёқди.

— Бас энди, ука, ичманг!— деди.

— Ичманг? Сиз ҳам ичасиз. Ичинг!

Йигит кўп шилқимлик қила бергандан кейин хотин қочиб нариги уйга кириб кетди. Винони кўтариб йигит ҳам кирди. Бирпасдан кейин хотиннинг товуши эшистилди:

— Жинни бўлманг! Олинг қўлингизни! Бу нимаси!? Қўйиб юборинг! Қўйиб юбор дейман! Тfu аҳмоқ!..

Гўзал йигит сўлжайганича қайтиб чиқди ва портфелини олиб, жўнади. У қайфуга қолиб йўл-йўлакай ўйлар эди. «Ёмон бўлди... Бу алвости хотинимга албатта айтади. Шу фалокатдан ҳам эсон-омон қутулсам, энди гиттан нари хотинимга таниш аёлларга қўл узатмайман...»

1937

ЖОНФИФОН

Жонфонни танисангиз керак — ўша, ўтган йил баҳорда маст бўлиб, кўчадан ўтган одамга «ҳозир айтасан: бошимни қайси деворга уриб ёрай», деб ёпишган, кейин, соқолига ўзи ўт қўйиб, гугурт чиқарганни сўккан киши.

Кеча шунинг ўйидан хотин кишининг аччиқ-аччиқ йиглаган товуши эшитилди. Жонфон бу яқин йилларда хотинини урган эмас, ҳатто бир куни самоварда ўзи: «Хотин кишини номард уради, қўлинг қичиса, ўзингга ўхшаган қўли қичиганни топиб муштлаш, мен сени мард билай», деган эди.

— Нима бўлди?

Уч-тўрт киши бўлиб аста кирсак, ҳовлиниң ўртасида катта гулхан, хотини Малоҳатхон унинг атрофида додлаб юрибди. Тўхтатдик.

— Нима гап?

— Шўргимам қурсин... кўрмайсизларми... Беш-олтийилдан бери битта пайпоқ олиб бергани йўқ-ку, ишлаб-ишлаб топган пулимга қилган ҳамма кийимларимга керосин сепиб ўт қўйди... Шу устимдаги иш кийимим билан қолдим...

Жонфон дёразадан бошини чиқариб бақирди:

— Гапир, ҳа гапир!... Сенинг гапинг гапу, бизники гап эмасми!..

Жонфон катта бир ҳақиқатни очишга шошилгандай, ўйдан югуриб чиқди, бизга зўр ҳақсизликдан шикоят қилаётган қиёфада туриб, аллақаерда ўтган бир авлиёнинг ўз ўғлига «хотинлар бевафо» деб қилган насиҳати, жиноят қонунлари мажмуасининг алланечанчи модласи тўғрисида гапирди ва бехосдан йиглаб юборди. Кейин билсан, кеча эр-хотин уришган, хотин «қўй энди, мен сен билан умр қилмайман, эртага хатимизни оламиз», деган экан.

Уриш, қўйди-чиқди ҳам ҳар хил бўлади. Баъзи уришлар шундай арзимаган нарсадан чиқадики, орада қанча совуқ гаплар ўтиб «ҳордиқ чиққандан кейин» уриш нимадан чиққанини на эр эслай олади, на хотин. Буларнинг ҳам жанжали шу хилда бўлса яраشتрайлик, иккови ЗАГСнинг ўша «ўлим ва талоқ» бўлмасига қадам босмасин деб, гап сўрадик. Эр-хотин айта берса, бу жанжалнинг тарихи бирон ёзувчининг қўлига тушса каттакон бир китоб бўладиган.

Жонифон бундан беш-олти йил бурун қайси бир идоранинг извошини минар экан, киракашлик қилиб қўлга тушиб ишдан ҳайданибди, кейин сабзавот дўконига мудир бўлган экан, «жуда арzon моллар, буларнинг устига сўм қўйиб бўлмаса, тийин қўйиш билан қачон бой бўлади киши» деб ўзи ташлаб кетибди, таниш-билишлари заводга ишга жойлаб қўйган экан, «ойлигидан бўлак даромади йўқ», деб бормай қўйибди, шундан кейин қилмаган иши қолмабди деса бўлади: гулфурушлик дейсизми, том шувоқ дейсизми, қассобчилик дейсизми... бир-икки ҳафта бозорда қовун тилиб ҳам сотибди.

Малоҳатхон Жонифон извошликлардан ҳайдалган йили, маҳалладаги актив аёлларнинг ҳимояси остида, эрининг қаршилигига қарамай, район Советига уборшица бўлиб кирган экан, ўқибди, ҳадемай саводи чиқибди, бир йил-бир ярим йилдан кейин ҳатто мажлисларда докладчига: «Ўртоқ, сизга саволим бор», дейдиган бўлибди. Район Советининг шоferи Тищенко деган аёл унинг соғломлигига, кучига, абжирлигига, айниқса, зеҳнига қойил бўлиб юрар экан, бир куни уйга чақириб, «сен шофер бўлгин, нима ёрдам керак бўлса бераман» дебди. Малоҳат ҳам шундай бир нарсани орзу қилиб юрар экан, дарров кўнибди. Шундан кейин Тищенко уни бирмунча вақт шоферлар курсига тайёрлабди, оқибат киргизиб ҳам қўйибди.

Жонифон авваллари унинг ниятига, ўқишига «нотавон кўнгил... орзуга айб йўқ» деган назар билан қараб юрар экан, бир вақт қарасаки, Малоҳат курсни битириб, грузовой миниб юрибди! Жонифон бунга ҳам кўнникибди — «ҳа энди, минса минибди-да, шу ҳам марта мартабами, машинани ўзи ўйлаб чиқариптими» деб ўзига тасалли берибди. Бироқ Малоҳат икки йилда уч марта мукофотланибди. Жонифон мукофотни ўз гази билан ўлчагани учун бунга ҳам унча парво қилмабди — «олган мукофотига от билан тужа берармиди» дебди. Жон-

фифон ўтган йил баҳор кечаларининг бирида (ўша куни эртасига бошини ёрмоқчи бўлган, соқолига ўт қўйган) истироҳат боғига кирган экан, қараса, шаҳарнинг манман деган стахановчилари қаторида хотинининг ҳам каттакон портрети турибди! Севинч, қўрқув, баҳиллик — ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб, Жонфиғоннинг боши ғовлаб кетибди. У дарров уйига келиб, ҳар қалай, хотинини суйибди, ўпибди, лекин сұхбат жанжал билан тугабди. Бу кунгача бўлиб ўтган учта йирик жанжалнинг бири шу экан.

— Шунда жанжал нимадан чиқди? — деди шерикларимиздан бири.

Жонфиғон жавоб бермоқчи эди, Малоҳат гапини оғзидан олди.

— Туппа-тузук ўтирган одам бирдан айниб, энди ундоқ бўласан, бундоқ бўласан, жазман чиқиб қолади деб, жаҳлимни чиқардилар. Хаёлимда йўқ гаплар...

— Хаёлингда йўқ-а, хаёлингда йўқ! — деди Жонфиғон кесатиб.

— Ҳа, хаёлимда бўлиб нима қилдим?

— Хаёлингда бўлмаса нима учун бўқофингни кестирдинг? Ҳўш? Қани мана шу тўртта одамнинг олдида жавоб бер-чи?

Малоҳатнинг кўк пиёладан кўра кичикроқ бўқоги бўлиб, шуни ўтган йил кузда кестирган экан. Иккинчи йирик жанжал шунда бўлиб, яқин бир ҳафтага чўзилибди.

— Кестирсам ёмон бўлиптими? — деди Малоҳат. — Ахир... хотинингизман...

— Нима, менга ёқиш учун кестирибсанми? Ҳеч-да! Менга бўқофинг билан ҳам ёқа берар эдинг. Бошқага ёқаман деб кестиргансан!..

— Уялинг! Илгарилар, бўқофинг бор деб, кўз очиргани қўймас эдингиз-ку! Неча марта йиғлатгансиз?

Жонфиғон, нима дейишини билмай, ерга қаради ва дўнгиллади:

— Мен йиғлатган эмасман... ўзинг йиғлагансан...

Биз кулгидан ўзимизни тиёлмадик, аммо барадла кулиш тўғри келмагани учун биримиз мўйловимизни силаб, биримиз йўталиб, дегандай кулгимизни яширдик. Жонфиғон «Малоҳат энди мени ташлаб кетади» деб ҳадиксираб юрса, Малоҳат эрининг бу юриш-туришидан хижолат тортиб юрар экан. Шунинг учун Малоҳат кўзга кўринган сайин эрини эл қатори ишлашга

ундар, ялинар, баъзан қаттиқ гапирап, ҳатто йиғлар экан. Жонифон охири инсофга келиб, шу бу йил қишда нон заводига ишга кирибди, аммо бир ой ишламасдан прогулчи тарзида ишдан ҳайдалиби. Жонифон буни, албатта, талай вақтгача хотинидан яшириб юрибди, бу маълум бўлиб қолгандан кейин хотинига нечаче тавба-тазаррулар қилиб, энди бирон жойга кириб ишлашга, астойдил ишлашга сўз берибди. Малоҳат ишонибди ва ўзи иш топиб, ўтган ойнинг ўн биринчи чисолосида жойлаб қўйибди. Ўтган куни қараса, мулла Жонифон яна бекорлар! Малоҳат сурнштиргани корхонага борибди, сурнштириб қараса, Жонифон фақат ўн етти кун ишлабди, холос, бюллетенъ олгани докторнинг олдига чилимнинг сувини ичиб лоҳас бўлиб кирган экан, доктор ичини чайқабди ва «кўр бўлдингми, нега тамаки ейсан» дебди. Бу гап корхонага овоза бўлиб, Жонифонни ўша замониёқ ишдан ҳайдashiбди. Мана, учинчи йирик жанжал мана шундан чиқибди.

— Нега бундоқ қиласиз, ахир? — дедик.

Жонифон ер чизиб ўтирас экан:

— Шайтон... — деди.

— Бекор айтибсиз! — деди Малоҳат жаҳли чиқиб, — чилимнинг сувини ичиб докторга киришни шайтон сиздан ўргангандир!..

Ҳаммамиз жим қолдик, Жонифон бирпасдан кейин бошини кўтариб:

— Бўладиган гап шу, — деди, — менинг қўядиган хотиним йўқ. Агар зўрлик билан хат топширсанг товошимга қоласан. Мана шу йигитлар гувоҳ. Айтдим-қўйдим, икки қулоч арқон...

У ўпкасини тутолмай йиглаб юборди. У йиғлар экан, яна хотинига сўз берди. Малоҳат уни ҳеч қачон бу аҳволда кўрмаган бўлса керак, юмшарди.

— Мен сизга айтайин, — деди, — пулингизнинг кераги йўқ, ишласангиз бўлгани! Мен сизни ҳозир эrim дегани номус қиламан!

Жонифон қасамнинг ҳар хилидан ичди, кейин бизнинг кафил бўлишимизни сўради. Биз охирги синоқ бўлишин шарти билан кафил бўлдик, аммо ҳар қайсимизнинг дилимизда: «Бу хотиндан уялиб қолмасмиканмиз», деган бир андиша бор эди. Малоҳат кўнгандан кейин биз чиқиб кетдик. Самоварда ўтирган эдик, бирпасдан кейин Жонифон чиқди ва ёнимизга келиб:

— Шу гап гап бўлдими ё тагин жиннилиги тутармичин? — деди.

Биз ҳали жавоб бермасдан Малоҳат эшикни очиб қараган эди, Жонифон юрганича борди, иккови кириб кетди.

Эртасига эшитсак, Жонифон йўқлаб келган такасалтанг оғайниларини уйнга киргизмабди.

1939

ЎЖАР

Ул тута от қўйруғиндан, «бўл узун соч» деб қўя,
«Тек нега бошда тугул?» Ташқидга муҳтоҷ деб қўя.

A. Тўқаӣ

Қутбиддиновга овчи ошнаси иккита тустовуқ инъом қилди. Тустовуқлар тозаланиб, тузланаётганда Қутбиддиновнинг феъли айниди, яъни биронта шинавандада улфат билан бирпас дилкашлик қилғуси келди. Унинг қўшиниси Заргаров яқин бир ой бўлади, чоракам бир литр хушбўй винони думба-жигар билан ичгани асраб юарар эди, семиз тустовуқнинг дарагини эшитиб: «Хайр, қўй сўйсак яна вино топилар», деди.

Бу икки улфат аҳёнда мана шундай дилкашлик қилганиларида суҳбат бошдан-оёқ икки мавзудан четга чиқмас эди: бири — шу кетишда шаҳаримиз яна эллик йилдан кейин қандай бўлар экан; иккинчиси — сўнгги вақтларда фан кишиларни ёшартириш тўғрисида нега индамай қўйди?

Қутбиддиновнинг ўғли Суяр овқатдан кейин пионерлар саройига кетган эди, соат олтидан ўтиб бораётир — дараги бўлмади. Шу важдан Қутбиддинов суҳбатнинг бошланишида жиндай ташвишманд бўлганиданми, бу сафар мавзу шаҳарнинг келажаги, фаннинг жимиб кетгани эмас, бола тарбияси бўлиб қолди. Заргаровнинг ҳам ўғли бор. Икки ота ҳозирги тарбияни хўп мақташди. Заргаров узун сўздан хулоса чиқариб, «мен ёшлигимда шундай тарбия кўрган бўлсан, ҳозир ерда туриб ойда чорвачилик қиласр эдим», деди.

— Мен ҳам,— деди Қутбиддинов,— мен ҳам кўл ҳикматлар кўрсатар эдим. Лекин биродар... Қани, ичайлик! А уф... Лекин биродар ҳар ёмоннинг бир «аммо»си бўлиши керак, ҳар яхшининг бир «лекин»и. Ҳозирги тарбия яхши. Ҳеч шубҳасиз яхши! Лекин камчилиги йўқми? Бор, албатта, бор! Масалан, болаларга шахмат

ўйнатишин олайлик. Боланинг мияси шундай мияки, чунончи... бизнинг молия тили билан айтганда алоҳида параграф!

— Оҳ-оҳ-оҳ! Отангизга раҳмат! Қамол толинг, дўстим! Мен ҳам худди мана шуни айтаман деб турган эдим. Шундоқ, дўстим, бола деганингизнинг мияси... Ие, сиз нега оқ ичмадингиз?

Фикрлар бир жойдан чиқиб, икки танқидчи кўп мамнун бўлишди. Суҳбат яна ҳам жонланиб кетди. Ҳозирги тарбияни олиб шахматга урилди, шахматни олиб тарбияга; икковининг ҳам дабдаласи чиқарилди. Қутбиддинов рюмкаларни яна тўлдириди, вилка билан иягини қашлаб давом этди:

— Шахматнинг яна бир зараги шуки, агар фирром одам билан ўйнасангиз асабингиз бузилади. Ўттиз тўртинчи йилда Бобожонов билан ўйнаган эдим, фирромлик қилиб шоҳимни олиб қўйди. Шоҳимни бер, мен сенга бўлак нарса берай десам кўнмади, чўнтағига солиб қўйди. Жаҳлим чиқиб қолган экан, шоҳсиз ўйнай бердим, барибир қолдирдим. Шундан бери ўйнамайдиган бўлиб кетдим. Нима кераги бор? Хўш, ана қолдирдим, нима бўпти?

— Шуни айтинг, поезддан қолиптими?

Соат саккиздан ўтганда Суяр келди. У, эшикдан жуда ҳовлиқиб кирган эди, буларни кўриб шашти қайтди, секин ичкариги уйга кириб кетаётганида Заргаров кўриб қолди.

— Э, э, йигитча! Қани, бу ёққа келинг-чи! Ҳў, бара-калла, мулла Суяр! Отасини сурми, онасини сурми, а? Ё иккалаларини ҳам сурми?

Қутбиддиновнинг оталик меҳри жўш уриб кетди. Суярнинг бошидан, юзидан ўпди, қучоқлади.

— Албатта, отасини сур-да, а, ўғлим? Бизнинг ўғил кўп яхши-да: бирор билан уришмайди, папирос чекмайди, онасидан отасини яхши кўради, шахмат ўйнамайди...

Суяр ўзининг қувончини тантана билан эълон қилди:

— Бугун инструкторимизни қолдирдим, дада!

— Э, ана энди! Кўп бемаъни иш қилибсиз-да, ўғлим! Шахмат ўйнамагин демабмидим? Қара, бурнингдан сув оқяпти, миянг суюлибди!

Суяр бўшашиб кетди.

— Шахмат ўйнагандан эмас,— деди бурнини артиб,— кеча ўзингиз ариқдан кўзойнагингизни излатдингиз...

Кутбиддинов лабини бурди.

— Кўзойнак изласа бурундан сув оқар эмишми? Минг лаънат! Бор, уйга кир, дарсингга қара!

Суяр таъби хира бўлиб, кириб кетди. Қутбиддинов ўғлининг ноқобиллигидан, андишасизлигидан қаттиқ хафа бўлди, наҳот отаси шахмат ўйнамагин деган бўлса-ю, ўйнаса, ўйнаганини яна, айниқса меҳмоннинг олдida, бу қадар тантана билан эълон қилса. Заргаров кўп болалар шунаقا эканлиги ва Суяр эслик бола бўлганни учун бу хилдаги қусурларини йўқотиш қийин эмаслигини айтиб, ранжиган отанинг кўнглини кўтарган бўлди.

— Менинг ўғлим-чи, бундан ҳам баттар. Мен унга тоғ инженери бўлгин десам, «йўқ, дада, билмайсиз, мен учувчи бўламан», дейди. Ҳа-ҳа-ҳа...вой, итвачча-еў, мен билмас эмишман!

Икки танқидчи болаларнинг оталарга гап қайтаришларини, оталарнинг сўзларини баъзан ерда қолдиришларини ҳозирги тарбияда бўлган энг катта камчиликнинг натижаси ҳисоблашди ва буни ҳар куни, ҳар соатда кўриб турганлари ҳолда бунга қарши жамоат фикрини қўзғагудай бир иш қилолмаганилари учун ўзларини ҳам айблашди.

— Мен шу тўғрида газетага бир мақола ёзсанми деб ҳам ўйлаган эдим,—деди Заргаров,—лекин келиштиролмасман деб қунт қилмадим. Чала-чулпа ёзиб бирорнинг олдига «шу тўғрими?» деб боргани номус қиласман. Ростини айтсан, эллик олтига кириб ҳам бирордан ақл ўрганишни ўзимга эп кўрмайман. Энди, мен сизга айтсан, биз бирорга ақл ўргатсан тузук. Нима дединиз?

— Албатта. Лекин мен ҳам мақола ёзишга йўқман, биродар. Энди биз-ку, ўтдик, болаларимиз ҳам биздай бўлмасин дeng. Бунинг учун болаларга ҳар хил адабиётлардан ўқитиш керак. Бу тўғрида ҳам ҳозирги тарбия ўчоқларимизнинг бепарволиги бор. Чунончи, мен у куни ўғлингизни имтиҳон қилиб кўрдим. Мазаси йўқ! Ҳатто Салтиков билан Шчедрин, деган машҳур ёзувчиларни бир-биридан фарқ қилолмайди, иккovi битта одам дейди. Кула-кула ўлибман. Сизга айтаман деб эсимдан чиқибди.

Заргаров «ўғлим аълочи» деб ҳеч кимга сўз бермас эди, Қутбиддиновнинг бу кулгиси уни тамом ўлдириди.

— Рости билан шундай дедими? Адабиётдан ҳам аъло баҳо олган эди-ку.

— Адабиёт муаллими ошнангиздир.

— Бе, Салтиков билан ким дедингиз ҳали, Шчедрин-

ми? Шуни билмаса мен қулогини таги билан суғуриб оламан.

Қутбиддинов ҳамон кулар эди.

— Билмайди, баҳузур суғуриб ола беринг, азбаройи худо, иккови бир одам дейди.

Қутбиддиновнинг меъёрдан ортиқ кулгиси Заргаровнинг ғашини келтирди. Нима бўлиб унинг оғзидан «менинг ўғлим билмаса, сенинг ўғлинг ҳам билмайди» деган мазмунда сўз чиқиб кетди. Қутбиддинов ҳам ўзининг ўғлига ишонганлиги учун, Заргаровнинг бу бўғтонига дарров, иссиғида зарба бергиси келди.

— Ҳозир, ҳозир,—деди,— Суяр! Ҳо, Суяр! Бу ёққа чиқ, ўғлим! Э, ётганимидинг? Майли, бу ёққа ўтири. Бизга бир нарсани ҳал қилиб бер: Салтиков катта ёзувчими, Шчедрин катта ёзувчими?

Суяр гоҳ отасига, гоҳ Заргаровга қарап ва ҳайрон эди.

— Йўқ, сиз саволни нотўғри қўйдигиз,— деди Заргаров.— Бундай: Салтиков илгари ўлганми, Шчедрин?

— Иккови битта одам-ку!— деди Суяр, нима гап эканини билолмай.

Заргаров қийқириб кулди, чапак чалди ва бунга ҳам қаноат қилмай ўрнидан туриб ўйинга тушди.

Қутбиддинов дўқ урди:

— Салтиков билан Шчедрин-а? Ким айтди сенга?

— Ўзим биламан, китобда бор.

— Китобда бор? Шахматни кўпроқ ўйна, итвачча!

Қутбиддинов бола бечорани хўп уришди. Заргаров Қутбиддиновни ўлардай калака қилиб тоза аламинч олди, бунинг ҳам офирилиги Суярга тушди. Суяр йиғлаб юборди.

— Ундоқ демагин, ўғлим,— деди Заргаров бирпас жимликдан кейин,— даданг бир нарса дегандан кейин дарров «хўп, билмабман» дейишга ўрган. Яхши эмас.

— Нотўғри айтсалар-чи?

Икки танқидчи ялт этиб бир-бирига қаради ва бу қарашда икковининг ҳам кўнглидан бир гап ўтди: «бола ҳам шундай ўжар бўладими?» Суяр ичкарига кириб кетди. Қутбиддинов эртагаёқ Суярнинг мактабига бориб катта ғалва кўтармоқчи бўлди. Заргаров мактабдан ҳам кўра пионерлар саройига боришни маъқул кўрди. Анчадан кейин Суяр каттакон бир китоб кўтариб чиқди:

— Мана,— деди портретни кўрсатиб,— мана, Салтиков-Шчедрин!

Қутбиддинов «бу ўжар бола ҳамон ўзиникини маъқул қилмоқчи» деб жуда ғазабланди, аммо меҳмоннинг ол-

дида ўзини тийди. Заргаров портретнинг остидаги ёзувни ўқиб, худди қанотли тия кўргандай ажабланди ва китобни секин Қутбиддиновнинг олдига сурди. Қутбиддинов портрет ва унинг остидаги ёзувга узоқ тикилди, сўнгра, кўзойнагини секин қулоғидан бўшатар экан:

— Ҳим...— деди,— Салников-Шчедрин! Кўрдингизми, ўша вақтдаги ёзувчилар ҳам соқол қўйган экан...

Жимлик чўкди. Суяр индамай ичкарига кириб кетди. Шу ерда ҳикоя ҳам тамом, чунки унинг мантиқий давоми ғалаба қозонган Суярнинг бу икки танқидидан ўч олиши бўлар эди. Суяр буни лозим топмади.

1939

ТҮЙ

Наҳот киши шундай хушчақчақ оламдан кетса.

Лермонтов

Мўлжал тўй эмас, «тўртта одамнинг олдига бир товоқ ош қўйиб, элга маълум қилиб қўйиш» эди. Маҳалла қизил чойхонасининг мудири Собиржон бундан хабардор экан, куёв билан келиннинг қаттиқ қаршилигига қарамай, ишни катта қилиб юборди. Мана энди, кўриб турибсиз, ҳовлига одам сифмайди. Тикувчилар артелининг ҳаваскор созандалари тўгараги бутун состави билан келган. Маҳалла комиссиясининг раиси Турғуний «Жазо-йир»га йўрғалаб юрибди...

Куёвнинг қаерда эканини ҳеч ким билмайди. Келин уйга қамалиб олган — на ёлворганга кўнади, на алдагангага — чиқмайди ва Собиржонни қарғайди. Боядан бери «Вой, шарманда! Вой, шарманда!» деб у ёқдан-бу ёққа югуриб юрган бир кампир Собиржонни четга тортиб:

— Шу иш сендан лозим эмас эди! Хайр, қилгиликни қилдинг, энди икковини кўпчилик ўртасига олиб чиқаман деганинг нимаси, ҳаммага калака бўлсинми? — деди.

Собиржон, ўзи тажанг бўлиб турган эди, аччиғи келди:

— Безгак пашшага ўхшаб ғинғиллай берманг! — деди, — бу ерга келганлар келин билан куёвни калака қилгани келиптими? Калака қилгани келган одамлар шунча тўёна билан келадими?

— Ахир, айб бўлади, болам! Иккови қайси юзи билан бу ерга чиқиб ўтиради!

— Нимаси уят? Бундан чиқдики, «уят» бўлади деб күёвни сиз қочирган экансиз-да? Ҳали келин ҳам сизнинг гапнингизга кириб уйдан чиқмай ўтириптими? Киринг ҳозир, келинни олиб чиқинг!

— Жон болам, ўргилай... икковини хижолатга қўйма!

— Киринг дейман!.. Қирмайсизми? Ҳозир тўйни мажлисга айлантириб, масалангизни қўяман!

— Менинг нима масалам бор экан?

— Руҳонийлик қилиб тўйни бузәтипти, тартибга чақирилсан, дейман.

— Шу руҳонийликка кирап эмишми? Айтсанг айта бер, барибир ҳеч ким ишонмайди. Рўзага қарши тушунтириб юрганимни ҳамма билади. Эркакларга ҳам тушунтирганман...

— Бўлмаса... бўлмаса ўзига эр чиқмаганига куйиб, бироннинг тўйини бузмоқчи дейман. Айтолмайманми? Йўқ денг! Йўқ денг!

— Жинни бўлма, бола!

— Ўртоқлар!— деди Собиржон. Ҳамма жим бўлди. Кампир қўрққанидан юрганича келинни олиб чиққани кетди.— Ўртоқлар! Ҳозир маҳалламизнинг актив ашулачиларидан ўртоқ Шукуржонов «Келди айёми баҳор» деган ашулани айтиб берсин деган кўндаланг таклиф тушди. Қаршилар йўқми? Демак, бетараф ҳам йўқ... Ўртоқ Шукуржонов, марҳамат қилинг!

«Келди айёми баҳор» пировард бўлгандан кейин кампир келинни бошлаб чиқди. Келин каттакон дока рўмолга бурканган, секин, киши билмас, деворнинг тагидан бориб, аёллар тўпига ўтирди. Бояги кампир ҳаял ўтмай күёвни ҳам топиб келди. Куёв қаттиқ қарсаклар остида бориб, келиннинг ёнига ўтирди.

Иккови ўтирибди. Келин — Хадича хола рўмолини қаншаригача туширган, борган сари ерга қапишиб кетаётиди. Қўёв — Қурбон ота чўкка тушган, икки қўли тиззасида, худди сурат олдираётгандай ҳеч қимирамайди, ҳар замон келинни тирысаги билан туртиб, секин «қоматингни кўтариб ўтир» деб қўяди.

— Ўртоқлар!— деди Собиржон,— ижозат берасиз, ўртоқ Қурбон ота билан Хадича холанинг турмуш қуришларига бағишланган бу куиги қизил тўйимизни яна бир марта очиқ деб эълон қилишга! Тўйни очиқ деб эълон қилиш билан бирликда шуни айтмоқчи бўламанки, ўртоқлар, Қурбон ота ким ва қандай эди? Бу тўғрида ўзлари таржимаи ҳолларини айтганда гапириб берарлар. Лекин,

ўртоқлар, мен ҳам қисқача тўхтаб ўтмасам... тарс ёрилиб кетаман!

Қурбон отанинг ҳаёти нотиқ қониб сўзлагундай во-қеаларга бой ҳам эмас. Унинг йигитлик ҳаётининг якуни шуки, «бу дунё бўлмади, энди охиратдан ҳам қуруқ қолмай» деб, ўзини-ўзи Сандаҳмадхон деган эшонга назр қилган. Бу эшон бирор билан сўзлашганда ўзини худди кимга қайси жаннатдан ўрин бериш тўғрисида худо билан сўзлашиб келгандай тутарди. Шунинг учун бир йили узоқ сафарга отланиб, «юр» деган эди, Қурбон ота «қаерга, нима учун» деб сўраб ҳам ўтирумай, олдига тушди. Бир юрга бориши. Бу юрт Афғонистон бўлиб чиқди. Қурбон ота яна неча йиллар эшоннинг хизматида бўлиб, бевақт кучдан қолди. Бу ерда кечирган ҳаётининг якуни шу бўлдики, «пайғамбаримиз олтмиш уч ёшларида ер остига кирганлар, мен нима қилиб юрибман», деган фикрга келиб, пирига маслаҳат солди. Пир «бу ўйни худо кўнглингизга солипти» деди, чунки унинг учун энди Қурбон ота ер остига кирадими, ер устида юрадими — барибир эди. Қурбон ота ҳали олтмиш учга кирмаган бўлса ҳам «инки-уч йил нари-ю бери» деб ер остига кира қолди, орада бир неча ой ўтгандан кейин қараса иккала оёғи шол бўлмоқчи! Қурбон ота буни яқинлашиб келаётган қазо аломати деб ўйлади-да, туғилиб ўсган ерларини, қавму қариндош ва таниш-билишларини соғинди, «бир сиқим тупроғим бегона юртда қолиб кетмаса экан», деган ўйга борди. Бу ўйини пирига айтган эди, пири яна «бу ўйни худо кўнглингизга солипти» деди.

Қурбон ота қолган умрини ўз юртининг ери остида ўтказиши ният қилиб, ўлар ҳолатда келди. Қавм-қариндошлари унинг тирик эканига суюнишди, ниятини эшитиб тоза кулишди. Ўша замонда ўлиб кетган холаваччасининг ўғай ўғли доктор бўлган экан, уни уришиб-уришиб касалхонага жойлаб қўйди. Касалхонада яқин икки ой ётиб оёқлари тузалди, ўзи жуда тетикланди. Касалхонадан чиққанидан сўнг доктор бир куни маҳаллада ўзи ташкил этган худосизлар тўғарагининг машғулотига олиб борди ва лекция ўқиб «Мана сизларга жонли мисол» деб кўрсатди, кейин Крупская номидаги болалар боғчасига қарашли боққа боғбон қилиб қўйди.

Хадиҷа хола билан унинг орасидаги оқибати тўйга бориб етган муносабат бир ҳазилдан бошланди. Хадиҷа хола ҳам шу боғчада ишлар эди. Ўтган йили баҳорда ни-мадандир гап чиқиб, «сиз тайёр ошга баковул бўлдингиз, бу турмушга биз осонликча эришганимиз йўқ», деган маз-

мунда ҳазил қилди. Шу гапни бошқа одам айтса, албатта, Қурбон отаге қаттиқроқ тегар эди, кўнгли торгиб юрган одами айтгани учун хафа бўлмади, аммо ҳазилга ҳазил тарзида... шўхлик қилди.

Қурбон ота, айниқса Ҳадича хола, Собиржон мана шу тўғриларда ҳам гапирар деб хавотирда эди, хайрият, сўзини тамомлайдиганга ўхшаб қолди:

— Мана шундай, ўртоқлар! — деди. — Бурун замонда буларга ўхшаган қарилар эмас, ҳатто ёшлар ҳам ҳар доим ўлим кутиб, кечалари калима ўгириб ётар эди, яъни айтмоқчи бўламанки, яшашдан кўра кўпроқ ўлиш тўғрисида ўйлар эди. Бугунги кунда кўрамизки, ўртоқлар, олтмиш саккизга кирган Қурбон ота турмуш қурмоқда. Киши қай вақтда турмуш қуради? Шу вақтда турмуш қуради, қачонки, у ўртоқ... бу тўғрида Қурбон отанинг ўзлари маълумот бериб ўтадилар.

Қурбон ота кўкрагидан бир нарса узилиб қорнига тушгандай бўлди, ўзи узун бўйини яна ҳам чўзди, бир-икки ютинди, кўзларини пирпиратиб, атрофига қаради. Ҳамма кутар эди.

— Собиржон, ўғлим,— деди секин ўрнидан туарар экан,— сизлар сўранглар, мен жавоб берай. Узим гапиролмайман, ўрганмаганман... Мен, энди, гапирсам ўша бойлар, эшонлар тўғрисида гапирсам бўлади, бойларнинг эшонларнинг ёмонлигини айтиб, тушунтирсам бўлади... Кеча Турғуной «ҳали ҳам камбағаллар бойларга уй солиб ўзига кафан пули ишлайдиган юртлар бор» дедилар. Ўша камбағаллар тушунмаган камбағаллар, ўшаларга ҳам тушунтириш керак. Отамиз Ленинга минг-минг раҳматки, ўзи азоб чекиб, бизларни азобдан қутқазди. Давр-давронимиз яшасин! Ҳаммаларинг яшанглар...

Собиржон, муроди ҳосил бўлиб, қаттиқ олқишлиар остида куёв билан келинга бир рюмкадан шампанский тутди. Рюмкани иккови ҳам дадил олди, баравар кўтарди ва иккови ҳам, унинг тахир эканини энди билгандай, афтини буриштириб, бир-бирига қаради. Ҳар маҳаллада битта-иккита «қўтирир эчки» бўлади-ку, бу ерда ҳам биттаси ўтирган экан. У ҳаммасига ҳам чидаб ўтирган экану, икковининг вино ичганига тоқат қилолмади шекилли, этагини қоқиб ўрнидан турди, бурилиб кетаётгиб бир нарса дегандай бўлди — гапирдими, ичи қулдирадими — билиб бўлмади. Собиржон ўйин-кулгини бошлаб юборди. Күёв ҳам, келин ҳам энди ундан хафа эмас эди.

ИИЛЛАР

Утди умрим воҳ дариф...

Қадимиги қўшик

Ҳожимирироj автобусда жой талашиб болалик бир хотин билан айтишиб қолди. Бир мактаб бола ҳам келаётган экан, шу орага тушди-ю, ёмон бўлди. Бу қоқвош «шу ишингиз нотўғри», дейиш билан-ку, Ҳожининг қорнига қозиқ қоққандек бўлган эди, яна «хўмрайманг» дегани нимаси?

Ҳожи бирпас заҳарини ютиб турди-да, бола автобусдан тушиб кетаётганида, секин қўлинни узатиб, қулоғини ушлади ва уч буклаб туриб қаттиқ қисди, қисди, жонининг борича қисди! Бола, «қулоқдан айрилдим», деб ўйлаган бўлса керак, қўрқиб дарров ушлаб кўрди — йўқ, қулоқ жойида. У автобусдан тушиб, ловуллаб турган қулоғини ушлаганича Ҳожига қаради ва бисотидаги энг оғир, энг даҳшатли ҳақоратни ишлатди, яъни «тарбиясиз!» деди.

Ҳожи ҳузур қилиб ўч олганидан, боланинг сўkkани бошқа сўз тополмаганидан хурсанд бўлиб, орқасига суянди ва атрофига назар ташлади, қараса, ҳамма, айниқса шофернинг орқасида китоб кўриб ўтирган киши ўзини кулгидан зўрға тийиб турганга ўхшайди. «Ҳароми, мени тоза расво қилганга ўхшайди,— деди ўзича.— Бу ҳозир кулиб юборади, ҳозир кулмаса кейин, уйига бориб кулади, бола-чақаси билан кулади! Нега мен у итваччанинг қулоғини шартта узиб қўлига бермадим?»

Ҳожимирироj шошиб автобусдан тушди, боланинг кетидан кетди. Бола ҳамон қулоғини ушлаб борар эди, бир орқасига қараб Ҳожини кўрди-ю, жадаллаб муюлишдаги каттакон икки қаватлик бинога кириб кетди. Ҳожи уни бу ерга қочиб кирди деган ўйда эшикнинг олдида узоқ пойлаб ўтиреди. Қуёш ботди ҳамки, бола чиқмади. Ҳожи аста эшикни очиб кирди. Болани пастдан тополмай, обенинг учida юриб иккинчи қаватга чиқаётган эди, кимдир зинанинг устидаги чироғини ёқиб юборди. Ҳожи бир чўчиб тушди ва юқорига қаради. Юқорида ўзига маълум Орзиқул турар эди. Ҳожи уни қаердадир қоровуллик қиласи деб эшиктган, лекин қаерда эканини билмас эди.

— Э, ҳа, Орзиқул,— деди,— бу ерда нима қилиб юрибсиз? Шу ердамисиз?

— Ҳа, биз шу ерда,— деди Орзиқул, тўнининг енгини

кийиб.— Ўғлимиизга шу ердан жой теккан. Сиз нима қи-
либ юрибсиз?

Хожи гангиб қолди. У «Орзиқулнинг ўғли яхши йигит
чиқди, ҳозир битта ўзи ўттиз иккита машинага қарап
эмис» деб эшитган, лекин унинг шундай жойда туриши-
ни хаёлига ҳам келтирмаган эди.

— Шунақами,— деди Хожи бошқа сўз тополмай,—
бу жой ўғлингизга теккан экан-да, мен ўзингизга тек-
кан деб эшитган эдим.. Буюрсин... Шундай ўтиб кета-
ётган эдим, эсимга тушиб қолдингиз, бир кирай дедим.
Орзиқул уйида бўлса қуллуқ бўлсин қилиб чиқай...

— Жуда соз бўпти-да, Хожим! Кўп яхши қилибсиз.
Қани, кирсинлар... Йўқ, йўқ ковушни ичкарига счади-
лар... Заб келибсиз-да. Ўзим ҳам сизни бир айтиб кела-
ман, бирпас гапиришиб ўтирамиз деб юрган эдим.

Орзиқул бу гапни меҳмоннинг кўнглига бўлиб айтма-
ди, ростдан ҳам Ҳожимисроржнинг бир келишига орзу-
манд эди. Лекин, ростини айтганда, Ҳожини уйига таклиф
қилишдан муроди бирпас гапиришиб ўтириш эмас, унга
ўз турмушини кўрсатиш эди. У, уй-жойини, машнатини
кўрсатиш билан мақтанмоқчи эмас, чунки қўлга киргиз-
ган нарсаси ўз қадр-қимматидан юқори бўлган одам
мақтанади. У фақат ҳақиқатни айтмоқчи, «чўлоқ чўлоқ-
лигидан, камбағал камбағаллигидан норизо бўлса, худо-
нинг қаҳри келадиган» замонда хокисор бўлган одамлар-
нинг ўт кечиб, сув кечиб олиб борган курашлари натижаси-
да турмушлари қандай ўзгарганлигини кўрсатмоқчи,
холос. Орзиқул бу ҳақиқатни кўрсатиш билан таъна
қилмоқчи ҳам эмас, чунки таъна қилиш — қаттиқ ўпкалаш
деган сўз. Ҳожидан нима деб ўпкалайди? «Шунча ўйл
сенинг заводингда ишлаб қорним ҳам тўймади, очдан
ҳам ўлмадим, сен мени от қатори кўрар эдинг, тоЙпахта-
лар остида қолиб қовурғам синганда касалимни маҳалла
боққан» деб ўпкалайдими? Ҳожи шундай қилмаслиги
керак эмишми? Завод эгаси-я? Лекин Ҳожи ўша вақтда
шундай қилмасам бўлар экан, деб ҳозир айтиши мумкин
ва айтади ҳам, чунки шу гап билан бирорвнинг кўнглини
юмшатиб бир пиёла чойини ичади.

Орзиқул Ҳожини коридорнинг охиридаги эшикка —
ўзининг бўлмаснга бошлади. Бу бўлмада балконга чи-
қиладиган эшикнинг тутқичига илинган аллақандай бир
халтадан бўлак ҳамма нарса Ҳожининг кўзига қалбаки
кўринди шекилли, бутун жиҳозларни алоҳида-алоҳида
кўздан кечирди, ҳатто деворларни чертиб кўрди.

Орзиқулнинг келини Тожихон кирди. У меҳмон билан

кўришиб, нариги уйга таклиф қилди. Орзиқул Ҳожини ошхонага бошлаб чиқди. Ошхонада Мурод харита кўриб ўтирар эди.

— Келдингми, ўғлим,— деди Орзиқул,— мана Ҳожи бобонг ҳам келдилар.

Мурод дарров туриб Ҳожи билан сўрашди ва назокат билан унга жой кўрсатди.

— Келинг, Ҳожи бобо. Кўринмайсиз, келмайсиз...

— Баракалло, ўғлим, баракалло,— деди Ҳожи курсига эҳтиёт билан ўтираётиб.— Умрингиз узоқ бўлсин. Кўпдан-кўп хурсанд бўлдим... Уғил деган шундоқ бўлсин, отасини рози қилсан. Кўп хурсанд бўлдим. Хўп... Бу гилам... бу гиламни неча пулга олдингиз?

— Эсимда йўқ. Анча бўлди олганимизга.

— Утган ҳафта бозорга бир гилам чиқди, гиламмисан гилам эди-да. Бир минг уч юзга савдо қилиб, Қодиралининг ўғлига олиб бердим. Гилам таниган одам икки мингга индамасдан олади. Шунаقا нарсалар керак бўлса менга айтиб қўйинг. Хўш... яшанг ўғлим, кам бўлманг. Энди Орзиқул оёғини узатиб, баҳузур ёта берса ҳам бўлар экан. Биз бурун замонда шунча давлат билан ҳам бу хилда орзу-ҳавас кўрган эмасмиз. Энди ишламассиз-а, Орзиқул?

— Нега ишламас эканман, қирқ тўртинчи мактабда қоровуллик қиламан. Мен ишламасдан туролмайман... ўрганмаганман...

— Ана шу чакки-да, Орзиқул, ана шу чакки! Ношукурчилик...

— Ношукурчилик бўлса ҳам ўрганмаганман.

Мурод кулди:

— Кўрдингизми, ўрганмаганилар! Бу кишини ишлаш ҳуқуқидан маҳрум қилишга ҳаддим сифмайди.

Тожихон овқат келтириб қўйди. Овқат вақтида Ҳожи ҳеч кимга сўз навбати бермай, бурунги замонни ёмонлаб кетди. Маълум бўлишича, бурун замонда, завод эгаси бўлишига қарамай, у ҳам жабр кўрган экан: уезд ҳокими «акангизни мингбоши қиламан» деб уч минг йигирма етти сўм пулинни еб, сайловда дегрезлик Исомиддин деган жаллобни сайлаган экан. Тожихон «пиқ» этиб кулиб юборди ва Муродга қаради:

— У қанақа сайлов?— деди.

— Мен қаёқдан билай. Дада, у қанақа сайлов?

Орзиқул анчадан кейин жавоб берди:

— Мингбоши сайлов деб эшиштар эдим-ку, ҳеч кўрган эмасман... Қанақа сайлов бўлар эди, мана Ҳожим айтди-

лар-ку... Оббо хотинталоқ-эй, шунақа қилган денг, Ҳожим!..

Тожихоннинг кулиши, Орзиқуллининг сўзидаги қалака оҳанги Ҳожига ёқмади. У кичкина пичоқчаси билан суюк тозалар экан, сўзни бошқа, буларга хуш келадиган мавзуга буриш ниятида бирдан сўради:

— Ўғлим,— деди,— стахановчилик дейсизлар, бунинг ҳикмати нимада? Жуда кўп нарсаларни ақлим ола бермас эди, энди секин-секин фаҳмлаяпман. Лекин шу стахановчилик ҳеч ақлимга сиғмайдиган иш бўлиб чиқди. Бурунги замонда битта одам, менинг билишимча, жуда нари борса уч ярим пуд пахта терар эди, ҳозир йигирма беш пудга етказиб терар эмиш. Мана, сиз, бигта ўзингиз ўттиз иккита машинага қарап эмишсанз...

Мурод мийифида кулиб, Тожихонга қаради:

— Тожихон, сиз айтинг, нима учун ҳозирги одамлар Ҳожи бобонинг ақлларига сиғмайдиган ишларни қилишади? Айтинг, сиз ҳам стахановчи-ку.

Тожихон жавобга лаб очганида эшик тақииллади-ю, туриб кетди. Жавобни Муроджон ўзи берди:

— Стахановчиликнинг ҳикмати шундаки, Ҳожи бобо... ўзимизда бир мақол бор-ку: «Бирорнинг ишинга саратонда қўл совқотади». Стахановчиликнинг ҳикмати ҳаммадан бурун шундақа, мен бошқарадиган ўттиз иккита машина ҳам, бу машиналар билан қилинадиган иш ҳам бирорники эмас. Бу — бир...

Эшикни тақииллатган Ўлмас экан, йўлакда онасига нима тўғридадир қувона-қувона сўзлаётган товуши эшистилди. У шу қувончини отасига ҳам айтиш учун бўлса керак, шошилиб кирган эди, не кўзи билан кўрсинки, ҳали автобусда «тарбиясизлик» қилган киши ўтирибди! Ўлмас ихтиёrsиз қулогини ушлаб, секин ётоққа томон бурилган эди, Мурод тўхтатди:

— Хўш, ўртоқ командир, қанақа кино кўрдингиз?

Болани таниб, Ҳожининг эси чиқиб кетди. «Оббо ҳароми,— деди ичиди,— ҳозир арз қиласи. Агар арз қилса, чўнтағимга қўл солди дейман!»

— Ўртоқ командир танкист бўлар эмишлар,— деди Тожихон кулиб.— Учувчи бўлишдан айнибдилар. Ўлмас, меҳмон билан сўрашмайсанми?

Ўлмас сўрашгани қўл узатди. Ҳожи унинг қўлини олар экан, ўрнидан турди:

— Энди мен кетай, бемаҳалга қолмай,— деди.

У боланинг шикоят қилишидан ва бунинг натижасида ўнфайсиз аҳволда қолишидан қўрқмаса ҳам бўлар эди,

чунки Үлмас ҳеч шикоят қилиб ўрганган бола эмас. Орзиқул уни пастига кузатиб хайрлашди. Ҳожи кўчанинг уюзинга ўтиб битта-битта қадам ташлаб борар экан, ўйлар эди: «Машина ҳам, бу машиналар билан қилинадиган иш ҳам ўзингники... танкнист... танк ҳам ўзингники! Йиллар, йиллар ўтди! Ўтган бу йиллар дунёни остин-устин қилди!..»

1939

ҚИЗИЛ КОНВЕРТ

«Ўйқусиз тунларда ва ташвишли кунларда умид тўла
кўзларимизни сизга тикмоқдамиш...»

(«Ўзбек халқининг жангчиларига уларнинг эл-юртла-
ридан мактуб»)

Ҳайитбой Бадалбеков ҳарбий қисмга янги келган чоқларида уруш илмига жуда уқуви келавермаган эди: юрганда олдидаги кишининг оёғини ҳадеб босаверади, газниқобни икки-уч минутда зўрға кияди, милтиқ отганида худди тиши билан данак чаққандай ҳаракат қилиб нишонга уролмайди... Шунинг учун ҳазилкаш ўртоқларидан бири: «Бизнинг Ҳайитбой оддий жангчи эмас, энг оддий жангчи» деб лақаб қўйган эди.

Қисмда Финляндия урушини кўрган Федоров деган бир йигит бор эди. Ҳайитбойга авваллари унинг уруш тўғрисидаги ҳикоялари, кейинчалик унинг ўзи жуда ёқиб қолди. Шу йигит уни командирларнинг дашномидан, ўртоқларнинг баъзан малол келадиган қаттиқ ҳазилларидан қутқазди. Ҳайитбой фронтга яхши автоматчи бўлиб келди. Лекин Федоров ҳануз уни «энг оддий жангчи» деб тегишар эди.

Бўлинма командири лейтенант Маматқулов немислар турган жойни дурбин билан текширмоқда эди. Нима бўлиб қўли силкинди-ю, сойининг бу юзидағи бўталар орасида турган бир қизил аскар дурбинга тушиб қолди. Қизил аскар қўлинин баланд кўтарған ҳолда илжайиб турар эди. Маматқулов дурбинни кўзидан ёди, беихтиёр ойнагини артиб бошқатдан қаради. Қизил аскардан ўн қадамча нарида бир оёқлаб чўкка тушиб турган немисни кўрди. Немис ҳам илжайиб турар эди.

- Старшина! Федоров!
- Лаббай, ўртоқ лейтенант.

Лейтенант дурбинни старшинага бериб:

— Кўздан қочирманг! — деди ва ўзи траншеяга тушиб кетди.

Старшина Федоров аҳволни кўриб, эси чиқиб кетаёди: Ҳайитбой, салкам бир йиллик қадрдони ўша «энг оддий жангчи» Ҳайитбой Бадалов чўнтағидан бир қизил қофозни чиқариб немисга узатди.

Федоровнинг юраги орзиқиб кетди: бундан уч кун бурун Бадалбоевнинг қўлида қизил конвертлик бир хат кўрган эди. Бадалбоев бу хатни дамба-дам ўқир, гоҳ қовоғини солар, гоҳ кулар эди. Федоров унинг ёнига бориб «Кимдан? Нима депти?» деганида жавоб бермай ўрнидан туриб кетган эди. Немисга узатган қизил қофози ўша хат эмасмикан? У хатда нима сир бор экан?

Лейтенант қайтиб чиқди. Старшинанинг рапортини эшишиб ранги ўзгарди. Дарҳол дурбинни олиб қаради. Ҳалиги ерда ҳеч ким йўқ эди. Минут ўтмай ўша томонда автомат тариллади, устма-уст иккита грапата портлади. Лейтенант буйруқ берган кишилар у ерга етиб бормасдан туриб рўй берган бу ҳодисага тушуниб бўлмас эди.

Бир неча минутдан кейин сержант келиб рапорт берди:

— Ўртоқ лейтенант, жангчи Бадалбоев икки немисни олдига солиб сойлиқдан келяпти.

Лейтенант юргурганича сойлиқса тушди. Бадалбоев етиб келди ва рапорт бериб икки асири топширди. Асиrlардан бири солдат, иккинчиси ефрейтор эди. Солдат ўнг елкасидан ярадор бўлган, ефрейторнинг эса қаншари мажақланиб кетган эди. Старшина Федоров Ҳайитбойни қучоқлаб ўпди:

— Немисга қизил қофоз узатганингни дурбинда кўриб турган эдим.

Хат Ҳайитбойнинг ёдидан кўтарилган экан, бориб ефрейторнинг кўкрак чўнтағидан олди.

— Ҳар кимнинг хати ўзида турсин... Бу хат менинг жонимга ора кирди.

Асиrlар штабга жўнатилгандан кейин «энг оддий жангчи» Ҳайитбой Бадалбоев бўлган воқеани ўртоқларига ҳикоя қилиб берди:

— Сув олиб келгани булоқса борган эдим. Қарасам булоқдан юз метрча наридаги бир бутада шинель осилиб турибди. Ҳайрон бўлдим, ўзимизнинг шинель. Тўғри боргани қўрқдиму, пастдан айланиб ўтмоқчи бўл-

дим. Буталарни оралаб секин кетаётган эдим, бирдан «хальт» деган товушни эшишиб қолдим. Қарасам, ҳалиги ефрейтор автомат ўқталиб туринти. Қимирласам отади. Үлим муқаррар бўлиб қолди, сабабики асир тушмоқчи эмасман. Шу пайтда назаримга мана шу хатни ёзган хотиним, қавму қарнидошим, бутун қишлоқ томга чиқиб менга қараб тургандек бўлди. Бир нарса-га жазм қилдиму, автоматимни ташладим, иккала қў-лимни баланд кўтариб ефрейторга қараб илжайдим. Ефрейтор ҳам илжайди. Муросамиз чиқишгандан кейин, кўкрак чўнтағимдан шу қизил конвертни олиб узатдим. Билмадим ефрейтор нима деб ўйладики хурсанд бўлиб, автоматини елкасига осди ва «пастга тушамиз» деб имлади. Биламанки ефрейтор ёлғиз эмас. Агар мени шерикларининг олдига бошлаб борса, иш тамом. Фур-сат ғанимат. Бир илож қилиб уни ўзимга қаратишм керак эди. «Пишт» дедим. Ефрейтор ялт этиб менга қараши билан калла уриб ағдариб ташладим. Шундай қаттиқ урибманки, ўзимнинг ҳам қўзим тиниб кетди. Унинг автоматини олиб дарров ерга ётдим. Ётишим билан пастда автомат тириллади. Бута орасида яшил шинелни кўриб, устма-уст иккита граната улоқтирдим. Чанг босилгандан кейин қарасам, ҳалиги солдат қўлини кўтариб турибди. Учтаси ўлибди. Бўлган гап шу.

Федоров қизил конвертни қўлига олиб, уёқ-буёғини қаради ва хатни ўқишига ижозат сўради. Ҳайитбой ку-либ, ўзи ўқиб берди. Хотини Хуморхон дуойи саломдан кейин шундай депти:

«...Баҳринисо, хуштори урушда ўн уч немисни ўл-диргандан бери ҳечкимга гап бермай қўйди. Бугун Қосимжон акам қизил аскар оиласарини чақирирган эдилар, борсам Баҳринисо ҳам ўтирибди. Бирам кек-кайган, бирам ғалати.. Салом берсан илжаяди, «ҳи, ўл» дедим ичимда... Қизил аскар оиласаридан яна тўрт кишига сигир чиққан экан, Қосимжон акам шуни топ-ширдилар, кейин қишлоғимиздан урушга кетган йигитларининг қолган ишлари тўғрисида галириб бердилар. Шунда Баҳринисо бир гап айтди, жон-жонимдан ўтиб кетди: «Ҳажга капитар ҳам бориб келаверади, лекин капитар ҳожи бўлмайди» дейди. Қосимжон акам уришиб бердилар. У кишининг олдиларида индамадиму, кўчага чиққанимиздан кейин, «ҳай, Баҳринисо, ўртоқжон, кишининг кўнглига келади ҳам демайсиз-а. Хушторга бунча бино қўйишилик. Эрингиз эмас-ку», дедим. Шунаقا десам: «Эрим! Дод десангиз ҳам ўшанга тегаман,вой

десангиз ҳам ўшанга тегаман. Аҳду паймон қилганмиз» дейди. Мана шу гапи ундан ҳам ошиб тушди. Вой, худо кўттарсин, мен нега дод дер эканман, тегсанг тегавермайсанми... Бу гапларни сизга ёзмас эдиму, асти ичимга сифдиролмадим...»

1944

СЕП

Шерали билан Шаҳринисо бир-бирини яхши кўрар эди. Лекин иккови ҳам очиқчасига бирнима деёлган эмас. бир нима дейиш қаёқда, даладами, қишлоқдами, бир-бирини кўриб қолса, худди бирор «ўҳу!» деяётгандай чулдираб қолар эди.

Ошиқликни беркитиб бўлар эмишми. Буларнинг дардини, барибир ҳамма билар эди. Шерали аскарликка кетаётганида кузатгани чиққанлар шунинг учун орадаги кераксиз пардан кўтара қолишиди.

Шаҳринисонинг ўртоқлари четга тортиб:

— Ноз қилмай ўл. Гаплашсанг-чи,— дейишиди.

Иигитлар Шералини турткилашди:

— Ким айтади сени йигирмага кирган йигит деб, иссиқ-иссиқ ўпмайсанми...

Кузатгани чиққанлар ўзларини гўлликка солиб туришиди. Иккови бирин-кетин станциянинг орқасига ўтиб кетди.

Шерали даромад қилгани гап тополмай, Шаҳринисонинг қўлини ушлади.

— Мана энди биз кетаётибмиз, сиз қолаётибсиз...

— Ой бориб, омон келинг...

— Сизга бир нима демоқчи эдим.

— Айтинг.

Шерали икки-уч оғиз ростлади-ю, индай олмади.

Шаҳринисо кулиб юборди.

— Эсингизга солайми? «Яхши кўраман» демоқчи эмасмикинсиз?

Шерали қип-қизариб бир кўзи кичрайиб кетди. Лекин хийла дадил бўлиб, унинг билагидан ушлади.

— Сиз-чи? Менга қаранг. Бир қаранг. Сиз ҳам яхши кўрасизми?

Шаҳринисо Шералининг билагини чимчилаб:

— Боринг,— деди ва дўпписини кўзига туширди.

Унинг бу ҳаракати Шералининг саволига энг яхши жавоб эди. Бироқ Шерали бунга қоноат қилмас, рўйрост «мен ҳам сизни яхши кўраман» дейишини хоҳлар эди. Шунинг учун гапни айлантирди.

— Бизнинг-ку суратимиз сизга керакмасдир, лекин сиз суратингизни берсангиз бўлар эди. Ё арзимаймизми? Мумкинми сочингиздан бир толасини олсам? Ёдгорликка...

— Ёдгорлик берганман-ку.

— Нима берибсиз?

Шаҳринисо аразлаб бурилди.

— Ҳали ҳам билмас экансиз-да!

— Билмайман. Ноn урсин агар, билмайман! Кечирасиз...

— Билмасангиз билиб олинг: кўнглимни берганман!

Шаҳринисо қизиқ устида шундай дейишга деди-ю, кейин уялди; чопқиллаганича панжаранинг орқасига ўтиб кетди. Бу яхши бўлди, чунки Шерали унинг сўзи-га жавобан нима дейишини, нима қилишини билмас, нима деса ва нима қилса назарида сохта чиқаётгандай кўринар эди. Унинг сўзини босиб тушадиган зўр гапни ҳайрлашганда топиб айтиш умиди билан ўзига тасалли берган эди, бу ҳам бўлмади. Ҳайрлашганда Шерали шундай бир аҳволда эдикি, кузатгани чиққанлардан кимдир «бола бечорани муҳаббат элитиби-ку», деб қўйди.

Орадан яқин икки ой ўтиб, Шералидан хат келди:

«Ой юзли, ширин сўзли Шаҳринисохонга. Узимни соғ-саломатлигимни билдиришлик баробаринда сиз гўзл ёримнинг ҳам ўйнаб-кулиб юришингизни табиатнинг энг нозик жойларидан тилаб қоламан.

Мени сўрасангиз, ҳозир ҳарбий лагердаман... «Машқда қийналсанг, урушда қийналмайсан» деган шиорни ортиғи билан бажармоқдаман, пулемётга ишқибоз бўлиб қолдим. Шуни ҳавас билан ўрганмоқдаман. Яна шуни билдимки, Шаҳринисохон, агар ишлар планли, киши интизомли бўлса, битта одамнинг қўлидан жуда-жуда кўп иш келар экан. Шу тартиб-интизомнинг тўртдан бири звеномизда бўлса, ҳар туп фўздан баҳузур бир кийимлик пахта олишимиз мумкин экан, деб қўйдим. Омонлик бўлса қайтиб борсам, бутун район қойил қоладиган иш қиласман...

Сизни соғиндим. Жон Шаҳрихон, бир марта тушимга киринг. Энди қандоқ қилай, ишқилиб менга берган сўзингиз чин бўлса — бас. Ўзингиз биласиз, сизни қан-

чалик яхши кўришлигимни юз процент ёзаман десам,
бир гектар қофоз ҳам етмайди.

Хатингизга интизор бўлиб Шерали».

Шаҳринисо ёзган жавобида қанча байту ғазаллардан кейин шундай деди:

«...Районни қойил қолдирадиган ишни шу ерга келиб қиладиган бўлсангиз, пулемётни жўхори қўригани ўрганаётган экансиз-да. Мен шунақа ишни урушда қиласиз деган умидда эдим. Ундай бўлса шарт қўяман: менга маҳр берасиз, менинг маҳрим — юз немиснинг боши. Мени қанчалик яхши кўришингизни билдиromoқчи бўлсангиз бир гектар эмас, тўрт энли қофоз етади...»

Шерали шу шартга унаб хат қайтарди...

«...Юз немиснинг боши сизники. Ё донгим чиқади, ё чангим чиқади. Энди мумкинми биз ҳам бир нима десак: маҳр сўраган қиз сепи билан келади, сизнинг сепингиз нима бўлади? Район қойил қоладиган ишни мен боргунча қилиш қўлингиздан келадими?

Сизнинг сепингиз шу бўлади».

Шаҳринисо нима жавоб берганлиги кузда маълум бўлади.

1944

МУНДАРИЖА

Халқ ёзувчиси. О. Шарафиддинов	3
Сароб. Роман	33

Ҳикоялар

Бошсиз одам	258
Мастон	261
Кўр кўзнинг очилиши	268
Майиз емаган хотин	273
Томошибоғ	279
Мирзо	281
Анор	285
Бемор	289
Уғри	291
Икки ёрти — бир бутун	293
Башорат	296
Санъаткор	301
Миллатчилар	303
Адабиёт муаллими	307
Мунофиқ	309
Қайғулар	313
Жонғифон	314
Ужар	318
Тўй	322
Ииллар	326
Қизил конверт	330
Сеп	333

На узбекском языке

Абдулла Каҳхар

Собрание сочинений

В пяти томах

Том I

МИРАЖ

Роман
Рассказы

Редактор X. Мансурова. Рассом В. Шумилов. Расмлар редактори М. Карпузас.
Техн. редактор Т. Смирнова. Корректор Ш. Муҳиддинова.

ИБ № 3582

Босмахонага берилди 17.07.86. Босишига рухсат этилди 01.12.86. Р15701. Формати 84×108 $\frac{1}{2}$. Босмахона қорози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 17,64+0,52 вкл. Шартли кр.-оттиск 17,9. Нашр л. 19,66+0,27 вкл. Тиражи 60000. Заказ № 1923/4. Баҳси I с. 60 т. Шартнома № 70-86. Рафур Еу-лом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий қўча-си, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқарниш бирлашмасида таҳберланганга матрицидан 2-нчи босмахонада босилди, Янгиюл, Самарқанд қўчаси, 44,